

LEIDS JAARBOEKJE 1983

LEIDS JAARBOEKJE
1983

JAARBOEKJE

VOOR
GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
VAN
LEIDEN EN OMSTREKEN

1983

VIJFENZEVENTIGSTE DEEL

GEDRUKT VOOR DE VERENIGING OUD-LEIDEN
DOOR BEUGELSDIJK LEIDEN B.V.

Tegenover de titelpagina: Ingangspoortje van de Latijnse School.
Foto Monumentenzorg, Leiden.
Omslag: Detail uit de kaart van Leiden door Pieter Bast, 1600.
Omslagontwerp: Studio Loridan.

VOORWOORD

Het 75ste deel van het Leids Jaarboekje! Een respectabel aantal waarmee het zich schaart in de rangen van de meest gerenommeerde plaatselijke historische Jaarboeken in ons land.

Niets is echter minder waar dan dat deze ouderdom een vergrijzing binnen de gelederen of een verzwakking van aanbod aan artikelen zou betekenen. De inzendingen dit jaar waren dusdanig overvloedig, dat zelfs de ter gelegenheid van dit lustrum meer dan normale omvang nauwelijks plaats biedt aan alle artikelen. En volgend jaar, wanneer voor de tweede maal de Oud Leiden prijs voor een historische verhandeling betreffende het gebied van de Vereniging wordt uitgelooft, mag worden gehoopt op een even enthousiaste reactie als bij de eerste uitschrijving.

Ook qua inhoud is het Leids Jaarboekje met jeugdig elan met zijn tijd meegegaan. Het inleidende artikel van R.E.O. Ekkart over de afgelopen 75 jaargangen toont reeds aan hoezeer op de meest uiteenlopende terreinen geïnteresseerden in de geschiedenis van Leiden en Rijnland bij het Jaarboekje te rade kunnen. Dit 75ste deel biedt opnieuw een gevarieerde reeks studies, waarin naast de zuiver historische, het meer recente verleden evenzeer in de belangstelling staat: de vroege vakbondsgeschiedenis, het ontstaan van de openbare bibliotheken, de uitbreidingsplannen 50 jaar geleden van de stad Leiden, die ook nu nog hun aktualiteit niet geheel hebben verloren. Maar ook een artikel als dat over de homosexualiteit in de 17de en 18de eeuw sluit aan bij de verschuivende gerichtheid binnen de huidige geschiedsbeoefening.

De rijkdom aan gegevens, die in de nu 7.5 delen omvattende reeks Leidse Jaarboekjes ligt opgesloten, verdient het maximaal toegankelijk te zijn. Reeds enkele malen eerder heeft de Vereniging daarom via registers op alle toen uitgegeven nummers gepoogd het gebruik te vergemakkelijken. Bij het verschijnen van het 75ste deel lijkt opnieuw het tijdstip aangebroken de toegankelijkheid van alle delen via één alles omvattend en systematisch register te verhogen, te meer daar onze huidige belangstelling weer andere eisen stelt aan een dergelijk register. De redactie van het Leids Jaarboekje meent dan ook op geen waardiger wijze haar lustrum te vieren dan met de uitgave in de loop van het komende jaar ■ van een apart registerdeel over alle 75 jaargangen.

C.W. Fock
voorzitter redactiecommissie

VERENIGING OUD-LEIDEN

OPGERICHT 5 NOVEMBER 1902

door

prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde

Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: A. Bicker Caarten (1965), mw. mr. A.J. Versprille (1977),
dr. ir. H.A. van Oerle (1977) en drs. E. Pelinck (1977).
Leden van verdienste: dr. W.C. Braat (1966), prof. Th.H. Lunsingh
Scheurleer (1974) en mw. drs. I.W.L. Moerman (1979).

BESTUUR

prof. mr. H.W. van Soest (1982), voorzitter
drs. A.J.F. Gogelein (1983), ondervoorzitter
mw. mr. M.H.V. van Amstel-Horák (1982), secretaris (Postbus 917, 2300
AX Leiden)
J.P. Tuinhof de Moed (1978), penningmeester
ir. L. Barendregt (1983)
mw. drs. C.L.N. Briët-Han (1979)
J. Donkers (1981)
mr. J. Karstens (1981)
drs. DJ. Noordam (1983)
mw. drs. C.E. Zonneville-Heyning (1978)

Voor aanmelding van nieuwe leden en administratie ledenlijst: J.A.E.
Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312 NL Leiden.

Voor bestelling oude jaarboekjes: J.A.E. Aalders, Nieuwe Mare 25, 2312
NL Leiden, tel. 071-121418.

Alle overige correspondentie richt men aan het secretariaat, Postbus 917,
2300 AX Leiden.

Contributie f 25,- per jaar, voor jongeren-leden tot 25 jaar f 17,50 per jaar.
Girorekening: 175228.

Bankrelatie: Credit Lyonnais Bank Nederland, Leiden, rekening nr.
64.43.37.532.

COMMISSIE VOOR DE REDACTIE VAN HET
"LEIDS JAARBOEKJE"
ingesteld december 1902

mw. prof. dr. C.W. Fock (1973), voorzitter
dr. C.M. Rehorst (1982), secretaris (p.a. Doelensteeg 16, Leiden)
drs. R.E.O. Ekkart (1974)
G. 't Hart (1964)
drs. B.N. Leverland (1963)
drs. DJ. Noordam (1979)
mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), eindredacteur

EXCURSIE-COMMISSIE
ingesteld 7 september 1954

prof. mr. H.W. van Soest, voorzitter
G.J. Philipsen, secretaris
mw. A. Bulk-Klumper
T.W. Mulder

Vertegenwoordiger in de Rijnlandse Molenstichting: prof. dr. H. van der Linden.

Vertegenwoordiger in de Archeologische Begeleidingscommissie van de Gemeente Leiden: mw. H. Suurmond-van Leeuwen.

Vertegenwoordiger in de Monumentencommissie van de Gemeente Leiden: mw. H. Suurmond-van Leeuwen.

CORRESPONDENTEN IN RIJNLAND

Alkemade: mw. drs. P. van Aken-Rens (1981), Burg. Vostersstraat 49, Oude Wetering
Alphen aan den Rijn: E. van Elk (1945), Het Zicht 103, Den Haag
Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk aan den Rijn: H.J. de Kort (1950), Postbus 126, Hazerswoude-Rijndijk
Hoogmade en Woubrugge: H. van de Wereld (1979), Acaciastraat 26, Alphen aan den Rijn
Katwijk: J.P. van Brake1 (1969), Merelstraat 39, Katwijk aan Zee
Leiderdorp: mw. drs. B.P.M. Hustinx-van Acker(1979), Coornherdreef 24, Leiderdorp
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, Lisse
Nieuwveen, Nieuwkoop, Noorden, Ter Aar, Langeraar, Leimuiden, Rijnsaterwoude en Zevenhoven: H.N.M.A. Robertz (1978), Dorpsstraat 84, Nieuwveen
Noordwijk: mw. G.T.M. Vio-Hoge (1973), Van Struykstraat 12, Noordwijk
Noordwijkerhout: J.J. Bergman (1950), Eyken Donck 48, Noordwijkerhout
Oegstgeest: de heer en mw. Lugt-Rethans (1983), Nassaulaan 45, Oegstgeest
Rijnsburg: S.C.H. Leenheer (1945), Smidstraat 70, Rijnsburg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, Voorhout
Voorschoten: A. Oosterbaan (1978), Diepenbrocklaan 34, Voorschoten
Warmond: A.G. van der Steur (1962), Nieuwe Gracht 17, Haarlem
Wassenaar: E.M.Ch.M. Janson (1975), Lange Kerkdam 56, Wassenaar
Zoeterwoude: mw. Th.M. van Harteveld-Liesveld (1973), Hoge Rijndijk 48. Zoeterwoude

VERSLAG VAN DE VERENIGING OUD-LEIDEN OVER HET JAAR 1982

Bestuurssamenstelling

In 1982 traden de voorzitter dr. M.A. van Dongen en de heer J.A.E. Aalders, beiden na een bestuursperiode van acht jaar, uit het bestuur van de vereniging. Hun plaatsen werden ingenomen door mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horák en prof. mr. H.W. van Soest, waarbij laatstgenoemde als voorzitter van de vereniging.

Ledenvergaderingen

De jaarlijkse ledenvergadering werd op 30 maart 1982 in het Stedelijk Museum de Lakenhal gehouden. Tijdens deze vergadering werd uitvoerig gesproken over de toekomst van het pand Vliet 9, waarbij het bestuur gemachtigd werd dit pand voor een symbolisch bedrag te verkopen. De vergadering verzocht hierbij de voorkeur te geven aan verkoop aan één der op het gebied van de restauratie in ons land actief werkzame stichtingen of verenigingen, opdat een zo groot mogelijke zekerheid met betrekking tot de restauratie en de toekomstige bestemming van het pand verkregen wordt. Tevens werd tijdens deze vergadering dr. U.J. van Dijk tot lid van de kascommissie benoemd. Na afloop van de vergadering werd de Oud-Leiden prijs voor de eerste maal uitgereikt aan mevrouw drs. M. van Baarsel voor haar inzending getiteld "De memoriemeesters van de Pieterskerk". Tevens werd aan de heer A.J. Elen een eervolle vermelding toegekend voor zijn inzending "De Vergulde Druyff". De Oud-Leiden penning werd in 1982 niet uitgereikt. Op 8 juni 1982 werd een buitengewone algemene ledenvergadering gehouden, waarop de heer J.P. Tuinhof de Moed en mevrouw drs. C.E. Zonneville-Heyning wederom voor een periode van vier jaar benoemd werden.

Leden

Ook dit jaar mocht de vereniging zich verheugen in een grote toeloop van nieuwe leden namelijk 142. Helaas moesten tevens 99 leden om diverse redenen van de ledenlijst worden afgevoerd. Het totale ledenbestand bestond eind december uit 1501 personen.

Bestuurswerkzaamheden

Het bestuur vergaderde in 1982 zes maal, waarbij in de eerste plaats de lopende zaken van de vereniging werden behartigd en vooral de problemen rond het pand Vliet 9 veel tijd in beslag namen. Een groot aantal verzoeken om subsidie werd in behandeling genomen, waarbij de volgende werden toegekend: aan het Rapenburgproject van de Rijksuniversiteit Leiden werd voor de publicatie van dit onderzoek een subsidie van f 30.000,- gespreid over drie jaar toegezegd; aan de Stichting Vrienden van het Prentenkabinet werd een subsidie van f 500,- voor de catalogus "De ruïne van Rijnsburg" toegekend; aan de bundel "Leidse Facetten" onder redactie van dr. D.E.H. de Boer werd een subsidie van f 2000,- verleend, terwijl in de restauratiekosten van de klokkenstoel van de Schapenbelpoort f 1357,50 werd bijgedragen. Naar aanleiding van vragen op de jaarvergadering werd de Stichting Pieterskerk gesuggereerd ter bescherming van de preekstoel een hek aan te brengen, waaraan de vereniging eventueel zou willen bijdragen.

In het najaar van 1982 werd de vereniging gevraagd een lid af te vaardigen in de gemeentelijke monumentencommissie. Het bestuur besloot hiervoor mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen voor te dragen, die in december door de gemeenteraad voor een periode van twee jaar tot lid van deze commissie werd benoemd. Tevens werd in 1982 de bestuurskamer in het Van Brouchovenhofje ontruimd en aan de gemeente opgeleverd. De daar aanwezige bruikleengoederen werden aan de Lakenhal geretourneerd, terwijl twee stereokijkers aan de afdeling fotografie van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit en een armband van de Administratie der Gevangenen te Leyden aan de Lakenhal werden geschonken. De voorraden oude jaarboekjes en andere publicaties van de vereniging werden aan de heer J.A.E. Aalders overgedragen, die zich bereid verklaarde voor de verkoop zorg te dragen. Tevens was laatstgenoemde bereid de ledenadministratie van de vereniging te blijven verzorgen.

In het kader van het tachtigjarig bestaan van de vereniging werd besloten tot het uitschrijven van een jubileumprijsvraag met als onderwerp het maken van dia's van al datgene wat het aangezicht van Leiden bepaalt. Mevrouw drs. C.L.N. Briët-Han en de heren J.A.E. Aalders en C.J.W. van Wanrooy werden bereid gevonden in de jury zitting te nemen. De leiding van het Vliet-project werd in 1982 overgenomen door mevrouw mr. M.H.V. van Amstel-Horák, die zal trachten het project nieuw leven in te blazen.

Het bestuur werd in 1982 door mevrouw H. Suurmond-van Leeuwen en prof. mr. H. van der Linden in respectievelijk de Archeologische Begelei-

dingscommissie van Leiden en de Rijnlandse Molenstichting vertegenwoordigd, terwijl leden van het bestuur de vereniging bij diverse gelegenheden vertegenwoordigden.

Leids Woonhuis

Naar aanleiding van de zeer slechte staat van het pand Vliet 9, werd besloten op de jaarvergadering met de leden van de vereniging over de toekomst van dit pand te spreken, waarbij een machtiging tot verkoop gevraagd werd. Als resultaat van de op de ledenvergadering gevoerde discussie hield het bestuur zich in 1982 bezig met het zoeken naar een potentiële koper, die het pand zou willen restaureren en haar toekomst als monument zou kunnen waarborgen.

Correspondenten

In 1982 kwam de bezetting van het correspondentschap van respectievelijk Voorhout en Oegstgeest ter sprake. In Voorhout werd de heer E. van der Hoeven benoemd; een opvolger voor de heer W.J. van Varik als correspondent van Oegstgeest werd door diverse omstandigheden nog niet gevonden. De jaarlijkse correspondentenvergadering werd dit jaar bijzonder slecht bezocht, zodat het bestuur zich erover wil beraden of het zinvol is deze bijeenkomst ook in de toekomst te continueren.

Publicaties

In september verscheen het 74ste deel van het Leids Jaarboekje. Het 208 pagina's tellende boekje bevatte naast de vaste onderdelen als de jaarstukken van de vereniging, de kroniek van Leiden en omstreken, het archeologisch nieuws en de veranderingen in het stadsbeeld een 9-tal artikelen, waaronder het artikel van mevrouw drs. M. van Baarsel, waaraan de eerste Oud-Leiden prijs werd toegekend. In de redactie van het Leids Jaarboekje vonden in 1982 enige wijzigingen plaats. Prof. ir. J.J. Terwen nam afscheid als voorzitter van de redactie en werd als zodanig opgevolgd door mevrouw prof. dr. C.W. Fock. Tot nieuw lid en tevens redactiesecretaris werd dr. C.M. Rehorst benoemd.

Lezingen

In 1982 werden zeven lezingen georganiseerd. Als eerste sprak op 4 februari prof. dr. J. van den Handel in het Kamerlingh Onnes Laboratorium over de

geschiedenis der natuurkunde in Leiden (ca 80 aanwezigen). Op 3 maart opende mevrouw dr. M.J.H. Madou de in het Stedelijk Museum de Lakenhal gehouden cyclus over de medische zorg in Leiden met een lezing voor 67 personen over de cultuurhistorische aspecten van het middeleeuws hospitaalwezen. De tweede lezing in deze cyclus over het Elisabethgasthuis werd na de jaarvergadering op 30 maart door dr. M.A. van Dongen gehouden (72 aanwezigen). Op 8 juni sprak de nieuwe voorzitter van de vereniging, prof. mr. H.W. van Soest voor 82 personen als voorbereiding op een excursie over château Beloeil en het huis van Ligne. Na de zomer werd de cyclus over de medische zorg in Leiden voortgezet met een drietal lezingen, te weten op 7 september mevrouw prof. dr. A.M. Luyendijk-Elshout over het klinisch onderwijs (40 personen), op 13 oktober dr. H. Beukers over de nieuwbouwproblemen in de negentiende eeuw (33 personen) en op 29 november drs. M.J. van Lieburg over de modernisering van de ziekenhuisverpleging (38 personen).

Excursies

Als secretaris van de excursiecommissie werd de heer J.A.E. Aalders opgevolgd door het lid de heer G.J. Philipsen, terwijl als nieuw lid de heer T.W. Mulder toetrad. Er werden in 1982 zes excursies georganiseerd, waarvoor wederom veel belangstelling bestond. De eerste tocht ging op 17 april naar Amersfoort, waar 8,5 belangstellenden het museum Flehite bezichtigden en deelnamen aan een rondleiding door de oude binnenstad. Op 15 mei bezochten 78 deelnemers het openluchtmuseum Erve Kots te Lieveelde en het kasteel van de Fürst zu Salm-Salm in het Duitse Anholt. De traditionele tocht naar België voerde dit jaar naar Oudenaarde en Château Beloeil van de prinsen van Ligne, eens ook burggraven van Leiden (19 juni, 98 deelnemers). Per fiets trokken 38 belangstellenden op 10 juli naar de oudheidkamer van Valkenburg (Z.H.) en het museum van het genootschap Oud-Rijnsburg in Rijnsburg. Op 4 september gingen 50 deelnemers naar het Rijksmuseum Het Catharijneconvent te Utrecht en het slot Zuylen te Maarssen. Niet minder dan 150 personen namen op 9 oktober een kijkje in twee pas gerestaureerde Leidse panden, namelijk dat van de voormalige Latijnse school in de Lokhorststraat en dat van het genootschap Ars Aemula Naturae aan de Pieterskerkgracht 9.

JAARREKENING 1982

VAN DE VERENIGING OUD LEIDEN

BATEN- EN LASTENREKENING		
	1982	
Contributies	37.326.30	
Advertenties (netto)	5.130.--	
Bijdragen	200.--	42.656.30
Drukkosten jaarboekje	35619.36	
Kosten secr./penn.m.	13.845.02	
Lezingen, zaalhuur	1.666.25	
Bijdragen, lidmaatschappen	255.--	
Representatie	637.20	
Assuranties	53.--	
Kosten penning		
Prijsvraag	5 0 0 : --	52.575.83
TEKORT OP GEWONE ACTIVITEITEN		9.919.53
Rente	23.825.90	
Opbrengst puzzels/boekjes	3.161.40	
	26.987.30	
Koersverschil effecten	f 6 3 9 . 0 9	
Excursies (saldo)	+ 490.84	
Folders ledenwerving		
	26.839.05	
Subsidies	f 157.50	26.681.55
OVERSCHOT		16.762.02

BALANS PER 31 DECEMBER 1982

Pand Vliet	p.m.	Fonds Mej. Mr. Annie	
Bank/Giro	22.767.84	Versprille	15.000.--
Obligaties	234.000.-- ¹⁾	Contributies 1983	225.--
Advertenties	450.--	Subsidies	1.000.--
Interest	12.070.10	Te betalen kosten e.d.	1.846.30
Contributie (oud)	30.--	Kapitaal:	
R.J. Spruit inz. achter-		Saldo	
stallige huur		1/1-1982	244.476.57
Kloksteeg	295.30	Batig saldo	
Rek. crt.		1982	16.762.02
Leids Woonhuis	10.864.65	Idem Leids	
		Woonhuis	1 .168.-- 262.406.59
	<u>280.477.89</u>		<u>280.477.89</u>

1) Aflossingwaarde; beurswaarde f 260.005.--

Toegezegde subsidies:

1. Rapenburg-project R.U. Leiden, uit te keren over een periode van drie jaar f 30.000.--.
2. Stichting Vrienden van het Prentenkabinet voor catalogus "De Ruïne van Rijnsburg", f 500.--.

JAARREKENING 1982 VAN HET “LEIDSCHE WOONHUIS”

(afd. Vereniging Oud Leiden)

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 1982				
	1982		1981	
Huur	906.60		851.40	
Interest	<u>854.07</u>	1.760.67	<u>819.20</u>	1.670.60
Af: Exploitatiekosten pand Vliet		<u>592.67</u>		<u>339.85</u>
OVERSCHOT		1.168.--		1.330.75

BALANS PER 31 DECEMBER 1982				
Leidse Spaarbank (dep.)	13.28	1.27	Restauratieverplichting	
Bank	3.019	56	pand Vliet	6.290.25
Interest	854.07		Overschot 1982	1.168.--
			Naar Ver.Oud	
			Leiden	<u>1.168.--</u>
				-,--
			Rek. crt. Oud Leiden	<u>10.864.65</u>
	<u>17.154.90</u>			17.154.90

KORTE KRONIEK VAN LEIDEN EN OMSTREKEN OVER 1982

samengesteld door P.S. Anes voor Leiden en de correspondenten P. van Aken-Rens, J.J. Bergman, J.P. van Brakel, J.L.J. Dingjan, E. van Elk, Th.M. van Harteveldt-Liesveld, E. van der Hoeven, B.P.M. Hustinx-van Acker, E.M.Ch.M. Janson, H.J. de Kort, S.C.H. Leenheer, J.M. van Leeuwen, I.M. Maes, A. Oosterbaan, H.N.M.A. Robertz, W.J. van Varik, G.T.M. Vio-Hoge, H. van de Wereld.

JANUARI

- 2 Begin van de festiviteiten ter gelegenheid van 700 jaar Hazerswoude. Jet Persoons door de gemeenteraad van Ter Aar gekozen als sportman van het jaar vanwege zijn prestatie als hardloper.
- 3 J.L.M. Sandkuyl, van 1957 tot 1981 huisarts en gemeentearts te Langeraar, overleden.
- 4 Wijkverpleegster Rien Prins ontvangt bij haar afscheid de erepenning van de gemeente Leiderdorp.
Koninklijke Algemene Vereniging van Bloembollencultuur Noordwijk viert 100-jarig bestaan.
- 13 Het bestemmingsplan Pancras-Oost is door Gedeputeerde Staten goedgekeurd. De Uiterstegracht mag weer worden opengegraven.
- 16 Jolande Grimbergen uit Rijnsburg wordt Nederlands jeugdkampioene op de schaats bij de meisjes D-junioren.
- 22 Prinses Margriet opent "De Schelf?", centrum voor sport- en sociaal-culturele manifestaties te Noordwijkerhout.
- 25 J.H. Leemans, oud-directrice van het Leids Volkshuis, overleden.
J. van Reenen, oud-gemeenteontvanger en ereburger van Woubrugge, overleden.
- 27 Th.J.F. Teunissen, van 1929 tot 1970 hoofd van de R.K. Lagere School te Nieuwkoop, overleden.

FEBRUARI

- 2 Leiden heeft nu officieel een beschermd stadsgezicht door de inschrijving in de daartoe bestemde registers,

- W.Ch. Verhage, directrice van het bejaardencentrum Avondzon te Rijsburg, overleden.
- 5 C.F. Blok, voorzitter van het Nutsdepartement en bestuurslid van de Vereniging Openbaar Onderwijs te Zwammerdam, overleden.
- 8 W. Boot Dzn, oud-directeur van Scheepswerf “De Vooruitgang” te Alphen, overleden.
- 10 Mr. P. van Vollenhoven opent de nieuwe regionale brandweerkazerne aan de Gooimeerlaan.
- 11 Mevrouw J.C.M. Bocxe-Hoogervorst slaat de eerste paal voor een nieuwe, vijftig meter lange, scheepshelling voor de scheepswerf Bocxe en Zonen in Ter Aar.
- 15 De heer en mevrouw Vonk-Braat te Koudekerk a/d Rijn 65 jaar gehuwd.
- 21 De Ned. Herv. Zondagschool te Koudekerk a/d Rijn bestaat 125 jaar. A.H. Uljee 50 jaar organist van de R.K. parochie Hazerswoude-Rijndijk.
- 24 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, opent de nieuwe sociale werkplaats aan de Heerenweg te Katwijk.
- 25 De Woubrugse politieagent Sj. Meulbroek wordt nationaal kampioen judo in de gewichtsklasse tot 65 kg.
- 27 Mr. De Ruyter de Wildt trekt zich terug als stadsadvocaat. Opvolger is Mr. Linskens.

M AART

- 1 Burgemeester Mr. K. Staab slaat de eerste paal voor het nieuwe Wasse-naarse gemeentekantoor. De keuze voor nieuwbouw aan de Johan de Wittlaan won het uiteindelijk van het plan voor een aanbouw aan het raadhuis De Paauw.
- 5 De hervormde zondagsschool te Hazerswoude-Dorp bestaat 100 jaar.
- 6 Dr. F. Leerink, huisarts van 1940 tot 1977 en voorzitter van Spinozavan 1940 tot 1959, te Noordwijk overleden.
- 18 De sloop van de voormalige conservenfabriek Nieuwenhuizen aan de Morsweg is begonnen.
- 21 Ds. G. Zomer, gereformeerd predikant/Vrijgemaakt te Rijsburg, overleden.
- 23 Mevrouw G.M. Alkemade-Jonkheer te Noordwijk ontvangt de pause-lijke onderscheiding “pro ecclesia et pontifice”.
- 26 Officiële opening van het nieuwe bejaardencentrum “Het Koetshuis” te Nieuwkoop.

- 29 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, brengt werkbezoek aan Woubrugge.

APRIL

- 2 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, bezoekt Zoeterwoude.
3 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, opent het nieuwe Rode Kruis gebouw aan de Apollolaan.
6 B en W publiceren het ontwerpbestemmingsplan Leeuwenhoek. Hierin is plaats voor ca 2200 woningen.
15 Mr. C.A. Bos, burgemeester van Katwijk, opent de nieuwe brandweerkazerne.
20 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, brengt een werkbezoek aan Nieuwveen.
23 Het nieuwe kantoor van het Energie Bedrijf Rijnland wordt in gebruik genomen.
25 Bettine Vriesekoop uit Hazerswoude Europees kampioen tafeltennis.
27 Burgemeester M.Th. van de Wouw opent officieel het verbouwde politiebureau aan de Boerhaavestraat 54 te Voorhout.
30 De voordrachtskunstenaar en Couperuskenner Albert Vogel uit Wasenaar, overleden.

MEI

- J.G. Bazuin, oud-directeur G.G. en G.D. van Leiden, overleden.
12 In Leiderdorp worden vier verzetherdenkingskruizen uitgereikt, aan prof. Yzenga, mevr. Van Vliet, ds. Heuvel en mevr. Sterk.
14 Burgemeester P.J. Verhoef slaat de eerste paal voor het nieuwe bureau van de Rijkspolitie te Ter Aar.
15 Burgemeester Mr. T.R. Seinstra opent het Nieuwkoopse Smederijmuseum.
17 De gemeenteraad neemt de erfpachtnota aan.
18 H.K.H. Prinses Juliana bezoekt het psychiatrisch ziekenhuis "Sancta Maria" in Noordwijk voor de officiële opening van het nieuwbouwcomplex te Noordwijkerhout.
23 Oud-legeraalmoezenier P.C. Groenendijk, geboren te Nieuwkoop, overleden.
24 De gemeenteraad stelt het bestemmingsplan Roomburg vast. De Doelenbrug, de Patersbrug en de Eva van Hoogeveensbrug met poort zijn klaar na renovatie.
25 Prinses Margriet opent de gerestaureerde Pieterskerk.

- 26 De Minister van Binnenlandse Zaken, drs. E. van Thijn, opent het nieuwe politiebureau te Katwijk.
- 28 Het Alphense tuinbouwbedrijf Lemkes herdenkt het 100-jarig bestaan.
- 31 Burgemeester drs. P.J. Bolten verlaat de gemeente Alkemade wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.
Aan ir. E.A.H. van Trigt is het verzetherdenkingskruis in zilver uitgereikt.

JUNI

- 6 P.W. Vis, raadslid voor de VVD te Alphen, overleden.
- 7 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, bezoekt Warmond.
- 8 Bij rioleringswerkzaamheden in de Steenstraat zijn de resten gevonden van de in 1867 gesloopte Rijnsburger poort.
- 16 J.S. Wagenaar, voorheen burgemeester te Zevenhoven, wordt benoemd tot burgemeester van Alkemade.
- 17 Het bestemmingsplan Oosthout wordt door de gemeenteraad van Voorhout goedgekeurd.
- 20 Begonnen is met het weer opengraven van het zuidelijk deel van de Trekvljet.
Bij de Leiderdorpse brug is in de Hoge Rijndijk een aanvang gemaakt met de aanleg van een voetgangers- en fietserstunnel.
- 21 De Koninklijke zeil- en roeivereniging "Hollandia" bestaat 100 jaar.
- 25 De restauratie van de Latijnse School is voltooid. De Schooladviesdienst is er in gehuisvest.
- 27 In de Sint Lodewijkskerk aan de Steenschuur wordt met een Pontificale Concelebratie het feit herdacht dat de 505 jarige kerk sinds 18 juni 1957 als zelfstandige parochiekerk functioneert.

JULI

- 2 Commissaris A.G.L. Rijken van de gemeentepolitie te Wassenaar overlijdt op het politiebureau.
- 14 A.H.G. Demes O.F.M., oud-pastor te Woubrugge, overleden.
- 15 Het nieuwe gebouw van de Rembrandt Scholengemeenschap in de Coebel is gereed.
- 20 Bij rioleringswerkzaamheden in de Ursulasteeg is men op restanten gestuit van de Mareldorpse Achtergracht, later Dolhuisgracht genaamd.
Zoeterwoude verwelkomt 8.000ste inwoner.
- 21 Sport- en recreatiepark "De Bloemerd" te Leiderdorp gereed.

- 27 D. van der Meij, oud-raadslid te Rijnsburg van de PvdA en oud-bestuurslid van de woningbouwvereniging Spinoza, overleden.

AUGUSTUS

- 8 Ronald Schlemper uit Voorhout wordt Europees kampioen "GO".
- 9 Bij rioleringswerken nabij de Hooglandse Kerk zijn fundamenteën blootgelegd, die duiden op een voorgenomen uitbreiding.
- 12 Op het terrein van de Morspoortkazerne zijn funderingsresten gevonden van een 8-kantig bolwerk, waarop de molen "de Put" heeft gestaan. Gids voor de Heemtuin in Leiderdorp verschenen.
- 16 De fabriek van Sanders Zeepfabriek gesloopt om plaats te maken voor een parkeergarage.
- 20 H.M. Koningin Beatrix brengt een bezoek aan het congrescentrum "Leeuwenhorst" te Noordwijkerhout ter gelegenheid van de 34ste IYHF-conferentie, tevens viering van het 50-jarig bestaan van de internationale jeugdherbergen federatie.
- 21 Ds R. Steenstra ontvangt de sleutels van de gerestaureerde voormalige pastorie te Wassenaar. Eerder had de Hervormde Gemeente een plan ingediend voor afbraak van dit historische gebouw aan de Schoolstraat.
- 26 Ds A. Vink, Hervormd predikant te Katwijk aan Zee, overleden.
- 28 Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Mevr. Gardeniers, heropent het gerestaureerde pand van de Teken- en Schilderacademie "Ars Aemula Naturae", Pieterskerkgracht 9.
- 30 De gemeenteraad stelt de bestemmingsplannen vast van: Leeuwenhoek, Schuttersveld en Vreewijk.

SEPTEMBER

- 1 L. van Vugt, oud-pastoor te Hoogmade, overleden.
- 3 Officiële ingebruikstelling van de provinciale weg 17 door Th. Jansen, lid Gedeputeerde Staten.
- 4 Opening van "Suetanborgh", Oudheidkamer van de Stichting Oud-Zoeterwoude, door burgemeester A. Houdijk.
- 6 J.J. van Capel, oud-raadslid voor de KVP te Alphen, overleden.
- 10 Z.K.H. Prins Bernhard verricht de officiële opening van het hout- en tenniscomplex van Dekker te Warmond.
- 13 Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Mevr. Gardeniers, opent de nieuwbouw van de Jelgersma-kliniek.
- 14 Wegens verhoging van het aantal inwoners van de gemeente

- Nieuwveen is de gemeenteraad uitgebreid van 7 naar 11 zetels.
- 16 Peter van Dijk uit Voorhout nationaal kampioen in de 400 N klasse Honda, gehuldigd.
 - 18 Viering van het 700-jarig bestaan van Nieuwkoop en Noorden met de uitvoering van een historische musical.
 - 24 Commissaris der Koningin, Mr. M. Vrolijk, op werkbezoek in Oegstgeest.
 - 28 Verzetskruis uitgereikt aan J. Hopman, oud-commandant Binnenlandse Strijdkrachten Woubrugge, Hoogmade en Rijsaterwoude. S.J. van Ooststroom overleden (zie p. 25).
 - 29 Mr. J. Baron van Knobelsdorf, dijkgraaf van het Hoogheemraadschap van Rijnland sinds 1973, gaat met pensioen. Opvolger is Ir. E.H. Baron van Tuyll van Serooskerken.
 - 30 Het Pijpenkabinet, voorheen gevestigd in Amsterdam, heeft een nieuw onderkomen in het Hof Meermansburg aan de Oude Vest.

OKTOBER

In het kader van de 200-jarige vriendschapsbanden tussen Nederland en de Verenigde Staten bezoeken leden van Amerikaanse Kamers van Koophandel Woerden.

- 2 Mr. D.E. Krantz, voorzitter van de Stichting Diogenes, krijgt de erepenning van de gemeente Leiden.
- 3 Mgr. dr. A. Simonis, bisschop van Rotterdam, wijdt in de R.K. kerk te Hoogmade een nieuw altaar en een nieuw draagkruis. N. Bleichrodt, oud-winkelier en verzetsstrijder te Rijsburg, overleden.
- 6 C.P. van Egmond, oud-zeilmaker en verzetsstrijder te Rijsburg overleden.
- 8 Echtpaar Beukman te Oegstgeest gegijzeld.
- 13 Aan de Leiderdorpse schrijfster Nannie Kuiper wordt de Gouden Griffel uitgereikt voor haar boek *De eend op de pot*.
- 15 H.K.H. Prinses Juliana opent in Zoeterwoude het nieuwe complex "Swetterhage" voor verstandelijk gehandicapten.
- 16 Oud-wethouder van Voorhout J.G. Huigslot benoemd tot burgemeester van Zevenhoven.
- 20 De Italiaanse Minister van Landbouw Giuseppe Bortolomei brengt in gezelschap van de Nederlandse Minister van Landbouw en Visserij Mr. de Koning, een werkbezoek aan het moderne veehouderij- en melkbedrijf van de heer Cor Verduyn te Langeraar (Ter Aar).
- 22 Na een dienstverband van ruim 60 jaar neemt A. van Duijvenvoorde afscheid bij rederij en haringhandel N. Parlevliet te Katwijk aan Zee.

Met de veel omstreden nieuwbouw van het bestaande zwembad te Wassenaar wordt aangevangen.

- 24 Door brand is de molen aan het eind van de Weipoortseweg in Zoeterwoude geheel verwoest.
- 31 Mevrouw S. Vermeeren, oudste inwonster van Oegstgeest, op 104-jarige leeftijd overleden.

NOVEMBER

- 1 Herdenking te Alphen aan den Rijn van de stichting van Samsom uitgeverij in 1882.
- 11 De historische vereniging Oud Wassenaar viert haar 25 jarig bestaan en presenteert het jubileumboek *Wassenaar-toen*.
- 19 H.K.H. Prinses Juliana en Z.K.H. Prins Bernhard wonen de gala-avond bij ten behoeve van het Wereldnatuurfonds, die door de TROS-TV in veiling Flora wordt opgenomen.
G. Schrama, ereburger van Voorschoten, overleden.
- 21 Frans van Niekerk te Warmond wint gouden en zilveren medaille tijdens open Engelse kampioenschappen schermen voor gehandicapten te Edinburgh.
- 23 De Boskoopse tuinbouwjournalist J.P. Hage overleden.
- 26 Burgemeester Goekoop van Leiden reikt 28 verzetskruizen uit.
Openstelling van de gereconstrueerde Oegstgeesterweg.

DECEMBER

- 5 Ph.J.G. Roest, oud-directeur-hoofdredacteur van het dagblad Rijn en Gouwe, overleden.
- 6 H.J. Witkam overleden (zie p. 27).
- 7 Drukkerij De Bink bestaat 100 jaar.
- 14 Het Rijk wijst Pancras-West aan als stadsvernieuwingsgebied.
- 15 In de Stevenshof wordt de eerste paal van de eerste woning geslagen.
Mevr. G. Cornelissen, voorzitter van de vaste Tweede Kamercommissie voor CRM (WVC), opent de nieuwe openbare bibliotheek "De Aar-lezer" te Ter Aar.
In de gemeente Zevenhoven is een Historische Kring opgericht.
De "Hollandsche Tuyn" is nu definitief gevestigd in de monumentale panden Bruggestraat 1 en Hoofdstraat 24 in het oude Leiderdorp.
Hierin komen een kleinkunsttheater, galerie, cursusruimte, ateliers en een eethuis.
- 18 Opening van het gerestaureerde Ambachtshuis en Baljuwhuis aan de

Voorstraat te Voorschoten door de Commissaris der Koningin Mr. M. Vrolijk.

- 19 De tafeltennister Bettine Vriesekoop uit Hazerswoude Nederlands Sportvrouw van het jaar.
- 24 De Oudhoornse kerk na een meer dan twee jaar durende restauratie weer in gebruik genomen.

SIMON JAN VAN OOSTSTROOM

2 januari 1906 – 28 september 1982

Op 28 september 1982 overleed Simon van Ooststroom en verloren velen in en buiten Leiden een goede vriend.

Bij al zijn bescheidenheid was hij door zijn werk en door zijn belangstelling een bekend persoon, die zich door zijn zachtmoedig karakter, toewijding en onbaatzuchtig optreden de vriendschap van velen had verworven.

Van Ooststroom is pas na zijn studie in Leiden beland. Geboren en getogen in Rotterdam, studeerde hij biologie in Utrecht, waar hij op 18 juni 1934 ook promoveerde. Nog in hetzelfde jaar kreeg hij een aanstelling tot assistent aan het Rijksherbarium te Leiden en sedertdien heeft hij bijna vijftig jaar lang in Leiden de wetenschap gediend en is hij, wonend in Oegstgeest, in toenemende mate vergroeid geraakt met het Leidse leefklimaat. Tot zijn pensionering in 1971 is hij het Rijksherbarium trouw gebleven, laatstelijk als wetenschappelijk ambtenaar belast met de leiding van de afdeling Nederlandse Flora. Ook nadien heeft hij zich als honorair medewerker voor deze instelling ingezet, zij het voorzover een verslechterende gezondheid en tragische familieomstandigheden hem dit toelieten.

Het is hier niet de plaats om de grote verdiensten van Van Ooststroom voor de botanie en voor de Nederlandse Flora in het bijzonder uit te diepen. Anderen hebben dat reeds gedaan, met meer gezag en deskundigheid. Ik denk daarbij met name aan de feestbundel die hem bij zijn afscheid in 1971 werd aangeboden. Eén ding mag ook hier niet onvermeld blijven: dat is de bemoeienis van Van Ooststroom met de aan iedere scholier bekende *Schooljlora* van Heukels waarvan hij sedert 1946 de nieuwe edities verzorgde, zowel van de *Geïllustreerde Schooljlora* als van de *Beknopte Schoolflora*.

Simon van Ooststroom was een man met een veelzijdige belangstelling. Zo was zijn aandacht voor de natuur niet eenzijdig beperkt tot de plantenwereld, al dan niet in gedroogde en opgeplakte toestand. Ook het dierenrijk had zijn liefde, in het bijzonder de insecten, waarvan hij belangrijke verzamelingen afstond aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, en de vogels.

Zijn belangstelling was ook gericht op de cultuur en op de geschiedenis, vooral de heraldiek en – als een bijzondere combinatie van culturele en natuurhistorische belangstelling – het gebruik van dieren en planten als

emblem op wapenschilden. Zijn belangstelling voor stedelijk schoon en monumenten bracht hem in aanraking met de Vereniging Oud Leiden.

Simon van Ooststroom was er de man niet naar om zich in de Vereniging op de voorgrond te dringen. Zijn lidmaatschap van het bestuur in de jaren 1966 tot 1974 zag hijzelf min of meer als een onvermijdelijk bijverschijnsel van zijn interesse en zijn bereidheid om zich voor de belangen van de Vereniging in te zetten met datgene waar hij zichzelf capabel in wist: het organiseren van excursies en het verrichten van redactiewerk. Zo heeft hij zich van 1968 tot 1979 ingezet voor de redactie van het Leids Jaarboekje, terugvallend op een vaardigheid die hij beroepshalve sterk had ontwikkeld.

Op het punt van excursies had Van Ooststroom met name binnen de Nederlandse Natuurhistorische Vereniging een rijke ervaring opgebouwd. Een ervaring die hij graag ter beschikking stelde van Oud Leiden. Van 1964 tot begin 1981 was hij voorzitter van de excursie-commissie, waarbij hijzelf intens genoot van de voorbereiding en de feitelijke tocht en waarbij hij zorg droeg voor een afwisselend jaarprogramma (waarin ook de natuur niet hoefde te ontbreken). Vele verenigingsleden zullen zich Simon van Ooststroom vooral in die hoedanigheid herinneren. Daarin stemmen zij dan overeen met al diegenen, die als student of anderszins op zijn vakgebied van zijn kennis en ervaring mochten profiteren. Hij was typisch iemand, die graag anderen deelgenoot maakte van waar zijn hart en belangstelling naar uitgingen. Dat deed hij beminnelijk en bescheiden, maar daarom niet minder zorgvuldig en deskundig. Zulke mensen worden node gemist, Simon van Ooststroom dus ook.

Th.J. Meijer

HENRICUS JOANNES WITKAM

27 december 1914 6 december 1982

Onverwacht is op 6 december 1982 te Leiden overleden Henricus Joannes **Witkam**, bekend als repetitor Romeins recht en vooral als onderzoeker van de vroegste geschiedenis van de Leidse universiteit.

Witkam werd geboren te Goes op 27 december 1914. Hij deed gymnasium-bêta in Eindhoven, studeerde enige jaren in Delft, maar zwaaide om naar rechten in Leiden. Het kandidaats behaalde hij nog voor de Tweede Wereldoorlog. Maar de sluiting van de universiteit in de oorlog en de zorg voor zijn gezin, dat na zijn huwelijk in 1944 allengs groeide, stonden de voltooiing van zijn rechtenstudie in de weg. Voortaan repeteerde **Witkam** Romeins recht. Vele honderden studenten hebben zich in zijn kamer op de eerste verdieping van Rapenburg 21 zijn vaak onzachtzinnige spot en onomwonden terechtwijzingen laten welgevallen. **Égards** waren niet **Witkams** sterkste kant. Aan zijn grimmige humor paarde hij echter opgewektheid en hulpvaardigheid. En het getuigt van de kwaliteit, althans de uitstekende faam van zijn onderricht, dat studenten in groten getale zijn hulp bleven zoeken. Pas in de laatste paarjaren werd het aantal repetenten minder, deels doordat het werk door werkgroepen binnen de juridische faculteit werd overgenomen, deels doordat **Witkam** vanaf het eind der jaren '60 meer en meer tijd nam voor zijn historisch onderzoek.

In 1967 en 1969 deed **Witkam** in het Leidse Jaarboekje zijn studies verschijnen over Jean **Gillot**, een Leidse ingenieur uit de 17de eeuw. Deze had gewoond aan het Rapenburg, nu nr. 21, waar **Witkam** zelf woonde. Bij **Gillot**, zo stelde **Witkam** vast, had in 1640-1641 René Descartes ingewoond. Door het aanbrengen van een bronzen gedenkplaat op de gevel van zijn huis trachtte **Witkam** de herinnering aan dit feit te verlevendigen. Via **Gillot** kwam **Witkam** tot een onderzoek naar de bouw van de anatomie en de bibliotheek in de Falibagijnenkerk, beschreven in twee forse artikelen in 1967 en 1968. Nu was het moment gekomen waarop hij zich kon zetten tot de verwerkelijking van een lang gekoesterd plan: de ontsluiting van het Dachbouck van Jan van Hout, secretaris van de universiteit van 1575 tot 1596. Van Houts Dachbouck is voor de jaren 1580 tot 1594 een goudmijn van informatie over de geschiedenis van de universiteit. **Witkam** was van oordeel, dat deze bron onvoldoende toegankelijk was gemaakt. Hij wilde het Dachbouck ontsluiten, en deed dit door alle zaken die er in **chro-**

nologische orde in vermeld staan te rangschikken in de alfabetische volgorde van de oorspronkelijke, erbij behorende onderwerpenregisters. Bij elk onderwerp gaf hij dan de teksten uit het Dachbouck, maar ook uit tal van andere oude archivalische bronnen, alsmede verwijzingen naar recentere literatuur. Het geheel verscheen van 1970 tot 1974 in tien delen onder de titel *De Dagelijkse Zaken van de Leidse Universiteit van 1587 tot 1596*. Naast Molhuysens *Bronnen* is het de voornaamste bronnenpublicatie voor de 16de-eeuwse geschiedenis van de universiteit. Sommige gebruikers vinden het werk door zijn inrichting moeilijk te hanteren. Maar vlot leesbare boeken heeft Witkam met zijn *Dagelijkse Zaken* niet willen bieden. Hij beoogde slechts, voor de onderzoeker van het deels nog braakliggende terrein van de vroege geschiedenis van de universiteit de bronnen beter toegankelijk te maken. In deze opzet is hij uitnemend geslaagd, niet in het minst door de talrijke uitvoerige registers die hij aan zijn werk heeft toegevoegd.

In 1975 deed Witkam in drie deeltjes zijn *Immatriculatie en recensie in de Leidse universiteit van 1575 tot 1587* verschijnen. Hierin reconstrueerde hij uit tot dan toe verwaarloosde bronnen, de kwartaalstaten voor de accijnsvrijdom, het studentenbestand tot 1581 en verschafte hij veel informatie over studenten die in het Album studiosorum van 1875 niet te vinden is.

Het laatste werk dat Witkam ondernam was *De financiën van de Leidse universiteit in de 16de eeuw*. Hierin beschreef hij tot in de fijnste details, hoe het voor de universiteit benodigde geld bijeengebracht werd en waaraan het werd uitgegeven. Het werk verscheen in vijf deeltjes vanaf 1979, het laatste in november 1982. Met nog drie of vier deeltjes hoopte Witkam het werk te voltooien, maar met het zesde was hij nauwelijks begonnen toen de dood hem overviel.

De *Financiën* is, geen bronnenpublicatie, maar een verhaal. “Ik vertel alleen wat ik vind”, placht Witkam te zeggen. Inderdaad meldt hij een menigte feiten en bijzonderheden, en verschaft hij volledig inzicht in de financiering van de vroege universiteit. Maar door zijn formuleringen en door zijn selectie en presentatie van gegevens laat hij hier meer dan elders zijn oordeel blijken over bestuurders en personeel van “de school”, zoals hij de universiteit steevast noemde, en over de school zelf. Dat oordeel was vernietigend. Volgens Witkam was de universiteit overhaast opgericht, zonder dat er inzicht bestond in de financiële mogelijkheden en consequenties. De Staten van Holland en Leiden wisten financieel niet wat ze deden. Erger nog: de kerk tot opbouwning waarvan de universiteit was opgericht, was volgens Witkam heretisch (p. 312). De opstand tegen Spanje was het drijven van een heersende minderheid; Witkam kon hem moeilijk als gerechtvaardigd beschouwen. De privileges krachtens welke de school functioneerde, b.v. het recht tot uitoefenen van een rechtspraak onder lid-

maten van de universiteit, waren niets dan willekeur en bandeloosheid. Immers, ze hadden volgens Witkam behoren te steunen op de in 1158 door keizer Frederik 1 Barbarossa gegeven constitutie *Authentica habita* (p. 6), maar tegen de wil van de soeverein (Filips 11) konden de usurpatoren die de universiteit hadden gesticht zich op die constitutie natuurlijk niet beroepen. De stichting van de Leidse universiteit rustte, kortom, niet op deugdelijke gronden. Leuven was voldoende geweest, meende Witkam. Niet zonder enig boosaardig genoegen beschreef hij “dat universitaire wereldje” dan ook als een carrousel van profiteurs, ijdeltuiten, charlatans en geldwolven. Het personeel stelde weinig of niets voor, met uitzondering van Donellus, Lipsius en (onder enig voorbehoud) Scaliger. Ook de curatoren, met name Dousa, deugden niet. De enige voor wie Witkam oprecht respect had, was Van Hout. Over veel van deze dingen kan men anders oordelen dan Witkam. Niettemin blijft zijn *Financiën* door de rijkdom van het feitenmateriaal dat hier wordt meegedeeld een waardevolle bijdrage tot de geschiedschrijving van de universiteit. Tevens documenteert het een frappant type van onmodieus denken, indrukwekkend in zijn consistentie en onverstoorbaarheid.

Leiden heeft in H.J. Witkam verloren een keihard werkende privaatgeleerde van zeldzame onafhankelijkheid in opvattingen en optreden. Niet al zijn publicaties kunnen in dit bestek vermeld worden. Met pretenties stak hij graag de draak. Velen liet hij van zijn kennis en van het door hem verzamelde en magistraal geordende materiaal profiteren. Wie hij zijn vriendelijkheid bewees, moest zijn vrijmoedigheid voor lief nemen. In de literatuur over de Leidse universiteit zal zijn naam niet meer ontbreken.

H.J. de Jonge

HET LEIDSE JAARBOEKJE

Een terugblik op vijfenzeventig jaargangen

door

R.E.O. Ekkart

Met de verschijning van het 75ste Leidse Jaarboekje bereikt de Vereniging Oud-Leiden een mijlpaal, die aanleiding geeft tot een terugblik op hetgeen tot nu toe verscheen. Met een ononderbroken reeks van 75 delen neemt het Leidse Jaarboekje een eervolle plaats in temidden van de in ons land verschijnende plaatselijke historische jaarboeken. Enkele vergelijkbare uitgaven tellen reeds een nog groter aantal jaargangen (Die Haghe, Rotterdams Jaarboekje) of verscheen even vaak (Jaarboek Amstelodamum), maar bijna alle andere hebben een veel kortere traditie (Jaarboek Haerlem, Jaarboek Oud-Utrecht etc.). Een blik op de respectabele reeks Leidse Jaarboekjes — ongeveer één meter en vijfendertig centimeter plankruimte — maakt bovendien duidelijk dat deze uitgave beschouwd kan worden als een gevestigd instituut, dat een schat aan historische kennis over Leiden en omstreken bevat. Geen wonder dat een volledige reeks jaarboekjes door velen beschouwd wordt als een begerenswaardig bezit en dat de antiquarische waarde van zo'n complete serie aanzienlijk is.

De voorbereiding voor het eerste jaarboekje

Reeds bij de oprichting van de Vereniging Oud-Leiden op 5 november 1902 werd het uitgeven van een jaarboekje door één van de initiatiefnemers, gemeente-archivaris Mr. J.C. Overvoorde, als een taak van de nieuwe vereniging gezien.' Al in december van hetzelfde jaar werd een redactie-commissie geformeerd om plannen daarvoor uit te werken. In die commissie namen drie bestuursleden (Mr. J.C. Overvoorde, H.G.A. Obreen en D. Hartevelt H.Gzn.) zitting, terwijl als voorzitter de hoogleraar Prof. Mr. J.E. Heeres en als secretaris de volontair aan het Gemeentearchief W.J.J.C.

Bijleveld werden aangetrokken. Deze commissie besloot tot de opzet voor een jaarboekje, die in grote trekken tot op heden onveranderd zou blijven. Men zou artikelen die door auteurs werden aangeboden opnemen en voorts “biographieën” (d.w.z. In Memoriams) van personen die zich als inwoners van Leiden verdienstelijk hadden gemaakt, terwijl erjaarliks ook een kroniek van belangrijke plaatselijke gebeurtenissen uit het afgelopen jaar zou worden opgenomen. Als formaat koos men in navolging van de Groningsche Volksalmanak voor een vrij kleine pagina van ongeveer 19 cm hoog en 13 cm breed, een vrij gangbaar formaat voor zulke uitgaven, aangezien ook de toen verschijnende Rotterdamse en Haagse jaarboekjes en het vroeger verschenen Amsterdamse jaarboekje ongeveer die afmetingen hadden. Daarentegen kreeg het omstreeks dezelfde tijd voor het eerst verschenen Jaarboek Amstelodamum een wat forser formaat, terwijl ook enkele van de oudere provinciale historische seriewerken, zoals de Vrije Fries en de Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis (uitgaven die overigens toen nog niet het karakter van een jaarboek hadden), wat groter waren.

Na enig beraad gaf men het nieuwe Leidse periodiek een wat omslachtige naam: *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*. Gelukkig echter voerde men al vanaf de eerste jaargang op de rug en het voorplat de wat eenvoudiger naam *Leidsch Jaarboekje*, de roepnaam waaronder de serie bekend zou blijven. Voor de uitgave kreeg men de medewerking van de firma Sijthoff, die het jaarboekje voor eigen risico zou uitgeven en het voorf 1,50 in de handel bracht, waarbij de leden van Oud-Leiden een korting van één kwartje kregen. Aan deze merkwaardige situatie kwam al na een jaar een einde, doordat Oud-Leiden tegen betaling aan Sijthoff gratis exemplaren voor haar leden kreeg.

In het jaar 1903 werkte de redactie-commissie, die al spoedig Obreen als lid kwijtraakte door diens vertrek naar het buitenland, maar versterkt werd door de komst van Prof. Dr. L. Knappert, aan de voorbereiding van het eerste deel. Dit eerste deel, dat het jaartal 1904 draagt, verscheen al in december 1903 en omvat 234 pagina's. De redactieleden vulden het boekje voor tweederde deel zelf. Het voorwerk, dat de kroniek, de in memoriams en de gegevens over de stad en de vereniging bevatte, besloeg 62 pagina's, de dertien artikelen (waaronder één bladvulling) 172 pagina's. Twee artikelen hadden speciaal betrekking op de omgeving van Leiden. Hoe groot de oplage van dit eerste deel was, weten we niet precies: de Vereniging Oud-Leiden telde in 1904 pas 124 leden, maar vermoedelijk heeft Sijthoff nog wel een paar honderd exemplaren voor de boekhandel gemaakt.

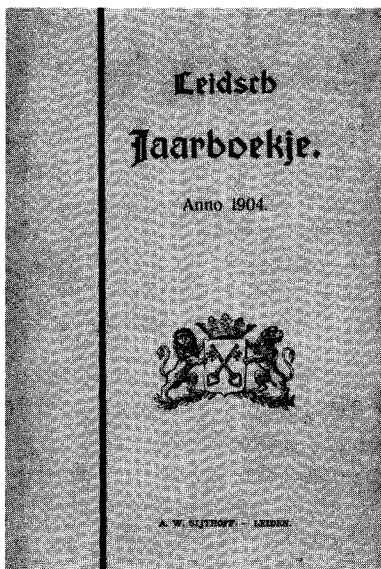
Naam en uiterlijk in de loop der jaren

Reeds werd verteld dat de eerste jaargang verscheen onder de naam *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland*, waaraan nog werd toegevoegd: *Orgaan der Vereeniging Oud-Leiden*. Met ingang van het in 1946 verschenen 38ste deel is de naam gewijzigd in *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken* en is de ondertitel verdwenen. De rugtitel *Leidsch Jaarboekje* is steeds blijven bestaan, zij het vanaf 1950 in de gemoderniseerde spelling *Leids Jaarboekje*.

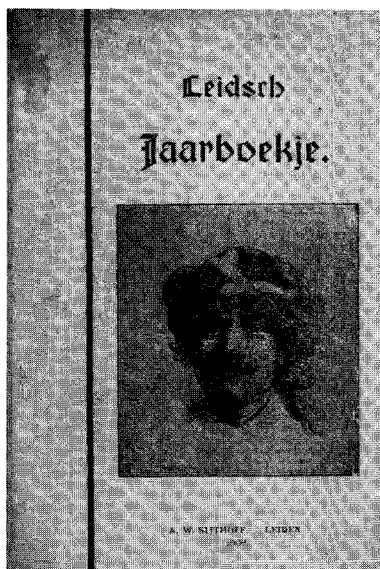
Het uiterlijk van het jaarboekje heeft in de loop der decennia heel wat meer wijzigingen ondergaan, wijzigingen die een afspiegeling vormen van de veranderingen in de mode van de vormgeving van boeken en soms ook van de wisselingen in de financiële positie van de Vereniging Oud-Leiden. Het eerste deeltje vertoont de in de jaren omstreeks 1900 voor de drukkerij Sijthoff karakteristieke typografie met een in het algemeen sober pagina-beeld, dat wordt opgesierd met Jugendstil-ornamenten aan het begin van de meeste artikelen; de pagina's waarop de kroniek is afgedrukt zijn voorzien van een in die jaren eveneens vaak toegepaste rode kaderlijn. Het boekje werd voorzien van een eenvoudige kartonnen omslag, waarop rode letters en het Leidse wapen. Een beperkt aantal illustraties werd in de tekst opgenomen, terwijl één buitentekstplaat werd opgenomen.

In de eerste tien jaar bleef de uitvoering vrijwel ongewijzigd, al werd het Leidse wapen op de omslag in de jaren 1904-1910 vervangen door een afbeelding en verdween in 1908 de dure rooddruk van de kaders in de kroniek, terwijl in hetzelfde jaar ook de ornamenten aan het einde van de artikelen het veld moesten ruimen.

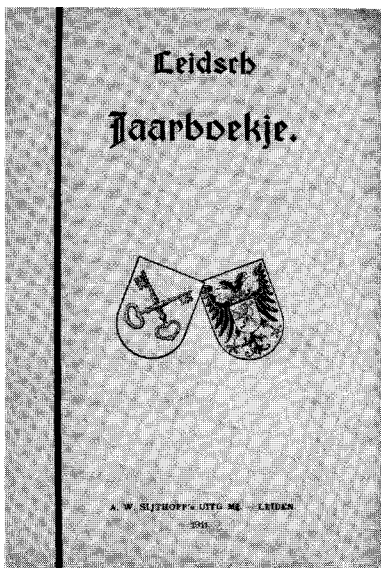
Toen men in 1914 van drukker veranderde, werd er aan de vormgeving niet veel gewijzigd, al gebruikte de nieuwe drukker, Théonville, wel andere beginornamenten bij de artikelen. De ingrijpendste wijziging was wel de keuze van een veel mindere papiersoort, waardoor ook de afbeeldingen niet meer op hetzelfde papier als de tekst konden worden gedrukt en nu dus nog uitsluitend op afzonderlijke afbeeldingenpagina's verschenen. Bij een nieuwe wijziging van drukker vijf jaar later, nu naar P.J. Mulder, veranderde er nog minder; het duidelijkste verschil is wederom de toepassing van andere ornamenten. De volgende jaren veranderde er weinig, met uitzondering van het feit dat de 18de jaargang, die de jaren 1921-1922 bestrijkt, bij een andere drukker (E.A. Prins te Aarlanderveen) vervaardigd is en op een ander soort papier gedrukt is. De noodzakelijke bezuinigingen

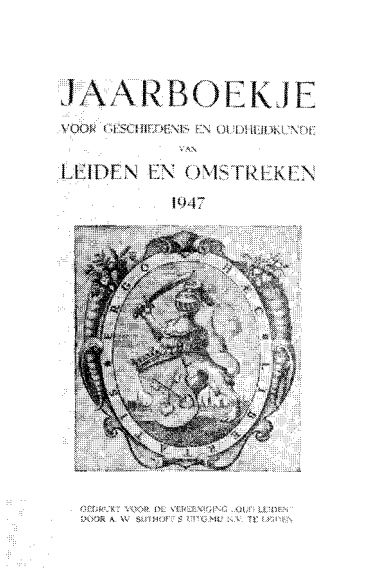
1904

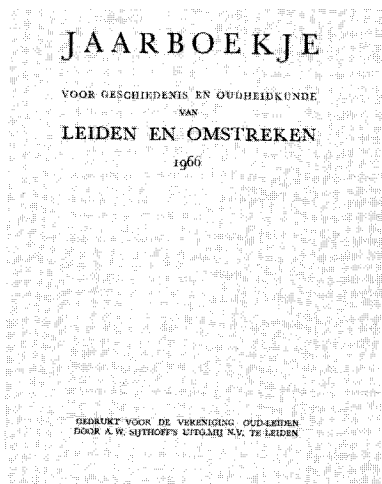
1906

1911

1947

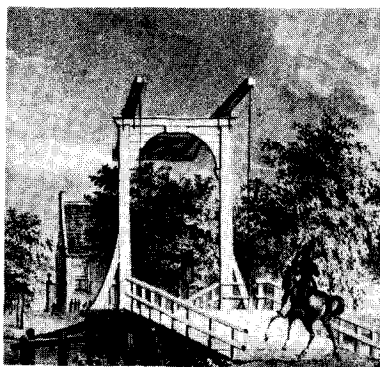

1966

JAARBOEKJE

voor geschiedenis en oudheidkunde van

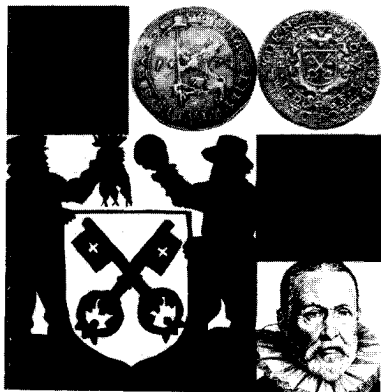
LEIDEN EN OMSTREKEN 1967

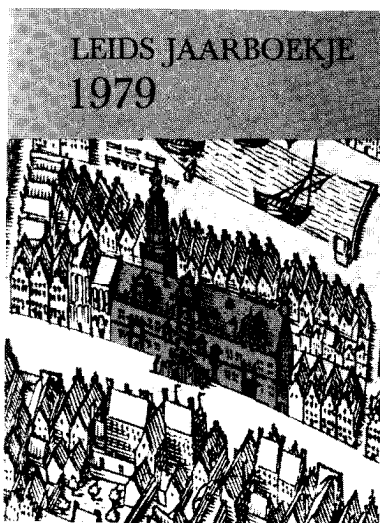
1967

JAARBOEKJE 1974

voor geschiedenis en oudheidkunde van
LEIDEN EN OMSTREKEN

1974

1979

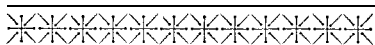
van de jaren twintig werden echter niet gezocht in een verdere versobering van het jaarboekje, maar in een lagere frequentie, namelijk een verschijning eens in de twee jaar. Een belangrijke bezuinigingsingreep vond plaats in 1933, toen het harde kartonbandje werd vervangen door een slap bandje, dat enkele jaren in gebruik bleef totdat in 1940 het kartonnen bandje weer in ere werd hersteld. De langzamerhand aardig ouderwets geworden ornamenten bij het begin van de artikelen verdwenen ten langen leste in 1939.

Eerst bij het in 1946 verschenen 38ste deel vond een ingrijpende modernisering plaats. Het Leidse Jaarboekje, dat nu weer bij de oorspronkelijke drukker A.W. Sijthoff werd geproduceerd, kreeg allereerst een iets groter formaat: de hoogte nam ruim een centimeter toe, de breedte twee centimeter. Hierdoor kon de pagina-indeling wat ruimer worden en het geheel een modernere indruk maken. Eén jaar lang werd het kartonnen bandje nog gehandhaafd, zelfs voorzien van een papieren stofomslag met een fraaie wapenafbeelding van de stad, maar vanaf 1947 werd definitief overgeschakeld naar een (overigens stevig soort) slap kaft, waarop de in het vorige jaar op de stofomslag gebruikte wapenafbeelding geplaatst werd. Met kleine verbeteringen ging men in de volgende jaren op dezelfde weg voort, waarbij de belangrijkste ingreep de verbetering van de papierkwaliteit ten opzichte van de periode direct na de oorlog was.

In 1963 kondigde de redactie nieuwe ingrepen aan in verband met bezuiniging op de hoge drukkosten. De toen aangekondigde vergroting van de pagina's heeft echter geen doorgang gevonden, wel de toen direct al ingevoerde concentratie van de afbeeldingen in plaats van de opname van de illustraties bij de artikelen waarop ze betrekking hebben. Een andere bezuiniging was al in 1958 in de 50ste jaargang doorgevoerd, namelijk de plaatsing van de voetnoten aan het einde van elk artikel in plaats van onderaan de pagina's.

Het jaar 1966 bracht een verandering van het gezicht van het periodiek. De reeks uniforme omslagen met het wapen van Leiden werd stopgezet en men kreeg een jaarlijks wisselende omslag: in 1966 een zeer goed ogende over de gehele omslag doorlopende afbeelding van een fragment uit het handvest van Floris V uit 1266, vanaf 1967 op het voorplat een afbeelding behorende bij één van de artikelen in de bundel.

Na een kortstondig experiment met een ander lettertype in 1971, sloeg in 1973 de voortschrijdende techniek definitief toe in het binnenwerk door de overschakeling op het offsetprocedé. Een voordeel daarbij was dat de illus-

traties nu gemakkelijk door de tekst heen konden worden geplaatst. Het visueel effect van de bladzijden was echter nog niet direct bevredigend te noemen, zodat in de volgende jaren voorzichtig werd geëxperimenteerd om te trachten de voordelen van de nieuwe techniek te combineren met een bevredigend paginabeeld en duidelijk soort van afbeeldingen. Complicaties waren daarbij wel de verdere modernisering in de drukkerij, zoals de in 1975 voor het eerst ingeschakelde computer, waarvan ook de drukker op dat ogenblik de mogelijkheden en gebreken nog niet geheel kon overzien. Intussen was de jaargang 1974 verschenen met een geheel vernieuwde omslag met een in rood en zwart gedrukte collage van afbeeldingsfragmenten, een patroon dat in de volgende vier jaren werd herhaald en toen vervangen door een nieuw ontwerp met een kaartfragment.

De jaargang 1977 vermeldde andermaal een wisseling van drukker; vanaf die tijd is Beugelsdijk Leiden B.V. werkzaam voor de Vereniging Oud-Leiden. Bij de wisseling van drukker werd tevens gekozen voor een veel betere papiersoort, die de mogelijkheid heeft de illustraties meer tot hun recht te laten komen. Een opvallende wijziging uit de jaren zeventig tenslotte was de opname van advertenties, die sinds 1975 een plaats vinden achterin de jaarboekjes.

Wanneer men de ontwikkeling van het uiterlijk van het Leids Jaarboekje in 75 jaargangen beziet, bemerkt men een langzame ontwikkeling, waarbij opvallende ingrepen zeldzaam zijn, maar waarbij wel steeds weer kleine aanpassingen ter verfraaiing, ter verbetering van de drukkwaliteit of tot bezuiniging het gezicht van de delen verandert en vernieuwt.

Kroniek, levensberichten en artikelen

De reeks van Leidse Jaarboekjes omvat in totaal ruim 15.000 bladzijden. Van dit totale aantal wordt ongeveer 70% ingenomen door artikelen en ongeveer 30% door het zogenaamde voorwerk, waarin kroniek, levensberichten, verenigingsnieuws etc. zijn opgenomen. De verhouding tussen de beide onderdelen is echter niet steeds dezelfde geweest. Aanvankelijk nam het voorwerk steeds minimaal een derde deel van het aantal bladzijden in beslag, maar later werd dit aandeel wat teruggedrongen, vanaf de jaren vijftig tot een vierde, vanaf de jaren zestig tot een zesde en in de laatste tien jaargangen tot gemiddeld een achtste deel. Dit hangt samen met de ontwikkelingen in de opzet van de vaste rubrieken van het voorwerk.

De "Korte Kroniek van Leiden en Rijnland" was aanvankelijk vrij uit-

voerig en besloeg steeds wel zo'n 20 tot 30 pagina's, maar werd geleidelijk teruggebracht tot ongeveer 10 pagina's of minder. Ook de plaatsruimte voor de levensberichten werd beperkt. Aanvankelijk werd een in **memoriam** gewijd aan bijna alle overleden Leidenaars, die op enigerlei wijze op de voorgrond waren getreden, maar in de loop der jaren traden nogal wat schommelingen op in de criteria voor opname. Uiteindelijk ontstond echter de thans gevolgde lijn, dat alleen levensberichten worden opgenomen van personen die actief betrokken zijn geweest bij het werk van de Vereniging Oud-Leiden of op andere wijze zeer veel hebben gedaan op het werkkterrein van de vereniging.

Ook in de aard van de in memoriams zien we grote verschillen. In de beginperiode werden ze steeds geschreven door leden van de **redactiecommissie** en waren ze doorgaans kort en vrij onpersoonlijk. Spoedig echter ging men ertoe over auteurs aan te zoeken, waarbij de inhoud veelal persoonlijker werd en de omvang soms uitgroeide tot enkele tientallen pagina's. In een groot deel van de jaargangen is echter een gemiddelde omvang van enkele pagina's regel geweest.

De weinig dankbare taak om de kroniek samen te stellen is bijna steeds anoniem vervuld. Meestal trad één van de redacteurs op als "chroniqueur", beginnend met Hartevelt. Eerst vanaf 1981 wordt aan de kop van elke kroniek vermeld wie voor het bijeenbrengen van het materiaal verantwoordelijk zijn.

Hoe belangrijk deze vaste elementen van het Leids Jaarboekje ook zijn, de hoofdmoot ervan is steeds gevormd door de artikelen, die samen bijna 11.000 bladzijden beslaan. De lengte van die artikelen verschilt enorm. De kleinste bijdragen zijn de bladvullingen, die we met name in de eerste helft van de reeks delen veelvuldig tegenkomen en die in lengte variëren van enkele regels tot bijna een bladzijde. Daarnaast zijn er de feitelijke artikelen, waarbij er zijn van nog geen bladzijde, maar ook stukken van vele tientallen pagina's. Het omvangrijkste artikel is ongetwijfeld het door S.J. le Poole L.Gzn. gepubliceerde "Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747", dat niet minder dan 270 bladzijden beslaat, maar wel over negen achtereenvolgende delen van het jaarboekje werd gespreid (1913 t/m 1921/22). De grootste ineens geplaatste bijdrage treffen we in deze zelfde periode aan, namelijk het artikel "Alphense buitenplaatsen" van W.M.C. Regt uit 1920, dat 118 pagina's groot is. Fors zijn ook L. Knapperts "Uit de geschiedenis der Groote of Latijnsche school te Leiden", die in twee afleveringen in de eerste jaarboekjes gepubliceerd werd en in totaal 82 bladzijden vult, en het artikel over Salomon van der Paauw door G.L. Driessen, dat in de jaargangen 1931 en 1932 een totaal van 88 bladzijden beslaat. Verder echter overschrijden de artikelen maar zelden de veertig pagina's en varieert het

merendeel van twee tot twintig bladzijden.

Ook inhoudelijk zijn er uiteraard grote verschillen tussen de bijdragen, waarbij het opvalt dat er in vrijwel elk boekje naast de meerderheid aan bijdragen over de Leidse geschiedenis ook steeds één maar meestal meer artikelen gewijd zijn aan plaatsen uit de omgeving. Vanaf het begin heeft de redactie aandacht besteed aan het feit dat het Leids Jaarboekje niet uitsluitend op de stad gericht dient te zijn, maar evenzeer op de plaatsen uit de omgeving. Vooral dankzij enige kenners van de geschiedenis van bepaalde plaatsen, zoals J. Kloos voor Noordwijk, W.M.C. Regt voor Alphen en omgeving en A.M. Hulkenberg voor Lisse, is er op deze wijze voor tal van plaatsen veel informatie in de tot nu toe verschenen delen opgenomen, al moet wel worden erkend dat sommige Rijnlandse plaatsen door gebrek aan auteurs nog maar nauwelijks aandacht gekregen hebben.

Behalve een geografische is er ook een grote thematische variatie in de honderden gepubliceerde artikelen. Bestuurs- en kerkgeschiedenis, kunsten en wetenschappen, monumenten en andere gebouwen, archeologie, biografieën, dagelijks leven, sport en spel, persoonlijke herinneringen komen alle in de reeks voor en er zijn nog tal van bijdragen die niet onder één van deze trefwoorden te vatten zijn. Uiteraard bemerkt men ook nogal grote verschillen in wetenschappelijke betekenis tussen de diverse stukken. Er zijn artikelen die niet meer lijken te pretenderen dan een prettig leesbaar babbilverhaal zonder enige nieuwe informatie en anderzijds doorwrochte verhalen, die voorzien zijn van eindeloze reeksen voetnoten met verwijzingen naar literatuur of archief. Wat dat betreft is nauwelijks sprake van wijzigingen in het redactionele beleid, aangezien door de jaren heen de jaarboekjes bijna steeds een afwisseling van oorspronkelijk historisch werk en andere bijdragen bevatten. Slechts kan men constateren dat in de vroege jaargangen het aantal voetnoten geringer is, maar dat is een algemeen tijdsverschijnsel daar men toen in het algemeen ook bij op gedegen onderzoek berustende publikaties maar al te vaak naliel zijn bronnen te vermelden.

Het gemiddelde niveau van de 75 delen is derhalve vrij constant te noemen en vrijwel elk deel bevat een aantal bijdragen die gerekend kunnen worden tot de nuttige of soms zelfs belangrijkste literatuur over een breed scala aan onderwerpen uit de geschiedenis van Leiden en omgeving.

De totale omvang van het geboden materiaal schommelt wel wat door de jaren heen. Zo omvatten de eerste tien jaarboeken gemiddeld zo'n 260 bladzijden, waarvan er ongeveer 180 voor de artikelen beschikbaar waren. In de moeilijke jaren waarin het jaarboekje nog slechts tweejaarlijks verscheen liepen deze cijfers terug tot een 200 bladzijden, waarvan een 120 voor de artikelen, terwijl na de hervatting van de jaarlijkse uitgave in het begin van de jaren dertig de omvang nog verder terugliep. Sinds de jaren

vijftig is er echter weer een toename, zodat vrijwel steeds forse boekjes kunnen verschijnen en de omvang van het aan de artikelen gewijde gedeelte weer vergelijkbaar is met die in de beginjaren.

Slechts enkele malen verscheen het Leids Jaarboekje als een thematische bundel, waarin alle artikelen op een zelfde terrein liggen. De eerste maal was dat in 1906, toen ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van Rembrandts geboortedag een Rembrandt-bundel verscheen met bijdragen van geleerden uit binnen- en buitenland. Eerst zestig jaar later verscheen een tweede dergelijke bundel, dit keer gewijd aan de middeleeuwen ter herdenking van het feit dat het handvest van 1266, waarin Leiden als stad genoemd wordt, zevenhonderd jaar tevoren werd getekend. Twee jaar later, in 1968, waren alle artikelen gewijd aan het toneel- en muziekleven in Leiden, terwijl tenslotte in 1974 andermaal een herdenking aanleiding gaf tot een thematische bundel, waarin de tweede helft van de 16de eeuw en het beleg en ontzet van 1574 centraal stonden.

Auteurs en redacteuren

De jaargangen van het Leids Jaarboekje zijn gevuld door ongeveer 350 verschillende auteurs. Het aandeel van sommigen blijft beperkt tot slechts enkele pagina's, terwijl aan de andere kant een beperkt aantal schrijvers een duidelijk stempel heeft gedrukt op de inhoud van de reeks. Een rekensom leert ons dat een tiental van de meest produktieve medewerkers verantwoordelijk is voor de vulling van ongeveer een kwart van het totaal aantal aan artikelen bestede bladzijden; wanneer men de kring wat wijder trekt blijkt dat veertig auteurs tezamen ongeveer de helft van de 75 jaargangen hebben gevuld, terwijl de ruim 300 anderen verantwoordelijk zijn geweest voor de andere helft. Wanneer we nog even verder rekenen, blijkt dat er zeventien auteurs zijn die elk tenminste zo'n 150 bladzijden gevuld hebben en daarmee 35% van het geheel voor hun rekening hebben genomen. Het zal geen verwondering wekken dat van deze 17 auteurs er elf gedurende kortere of langere tijd zitting hebben gehad in de redactie van het jaarboekje*, terwijl van de zes anderen er twee als bestuurslid en één als correspondent een speciale relatie met de Vereniging Oud-Leiden hadden.³

Onder de auteurs vindt men uiteraard ook in het algemeen een groot aantal personen, die ook op andere wijze met de Vereniging Oud-Leiden in verbinding stonden: vele tientallen hebben zitting gehad in het bestuur of in één van de commissies of waren correspondent in een van de omliggende plaatsen, terwijl uiteraard een zeer groot percentage van de auteurs lid van de vereniging was of is. Daarnaast echter zijn er ook schrijvers van bijdra-

gen die geen speciale banden met Oud-Leiden onderhielden, doch uit eigen beweging of op verzoek een artikel inleverden; het duidelijkst zien we dat wel bij de Rembrandt-bundel van 1906, waar men een rijk geschakeerd gezelschap van auteurs bijeen gekregen had, waaronder bekende buitenlanders als de Berlijnse museumdirecteur Wilhelm von Bode en de conservator van het Louvre in Parijs, George Lafenestre, Nederlandse kunsthistorici als Abraham Bredius en Cornelis Hofstede de Groot en schilders als H.W. Mesdag en Jozef Israëls.

Sinds de instelling van de redactiecommissie in 1902 hebben daarin 35 personen zitting gehad. Oorspronkelijk bestond de commissie uit vijf personen, hetgeen vrijwel steeds de minimale bezetting geweest is. In 1938 vond een uitbreiding plaats tot zeven redacteurs, in 1943 zelfs tot acht, maar na de oorlog nam het aantal commissieleden weer af tot afwisselend vijf of zes. Sinds 1974 tenslotte zijn er steeds zeven leden van de redactie geweest. De gemiddelde zittingsduur van deze redacteurs bedraagt twaalf jaar, maar vele personen hielden het veel langer vol, zoals W.J.J.C. Bijleveld, die gedurende 43 jaar deel uitmaakte van de redactie (1902-1945) en Prof. Dr. L. Knappert, die 34 jaar lang zitting had (1903-1937).

Tien verschillende voorzitters presideerden de redactievergaderingen, waarvan Drs. E. Pelinck de langste ambtstermijn gehad heeft, namelijk zestien jaar (1947-1963). Het secretariaat is in de loop der jaren door negen verschillende personen bemand, waarvan Bijleveld met een diensttijd van 29 jaar (1902-1931) de kampioen genoemd kan worden. Een derde redactionele functie, die van eindredacteur, werd pas in 1977 ingevoerd en is tot nu toe slechts door twee personen bekleed.

Wanneer men de lijst van redacteurs beziet, valt het op dat er vrijwel steeds een duidelijke inbreng van de kant van de Gemeentelijke Archiefdienst is geweest, want behalve in de jaren twintig is deze instelling steeds met één of meer functionarissen in de commissie vertegenwoordigd geweest. In totaal "leverde" het archief zes redacteurs. Het Hoogheemraadschap van Rijnland bracht vier leden van de redactie aan, het Stedelijk Museum de Lakenhal drie, het Kunsthistorisch Instituut eveneens drie en de Universiteitsbibliotheek twee. Bij de herkomst van de overige redacteurs ziet men een aantal instellingen die eveneens werkzaam zijn op historisch terrein, zoals de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, het Centraal Bureau voor Genealogie, de studierichting geschiedenis van de Rijksuniversiteit en een aantal andere universitaire afdelingen. Enigszins buiten dit verband vallen slechts enkele van de 35 redacteurs, waaronder een burgemeester, een architect en een industrieel. Het aantal hooggeleerde leden van de redactiecommissie is iets beperkter dan men wellicht in een universiteitsstad zou verwachten, namelijk vijf, daaraan moet wel worden toege-

voegd dat vier van deze hoogleraren het voorzitterschap hebben bekleed en dat in totaal gedurende niet minder dan 37 jaar.

De werkzaamheden van de redactiecommissie zijn sinds 1902 in grote lijnen dezelfde gebleven: het beoordelen van binnengekomen kopij, het zonodig bijwerken of zelfs geheel herschrijven ervan, het actief werven of zelf leveren van kopij indien er te weinig binnenkomt, het persklaar maken van artikelen, het corrigeren van de drukproeven, het zonodig zoeken van passende illustraties indien deze niet door de auteurs zijn ingeleverd en de begeleiding van het gehele drukproces. Alles bijeen een reeks van taken die het gehele jaar omspannt, zodat bij de verschijning van een nieuw jaarboekje direct begonnen wordt aan het volgende, ja zelfs veelal werkzaamheden aan een artikel voor een volgend deel verricht zijn. Dat deze taken in de loop der jaren de meeste redacteuren niet hebben belet om ook zelf actief auteur voor het jaarboekje te zijn, blijkt wel uit het feit dat slechts enkele commissieleden nimmer artikelen hebben geleverd en dat bijna een derde deel van de bijdragen geschreven is door leden van de redactie, soms uiteraard omdat gebrek aan kopij hen dwong tot zelf schrijven, maar vaak ook uit eigen belangstelling. Koplopers waren daarbij wel in de eerste tientallen jaren Overvoorde, Bijleveld, Knappert en Le Poole en in een later tijdvak Pelinck en mw. Versprille, die elk een wel zeer rijk assortiment aan bijdragen voor het Leids Jaarboekje hebben geleverd.

Registers

In de delen van het Leids Jaarboekje zijn nimmer registers op de inhoud opgenomen, zoals dat bijvoorbeeld bij Die Haghe wel steeds gebruikelijk is geweest. Om de toegankelijkheid van de reeks te vergroten heeft de Vereniging Oud-Leiden echter al enkele malen een register uitgegeven. Het eerste register omvatte de tussen 1904 en 1934 verschenen 26 jaargangen en werd samengesteld door de toenmalige redactiesecretaris mw. A.J. Versprille. Dit register bestaat uit drie onderdelen, namelijk een alfabetische klapper op de levensberichten, een eveneens alfabetisch geordend overzicht van artikelen betreffende Leiden en een op plaatsen ingedeeld register van artikelen over Rijnland. De oorspronkelijke editie van dit register werd al spoedig vervangen door een tweede verbeterde uitgave, die met name ten aanzien van de middelste rubriek flink is uitgebreid.

In 1948 verscheen een nieuw register, nu lopend over veertig jaargangen en bewerkt door Ir. G.L. Driessen. De opzet was ongeveer dezelfde, maar aan de drie in het eerste register opgenomen rubrieken werd nu een vierde toegevoegd, namelijk een alfabetisch overzicht van de auteurs der artikelen. Driessen bewerkte ook een uitvoerige klapper op alle tot dan toe ver-

schenen jaargangen, die in de vorm van een kaartenbak met fiches in het Gemeentearchief werd opgenomen.

Toen in 1958 de vijftigste jaargang verschenen was, stelde de redactie een nieuw register samen, dat wat betreft de overzichten van levensberichten en auteurs gelijk van opzet is, maar waarin het overzicht der artikelen niet meer alfabetisch doch systematisch gerangschikt is.

Deze indeling werd weer verlaten in het register over de 62 jaargangen 1904-1970, dat werd samengesteld door de oud-secretaris van de Vereniging Oud-Leiden, P.L. Gillissen. In dit laatste tot nu toe verschenen register vindt men twee rubrieken, een alfabetisch overzicht van personen en zaken, die in artikelen en levensberichten behandeld zijn en een uiteraard eveneens alfabetische lijst van auteurs en hun bijdragen.

Teneinde de toegankelijkheid van de reeks Leidse Jaarboekjes te vergroten is bij de opzet van een nieuw register, dat over de eerste vijfenveertig jaargangen zal lopen, uitgegaan van een wat groter aantal verwijzingen in het overzicht van besproken personen en zaken, zodat ook belangrijke gegevens, waarvan niet uit de titels der artikelen blijkt dat zij daarin te vinden zijn, vermeld kunnen worden.

Traditie en toekomst

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat er in de loop van 75 jaargangen Leids Jaarboekje veel ongewijzigd gebleven, maar dat er niettemin geleidelijk ook veel veranderd is. De ontwikkelingen in de historische wetenschappen in de loop van de 20ste eeuw drukken uiteraard ook een stempel op de ontwikkeling van een uitgave als het jaarboekje en de inhoud van een in 1983 verschenen deel vertoont wezenlijke verschillen met die van de eerste jaargangen. Ook in het uiterlijk is er geleidelijk veel veranderd, waarbij ook nog kan worden gewezen op de sterke toename van het aantal illustraties in de na-oorlogse delen.

Een traditie van 80 jaren, waarin 75 jaarboekjes verschenen, die gemiddeld genomen als redelijk tot zeer geslaagd kunnen worden beschouwd, legt echter ook verplichtingen op. Verplichtingen voor het bestuur van de Vereniging Oud-Leiden en de redactiecommissie van het Leids Jaarboekje om bij een verstandige aanpassing aan de zich steeds wijzigende omstandigheden de kwaliteit van de inhoud en de uitvoering te handhaven en zo mogelijk te verbeteren en daarbij tevens de leden van de vereniging en de andere geïnteresseerden jaarlijks een aantrekkelijke, leesbare en gevarieerde bundel aan te bieden.

BIJLAGE

Alfabetische lijst van leden van de Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje. Achter de namen zijn de jaren aangegeven waarin ze zitting hadden en eventueel de functie die zij binnen de commissie hebben bekleed. Vz = voorzitter, Secr = secretaris, Eindred = eindredacteur.

Bicker Caarten, A. 1954-1962

Blok, mw. Mr. M. 1931-1933, Secr 1931-1933

Boekenoogen, Dr.G.J. 1916-1930, Vz 1921-1930

Boeren, Dr. P.C. 1963-1973

Bosch, mw. I. van den 1958-1968, Secr 1958-1963

Burgh, W.F. van den 1958-1963

Bijleveld, W.J.J.C. 1902-1945, Secr 1902-1931

Doove, Drs. J.A.F. 1967-1968

Ekkart, Drs. R.E.O. 1974-, Eindred 1977-1979

Fock, mw. Prof. Dr. C.W. 1973-, Secr 1974-1982, Vz 1982-

Fockema Andreae, Mr. S.J. 1930-1935, 1948-1953

Hart, G. 't 1964-

Hartevelt H.Czn., D 1902-1914

Heeres, Prof. Mr. J.E. 1902-1913, Vz 1902-1913

Itonson, Prof. Mr. W. van 1937-1942

Knappert, Prof. Dr. L. 1903-1937, Vz 1913-1921 en 1930-1937

Kolff, Mr. N. 1943-1958, Secr 1943-1958

Kroon, Dr. J.E. 1935-1951, Vz 1938-1942

Leverland, Drs. B.N. 1963-, Secr 1963-1974

Moerman, mw. Drs. I.W.L. 1974-, Eindred 1979-

Noordam, Drs. D.J. 1979-

Obreen, Dr. H.G.A. 1902-1903

Oerle, Dr. Ir. H.A. van 1937-1945

Ooststroom, Dr. S.J. van 1968-1979

Overvoorde, Mr. Dr. J.C. 1902-1922

Pelinck, Drs. E. 1938-1963, Vz 1947-1963

Poole, mw. F.A. le 1937-1961

Poole L.Gzn., S.J. le 1911-1931

Rehorst, Dr. C.M. 1982-, Secr 1982-

Royen, Mr. R. van 1938-1956, Secr 1939-1943

Sande Bakhuyzen, Mr. A. van de 1942-1945, Vz 1942-1945

Slagter, Mr. J. 1945-1947, Vz 1945-1947

Terwen, Prof. Ir. J.J. 1973-1982, Vz 1973-1982

Verburgt, Mr. J.W. 1930-1937

Versprille, mw. Mr. A.J. 1933-1937, 1956-1973, Secr 1933-1937, Vz 1963-1973

AANTEKENINGEN

1. Zie voor de vroegste geschiedenis van de Vereniging Oud-Leiden en het jaarboekje ook: R.E.O. Ekkart, "Beweging in Leiden. Oprichting en beginjaren van de Vereniging Oud-Leiden", *Leids Jaarboekje* 69 (1977), p. 49-61.
2. Dit zijn in chronologische volgorde volgens hun eerste benoeming in de redactiecommissie: W.J.J.C. Bijleveld, Mr. Dr. J.C. Overvoorde, Prof. Dr. L. Knappert, S.J. le Poole, Mr. S.J. Fockema Andreae, Mr. J.W. Verburgt, mw. Mr. A.J. Versprille, Drs. E. Pelinck, A. Bicker Caarten, Drs. B.N. Leverland en Drs. R.E.O. Ekkart.
3. Bestuurslid waren Prof. Dr. P.J. Blok en Jhr. Mr. W.A. Beelaerts van Blokland, correspondent A.M. Hulkenberg. De drie andere "topscorers" waren W.M.C. Regt, J. Kloos en Ir. G.L. Driessen.

DE LEIDSE KERKHUIZEN

door

J.C. Brons

Inleiding

Gedurende de periode 1586-1666 voltrok zich een belangrijke wijziging in de ruimtelijke zetting van de Leidse stadskerken: de gebouwen werden “omklemd” door woningen, om de woorden te gebruiken van de negentiende-eeuwse monumentenzorgers die met deze situatie minder ingenomen waren. In dit artikel over de Leidse “kerkhuisen” – in de zeventiende eeuw sprak men van “huijsen aen de kerck vast” – worden vier vragen uitgebreid behandeld: wanneer, door wie, waarom en voor wie werden de huizen gebouwd. In de epiloog komen de lotgevallen tot heden aan de orde.

Opdrachtgevers

De normale gang van zaken was dat de kerkmeesters zich met de bouw van de huizen “omme de hooftkercken” (Pieterskerk, Hooglandse kerk, Vrouwenkerk en Marekerk) bezighielden. Incidenteel werd er echter ook gebouwd door particulieren, de Leidse Magistraat en de rentmeester van het “Capittel ten Hogelande”. Laatstgenoemde beheerde de goederen van het voormalige kapittel. Deze goederen werden na de Reformatie gebruikt als, wat wij nu zouden noemen “fonds instandhouding pastoraat”.

De taak en positie van de kerkmeesters ten opzichte van de stedelijke overheid behoeft enige toelichting. Na de “Alteratie” werden de geconfisqueerde kerkelijke goederen beheerd door de stedelijke overheid. Als ware christelijke overheid zorgde zij ervoor dat de verschillende Gereformeerde Gemeenten (de Nederduitse, Hoogduitse, Waalse en Engelse) in staat werden gesteld hun godsdienstoefeningen te houden. De hiervoor benodigde kerkgebouwen werden door de Magistraat op vastgestelde tijden ter beschikking gesteld. Van zeggenschap over deze gebouwen door de “Gemeeynten” was totaal geen sprake. Stadssecretaris Jan van Hout merkte in dit verband op dat men zich hiermee niet diende te “bemoeijen, ... (es) comt de overheyt toe”.* Jaarlijks werden door “die van de Gerechte” vier kerkmeesters gekozen, die met het beheer belast werden. Zij dienden ervoor te zorgen dat de hoofdkerken goed werden onderhouden “opdat de

selve door quade toesicht" niet zouden komen "te vervallen ofte te vergaen".³ Uit de exploitatie van onroerende goederen, de verhuur en verkoop van graven en de opbrengst van de "veertichste penning" (een stedelijke belasting geheven op binnen het Leidse rechtsgebied verkochte onroerende goederen) werd het leeuwendeel van de benodigde financiële middelen betrokken.

Het voeren van een zelfstandig beleid werd de kerkmeesters niet toegestaan. Men kon slechts voorstellen doen, die door het Gerecht al dan niet werden "bewillicht". Orlers meldde overigens in 1641 dat in afwijking van de stedelijke keuren "de Kerckmeesteren, nu vele Jaeren aen den anderen haere Reeckeningen, alleen bij haer selven gedaen ende gesloten (hebben), sonder kennisse van yemandt anders".⁴ De kerkmeesters zullen hem deze opmerking niet in dank hebben afgenomen. In dit verband is het wel opmerkelijk (een kwaaddenkende zou de term verdacht gebruiken) dat de jaarlijkse "vrolijcke maeltijdt van de kerckmeesters met haer vroukens" in de loop der tijden blijkbaar steeds vrolijker werd: in 1593 "verteerde" men voor f 18; in 1629 voor f 94-14 st; in 1638 voor f 120; in 1639 voor f 152; in 1640 voor f 182 en in 1641 voor f 205.⁵ Deze bedragen (behalve het eerstgenoemde) werden uitbetaald aan kerkmeester én wijnhandelaar Arent Dirx Cortenbos, die ook de benodigde wijn voor de Avondmaalsvieringen leverde: in 1650 à raison van f 971: een belangenverstrengeling waar men de nodige vraagtekens bij kan zetten.⁶

Door de stedelijke overheid werd een flexibel beleid gevoerd. Wanneer de fondsen van de kerkmeesters ontoereikend waren werden de noodzakelijke maatregelen met overheidssteun gerealiseerd. Als echter een bepaalde stedelijke instelling op een zeker moment geld over hield werd even gemakkelijk op het betrokken "contoor" een financiële aderlating toegepast. Op 4 februari 1580 werd bijvoorbeeld "de ontvang van de memoriën ende getijden goederen... ontrocken" aan het "contoor" van Lodewijk van Treslong (de rentmeester van het voormalige kapittel, belast met de betalingen aan de "dienaren des woorts"). De inkomsten uit deze goederen dienden voortaan te worden gebruikt voor het onderhoud van de kerkgebouwen. Drie jaar later besloot het Gerecht echter de genoemde goederen uit de fondsen van de kerkmeesters te verwijderen "inzicht nemende dat de voors. kercken... redelicken wel zijn gerepareert". Het door "quade betalingen" in opspraak geraakte "contoor" van Lodewijk van Treslong werd opnieuw met deze goederen bedeed.⁷

We hebben dus te maken, althans ten tijde van de Republiek, met een ten aanzien van het beheer der "publieke" kerkgebouwen oppermachtige stedelijke overheid. Vanzelfsprekend was ook met betrekking tot het al of niet bouwen op de kerkhoven de goedkeuring van die overheid een vereiste.

“Tot profijtt van de kercken”

De kerkhuizen speelden een vitale rol met betrekking tot de financiering van het beheer der kerkgebouwen. Bij bouwvergunningen verleend door het Gerecht stond telkens centraal dat de kerk door verhuur “meerder Incomen” zou genieten.

Enige cijfers ter illustratie: in 1665 bedroegen de totale inkomsten van de kerkmeesters f 21000-1-14. De goederen beheerd door de rentmeester leverden dat jaar f 9042-9-3 op, waaronder f 5059-10 uit huizenbezit; verreweg de grootste post. Ter vergelijking: in 1590 ontving de rentmeester in totaal f 1186-9-5, waaronder slechts f 171-3 aan “huyshuyren”.⁸

Met het trekken van conclusies aan de hand van voorbeelden uit bepaalde jaren moet overigens enige voorzichtigheid worden betracht. Met uitzondering van de inkomsten uit de vaste goederen, beheerd door de rentmeester, kenmerkten alle inkomstenbronnen van de kerkmeesters zich door een grote variatie in de jaarlijkse opbrengst. Als extreem voorbeeld kan genoemd worden de opbrengst van het openen en de verhuur van graven in de Pieterskerk in het “pestjaar” 1635: f 7433-2, tegen f 868.- het jaar daarvoor. “Pestjaren” waren voor de kerkmeesters “vette jaren”: in 1635 bedroegen de totale inkomsten f 33.741-16, ruim drie maal zoveel als in 1634. Het batig saldo, f 19.674-11, werd in 1636 grotendeels gebruikt voor de aankoop van 40 morgen land onder Woerden (met korting, vanwege de “gereede betalinge”). Om een wat vrolijker voorbeeld te geven: ook sterke bevolkingstoename, resulterend in een toename van de woningvoorraad bracht bij de kerkmeesters veel geld in het laatje. Van elk huis of erf dat binnen het Leidse rechtsgebied werd verkocht ontving men namelijk een “rantsoen”, de veertigste penning. De bouwactiviteiten die vanaf 1644 op de kerkhoven plaatsvonden vielen samen met een piek in de opbrengst van deze door de stedelijke overheid geheven belasting ten behoeve van het onderhoud der hoofdkerken. De sterke stijging hield ongetwijfeld verband met de tweede zeventiende eeuwse stadsuitbreiding, die in dat zelfde jaar werd gerealiseerd.⁹

Het investeren van de jaarlijkse overschotten (in 1644: f 15.132-19-1) in onroerend goed, daarmee het aandeel van de vaste inkomsten ten opzichte van de variabele inkomsten vergrotend, was uiteraard in het kader van een verantwoord beheer een goede zaak. Onroerend goed in de vorm van kerkhuizen, letterlijk naast de deur, had als belangrijk voordeel dat er geen kosten gemaakt behoeften te worden voor inspectiereizen, het innen van pacht en dergelijke. In 1667 bijvoorbeeld motiveerden de kerkmeesters hun verzoek om land bij Woerden te mogen verkopen met het argument

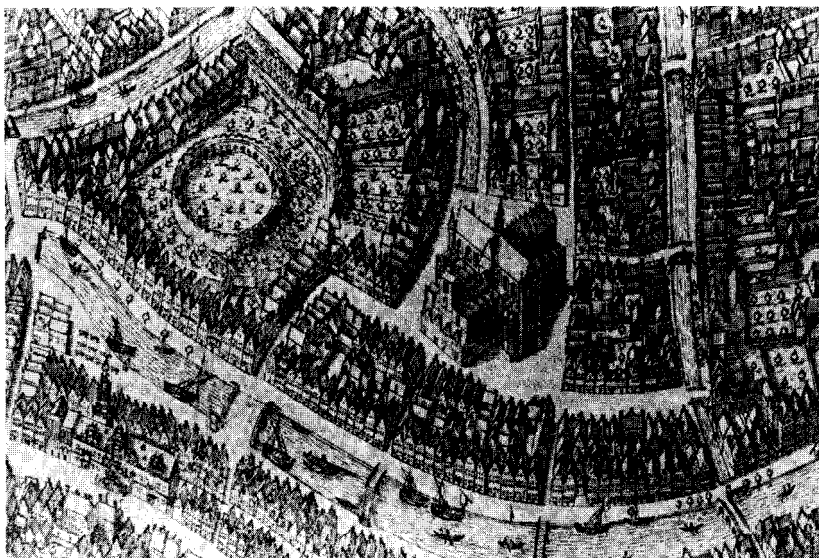
dat de landerijen moeilijk geïnspecteerd kunnen worden.¹⁰ De kosten van de inspectiereizen waren, zo blijkt uit de rekeningen, niet gering. Op 27 december 1641 ontving “onse confrater Cortenbosch” f 112-5 “over verschooten gelt op eenigge inspectij bij kerckmesteren gedaen”. Men zal zich hier in de jaren veertig overigens minder druk om hebben gemaakt dan later in de zeventiende eeuw, toen de spoeling aanmerkelijk dunner werd. Het schijnt er trouwens op deze reisjes jolig te zijn toegegaan, getuige een bewaard gebleven lijst van onderweg afgelegde weddenschappen: “... op t wedden van t paertgelt . Heer Cortenbosch verlooren acht stoop rinse (Rijn) wijn met een **Boutge** (vlees) . . . Den heer Cortenbosch heeft aen den heer Pluijm gegeven een silvere Ducaton onder conditie als de huisvrouw van de heer dr Johan Eleman in de Craem leijt weder doubelt te restitueren”.¹²

Ter afsluiting van de behandeling van de financiële redenen volgt een indicatie van de verhouding bouwkosten – huuropbrengst. De rekeningen van de bouw van de huizen aan de westzijde van de Pieterskerk (afb. 7) zijn verhoudingsgewijs het meest volledig. Deze vier huizen blijken f 2255-13-4 gekost te hebben (exclusief het schilderwerk, waarvan de rekening niet bewaard is gebleven). Als we dit bedrag vergelijken met de jaarlijkse huuropbrengst van vier maal f 72.– kan worden vastgesteld dat het investeren in de kerkhuizen een zeer lucratieve aangelegenheid is geweest.¹³

“Tot beeter aensien ende Cieraet”

Verbetering van het aanzicht is een motief dat telkens opduikt, zowel in de verzoeken van de kerkmeesters als in de door het Gerecht verleende bouwvergunningen. Een argument waar wij, en zeker de negentiende eeuwse restaurateurs enige moeite mee hebben. Was het exterieur van de kerkgebouwen niet mooi genoeg, waarom het zicht hierop belemmeren? De “kunsthistoricus” Carel van **Mander** noemde in 1604 de gotische bouwkunst een “verdwaelde Const van **Metselrije**”.¹⁴ Was er ook bij Burgemeesters en Regeerders van Leiden sprake van onverschilligheid en wanbegrip voor deze kunstvorm?

De Leidse burgemeester Orlers laat in zijn boek *Beschrijvinge van Leyden* (uitgegeven in 1641) geen twijfel bestaan over zijn grote waardering voor het werk van het voorgeslacht: “Kercken . . . van sulcke hoechten, schoonheden, ende grootte” zullen volgens hem vermoedelijk nooit meer gebouwd kunnen worden. “T’is waer Amsterdamme heeft noch onlanghs eenighe fraeye Kercken gebout, maer wat zijn die bij de oude ghebouwen t e vergelijken? voorwaer niet met allen”. Met betrekking tot de Hooglandse kerk stelt Orlers: “... het is een seer hooch ende constich gebou

afb. 7. Kerkhuizen tegen de westzijde van de Hooglandse Kerk (1591-1593). Detail van de plattegrond van Leiden door Pieter Bast, 7600. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

soo wel van buyten als van binnen”. Wanneer “de selfde hadde mogen volbout werden, daer en hadde geen Constrijcker kercke in gansch Hollant geweest: gelijk een yegelicken de welcke kennisse ende wetenschappen van de manieren om Kercken ende Tempelen te bouwen heeft, sal moeten bekennen”.¹⁵

Als wij aannemen dat Orlers de gangbare mening verwoordde, dan lijkt het onlogisch dat desalniettemin werd afgeweken van de voorschriften genoemd in architectuur theoretische tractaten (bijvoorbeeld Alberti), waarbij steeds wordt gewezen op de noodzaak dat het kerkgebouw aan elke zijde “vrij” moet zijn gelegen.¹⁶ Men week niet alleen van deze regel af als het middeleeuwse kerken betrof: de Marekerk, een volgens humanistische principes ontworpen “Tempel”, waarvan de bouw op 27 september 1639 van start ging, kreeg nota bene een plaats op een binnenterrein (het terrein van de voormalige Zoutkeet).¹⁷ Het antwoord is simpel. In de Leidse praktijk waren een aantal regels gebaseerd op ideaalmodellen onbruikbaar. Elke nis in de rooilijn werd ondanks alle voorschriften onvermijdelijk een vuil en “asch”stortplaats, ook de ruimten tussen de steunberen van de kerkgebouwen. In de resolutie van 11 februari 1644 wordt melding gemaakt van

het Pieterskerkhof “dat veel tijts seer onnut van vuylicheijt is **leggende**”.¹⁸ Oplossing: “stroomlijnen” van de gevelwand door middel van **huizen-**bouw.¹⁹ Het afvalprobleem op zich werd hierdoor natuurlijk niet opgelost. Het stadsbestuur zal er echter van uit zijn gegaan, dat bij gebrek aan illegale stortplaatsen de burgers eindelijk de door de stad gemaakte **vuilnis-**putten zouden gaan gebruiken. Op de Hooglandsekerkgracht bijvoorbeeld was er al één sinds 1596.²⁰

Het zal duidelijk zijn dat er door dit “stroomlijnprincipe” soms bepaald geen ideale woon- en werkruimten ontstonden. Een schoolvoorbeeld van wat Simon Stevin bedoelde met een ruimte “onbequaem om daer in te stellen **viercante** tafels, betsteen, **casten** en **dierghelijcke**” is wel het huis ten zuiden van het westportaal aan de Hooglandse kerk (Nieuwstraat 20).²¹ De edele heren zullen zich echter hierover minder zorgen hebben gemaakt. Huurders waren er gegeven de discrepantie tussen vraag en aanbod op de woningmarkt altijd wel te **vinden**. De strijd tegen het vuil was overigens hiermee niet ten einde. Ook na de bouw van de kerkhuizen hadden de kerkmeesters voor f 3- per week in dienst “Anna ’t vullenswijff voort reynigen om de **kercken**”.²² Dat Anna hieraan (vrijwel) een volledige dagtaak zal hebben gehad blijkt als men haar salaris vergelijkt met dat van Jan **Jacobsen** en zijn vrouw, die voor zes dagen boenen in de kerken respectievelijk f 4-10 en f 3-12 ontvingen.²³

Bestrijding van de woningnood

Een voor de hand liggend motief, dat in de bronnen echter slechts één keer genoemd wordt. In 1586 beslist het Gerecht naar aanleiding van de massale immigratie van Vlaamse lakenbereiders dat indien de “... innecomende vreemdelingen, die alle dagen meerder en meerder in getale ancomen . . . (en) geen huysingen noch en wooningen en weten te **becomen** . . . **souden** begeren te timmeren men de zelve (onder **cleyne** erkennisse) plaetsen zal aanwijzen oic op eenige **kerckhoven** tusschen de pylaren (bedoeld worden de steunberen) **ende** elders daer men tzal uytgeven, mits bouwende van steen volgens de **keuren**”.²⁴

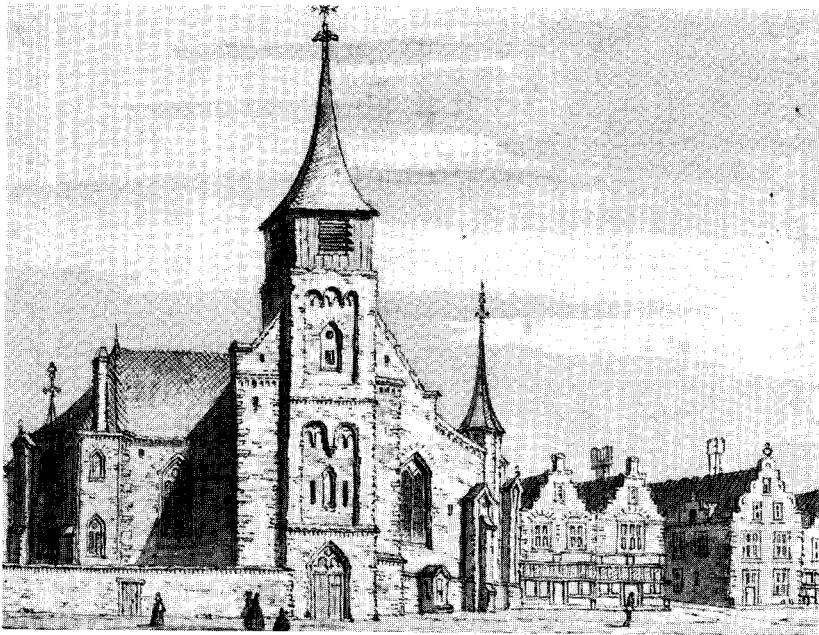
Ongetwijfeld heeft het motief bestrijding van de woningnood ook nadien een rol gespeeld bij de overwegingen om tot bebouwing van de kerkhoven over te gaan. Ten opzichte van de doorslaggevende financiële argumenten is dit motief echter van ondergeschikt belang geweest. Uit de bronnen blijkt keer op keer dat de kerkmeesters bepaald niet stonden te trappelen om aan minder rendabele projecten deel te nemen. Van sociale woningbouw was zeker geen sprake. Illustratief is wat dit betreft het verzoek van de kerkmeesters in 1610 om drie woningen, gelegen aan het

Vrouwenkerkhof, te mogen verkopen, aangezien de reparatiekosten vrijwel net zo hoog zijn als de jaarlijkse inkomsten.²⁵ De panden werden respectievelijk voor f 12.-, f 13.- en f 14.- per jaar verhuurd.²⁶ De verkoop leverde geen problemen op. Eén huis werd voor f 1037.- verkocht aan een **bierdrager**. Jaarlijks moest door hem f 50.- worden afbetaald. Tot grote spijt van de kerkmeesters ging de arme man echter zeven jaar later failliet. Men achtte het “... buyten alle apparentie dat by yemant anders voor de selve huysinge zoo veel zal werden **uijtgeloofd**”.²⁷

In uitzonderingsgevallen hebben de kerkmeesters wel eens armen en behoeftigen aan (vrijwel) gratis onderdak geholpen. Bijvoorbeeld in 1640 betaalde Abram de blyndeman voor een huisje tegen de Pieterskerk slechts f 6.- per jaar²⁸ en in 1663 hoefde een “arme weduwe” maar 6 stuivers per wéeke te betalen voor haar schamele woning achter het koor van de **Vrouwenkerk**.²⁹ Deze categorie woningen verkeerde echter in zo’n slechte staat dat er toch geen kans bestond op verhuur aan meer gefortuneerde burgers. Heel duidelijk blijkt dit uit een verzoek van de kerkmeesters om een huis naast de consistoriekamer van de Hooglandse Kerk te mogen vernieuwen. Gesteld wordt dat de betrokken huurder al twee jaar geen huur heeft betaald. Evenmin kan worden verwacht dat hij zijn schuld alsnog zal voldoen “... ten aensien hij belast es met veel cleyne kinderen”. Men verwacht niet een betalende huurder voor het pand te kunnen vinden, aangezien “... het voorschreven huijsken niet bequam en es om alsoo langer in die gelegentheyt aen andere te verhuyren”. Na sloop van het pand en van een ernaast gelegen knekelhok zouden er twee nieuwe woningen kunnen worden gebouwd. Het Gerecht gaat op 9 augustus 1649 met het voorstel accoord en korte tijd later wordt de bewoner met zijn “veele cleyne kinderen” op straat gezet.³⁰ Vanaf mei 1650 worden de nieuwe huizen bewoond. Eén “om nyet” door de koster en één voor f 64.- per jaar.³¹

Andere motieven

Wellicht hebben nog meer redenen bij de huizenbouw een rol gespeeld. Klachten over baldadigheid op de kerkhoven komen herhaaldelijk aan de orde tijdens de vergaderingen van “Die van de Gerechte”. In 1593 besluit men palen met ijzeren halsringen op te stellen, waaraan de boosdoeners dienen te worden “... gesloeten duer de schoutenboeden off dienaers mitten swaerde”.³² In 1648 is er nog niets veranderd. Door de “jongens” wordt op het Vrouwenkerkhof “soodanich geraes... gemaect dat daerdoor als mede door het werpen van **steen**en in de **glas**en van de voorn. kercke het gehoor merckelijck werde belet **ende** de gemeente in **haer** devotie **ende** Godtsdienst geturbeert”.³³ Het optreden van de substituut-schout blijkt in

afb. 2. Onze Lieve Vrouwekerk met de in 1593 tegen de zuid-westzijde gebouwde huizen. Tekening in O.I. inkt door J. Stellingwerf. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

de praktijk weinig effectief te zijn. Aan de overlast wordt al of niet bewust radicaal een eind gemaakt door de realisatie van een schild van woningen rond de kerkgebouwen. Een geluidsarme bestemming van de panden wordt gewaarborgd door een verbod op het uitoefenen van “hantwerck” gepaard gaande “met groot geluyt, getier ofte geclop”, binnen een afstand van 10 roeden van de kerkgebouwen.³⁴

Bouwgeschiedenis

Er kunnen globaal vier bouwperiodes worden onderscheiden: 1586-1594, 1622-1624, 1644-1652 en 1660-1666.

Particulieren zijn voornamelijk actief geweest tijdens de eerste periode. De kavels worden door het Gerecht ter beschikking gesteld tegen betaling van erfpacht. Als voorwaarde wordt onder meer gesteld dat de toekomstige

woningen de kerkramen “onverhindert” dienen te laten. Vanaf 1591 houden de kerkmeesters zich actief bezig met het vergroten van hun huizenbezit. Het speculatieve karakter van de aanwas van de huizenvoorraad blijkt duidelijk uit de Gerechtsdagboeken: op 18 april 1591 geeft het Gerecht de kerkmeesters toestemming om f 1000.- te lenen tegen een rente van 6¼%, om daarvan de bouw van drie huizen in de “Thoorntege” (de huidige Beschuitsteeg) te kunnen betalen.³⁵ Vijf maanden later verzoeken de kerkmeesters alweer de nieuwe “cleyne huyskes” (hieraan was de behoefte het grootst en viel dan ook het meest aan te verdienen) te mogen verkopen om met de opbrengst de bouw van de huizen rond de Hooglandse- en Vrouwenkerk te financieren.³⁶

In de jaren 1591-1593 worden drie kerkhuizen tégen de westzijde van de Hooglandse kerk gebouwd (afb. 1). De bouw vindt plaats in twee fasen. Het zuid-westelijk gelegen huis is op 1 november 1591 gereed.³⁷ Tot eind 1592 wordt er aan de andere twee huizen niet gebouwd, zo blijkt uit het Gerechtsdagboek. “Die van de Gerechte” behandelen op 26 november een nogal curieus aandoend verzoek van de kerkmeesters om te onderzoeken “ofter swaricheyt soude mogen vallen dat wech doen van seecker pilaer (steunbeer) aende kerck ten Hogeland zoo de supplianten daer zouden begeren te timmeren”³⁸ Een week later valt de beslissing. “Die van de Gerechte ghehoort het advis van de Roijmeesteren de voorgaende plaetse ende gelegentheyt van dien besichticht hebbende ende hebben geensins connen bewilligen in taffbreecken van de pilaer, mer de thoonders bij dese belast de selve te laeten staen ende geensins te roeren, hebben dienniettengestaende de thoonders toegelaeten ende bewillicht ter versochte plaetse tvorder ter meesten oorbaer ende vordernisse van de kercken de twee nieuwe huysingen te mogen bouwen ende timmeren”.³⁹ Blijkbaar heeft men zich destijds (of tijdens de vernieuwing van de huizen in 1665) niet aan dit voorschrift gehouden. Tijdens de restauratie werd althans alleen het fundament van de steunbeer onder de vloer aangetroffen. De bouw heeft zich in 1593 voltrokken: op 20 december 1593 bekennen Dirck Maertens en Dirck Everts, metselaars, “... ontfangen te hebben uyt handen van de kerckmeesteren . . ene somme van zestien van XL grooten t’stuck ter cause van buytenwerck (extra werk) bij ons gedaen aende nyeue huysen die wij in desen jegenwoordigen jare gemetselt hebben aen de Hogelantsche kerck”.⁴⁰ Het huis “opt (noord-west) houckgen” wordt vanaf november ‘93 verhuurd aan Pieter Everaet voor f 60.- per jaar. Het huis daarnaast (i.c. het middelste huis) aan Joris Boen voor f 66.-.⁴¹

Met de bouw van twee huizen ten zuiden van de toren van de Vrouwenkerk, begin 1594, eindigt de eerste golf van woningbouwactiviteiten

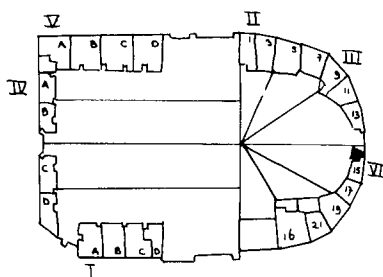
afb. 3. Vier huizen in de Kloksteeg ten westen van het zuidertransept van de Pieterskerk, door P.G. Vertin (1819-1893). Foto Prentenkabinet.

afb. 6. Pieterskerkhof 9-13, ontworpen door Arent van s'Gravesande. Foto J.C. Brons.

(afb. 2). Hoofddreden: het verder verkleinen van de kerkhoven wordt niet wenselijk geacht.

De gang van zaken tijdens de tweede bouwperiode blijft voor ons in nevelen gehuld. In 1622 worden in opdracht van de kerkmeesters drie huizen gebouwd ten zuiden van het schip van de Pieterskerk⁴³ (afb. 3). Het jaar daarop bouwt men vier huizen op “den ledigen houck van de noortsijde van het kerckhoff van de Pieterskercke” (ten oosten van het noordertransept).⁴⁴ Ongebruikelijk is dat in beide gevallen de instemming van Burgemeesters en Regeerders niet in de Gerechtsdagboeken wordt vermeld. Merkwaardig genoeg kan er wel een afwijzende beschikking worden aangetroffen (gedateerd 23-2-1622) ten aanzien van de door de kerkmeesters voorgenomen bouw van vier huizen ten noorden van het koor van de Pieterskerk. Argumentatie van de Edele Heeren: men heeft de kerkmeesters reeds subsidies moeten geven ten behoeve van de reparaties aan de kerken. Voor deze werkzaamheden zouden de kerkmeesters opnieuw “gelt op interest moeten nemen”. Daarnaast is men tegen het verkleinen van het kerkhof. Wellicht zou men de ruimte nodig hebben in tijden van “groote sterfte”.⁴⁵

afb. 4. Kerkhuizen rond de Pieterskerk.

Ia, b, d: 1622 E: 1594

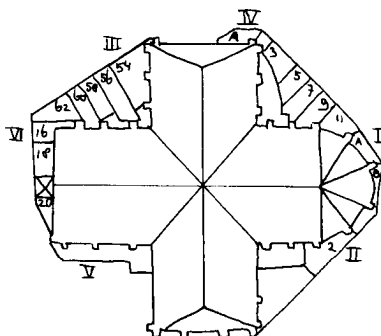
II (Pieterskerkhof 7-7): 1624

111 (Pieterskerkhof 9-13): 1645

IVa, b, c, d: 1646

Va, b, c, d: 1647

VI (Pieterskerkhof 15-21 en Kloksteeg 16): 1648

afb. 5. Kerkhuizen rond de Hooglandse Kerk.

Ia, b: ?

11 (Middelweg 2; oorspronkelijk twee huizen): 1650

111 (Hooglandse kerkgracht 54-62): **1651**

IV (Moriaansteeg 3-11) en a: 1652

V (Accijnshuisjes): 1664

VI (Nieuwstraat 16-20): Vernieuwd in 1665-1666

Tekeningen door J. C. Brons, met gebruikmaking van een kadastrale kaart midden 19de eeuw.

Aangezien het ondenkbaar is dat de kerkmeesters tegen de beslissing van het Gerecht zijn ingegaan moeten Burgemeesters en Regeerders nadien van mening zijn veranderd. De feiten bewijzen echter de deugdelijkheid van hun eerdere inzichten: in 1623 hebben de kerkmeesters duidelijk boven hun stand geleefd. Tegenover de totale uitgaven die f 24.756-11-0 bedroegen stond slechts een bedrag van f 23.740-3-1 aan inkomsten; een tekort van f 993-5-11.4s De toename van het aantal begravingen op het overgebleven gedeelte van het kerkhof leidde tot een groot aantal klachten van de omwonenden, die werden “besmeten door de quade reucken van de menichte der doode lichamen”.⁴⁷

De derde bouwperiode, 1644-1652, kan zonder meer als de belangrijkste worden beschouwd. Op het **Pieters-** en Hooglandse kerkhof werden in deze jaren in totaal 29 woningen gebouwd. Gesproken kan worden van een “bouwstroom”, waarbij de beschikbare “ledigen plaetsen” in opdracht van de kerkmeesters door veelal dezelfde aannemers planmatig werden volgebouwd (afb. 4 en 5).

De hernieuwde bouwactiviteit vanaf 1644 is goed verklaarbaar. Enerzijds waren er geen financiële belemmeringen (de kasreserve bedroeg ruim f 15.000.-) en anderzijds was er rond de kerken genoeg ruimte beschikbaar, aangezien in 1635 de kerkhoven hun functie als begraafplaats hadden verloren (op de bolwerken en buiten de veste waren vier nieuwe begraafplaatsen ingericht). Kennelijk vond men het geen bezwaar al na negen jaar de “onnut leggende” terreinen te bebouwen.“*

Op 11 februari 1644 worden de kerkmeesters door het Gerecht “geauthoriseert om volgens seeckere modelle bij den fabryck deser Stede gemaect” (dus naar ontwerp van Arent van s’Gravensande) “drye bequaeme woonhuysen” te bouwen tussen het oostelijke ingangsportaal van de Pieterskerk en de vier uit 1624 daterende woningen (Pieterskerkhof 1-7).⁴⁹ Na het “uytdelven van de kisten” gaat de bouw in het voorjaar van start. Uit de rekening van de timmerman blijkt dat de huizen van een deugdelijke fundering worden voorzien. Op 9 juli heeft hij meegewerkt “aen het heye of te fondamenten”. Uit dezelfde rekening blijkt dat deze aannemer / timmerman 30 stuivers per dag verdient. Hij heeft drie knechts in dienst. Twee voor 27 stuivers per dag en één voor 10 stuivers, “... dit is te weeten met bier dat de gaste drincken daer ick haer soomers moet voor gheeven 3 stuivers dachs en s’winters 2 stuivers”.⁵⁰ Vanaf 1 mei 1645 worden Pieterskerkhof 9,11 en 13 verhuurd voor respectievelijk f 100.-, f 156.- en f 90.- per jaar (afb. 6).⁵¹

Het overige deel van het Pieterskerkhof wordt in 1645 bouwrijp gemaakt. De kerkmeesters stellen gedetailleerde voorschriften op. Alle

afb. 7. Vier kerkhuisen aan de westzijde van de Pieterskerk, 7646. De “leijen” zijn inmiddels vervangen door (goedkopere) dakpannen. Detail van een geaquarelleerde tekening door H.P. Schouten (1747-1822). Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

“dootkisten” tot de onderste toe moeten worden verwijderd, behalve wanneer “doode lichamen” worden aangetroffen die nog niet “nae behoren” zijn vergaan. In dat geval moeten de aannemers de kisten met de stoffelijke resten “... op te ondersten grond van de uytgehaelde kisten stellen ende de bovendecksels . . . affnemen omme alsoo de gaten meet vasticheyt op te vullen”.⁵² Eind 1645 wordt begonnen met de bouw van vier huizen “tegen het westeynde van de Pieterskerk”. Op 5 december neemt Matheus van Strichtenhuisen het timmerwerk aan (inclusief de levering van hout) voor f 1400.–.⁵³ Het metselwerk wordt op 20 februari 1646 aanbesteed. Binnen acht weken moet het werk af zijn “Op pene van yderdach daer naer te verbeuren drie guldens ten behouwe van den armen”.⁵⁴ Vanwege de ligging tegen de kerk is extra zorg besteed aan het uiterlijk van de woningen. Dure materialen worden gebruikt: 120 voet “arketraef” in de voorgevel, terwijl het dak in plaats van met de gebruikelijke pannen aan de “voorsijde . . . met leyen gedeckt” wordt.⁵⁵ Vanaf 1 mei 1646 wordt elk huis voor f 72.– per jaar verhuurd⁵⁶ (afb. 7).

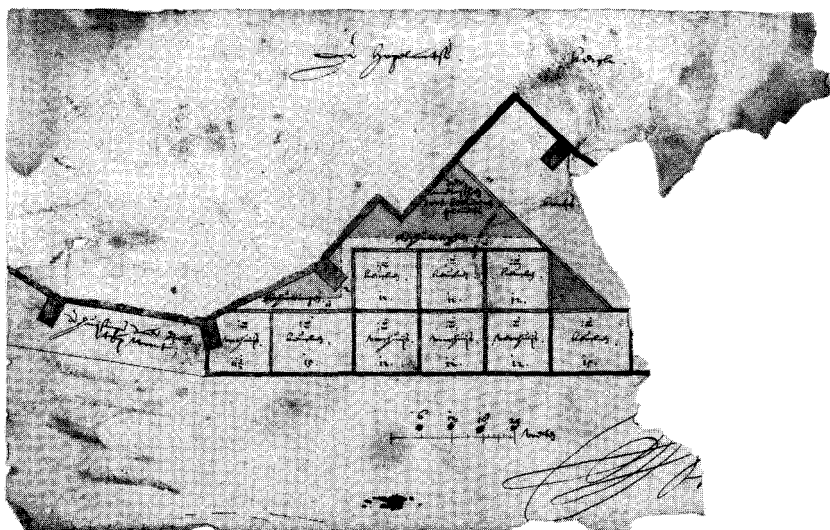
Nog in hetzelfde jaar wordt begonnen aan de bouw van vier huizen ten

afb. 8. Noord-west zijde Hooglandse Kerk. Vijf huizen gebouwd in 1657. Rechts is één van de in 1665-1666 vernieuwde huizen zichtbaar. Een *bouwnaad* bevindt zich direct links van de *regenpijp*. Foto J. C. Brons, 1982.

noorden van het schip van de Pieterskerk.⁵⁷ Qua uiterlijk verschillen deze niet van de westelijk gelegen huizen. De bronnen vermelden niet expliciet wie verantwoordelijk is geweest voor het ontwerp. Aangezien is vastgesteld dat Arent van s'Gravesande het ontwerp voor de huizen aan de oostzijde van de Pieterskerk heeft geleverd, is het aannemelijk dat hij ook deze westelijk gelegen woningen heeft ontworpen. De vier huizen ten noorden van het schip van de Pieterskerk worden vanaf 1 mei 1647 verhuurd, de hoekpanden voor f 111.- en de middelste panden voor f 102.- per jaar (de prijsverschillen zijn veroorzaakt door variaties in vloeroppervlakte).⁵⁸

Bebouwing van het laatste stuk open ruimte rond de Pieterskerk komt op 22 februari 1648 tijdens de vergadering van het Gerecht aan de orde. De "Edele heeren" hebben de "afpalinge" geïnspecteerd "bij de kerkmeesteren gedaen op het kerchoff off strate ten oosten van t kour van de Pieterskercke". De kerkmeesters krijgen toestemming "om tot beeter aensien ende Cieraet aldaer volgens de royinge van de selve paelen . . . te doen bouwen vijff woonhuysgens, om die ten profijt van de kercken te verhuieren". Men dient de "ordre van mr Aemt van s'Gravesant, fabryck deser Stede" te volgen. Tevens wordt een nieuwe "kamer voor de kercmeesters"

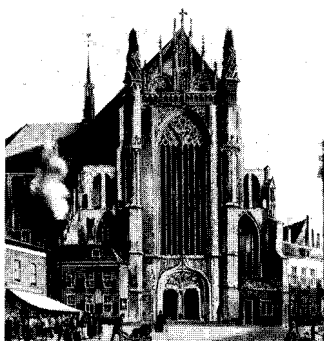

afb. 9. Zes huizen ten noord-oosten van de Hooglandse Kerk (Moriaansteeg 1-11). Grondtekening 1657 door Arent van s'Gravesande.

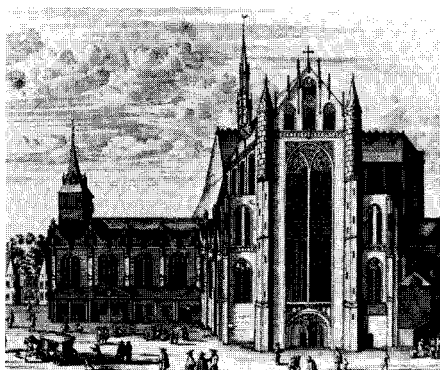
gebouwd.⁵⁹ Vanaf 1 november worden de nieuwe huizen bewoond. De huren variëren van f 66.- (voor het kleinste huis, Pieterskerkhof 15) tot f 114.- per jaar. Eén huis wordt door de koster “om nyet” bewoond.⁶⁰

Op het Hooglandsekerkhof vindt in 1650 allereerst de reeds genoemde vervangende nieuwbouw plaats, “naest t sakerstij over de Oranie Appelen” (een herberg gelegen aan de Middelweg). Het ontwerp wordt geleverd door Matheus van Strichtenhuysen. Op 21 februari 1650 ontvangt hij f 10.- voor het maken van de grondtekening, het afmeten van de grond en het maken van een standtekening en bestek van twee “huysen die gemaect zouden werden aen de Hooglanse kerck”.⁶¹ Uit dit bewaard gebleven bestek blijkt dat de funderingsmuren zeker niet (zoals wel is gesteld) “zonder becommernis . . . tussen en over de graven heen (zijn) gebouwd”. De fundamenteen moeten “ten oorbaer geheyte sijn ende met schale geleyt werden tot versekertheyt van t sacken”. De kap dient, zoals gebruikelijk, “met leyen gedeckt te worden”. Op 1 mei 1650 is het werk gereed.⁶²

Korte tijd later beginnen de voorbereidingen voor de bouw van de huizen ten noord-westen van de kerk. Voor f 3.- wordt op 9 augustus 1650 door Joris Gerstecoren (landmeter) het terrein “gecarteert”.⁶³ Een jaar later worden de vijf huizen “over de Gapart” (opnieuw een herberg, gelegen

afb. 70. Noordertransept van de Hooglandse Kerk. Links het niet op afb. 9 zichtbare huis. Gekleurde litho door G.J. Bos, ca 1870. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

afb. 11. Zuidzijde van de Hooglandse Kerk. Detailafbeelding van de kaart van Leiden door C. Hagen, 1670. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

tegenover het noordertransept) opgeleverd. Aangezien de panden een grote vloeroppervlakte hebben dienen aanzienlijke bedragen aan huur te worden betaald, variërend van f 100.– tot f 150.– per jaar.⁶⁴ De ontwerper van deze groep woningen is niet bekend. Op de onderpui na verschilt het exterieur echter weinig van de door **Matheus** van Strichtenhuisen ontworpen huizen aan de zuid-oost zijde van de kerk (afb. 8).

Het laatst aan de beurt is de noord-oost hoek van het **Hooglandsekerkhof**. Op 15 december 1651 keurt het Gerecht het ontwerp “bij den kerckmeesteren . . . verthoont” goed.⁶⁵ De ongedateerde grondtekening die zich in het secretariaat archief bevindt is onomstotelijk van de hand van **Arent** van s’Gravesande⁶⁶ (afb. 9). Rechtsonder is het begin van zijn handtekening herkenbaar. Doordat het papier gedeeltelijk is vergaan is het zesde huis (gelegen tegen het noordertransept) en een gedeelte van het vijfde huis (het zogenaamde “voorhuys”) weggevallen. Door schuttingen worden de huizen gescheiden van “der menschen dootbeenderen plaats”. Uit de tekening blijkt tevens het bestaan van een “loot?”. Helaas is tijdens de laatste restauratie deze vanuit de kerk bereikbare bergruimte verdwenen. Links op de tekening zijn twee reeds bestaande woningen aangegeven. Wanneer deze gebouwd zijn is niet met zekerheid te zeggen. Het werk wordt op 15 januari 1652 aanbesteed en in het najaar zijn de zes huizen gereed, waarmee een einde komt aan de “bouwstroom” op de kerkhoven⁶⁷ (afb. 10).

Volledigheidshalve dient te worden vermeld dat tijdens deze periode

ook nog twee huizen worden gebouwd op ledige erven “ten wedsijde van de neue geboudekerck” (aan weerskanten van de ingang van de Marekerk aan de Koddesteeg). Het Gerecht geeft hiervoor op 17 maart 1651 toestemming.⁶⁸

Tijdens de laatste bouwperiode wordt allereerst in 1660 de resterende ruimte op het eveneens in 1645 afgegraven Vrouwenkerkhof volgebouwd. Alleen op “de Noortsijde” is nog plaats voor twee woningen, aangezien het overige gedeelte niet voor woningbouw wordt bestemd (o.a. wordt in 1661 een loods gebouwd ten behoeve van de brooduitdeling aan de armen).⁶⁹

Hierna verplaatsen de activiteiten zich naar het Hooglandsekerkhof. Aanleiding is het afbranden van de woning van de grafmaker (gelegen tegen de zuid-gevel van het schip) in 1663. De woning wordt niet herbouwd.⁷⁰ Ervoor in de plaats komen de in 1664 door de stedelijke overheid gebouwde accijnshuisjes. Hoewel de bronnen hierover geen uitsluitsel geven mag worden aangenomen dat het ontwerp is geleverd door Willem van der Helm, de “meester timmerman deser Stede”.⁷¹ Uit één van de stadsgezichten behorend bij de kaart van Hagen (1670) blijkt dat de kleine gebouwtjes oorspronkelijk van pilasters voorzien zijn geweest (afb. 11). Op basis van deze afbeelding moet worden aangenomen dat het “maecken van een galderije . langh 36 voet, breed 14 voet 9 duim”, rustend op “vier koolomme”, afgedekt met “panne ende vorsten”, achterwege is gebleven. Uit de bestekken valt af te leiden dat deze “galderije” (bedoeld wordt een overdekte gang) tegen de westelijke zijmuur van het zuidertransept aangebouwd had moeten worden, één geheel vormend met de bekapping van de “houcamer” (het uitspringende gedeelte van het meest oostelijk gelegen accijnshuisje). Vermoedelijke functie: het beschermen van passanten en kerkgangers tegen regen en valwinden.

In 1665 en 1666 vinden tenslotte werkzaamheden aan de westzijde van de Hooglandse kerk plaats. De tand des tijds had de in 1591 en 1593 tegen de westmuur gebouwde huizen niet ongemoeid gelaten. Op 19 september 1665 gaat het Gerecht accoord met de bouw van drie huizen en een portaal “in plaetse van de oude huysen aldaerjegenwoordich seer irregulier sijnde tot merckelicke misstant”. De nieuwbouw dient te geschieden “conform . de teyckeninge gemaectt bij Willem van der Helm”. Opvallend is dat de resolutie niet vermeldt door wie en op wiens kosten de werkzaamheden moeten worden uitgevoerd. De gebruikelijke vermelding dat de kerkmeesters hiertoe worden “geauthoriseert” of “gelast” ontbreekt.⁷² Uit de Bijlagen rekeningen van de tesorier-extraordinaris blijkt dat de stad zelf, met eigen personeel de uitvoering ter hand heeft genomen. Aan de hand

afb. 12. Westzijde Hooglandse Kerk. Oorspronkelijk was de Bentheimer zandsteen van het ingangsportaal met "loodwit" geverfd (zie aant. 86). De nog aanwezige luiken ("blinden") verdwenen helaas tijdens de laatste restauratie. Foto ca 1900. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

van de **door** Willem van der Helm opgestelde wekelijkse overzichten van door hem "ende de stadstimmergasten" verrichte werkzaamheden kan worden vastgesteld dat vanaf 2 oktober 1665 "aen de huysgis bij de Hoegelantsche kerck" is gewerkt. Pieters Jansz. van Noort, stadsmeester-metselaar vermeldt in zijn weekstaten dat tussen 5 oktober en 5 december 1665 en tussen 15 maart en 17 april 1666 door zijn personeel aan de huizen is gewerkt. De knechten van Willem van der Helm hebben in de week voorafgaand aan 30 januari 1666 "1 ¼dach" gewerkt "aen de blinden en raemen in te passen in de kerckhuysgis aen de hoegelantsche kerck".⁷³ Vanaf mei 1666 zijn alle huizen weer bewoond. Van huurverhoging na de voor de kerkmeesters wel bijzonder voordelige renovatie is geen sprake. In 1666 moet voor de twee huizen ten noorden van het ingangsportaal respectievelijk f 82.- en f 68.- worden betaald, tegen f 82.- en f 66.- in 1664. De huur van het "cleine nieuw geboude huysje naest (ten zuiden van) de Westdeur" wordt gesteld op f 48.- per jaar (voor het oude - en vermoedelijk grotere - huis moest f 90.- betaald worden).⁷⁴ Het portaal is pas eind 1666 gereed

gekomen. In de week voorafgaand aan 6 november 1666 hebben twee knechten 3½ dag gewerkt “aent maecken van de deuren int portael Panckeraskerck”, aldus Willem van der Helm in zijn weekstaat⁷⁵ (afb. 12).

Gebruik

Door wie werden de kerkhuizen bewoond? In ieder geval niet door minvermogens (op de hierboven genoemde uitzonderingen na). Het bewijs wordt geleverd door het Register op het Schoorsteengeld (een belasting geheven in 1606 in opdracht van de Staten-Generaal, ten behoeve van de financiering van de oorlogvoering). De Leidse Vroedschap had een “verfiningsregeling” ontworpen, teneinde de armen te ontzien. “Minvermogens” hoefden niets of slechts een gedeelte te betalen.⁷⁶ Uit het register blijkt dat de bewoners van de kerkhuizen niet als zodanig werden beschouwd, aangezien door hen het volledige bedrag (30 stuivers) moest worden opgebracht.⁷⁷

In het algemeen kan worden gesteld dat de huizen werden bewoond door de lagere middenklasse. Een belangrijke informatiebron vormen de jaarlijkse verantwoordingen van inkomsten en uitgaven door de rentmeester van de hoofdkerken (in dienst van de kerkmeesters). Tussen 1645 en 1665 komen de volgende beroepen voor: kleermaker, hoedenmaker, dienaar bij de bank van lening, lakenbereider, boekdrukker, knoopmaker, schoenmaker, “bode mette roede” (deurwaarder), schoolmeester, meesterbrouwersknecht, bontwerker, “stickelijffmaker”, stoeldraaijer, greinwerker, letterzetter en timmerman. Opvallend is dat vaak een vrouw als hoofdbewoonster wordt vermeld. In 1653 worden van de 24 huizen rond de Pieterskerk negen door weduwen en twee door ongehuwde vrouwen bewoond. In een aantal huizen wonen werknemers in dienst van de kerkmeesters. De kosters mogen hun huizen “om nyet” bewonen. De “clops” (ordebewakers tijdens de eredienst)⁷⁸ hoeven eveneens in de meeste gevallen geen huur te betalen.⁷⁹ De grafmakers moeten wel huur betalen, maar schijnen soms wel enige korting te hebben gekregen.⁸⁰ Geen korting krijgt meester Jan, organist van de Pieterskerk, die in 1636 op Pieterskerkhof 5 woont. Wanneer vanaf 1 mei het huis door een weduwe wordt bewoond, betaalt deze zelfs f 2.- minder. Vrij wonen (en volledige vergoeding van de “teercosten” - forse bedragen overigens -) behoort tot de secundaire arbeidsvoorwaarden van orgelbouwer Jacobus Haegerbeer (schepper onder andere van het grote orgel van de Nieuwe Kerk in Amsterdam).⁸¹ Tijdens het herstel van het door zijn vader gebouwde hoofdorgel van de Pieterskerk woont hij in een huis aan de westzijde van de kerk. Later in de zeventiende eeuw neemt het aantal “om nyet” bewoonde panden toe. Omstreeks 1680 zijn ook de

leidekker, de glasmaker en de kamerbewaarder in dienst van de kerken vrijgesteld van het betalen van huur.⁸²

Over de verplichtingen van de huurders zijn we goed geïnformeerd dank zij een bewaard gebleven huurcontract uit 1653 (zie bijlage): de betrokken huurder van een huis aan de westzijde van de Pieterskerk dient elk kwartaal “een gerecht vierdepart” van de jaarlijkse huur (f 72.-) te betalen “ten huysse ende aen handen” van de rentmeester of zijn gemachtigde, “... bij faute van dien (sal) de voorsz huyr datelijck uyt weesen”.⁸³

Op kosten van de huurder moeten eventuele kapotte ruiten worden hersteld, “... soowel van buyten als van binnen, tsij off de selve bij hem huyrder, sijn huysgesin, off yemandt anders gebroocken mochte werden”. Indien de loodstrips waarin de “glaesen” gevat zijn vervangen moeten worden, komen de materiaalkosten voor de helft voor rekening van de huurder. “Sal mede Huyrder t’Bon-gelt moeten betalen tot sijnen kosten” (te betalen aan de bonmeesters van de “bonnen” = wijken -, uit de opbrengst werd o.a. de brandbestrijding gefinancierd).⁸⁴

De verplichting zelf de gesneuvelde ruiten te vervangen was geen sinecure. Nu de kerkramen goeddeels waren afgeschermd kon de roerige jeugd haar agressie botvieren op de “glaesen” van de kerkhuizen. De glasmaker produceerde jaar in jaar uit lange lijsten van “glaesen” die “uutgesmeten” dan wel “uutgegoyt” zijn. Ter illustratie: op 26 april 1645 bevestigde de glasmaker de laatste 18 “ramen” in de nieuwe huizen achter het koor van de Pieterskerk (nr. 9,11 en 13). Een week later moest hij alweer terugkomen; “noch de glasen gestopt int middelste nieuwe huis die uutgegoyt waren, verd o-14”. Ook uit de hand gelopen bruiloften en partijen hielden de glasmakers aan het werk. De glasmaker van de Vrouwenkerk herstelde op 10 februari 1632 “veertien viercanten ruiten”, in het huis van de weduwe van Jan Verhaegen, die “uutgheschoeten (waren) toen de dochter de bruit was”.⁸⁵

De verhuurders dienden uiteraard in ruil voor de ontvangen huur ervoor te zorgen dat de huizen in bewoonbare staat gehouden werden. Een verplichting die in de loop der tijd enige karrevrachten rekeningen, kwitanties etc. met betrekking tot de “alrehande uijtgeef” en “reparatiën” heeft opgeleverd. Een uitgebreide behandeling is in dit verband minder zinvol. Eén bestek verdient te worden behandeld aangezien hierin interessante gegevens met betrekking tot toegepaste kleuren en verfsoorten worden vermeld. Het betreft een openbare aanbesteding van het verven van kerken en huizen, gedateerd 16 juli 1708: kozijnen en “al het hartsteen” (natuursteen) dienen “steengrauw” te worden geverfd, met “onvervalst loodwit”; “... al het ijserswerk swart, de deuren, vensters, blinden, hangende gooten geel”, met “goede gewassen en geel oker gemaeken verff”; “de koockers, kisten,

deksels en **backen** op de schoorsteen (met) . . het beste Engels bruyen . . . en tot alles te gebruycken de beste onvervalste oly, en moet dat na den eys der saecken aenstrijcken, 't sij Vet, 't sij **maager**, soo als 't selve moet **syn**".⁸⁶

Epiloog

Niet alle kerkhuizen hebben het eeuwenlange gebruik even ongeschonden doorstaan. Evenals de Vrouwenkerk (gesloopt in 1819, de toren hield het nog uit tot 1837) hebben de tegen deze kerk aangebouwde huizen de drastische ingrepen in de stedenbouwkundige structuur van de Camp niet overleefd. De kleine huisjes tegen de Marekerk, aan de Koddesteeg, verloren in de loop der tijd hun oorspronkelijk uiterlijk. In de vorige eeuw verdwenen rond de **Pieters-** en **Hooglandsekerk** een aantal huizen, daarnaast werd van sommigen het uiterlijk ingrijpend gewijzigd. Tot 1875 vormde bouwvalligheid de hoofdreden om tot sloping dan wel ingrijpende vernieuwing over te gaan. Na 1875 werd amovatie sterk gepropageerd door een groot aantal deskundigen op het gebied van de Monumentenzorg: middeleeuwse kerken diende men "bloot te leggen".

Voor 1864 verdwenen de vier oudste huizen aan de zuidzijde van het schip van de **Pieterskerk** (afb. 3). In 1864 en 1865 werden de huizen ten westen en ten noorden van het schip afgebroken. Een budgettair neutrale operatie. Uit de opbrengst van de sloop werd het fatsoeneren van de **kerkmuur** betaald. Tussen 1863 en 1872 werden de gevels (gevaarlijk voor de "publieke passage") en het dak van **Pieterskerkhof 1-7** vernieuwd. De oorspronkelijke kruisko zijnen van de huizen aan de zuid-oost zijde van de **Pieterskerk**, in gebruik als kosterij en Kerkelijk Bureau, werden omstreeks 1873 verwijderd. Motivatie: hierdoor zou men geen last meer hebben van "tocht". Men heeft zich – achteraf gelukkig – minder bekommerd om de overige, door particularien bewoonde huizen. De opzichter in dienst van het Nederlands-Hervormd kerkgenootschap (sinds 1798 waren de "**Hoofdkerken**" geen "publieke" gebouwen **meer**)⁸⁷ was in 1872 van mening dat de woonhuizen uiterlijk geen ongunstige indruk maakten. Het interieur liet echter volgens hem veel te wensen over. "Sommigen zijn smerig en gelijken op beestenstallen, onder anderen wordt een huis bewoond door vijf huisgezinnen meest alle Roomsche, zoodat (- sic -) men zich licht kan voorstellen hoe dat huisje er van binnen **uitziet**".⁸⁸

Vanaf 1875, wanneer voor de restauratie van de **Hooglandse kerk** voor het eerst subsidie wordt verleend, drukt de Rijksoverheid haar stempel op het beleid ten aanzien van de kerkhuizen. De Rijksadviseurs (de bekende architect Cuypers en **Victor de Stuers**, pionier op het gebied van de monumentenzorg) hebben weinig oog voor het uiterlijk schoon van de **kerkhui-**

zen. In hun advies aan de minister naar aanleiding van het subsidieverzoek van het kerkbestuur schrijven zij: "Uitwendig is de kerk aan alle zijden omklemd door een aantal onooglijke kleine gebouwtjes, aan eenig onderhoud dan dat der daken werd niet **gedacht**".⁸⁹

"**Blootleggen**" is enige decenniaeen onbetwist beleidsuitgangspunt. Een huis dat volgens de minister de noord-oost hoek van het transept van de Hooglandse kerk "ontsiert" is in 1877 het eerste slachtoffer⁹⁰ (afb. 10). In 1884 wenst de Gemeenteraad een aantal accijnshuisjes af te breken. Cuypers heeft hiertegen geen bezwaar. Het plan is gelukkig niet doorgegaan, omdat de voorgestelde gedeeltelijke afbraak niet mogelijk was vanwege de dakconstructie.⁹¹ In 1894 wordt het portaal aan de zuid-oost zijde van de Hooglandse kerk geamoveerd. De twee daarnaastgelegen kleine huisjes (afb. 5, 1) verdwijnen twee jaar later. Op 24 januari 1897 wijst de minister in een brief gericht aan het kerkbestuur op de wenselijkheid al de huizen aan de noord-zijde af te breken. Hierbij moet de hulp worden ingeroepen van de burgerlijke gemeente "die tot op heden nog niets heeft bijgedragen, voor de restauratie van een monument dat haar tot sieraad strekt". De maatregel zal bovendien ten goede komen aan het openbaar verkeer. Het kerkbestuur schrijft terug dat men de huisjes "gaarne zou zien verdwijnen, de opbrengst aan huur is voor hare finantiën (echter) . . . van te veel betekenis om die vooreerst te kunnen missen". Geldgebrek heeft weer eens monumenten van de ondergang gered.⁹² Overigens heeft het "blootleggen", voor zover gerealiseerd, ook een aantal niet bedoelde gevolgen: de kerkgebouwen worden opnieuw het doelwit van de vernielzucht van de kennelijk sinds de zeventiende eeuw niet van opvattingen veranderde straatjeugd. Het "inwerpen" van ruiten is "aan den orde van den dag". Het kerkbestuur besluit op 11 oktober 1890 de commissaris van politie over deze zaak te berichten (die er uiteraard net zo weinig tegen kan doen als destijds de "dienaers mitten swaerde"). In 1898 valt het laatste slachtoffer van de "blootlegdrift", het ingangsportaal aan de oostzijde van de **Pieterskerk**.⁹³

De kentering in de opvattingen over de kerkhuizen heeft plaatsgevonden in het begin van deze eeuw. In 1907 is bijvoorbeeld Overvoorde nog van mening dat de aanblik op de westzijde van de Pieterskerk door het "vrijleggen" duidelijk is verbeterd. Met enige spijt wordt door hem opgemerkt: "Het thans nog het koor omsluitend huizenblok . . . zal waarschijnlijk moeilijker te verwijderen vallen".⁹⁴ Twee jaar later behoort Overvoorde met nog een aantal voormalige belagers (onder andere Cuypers) tot de factie van de beschermers, die ageren tegen de voorgenomen afbraak van de accijnshuisjes tegen de Hooglandse kerk (in 1884 al eens aan de orde geweest). In plaats van onooglijk worden de huisjes nu schilderachtig

genoemd.⁹⁵ Voor de tweede keer en nu definitief wordt het onheil afge-
wend.⁹⁶

Sindsdien is het sloopgevaar voor “den bekoorlijken aangroei van kleine huisjes rondom de oude kerken” geweken, aldus Huizinga in 1941.⁹⁷ Momenteel is de bouwkundige kwaliteit van de kerkhuizen uitstekend. Na de restauratie (afgerond in 1979) hebben overigens slechts zes van de vijftien resterende huizen rond de Hooglandse kerk opnieuw een woonfunctie gekregen (voor vier huishoudens). Bij de huizen rond de Pieterskerk is het omgekeerde het geval. Na de in dit jaar voltooide restauratie heeft het voormalige Kerkelijk Bureau opnieuw een woonbestemming gekregen, zodat nu alle twaalf overgebleven kerkhuizen als eengezinshuis worden bewoond.

BIJLAGE

Op de naervolghende Conditien ende Voorwaerden, soo bekende Dirck Jansz. van Vesanevelt als Rentmeester van de drie Parochye Kercken binnen Lyden, uyt last van de E: E: Heeren Kerck-Meesteren vande voorsz. Kercken in die qualité, ter eenre Verhuurt, ende Ruth Claessen van der Does ter ander sijden Gehuurt te hebben, Een Huys ende Erve, staende ende gelegen aen de Pieterskerck ende dat voor den tijdt van een Jaer Innegaende de voorsz. Huyre te Meye-daghe Anno XVI C drieënvijftich ende eyndigende Meye-daghe Anno XVI C vierenvijftich Voor de somme van tweeëntseventich Carolus Guldens, te veertich grooten 'tstuck, te betalen ten huysse ende aen handen vanden voorsz. Rentmeester of sijne gemachtichde, alle vierendeel laers met een gerecht vierdepart van dien, ende dat telckens precijs ende alles in vryen ende suyveren gelde, of sal bij faute vandien de voorsz. huyr datelick uyt weesen, sal mede by aflijvicheyt vanden huyrder binnen tvoorsz. Jaer aen de E.E. Heeren Kerckmeesteren versocht moete werden continuatie vande verdere huyr, of sal by gebreecke van dien, de verdere huyr mede comen te cesserem, Midts Conditie, dat den Huyrder alle de Glaesen, soo wel van buyten als van binnen, 'tsy off de selve by hem Huyrder, sijn Huysgesin, off yemandt anders gebroocken mochten werden, gehouden sal weesen te doen maecken, ende dit alles tot sijn Huyrders kosten, sonder eenighe kortinge aen sijn Huyr-Penningen te moghen doen, ende 'tselve alsoo ter expiratie van sijn Huyr-jaren voor sijn vertreck opleveren. Doch in gevalle off daer eenige Glasen verloot mosten werden, soo sal den Verhuyrder ende Huyrder elck de helfte aengaende 't Loot alleen moeten dragen. Sal mede den Huyrder 'tBon-gelt moeten betalen tot sijnen kosten. Tot naer-kominge ende voldoeninge van alle 'tgunt voorsz. staet, soo verbinden partyen hare respective Goederen, jegenwoordige ende toekomstende, egeene van dien nyt-ghesondert; stellende de selve ten bedwangh ende executie van allen 's Heeren Rechten ende Rechteren, mette kosten daer omme doende, alles ter goeder trouwen. Des ten oirkonde sijn hier van ghemaeckt twee alleens luydende Huyr-Cedullen, by partyen voorsz. onderteyckent.

AANTEKENINGEN

Belangrijkste gebruikte archivalia:

Archief Kerkvoogdij der Nederlands Hervormde Gemeente te Leiden, afgekort NH ke. Met name: le ged. afd. V: Blafferds van de Hoofdkerken (jaarlijkse inkomsten en uitgaven); 3e ged. afd. XIV: Bijlagen Rekeningen en le ged. afd. VI: Rekeningen rentmeester.

Secretarie Archief na 1574 (SA II). Met name de Gerechtsdagboeken A t/m K (SA II 9248-9258) afgekort GedB. en de Burgemeesters en Gerechtsdagboeken van publieke zaken 1620-1672; 5 dl folio (SA II, 682-686).

Alle niet gepubliceerde bronnen berusten, tenzij anders vermeld, op het Gemeente-archief Leiden (GAL).

1. De rentmeester van het kapittel beheerde slechts één tegen een kerkgebouw gesitueerd pand, namelijk de pastorie van de Vrouwenkerk. In 1591 moet hij in opdracht van het Gerecht dit pand laten uitbreiden met een "studoor" (t.b.v. de Waalse predikant): SA II, GedB B fol. 136. In 1603 moet het "gants gebreckelijken" huis worden opgeknapt (kosten f 1463-8-1): SA II, GedB E fol. 336 vs en GedB F, fol. 21.
 2. J.C. Overvoorde, "Advies van Burgemeesters en Gerecht van Leiden aan de Staten van Holland over de acta van de in 1578 te Dordrecht gehouden synode", *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* IX, Den Haag 1912, 140-142.
 3. J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, Lelden 1641, 697-698.
 4. Ib., 699.
 5. NH ke, Blafferd 1593, 1638-1641.
 6. NH ke, 33.
 7. SA II, GedB A fol. 191 vs (5-2-1583).
 8. NH ke, Blafferd 1590 en 166.5.
 9. NH ke, Blafferd 1634, 1635 en 1644.
 10. NH ke, 2179.
 11. NH ke, Blafferd 1641, fol. 28.
 12. SA II, 9135.
 13. NH ke, Blafferd 1645-1646.
 14. Carel van Mander, *Het Schilder-Boeck, waer in Vooreerst de leerlustighe lueght dengrondt der Edel Vry Schilderconst in Verscheyden deelen Wert Voorghedraghen*, Haarlem 1604, fol. 218 vs (n.a.v. een bespreking van de verdiensten van Pieter Coecke, die in 1539 door zijn vertaling van de tractaten van Serlio de bouwkunst in de Nederlanden "op den rechten wech geholpen" zou hebben).
 15. Orlers, o.c. (n. 3), 93 en 104.
 16. R. Wittkower, *Architectural principles in the age Of Humanism*, Londen 1973⁴, 28.
 17. Blijkbaar vond men het voldoende op enkele plaatsen (met name aan de westzijde) de bestaande poorten en gangen te verbreden. Op 16-3-1639 werden voor f 6000.- twee huizen aangekocht om "de forme" van de kerk te kunnen realiseren en om het gebouw van een "bequame ingang" te kunnen voorzien: SA II, 684, fol. 210.
- Vier huisjes aan de Koddesteeg werden op 17 juli voor f 2150.- aangekocht. De stadsfabriek Arent van s'Gravesande had ter vergadering van het Gerecht op 7 juli opgemerkt dat de kerk aan de zijde van de Koddesteeg niet was voorzien was van een "soodanigen uytgang, als tot soo eenne fraey werck als salsyn dese kercke wel vereijste". Liet men de vier huizen staan dan zou dit geen "fraey aensien" opleveren: SA II, 684, fol. 224 vs.
- Op 7-4-1650 (de Marekerk was inmiddels sinds 13 oktober 1649 - de dag van het "ontzet" volgens de oude kalender - in gebruik) kwam het "aensien" opnieuw ter vergadering aan de orde. De Burgemeesters werden gemachtigd een huisje aan te kopen "staende op de maeren bij de nieu geboude kerck, hetzelfde (ontsiert) dapper het aenkomen van de voornoemde kerck". Onteigenen ging vlot in die tijd. Indien de eigenaar niet bereid zou zijn mee te werken, diende het huisje door Schepenen te worden afgeschat, teneinde "naederhant" tot afbraak over te kunnen gaan. Eén dag later, 8 april, werd het pand voor f 1200.- aangekocht. Op 9 april werd de huurder f 25.- toegezegd indien hij de woning voor 1 mei zou hebben ontruimd. De normale

- opzegtermijn van 3 maanden duurde de Edele **heeren** blijkbaar te lang: SA II, 685 54 vs.
 18. SA II, 684 fol. 316.
19. Om dezelfde reden werd in 1656 een trap in de kademuur van de Oude Rijn verwijderd "geleth dat deselve routinelijck soodanich met vuylnisse wert **beworpen** dat deselve **onbruyck-baer** es". De "platinge" werden "volgemetselt **ende** aengehaelt": SA II, 4476 fol. 41 vs.
20. Tegenover het Weeshuis, afmetingen 12 bij 7 voeten 10 duim; hoogte "voor 5 voeten **ende** achter omtrent 2 voet": SA II, Gedb D fol. 25.
21. Simon **Stevin, Vande** oirdeningh der steden. Byvough: **vande** oirdeningh der **deelen** eens huysmet 't gheene **daer** ancleeft. Citaat overgenomen uit E. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad, Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680*, Maarssen 1978, 43.
22. NH ke, Blafferf 1648 fol. 31 vs.
23. NH ke, Blafferf 1647 fol. 62 en 64 vs.
24. SA II, Gedb A fol. 367 vs.
25. SA II, Gedb G fol. 117.
26. NH ke, Rek. Rentmr. 1609.
27. SA II, Gedb H fol. 225.
28. NH ke, Blafferf 1640 fol. 17.
29. NH ke, Rek. Rentmr. 1663.
30. SA II, Gedb AA fol. 51 vs.
31. NH ke, Rek. Rentmr. 1650.
32. SA II, Gedb B fol. 332 vs.
33. SA II, 685 fol. 1 vs.
34. SA II, (o.a.) Gedb G fol. 117 (7-1-1610).
35. SA II, Gedb B fol. 89 vs - 90.
36. Ibidem, fol. 131.
37. NH ke, Rek. Rentmr. en Bijl. Rek. 1591.
38. SA II, Gedb B fol. 257.
39. Ibidem, fol. 259 vs.
40. NH ke, Bijl. Rek. 1593.
41. NH ke, Rek. Rentmr. 1593.
42. Ibidem.
43. NH ke, Rek. Rentmr. 1622 fol. 26 vs.
44. NH ke, Blafferf 1623.
45. SA II, 682 fol. 56.
46. NH ke, Blafferf 1623.
47. SA II, Gedb L fol. 187.
48. SA II, 9160.
49. SA 11, 684 fol. 316.
50. NH ke, Bijl. Rek. en Blafferf 1645 fol. 3.5.
51. Rek. Rentmr. 1645. Ter Kuile stelt naar aanleiding van Pieterskerkhof 9-13: "Wat den **bouwtijd** aangaat kan worden opgemerkt dat deze nog niet voorkomen op een plattegrond van 1645". Op de betreffende "Grontteijckeninge van een gedeelte van Ste **Pieterskerchof**" (Prent-verz. 927) komen de huizen echter wel degelijk voor. Naast het "portael **vant Choor**" wordt "het **nieue gebou**" vermeld. (E.H. ter Kuile, De *Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*, VII eerste stuk, Den Haag 1944, 140).
52. SA II, 9161.
53. NH ke, 1119.
54. NH ke, 1120.
55. NH ke, Blafferf en Bijl. Rek. 1646.
56. NH ke, Rek. Rentmr. 1646.
57. NH ke, Bijl. Rek. en Blafferf 1647 fol. 47 vs.
58. NH ke, Rek. Rentmr. 1647.
59. SA II, 684 fol. 359.
60. NH ke, Rek. Rentmr. 1648.

61. NH ke, Bijl. Rek. 1650.
62. NH ke, 1122. Zie: P. van der Sterre, "De Hooglandse kerk", *Leids Jaarboekje* 69 (1977). p. 94.
63. NH ke, Bijl. Rek. 1650.
64. NH ke, Rek. Rentmr. 1651.
65. SA II, 685 fol. 103 vs.
66. SA II, 9140.
67. NH ke, Blafferde 1652 fol. 39.
68. SA 11, 685 fol. 79 vs.
69. SA II, 685 fol. 285 en SA 11, 4476 fol. 55 vs.
70. NH ke, Rek. Rentmr. 1663-1664.
71. Op 27-9-1664 wordt het werk aanbesteed en op 6-12-1664 verklaren de aannemers (o.a. Huybert van Duyvenvlucht) "voldaen ende betaelt (te) wesen": SA 11.4912, nr. 311. De opmerking van Overvoorde dat de huisjes in 1665 door Willem van der Helm zijn gebouwd is onjuist. Een bronvermelding ontbreekt in zijn artikel. (J.C. Overvoorde, "De St. Pancraskerk te Leiden", *Leids Jaarboekje* 14 (1917) p. 43).
72. SA II, 4476 fol. 65 vs.
73. SA II, 4912 en 4913 (o.a. nr. 82).
74. NH ke, Rek. Rentmr. 1664-1666.
75. SA II, 4913 nr. 123.
76. SA 11, 445 (Vroedschapsboek 0) fol. 149.
77. SA II, 4031 fol. 287 vs en 288.
78. Hoe men aan deze naam is gekomen is niet moeilijk te raden, wanneer men de rekening beziet vermeld in de blafferde over 1645: f 2-4 st voor "vijff rottingen voor de klopts" (NH ke).
79. NH ke, Rek. Rentmr. 1645-1665.
80. NH ke, Rek. Rentmr. 1636.
81. NH ke, Rek. Rentmr. 1658. Een indruk van de "teercosten": nadat het grote orgel in de Pieterskerk in 1643 gereed is gekomen wordt het werk geïnspecteerd door de organist van de Pieterskerk (Alewijn Pietersz. de Vooys) en mr. Cornelis Hellembrecker (organist van de St. Bavo te Haarlem), "Pompeus", waard van de herberg "in de hooren" ontvangt op 11 mei f 163-12 "over de verteerde kosten gedaen bij de opneemers vant groot orgaen". Blafferde 1643 fol. 26.
82. NH ke, 28 ("Dagelijks Memoriael").
83. NH ke, 1123.
84. S. van Leeuwen, *Korte Beschryving Van het Lugdunum Batavorum Nu Leyden*, Leiden 1672, p. 108-110.
85. NH ke, Bijl. Rek. 1632, 1645.
86. NH ke, 1042.
87. NH ke, 901-911.
88. NH ke, 1347.
89. NH ke, 2962 fol. 4-8.
90. Ibidem, fol. 23.
91. NH ke, 2e ged. afd. IV. port. B-la.
92. NH ke, 2963.
93. NH ke, 2911.
94. J.C. Overvoorde, "De st. Pieterskerk te Leiden", *Het Huis Oud en Nieuw* 5 (1907), p. 185.
95. J.C. Overvoorde, "Accijnshuisjes te Leiden". *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 2e S. dl. 2 (1909) p. 29-30.
96. Had het aan een niet nader te noemen Gemeenteraadslid gelegen, dan zouden depanden zijn "weggebroken". Zijn argumentatie kan opmerkelijk genoemd worden: wanneer de schilderachtige huisjes zouden verdwijnen zou de "afschuwelijke klokketoren" (een gevolg van het onvoltooid blijven van de Hooglandse kerk) des te meer opvallen en zou men er wellicht sneller toe over gaan om "een andere klokketoren" te bouwen. J. Gratema, "Actueele Vraagstukken: Over de accijnshuisjes te Leiden en het blootleggen van middeleeuwsche kerken", *Bouwkundig Weekblad, Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 29 (1909), p. 183-184.
97. J. Huizinga, "Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw", *Verzamelde Werken* 11, Haarlem 1948, p. 480.

HOMOSEXUALITEIT EN SODOMIE IN LEIDEN, 1533-1811

door

D.J. Noordam

Het was een warme en erg zonnige dag, waarop de negentienjarige Abraham Feijs ter dood werd gebracht.¹ Er bestond op deze 24ste juli 1772 dan ook veel belangstelling voor de eerste openbare terechtstelling die in Leiden sinds acht jaar plaatsvond.*

De jonge man had het vonnis dezelfde ochtend gehoord en was daarna weer in zijn cel op het Gravensteen teruggekeerd. Daar werd toen door de hervormde predikant met hem gebedens, waarna hij naar buiten werd gebracht op het schavot, dat voor deze gelegenheid op het plein voor het Gravensteen was opgericht. Voordat Abraham ter dood werd gebracht, bad een tweede dominee nog eens met hem. Daarna legde de hiervoor uit Haarlem overgekomen scherprechter het koord om zijn hals en werd de jonge man gewurgd. Op grond van het vonnis bleef het dode lichaam nog twee uur aan de wurgpaal te pronk staan, tentoongesteld aan ieder die het wilde zien. Daarna werd het lijk door de Diefsteeg, de Breestraat en de Klei- of Galgstraat vervoerd⁴, dicht langs het huis in de Kruisstraat, waar Abraham Feijs zijn hele leven had gewoond. Vervolgens ging het onder de Morspoort door naar het Galgeveld, waar het aan de voet van de buiten-galg zou worden begraven.

De ouders van Abraham hadden zich, nadat het doodvonnis van hun zoon bekend was geworden, tot de rechtbank gewend.⁵ Zij vroegen geen genade voor de “ongelukkige jongeling”, maar deden het verzoek het lichaam van hun dode zoon te mogen begraven, zodat het niet aan de buitengalg zou worden opgehangen. Abraham Feijs sr. dreef namelijk een “commenijns en catoenewinkel” in de Kruisstraat, zeven huizen verwijderd van de hoek van de Galgstraat. Hij vreesde te veel aanloop en commentaar van mensen die op weg zouden gaan naar het Galgeveld of vandaar terugkeerden. Het antwoord op dit verzoek is niet bekend, zodat het wel zal zijn afgewezen.

Wat had deze jonge man nu misdreven, dat hij werd veroordeeld tot de doodstraf die bovendien op een zo gruwelijke wijze werd voltrokken?

Abraham Feijs was een half jaar eerder, op 23 januari gearresteerd.⁷ In het eerste verhoor, dat nog op diezelfde dag werd afgenomen, bevestigde hij dat hij Jacobus Galjaard kende. Galjaard was een bijna 40-jarige arme man met vijf kinderen, die vaak zonder werk was en dan met bedelen in zijn levensonderhoud trachtte te voorzien. Abraham had hem wel in de winkel van zijn ouders, waar hij als kleermaker werkte, ontmoet. Tien dagen geleden waren ze elkaar op straat tegengekomen en zou de jonge man gezegd hebben: “Ik gelooff, dat je geen hembd aanheb”, waarop de bedelaar, nog steeds volgens diens verklaring, had geantwoord: “Wat zou ik een hembt hebben, ik heb voor mijn kinderen niet te eeten”. Feijs had hem, omdat hij zelf te tener was gebouwd, toen een oud hemd van zijn vader beloofd. Bovendien zou Abraham bij die gelegenheid gesproken hebben over Joost, een buurjongen die een paar maanden tevoren naar Oost-Indië was uitgevaren en de bijnaam “Schijt in de doos” droeg. Die knaap was vetter dan de man en had aan hem, Abraham, dikwijls een paar dubbeltjes verdiend. De meeste van deze verhalen werden in dit verhoor door de gevangene ontkend. Hij bevestigde alleen de ontmoeting met Galjaard, dat hij deze aan het blote lijf had gevoeld en dat hij Joost kende.

Pas in het derde verhoor, op 31 januari, kwam de merkwaardige relatie tussen Abraham en deze buurjongen Joseph Langeveld die enkele maanden ouder was dan hij, weer ter sprake.⁶ Joost had hem een pak slaag beloofd en hem ook voor “Memme tratje” uitgescholden, een term die zoiets betekend moet hebben als “flikker” in het hedendaagse Nederlands.⁹ Uit dit verhoor blijkt, dat Galjaard op dezelfde avond, dat hij het hemd gekregen had naar de ouders van Abraham was gestapt. Volgens de jonge man was dat zeker niet, omdat hij van de bedelaar “sodomitische dingen” had gevraagd. Het ging alleen om de diefstal van zijn vaders hemd, waarvoor hij toen door zijn moeder met de termen “schelm, schoelje, schobbejak” werd uitgemaakt. Bovendien was hij met een stok geslagen en had zijn zuster hem ook voor een schurk uitgemaakt en gezegd, dat hij naar Oost-Indië moest. Toen hij de volgende dagen had gemerkt, dat Galjaard overal, ook aan vreemden rond vertelde, dat de jongen hem aan het lijf gevoeld had, besloot Abraham zich bij de schout en schepenen te beklagen. Of hij dit inderdaad ook heeft gedaan en zo zijn eigen arrestatie heeft uitgelokt, is uit de verhoren niet te constateren, maar onmogelijk lijkt het niet.

Tussen dit derde en het vierde verhoor, dat een week later plaatsvond, moet het een en ander gebeurd zijn. Tot dan toe had Abraham niets ernstigs bekend, maar dat zou in dit beslissende verhoor anders worden. Misschien is deze omslag gekomen door gesprekken met zijn ouders of met de predikanten die hem als belijdend lidmaat van de hervormde kerk ook enkele malen bezochten. Het is eveneens mogelijk, dat men een vorm van tortuur

heeft toegepast, om de jonge man tot een bekentenis te krijgen.¹⁰ Abraham verklaarde nu, dat hij Galjaard had aangeklampt om “van hem iets onnatuurlijks te vragen” en daarbij gewezen op Joost, met wie hij deze onnatuurlijke zonde had gepleegd en die daarvoor geld had gekregen.

In de volgende verhoren zakte Abraham steeds verder weg in het moeras van nieuwe bekentenissen die hem steeds zwaarder zouden belasten. Op 7 februari ontkende hij eerst, maar gaf daarna (onder dreiging) zeer veel toe. Vier jaar geleden was hij voor de eerste maal verleid door zijn zwager Cornelis Moes¹¹, een schippersknecht die enige tijd later naar Oost-Indië zou vertrekken. Abraham was toen de passieve partner, maar Joost had hij zelf aangezocht en zijn mannelijkheid in diens “fondament” gestoken, zonder dat die jongen het aan hem terugdeed. Het was overigens niet meer dan tweemaal gebeurd, maar het werd Abraham toch duidelijk voorgehouden: “Hoe hij gevangene heeft durven bestaan omme, nalatende het natuurlijk en onstraffelijk gebruik van een vrouw, onnatuurlijk met een man als met een vrouwelijke bijlegginge sigh te vermengen, daar hem niet onbekent is, dat soo een onnatuurlijke misdaad gestreng gestraft word?” Hij erkende, nadat hij ook verklaard had nooit met een vrouw geslapen te hebben, zijn gruwelijke schuld en voerde ter verontschuldiging aan, dat de Boze zoveel vat op hem had gekregen, dat hij daarom van de Heer was afgeweken.

In het volgende verhoor, op 17 februari, verklaarde Abraham, dat hij het met Joost ruim twee jaar gedaan had, altijd’s avonds op straat in de poorten en langs de grachten. Hij was altijd de actieve partner en gaf de buurjongen één of twee dubbeltjes voor elke maal, dat deze gebruikt werd, wat meestal twee maal in de week gebeurde. Joost was in september van het vorige jaar vertrokken, waardoor een einde aan deze verhouding was gekomen. Waarom de jongen naar Oost-Indië was gegaan, komt in de verhoren niet aan de orde, maar blijkt wel uit diens gezinsomstandigheden. Zijn vader was kort tevoren overleden en bovendien had Joost bij een meisje dat acht jaar ouder was dan hij, een kind verwekt.¹² Abraham legde in dit verhoor ook een andere verklaring af over de eerste keer, dat hij tot “sodomie” was gebracht. Hij werd op zijn elfde ingewijd door zijn zes jaar oudere broer die hem twee jaar gebruikte en toen dat uitkwam, naar Oost-Indië was gestuurd. Bovendien was al twee en een halfjaar geleden bekend, wat hij en Joost deden. Toen had een ongetrouwde vrouw uit de buurt het aan Joosts moeder verteld en later ook aan de ouders van Abraham. Die vroegen hun zoon: “Pleegt gij sulken kwaad met hem” en waren boos, omdat “Joost een doosje van U genomen heeft”. De kleermaker had de sodomie met de buurjongen toen aan zijn vader en moeder bekend en beterschap beloofd. De ouders hadden hem verteld, welke straf op dit misdrijf stond en hij had dat ook van zijn catechiseermeester gehoord. Toen zij later voor de derde

57

Vragt: Ja?

58

Vragt: Ja?

59

Vragt: Ja. Welke als toon gezegt te hebben, en dat nog te moeten bekennen, dat hij gev^d, wanneer hij gev^d in vryheid was, het kielve quada als nog niet te zullen kunnen laten —

57

Off hij gesang op de aan hem gedaane Vraag, ook niet beloven heeft, dat hij Thomas Roster daar toe aangefagt hadde, en dat hij, als deselve een Man van Credit dat is te zeggen een Man van die Londe was, het niet hem zoud geploegt hebben —

58

Off hij gev^d al anders op de hem gedaane Vraag, aan den gemelden Sibbe belooft belout en leper niet belooft heeft, zijn Weze voor de dood ofte wel eegent lyk voor de doodstraf en de tormenten van den en Duijfel niet soo seer voor de Eeuwige Leyt

59

En off hij gev^d des niet toorn in gedeclareert heeft, dat soo hy het leven behulde en in vryheid geraadte, hij niet zoud kunnen afflaaten van de Misdad van Sodomie wederom te ploegen —

Al dus gevraagd, geantwoord, nader gevraagd, gersumeert en by de suspensie nog nader geantwoord, present alle de beven scheepenen, en by den gev^d aijgen handig gete kent op heeden den 13 July 1772 (is geleekt) Abraham Feijs (Lager Staat) Myfgeantwoordig (is gete) D. W. G. L. 25

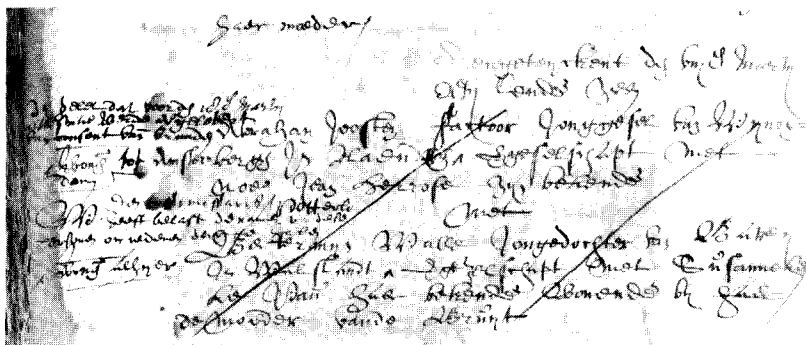
maal en weer door anderen van de sodomie van hun jongste zoon op de hoogte werden gesteld, was hun emotionele reactie, ook gezien het gebeurde met de andere zoon en het feit, dat zij een winkel hadden, wel heel begrijpelijk. Tijdens dit verhoor bekende Abraham, dat hij geprobeerd had nog twee anderen, een 56-jarige arme spinner en een weesjongen uit het houthuis (armenweeshuis) te verleiden, wat echter niet gelukt was.

Na deze bekentenissen die neerkwamen op een soort gerechtelijke zelfmoord, omdat de drie belangrijkste getuigen waren overleden of zich aan de andere kant van de wereld bevonden, werd het vijf maanden stil rond Abraham. Daarna, op 13 juli, verklaarde de jonge man, dat zijn verlangen naar Joost zo groot was geweest, dat hij toen Galjaard maar had aangeklampt. Het was de boze geest die hem tot die daad had gedreven. Maar Abraham Feijs verklaarde ook, dat hij, als hij in vrijheid zou zijn, het kwaad van sodomie zou blijven plegen. Elf dagen later werd hij omdat hij “incorrigibel” was en dat zelf ook erkende, ter dood veroordeeld.

Of deze geschiedenis van liefde, lust en dood van de jonge man Abraham Feijs typerend is voor de homoseksueel in Leiden in de Nieuwe Tijd, zal uit het vervolg van dit artikel blijken. De verhoren in dit proces zijn hier uitgebreid weergegeven, omdat ze vele elementen bevatten die voor de behandeling van homosexualiteit en sodomie, begrippen die voorlopig nog niet onderscheiden zullen worden, in deze periode van belang zijn.

De periode 1753-1729

In de drie eeuwen tussen 1533 en 1811 werden in Leiden slechts 47 processen gevoerd tegen vrouwen en mannen die seksuele relaties waren aangegaan of seksueel contact hadden gelegd met iemand van hetzelfde geslacht.¹³ Op een totaal aantal vonnissen van meer dan 6500 maken deze niet meer dan 0,7% uit. Het is de vraag, of dit verschijnsel van sodomie of homosexualiteit toen inderdaad zo zeldzaam was. De meest gangbare visie in Nederland stelt, dat deze “stomme zonde” of het “crimen nefandum” zo gruwelijk werd geacht, dat dit misdrijf zo veel mogelijk buiten de openbaarheid werd berecht.¹⁴ De executies van de schuldigen vonden dan ook binnenskamers plaats en de processtukken werden daarna weer vernietigd, zodat van deze sodomieten letterlijk geen spoor meer overbleef. Een andere theorie gaat er ook vanuit, dat het verschijnsel zich veel vaker voordeed, dan nu op grond van processtukken of andere acten blijkt. Volgens deze opvatting was sodomie echter iets, dat door de samenleving geaccepteerd of in ieder geval geduld werd. De zeldzame processen die toch wegens sodomie werden gevoerd, waren het gevolg van uitwassen, zoals geweld,

afb. 2. De ondertrouwacte van Abraham Factoor, 1606. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

mishandeling, verkrachting of overlast die ermee gepaard konden gaan.

Voor de eerste twee eeuwen van vervolgingen wegens sodomie is de vraag naar de frequentie van homoseksuele contacten en relaties nog klemmender dan in de laatste eeuw die in een volgende paragraaf aan de orde zal komen. Op 5000 vonnissen zijn slechts vijf rechtelijke uitspraken over sodomie in de Leidse criminele processtukken te vinden.

Het oudste proces werd in 1606 gevoerd tegen Maaïke Boors die haar man en haar twee kinderen na dertien jaar huwelijk had verlaten.¹⁵ Daarna had zij als man verkleed, aan een jonge vrouw haar liefde verklaard en dit meisje ten huwelijk gevraagd. Op 8 maart 1606 ging dit echtpaar, waarvan de man verklaarde Abraham Joosten Factoor te heten, voor de kerk in ondertrouw. Helemaal in orde was de zaak toen nog niet, omdat "Abraham" nog een attestatie moest overbrengen uit Amsterdam, waar hij verklaarde te wonen. Het huwelijk werd overigens niet gesloten in één van de beide trouwkerken, de Hooglandse of de Pieterskerk, zodat de ontdekking waarschijnlijk kort na de ondertrouw heeft plaatsgevonden. De inschrijving is ook weer doorgehaald, maar - gelukkig - nog wel leesbaar. Abraham of Maaïke werd aangeklaagd voor "sodomie" en de hoofdofficier eiste tegen de vrouw de doodstraf door middel van verdrinking, in een ton in een zak genaaid. De rechtbank was veel milder: de lesbienne werd tot geseling en levenslange verbanning uit Leiden en directe omgeving veroordeeld.

Het tweede proces, dat in de 17de eeuw in Leiden tegen lesbische vrouwen werd gevoerd, is zo mogelijk nog merkwaardiger. De uit Haarlem afkomstige roomse Cornelia Gerrits van Breugel was in 1678 in de Sleutelstad getrouwd met de lakenwerker Egbert Roelofsz van Steenwijck. De

man was na een jaar huwelijk weggelopen en later gaan samenwonen met een andere vrouw, bij wie hij ook kinderen verwekte. Cornelia werd in 1688 aangeklaagd, omdat zij zich in manskleren had gestoken en met een andere vrouw als man had geleefd en later zelfs met haar was getrouwd. Maar zij had inmiddels de kleren van een vrouw weer aangetrokken, hoewel dat haar schuld niet kleiner maakte. Elisabeth Bolijn, de andere vrouw, was 28 jaar tevoren in Leiden geboren. Zij verklaarde dat zij drie jaar geleden met een zekere Comelis Brugh was getrouwd, maar nooit van hem was zwanger geworden. Dat lag niet aan haar man, omdat deze “sijn bequame en behoorlijcke mannelijcke leden heeft gehad”. Zij waren uit elkaar geraakt door onenigheid. Deze verklaring over dit huwelijk klinkt wel aannemelijk en ligt, zoals elke goede leugen, ook dicht bij de waarheid. Want Elisabeth Bolijn beweerde ongeveer drie jaar geleden in Amsterdam getrouwd te zijn met Cornelia. Inderdaad blijkt uit de trouwregisters, dat deze Elisabeth drie jaar tevoren, op 31 maart 1685 in Amsterdam trouwde, maar dan wel met een zekere Cornelis Brugh. Uit het feit, dat de vrouw onmogelijk in hetzelfde jaar zowel met Comelia als met Comelis getrouwd kan zijn, valt te concluderen, dat beiden één en dezelfde persoon waren. Bovendien is er geen andere inschrijving in Amsterdam van een Elisabeth Bolijn te vinden. De beide achternamen lijken, net als de voornamen, wel erg op elkaar, terwijl het zeker ook veilig was “Comelis” met zijn rare spraak, uit Hamburg te laten komen. Bovendien doet diens handtekening, de enige onvoorzichtigheid in het geheel, wel erg Hollands aan. De twee vrouwen werden door de Leidse rechters in één vonnis veroordeeld tot twaalf jaar verbanning uit Leiden en Rijnland en mochten niet meer samenwonen.

De eerste man die in Leiden veroordeeld werd wegens homoseksuele handelingen, was een textielarbeider in 1645. De aanklacht tegen hem, waarvan het bewijs alleen door getuigenverklaringen werd verkregen, was gebaseerd op het feit, dat hij geprobeerd had een veertienjarige jongen met wie hij in hetzelfde bed sliep, te verkrachten. Dat was niet gelukt, omdat de knaap zich ertegen verzet had, waarbij deze verwondingen had opgelopen. De man ontkende en werd, ondanks het feit dat het hier om een poging tot sodomie met mishandeling ging, slechts voor eeuwig uit Holland verbannen. Het misdrijf werd echter niet op die manier aangeduid, net zo min als dat in 1684 gebeurde in een proces tegen de voortvluchtige substituut-schout van Leiden. Diens delict, dat omschreven werd met “vuiligheid” en “afgrijselijke onkuisheid”, bestond onder meer in een poging tot verkrachting van een minderjarige jongen die hij het mes op de keel had gezet. Ook andere pogingen tot sexueel contact met een jongen en een man werden hem ten laste gelegd. Hij werd veroordeeld tot levenslange verbanning uit Holland en Westfriesland, wat gemotiveerd werd met de zinsnede “dewijle

hij **alrede** tot mannelijke jaren is gekomen, **ende** daerenboven noch een vrouw en kinderen heeft”.

Ook uit andere gegevens valt steeds weer op, dat er in de twee eeuwen vóór 1730 in Nederland zo weinig vonnissen tegen sodomieten werden geveld en dat vermeldingen van sodomie of onnatuurlijke ontucht toen zo zelden voorkwamen.¹⁶ De synodes en de classisvergaderingen van de hervormde kerk, de officiële staatskerk tijdens de Republiek, bogen zich wel vaak over allerlei “roepende of krijtende zonden”, maar sodomie werd daar hoogst zelden onder genoemd.¹⁷ Toch vond men niet komediespelen, dansen, zweren en vloeken zo belangrijk, dat alleen tegen deze uitwassen moest worden gewaarschuwd en opgetreden. Ook zedendelicten als hoererij, overspel en incest werden in dit verband, zij het minder vaak, genoemd.¹⁸ Maar het zwijgen van de kerk over homoseksuele handelingen was op zichzelf niet verwonderlijk. In de taakverdeling tussen kerkelijke en wereldlijke overheid waren de strafmaatregelen met betrekking tot misdrijven tegen de zeden overgelaten aan de staat.¹⁹ Daarom werd in de loop van de 17de eeuw gedurende een reeks van synodale vergaderingen aangedrongen op een plakkaat van de wereldlijke overheid tegen allerlei uitwassen op zedelijk gebied.²⁰ Dat kwam tenslotte in 1694 tot stand en er werden als misdrijven onder meer bloedschande, overspel, hoererij en concubinaat genoemd, maar niet tegen- of onnatuurlijke ontucht of sodomie.*

Deze houding valt zeker te verklaren uit de geringe belangstelling die men in de 17de eeuw had voor morele kwesties. Uit het vervolgingsbeleid, zoals dat toen in Leiden werd gevoerd, blijkt, dat zedendelicten niet erg belangrijk werden gevonden. Deze misdrijven maakten niet meer dan tien procent van het totaal uit. Bovendien ging het bij een zedendelict meestal om iemand die door zijn gedrag een huwelijk of het gezinsleven had ontwricht. Relatief vaak werden gevallen vervolgd van mensen die hun huwelijkspartner hadden verlaten of ongehuwd met een ander in concubinaat leefden. Andere vormen van seksualiteit binnen en buiten het huwelijk, kwamen veel minder vaak voor de rechtbank. Dat laatste gold met name voor prostitutie en overspel.

Toch was ook sodomie bij de Leidse rechter in de 17de eeuw bekend en werd het begrip niet alleen voor anale contacten tussen mannen gebruikt, maar ook voor de seksuele relatie tussen vrouwen, wat zeer bijzonder is, ook gezien het vroege tijdstip waarop dit gebeurde. De derde vorm van sodomie, bestialiteit of seksueel contact met een dier, kwam in Leiden in deze drie eeuwen nooit voor de rechtbank.²² De Leidse juristen waren dus wel op de hoogte van het verschijnsel sodomie (tussen mensen onderling) en het begrip kwam in de juridische literatuur van deze 17de eeuw ook

betrekkelijk vaak voor.²³

Er bestond bij de wereldlijke overheid echter een duidelijke discrepantie tussen de praktijk van de rechtspraak en de theorie van de wetgeving. Op misdrijven tegen de natuur stond volgens de “Carolina”, het wetboek van keizer Karel V, dat ook in de Nederlanden groot aanzien genoot, de doodstraf. In de praktijk werd deze straf, zoals uit het Leidse voorbeeld van 1606 bleek, niet opgelegd, ook niet als de verdachte bekend had en het misdrijf hiermee volledig bewezen was. De straffen die in Leiden in de 17de eeuw wel werden uitgesproken, waren volgens de toen geldende normen, betrekkelijk licht. De getrouwde vrouwen hadden hun man verlaten, overspel gepleegd, van het huwelijk een parodie gemaakt, de kleren van een man gedragen en zich voor een ander uitgegeven. Als voor deze misdrijven een beperkte verbanningsstraf wordt opgelegd, was dit vonnis zeker niet zwaar. De twaalf jaar verbanning lijkt dan zelfs lichter in verhouding dan de tien en de zes jaar, waartoe in deze tijd mensen veroordeeld werden die alleen wegens bigamie terechtstonden.²⁴ Ook de man die in 1645 werd veroordeeld, kreeg een straf die in zwaarte niet veel afweek van de vonnissen die werden gevelde tegen mannen die schuldig waren bevonden aan ontucht met minderjarige meisjes.²⁵ De uitspraak in dit proces wegens sodomie en mishandeling was zelfs lichter dan een overeenkomstig geval in de heteroseksuele sfeer, dat later in de 17de eeuw plaatsvond.²⁶

Homoseksueel gedrag onder mannen werd in Leiden in de 16de, 17de en het begin van de 18de eeuw sociaal volledig geaccepteerd. Het misbruik en de mishandeling die voortvloeiden uit (een poging tot) geslachtsverkeer, werden wel vervolgd. Dan maakte het weinig verschil of dit seksuele contact van homoseksuele of van heteroseksuele aard was. Tussen mannen gold anaal geslachtsverkeer in de praktijk niet als een misdrijf en ook niet als een bijkomend motief, dat de straf voor het hoofdmisdrijf kon verzwaren. Andere seksuele activiteiten tussen mannen onderling werden in het geheel niet vervolgd.

Ook vrouwen werden niet in de eerste plaats voor de rechtbank gebracht wegens homoseksuele handelingen, maar op grond van het sluiten van een dubbelhuwelijk, travestie, het verlaten van de man, delicten die alle in deze 17de eeuw de speciale belangstelling van de Leidse rechter genoten.

Elders zijn ook enkele voorbeelden te vinden van deze grote tolerantie die ten aanzien van homoseksuele handelingen toen in de praktijk, maar niet in theorie bestond. In het proces tegen Gabriel de Berger in 1702 voor het Hof van Holland, kwam naar voren, dat toen in Den Haag een soort homoseksuele “subcultuur” bestond.²⁷ Gabriel had zich daar ook in begeven en aan travestie gedaan, voor welke daden hij echter niet werd veroordeeld. In Holland bleek enkele jaren later het homoseksuele gedrag van

iemand vaak wel bekend te zijn bij zijn buurtgenoten, maar werd het getolereerd en niet echt afgekeurd.²⁸

Het jaar 1730

De Leidse overheid ging vanaf 1720 strenger optreden tegen zedenmisdriven, die al snel een kwart van alle vonnissen zouden gaan vormen. Ook in de soorten delicten die frequent werden vervolgd, kwam nu verandering. Verlating en concubinaat stonden niet meer centraal, terwijl prostitutie en overspel de belangrijkste zedenmisdriven werden. De harde hand van de Leidse justitie bleek dan ook uit de drie razzia's in december 1720, januari 1721 en 1725 tegen prostituées en kleine bordelen.²⁹

Toen in 1730 vanuit Utrecht druk werd uitgeoefend, ook elders acties te ondernemen tegen "sodomieten", was de interesse en de mentale instelling om aan deze aandrang gehoor te geven, bij de Leidse overheid dus al duidelijk aanwezig.

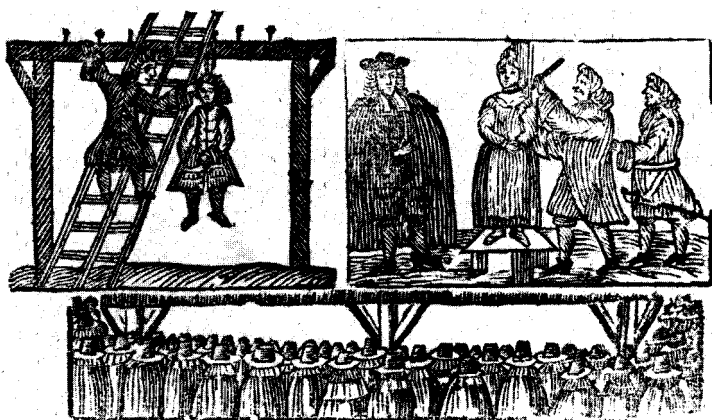
De bekentenissen van de ex-soldaat en herenknecht Zacharias Wilsma die in de Domstad was gearresteerd, maar vroeger in vele steden van de Republiek, waaronder ook Leiden, gewoond had, bleken zeer onthullend te zijn.³⁰ Zijn aangiften leidden tot vele andere arrestaties, op grond waarvan in twee jaar in totaal 70 doodvonnissen werden voltrokken, waarvan er 25 in Holland werden uitgevoerd. Hoewel deze reeks van executies wel eens is aangeduid met de term "juridische massamoord" gaat een vergelijking met de systematiek van een ander, 20ste-eeuws justitieel uitroeingsapparaat toch wel te ver.³¹

In den lande groeide in 1730 al snel het besef, dat dit op zo grote schaal voorkomende misdrijf met de dood gestraft diende te worden. De eerste doodvonnissen in Holland werden dan ook op 12 juni in Den Haag voltrokken. Op 21 juli 1730 werd door de Staten van Holland en Westfriesland een plakkaat uitgevaardigd, waarin herhaald werd, dat dit delict met de dood gestraft moest worden.³² De vorm van het doodvonnis werd aan de lokale rechtbank overgelaten, maar wel werd bepaald, dat het dode lichaam aan de galg moest blijven hangen, verbrand of in zee geworpen. In Holland zou dit plakkaat tot de invoering van het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland in 1809 de grond blijven, waarop sodomie werd vervolgd.

Een probleem daarbij was de bewijslast. Veroordeling tot de doodstraf kon alleen gebeuren op een bekentenis van de betrokkene.³³ Deze kon op verschillende manieren worden verkregen, zoals directe druk op de verdachte. Gebruikelijk was ook het voorhouden van feiten uit getuigeverklaringen en bekentenissen van anderen. Confrontatie met de getuige en dan

een dubbelverhoor van verdachte en deze getuige, hoorde eveneens tot de mogelijkheden. Het murw maken van de verdachte, door hem maanden lang in hechtenis te laten zitten, was een taktiek die ook werd gevolgd. Als dit niet hielp of wenselijk was, kon worden overgegaan tot het gebruik van de pijnbank of tot geseling. In de vonnissen stond meestal, dat de bekentenis “buiten pijn en banden” was verkregen, maar dit zegt niets over het al dan niet toegepast zijn van deze grote of kleine *tortuur*.³⁴ Het laatste formele verhoor was vaak niet meer dan een herhaling of résumé van een vorige ondervraging, waarbij wel van deze strafmiddelen gebruik gemaakt kon zijn. Uit de Leidse praktijk is niet bekend of *tortuur* werd gebruikt, om een bekentenis te verkrijgen. Aannemelijk is het echter wel, omdat het elders in dergelijke halszaken ook gebeurde.³⁵

Een goed voorbeeld van de verbreiding van de homoseksuele contacten en de manier, waarop de justitie deze in 1730 ontrafelde en ontwarde, geeft het proces van Laurens Hospanjon, een bakkerszoon uit Leiden.³⁶ Onder protectie van zijn begunstiger en mogelijke minnaar, de Leidse veertigraad mr. Pieter Gijs die in 1726 gecommiteerde ter admiraliteit in Amsterdam werd, was hij in datzelfde jaar “commies ter recherche” in die stad geworden. Op 26 mei 1730 had de herenknecht Hermanus Moljon, een zoon van een Leidse zadelmaker, voor het Hof van Holland een zeer bezwarende verklaring afgelegd.³⁷ Hermanus vertelde, dat hij met Laurens, toen deze nog knecht bij burgemeester Ruisch was, een soort huwelijkscontract had gesloten, waarin stond, dat zij alleen na vooroverleg met en toestemming van de partner, contact zouden mogen leggen met anderen.³⁸ Toen men Hospanjon ruim twee maanden later deze bekentenis van zijn vriend die inmiddels geëxecuteerd was (hij hoorde tot de zeven eerste Hollandse slachtoffers), bijna letterlijk citeerde, ontkende deze de relatie. In het volgende verhoor, drie dagen later, zei de commies, dat hij Hendrik Dame die in Leiden de centrale figuur was, niet kende. Toch had deze Leidse kruidenier drie weken tevoren bekend, dat Laurens vele malen bij hem het “vuile werk” (anale coïtus) had gedaan. Dit bracht de hoofdofficier ertoe, toestemming te vragen om tot de toepassing van *tortuur* over te gaan. Nadat de scheenschroeven enige malen waren aangezet, bekende Hospanjon alles. Dat Laurens op grond van deze bekentenis ter dood werd veroordeeld, hoeft geen verwondering te wekken. Maar het gebeurde wel in een vreemde entourage, als tenminste de afbeelding die ervan werd gemaakt, waarheidsgetrouw is. Laurens Hospanjon wordt daarop afgebeeld in vrouwenkleren, wat des te merkwaardiger is, omdat hij volgens alle bekentenissen juist de actieve partner was geweest. Bovendien was de wurging, waartoe hij werd veroordeeld, een typische vrouwenstraf die in Amsterdam aan mannen zelden werd uitgedeeld.³⁹ De betekenis van deze kleding en straf

Een Nieuw Liedt van het Regt of Justitie, dat op

Zaterdag den 16. September 1730. binnen de Stadt Amsterdam is gedaan, aan een Per-
looon met Name *Pieter Lindsman*, welke om het plegen van snoode Dieverve, waer over
hy al voormaals is Gegeesselt en Gebrandmerkt, met den koorde is gefiralt dat'er de
Doodt na volgeden; En eenen *Laurens Hospanjon*, is over het plegen van grouwelyke
Sodomische Zonden, aan een Paal gezet en met den koorde Gewurgt, and're ten
Exempel; voorts zyn'er 13. of 14. andere zoo Mans als Vrouwen-perloonen Gegeesselt en
Gebrandmerkt; breder te lesen of zingen.

*afb. 3. Het lied op Laurens Hospanjon die in 1730 in Amsterdam werd terechtge-
steld. Detail Amsterdam, Gemeentelijke Archiefdienst.*

was dus zeker symbolisch bedoeld, wat versterkt werd door het voltrekken van het doodvonnis in het openbaar. Mogelijk moest hiermee tot uitdrukking worden gebracht, dat de sodomiet weinig mannelijk was, zeker in vergelijking met de dief die vlak daarvoor ter dood was gebracht.

In Leiden zelf werden in 1730 21 vonnissen wegens homoseksuele handelingen en verdenkingen ervan, uitgesproken. De drie doodvonnissen werden door middel van wurging voltrokken. De 34-jarige Dame was de sleutelfiguur in Leiden; de man had een grote vriendenkring in en buiten de stad. In zijn bekentenissen werden mannen uit alle lagen van de bevolking genoemd, van zeer rijken tot armen toe. De sociale heterogeniteit bleek ook uit de beroepen, waar een regent, een boekverkoper, kleine ambachtslieden en handelaren onder te vinden waren. De verschillen in leeftijd tussen deze mannen waren soms aanzienlijk, hoewel de jongste toch al 23 jaar was. Het is logisch, dat de bekentenissen van Dame weer vele andere processen op gang brachten, waaruit niet minder dan zes vonnissen resulteerden. Een deel van deze groep was gevlucht, wat ook het geval was bij mannen die

niet in dit of in andere verhoren waren genoemd. Zij werden, nadat ze volgens de nieuwe regels van het plakkaat van 21 juli waren gedagvaard, ten slotte voor eeuwig uit Holland verbannen. Anderen kwamen wel voor, maar bleken niet schuldig te zijn aan sodomie, maar aan andere daden die met “vuiligheden” werden aangeduid. Meestal betekende dat masturberen, hoewel deze term toen nog niet werd gebruikt. Die mannen werden op de dag van vaststelling van het plakkaat over sodomie, waarin echter geen aanduiding stond over andere vormen van seksueel contact tussen mannen dan anale, voor eeuwig verbannen. Het gebeurde dus niet op grond van het plakkaat, maar op basis van oudere rechtsregels, wat ook het geval was bij doodvonnissen, die in Leiden al eerder waren uitgesproken. De vraag of deze harde vonnissen werden opgelegd onder druk van de publieke opinie, opgehitst in een hysterische perscampagne, of dat er andere oorzaken voor waren, zal later aan de orde komen.

Nog drie andere groepen worden in de Leidse processtukken van 1730 genoemd.⁴⁰ Een droogscheerder die in een ander verhoor beschuldigd was van vuiligheden, ontkende deze en werd verder niet vervolgd. Ook Johannes Honvlee, een welgestelde uitdrager en lakenverkoper werd, evenals Izaak de Vink, een kruidenier en stoffenverkoper, van dezelfde activiteiten beschuldigd, maar de beide mannen werden niet gedaagd en kwamen na korte tijd weer in de stad terug.⁴¹ Het tweetal werd wel door de hervormde kerkeraad voor een jaar als lidmaat gecensureerd.⁴² Ook de namen van twee Leidse regenten kwamen in de beschuldigingen voor. Van hen kon de inmiddels burgemeester geworden mr. Pieter Gijs zijn carrière overigens rustig vervolgen.⁴³ Mr. Frans van **Kerchem** jr. werd verschillende malen genoemd en men bood zelfs geld aan, om een **sodomiet** zover te krijgen, dat hij deze patriciër zou beschuldigen van sodomie, wat een politiek motief doet vermoeden. Deze zoon van een vroedschap verdween hierna uit het Leidse leven, zonder dat tegen hem een aanklacht werd ingediend. In andere Hollandse steden als Delft en Haarlem, werden regenten die beschuldigd waren van sodomie of sodomitische vuiligheden overigens wel aangeklaagd, hoewel de processen tegen hen meestal bij verstek gevoerd moesten worden.

De gebeurtenissen, waarbij zoveel mensen betrokken waren, hebben op de Leidse overheid een grote indruk gemaakt. De processen werden ook in het geheim afgehandeld, wat bij de vijf 17de-eeuwse gevallen niet was gebeurd. De verhoren en vonnissen uit 1730 werden in een nieuw en apart daarvoor aangelegd register opgetekend, dat ook gescheiden van de gewone criminele rechtsacten bewaard zou worden. De verslagen van de processen wegens sodomie uit de 17de eeuw werden gewoon tussen de andere zaken genoteerd, wat ook niet bepaald op een uitzonderingspositie

van dit zedenmisdrijf wijst.

De “secretesse” rond de sodomieprocessen in 1730 strekte zich ook uit tot de voltrekking van de doodvonnissen. Deze gebeurde binnen in het Gravensteen en niet zoals gebruikelijk was, vóór dit gerechtsgebouw.

De periode 1731-1811

De gebeurtenissen in 1730 en de volgende jaren gingen vergezeld van een gigantische pers-, pamflet- en publiciteitscampagne.⁴⁴ Iedereen in de Republiek moet dan ook bekend zijn geweest met deze misdrijven en met de risico's die ermee verbonden waren. Dit is niet in tegenspraak met de geheimhouding die met betrekking tot de procesgang en de uitvoering van de vonnissen werd betracht. Hier stond een individu centraal en moest de herinnering aan deze man zo goed mogelijk worden uitgewist. In de perscampagne ging het om het misdrijf en de daad, waar op alle mogelijke manieren tegen moest worden gewaarschuwd. Men kan dan ook vermoeden, dat de schrik er bij de sodomieten behoorlijk inzate en dat zij ook alles gedaan zullen hebben, om in het vervolg zo onopvallend mogelijk te werk te gaan.

Of dit inderdaad ook gebeurde, blijkt uit de frequentie van de processen die zijn gevoerd in de periode vanaf 1731 tot de afschaffing van de strafbaarheid in 1811, die een gevolg was van de invoering van de Code Pénal, toen het Koninkrijk Holland door het Franse keizerrijk was geannexeerd. Al snel doken in Amsterdam de eerste gevallen van sodomie op, die gezien tegen de achtergrond van de extreme vonnissen uit 1730 en 1731 betrekkelijk mild werden gevonnist.⁴⁵ Ook in andere plaatsen werden in deze 80 jaar vele processen op grond van dit delict gevoerd.⁴⁶

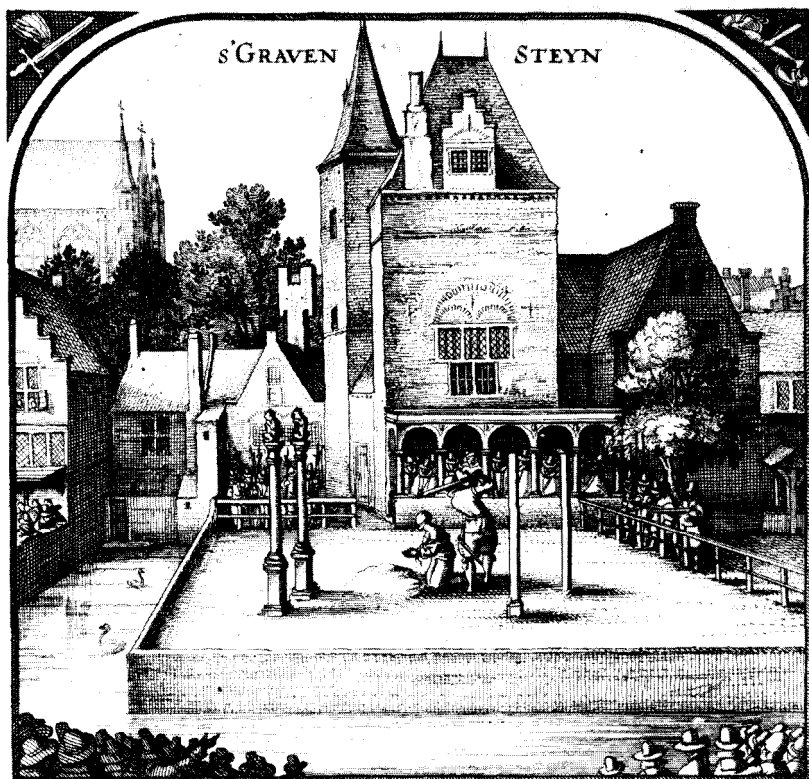
Net zoals in 1730 werd in deze periode, als dat nodig was, overleg gevoerd tussen de rechtbanken in de verschillende steden over het vervolgen van sodomieten. Zo verhoorde het Leidse gerecht in 1752 twee jongens uit Leiden, op verzoek van de rechter in Haarlem, waar zij door een inwoner van die stad waren aangeklampt.⁴⁷ Tijdens de verhoren die in 1776 in Amsterdam en Den Haag van enkele sodomieten werden afgenomen, bleek, dat ook een inwoner van Leiden tot een wijd en zijd vertakt netwerk van vrienden hoorde.⁴⁸ Een ander Leids proces werd door bekentenissen van buiten de stad op gang gebracht, toen in Schiedam de kramer Jillis Bruggeman die als laatste sodomiet in 1803 ter dood gebracht zou worden, een collega uit Leiden als “medeplichtige” aanwees.⁴⁹

In de periode 1731-1811 werden in Leiden 21 processen gevoerd wegens homoseksuele handelingen, waaronder drie gevallen van sodomie waren die

alle met de dood werden bestraft. Naar aanleiding van het eerste proces in deze jaren werd een tweede geheim procesregister aangelegd, wat op een zekere continuïteit met de processen uit 1730 wijst. Toch waren er ook grote verschillen, wat met name het geval was bij het uitspreken en het uitvoeren van het vonnis, dat toen weer in het openbaar plaatsvond.

Tegen de 48-jarige Frans Groljon, die in november 1758⁷ werd gearresteerd, vond het eerste proces in deze periode plaats. Hij was tegen de lamp gelopen, nadat hij op straat een 33-jarige kladschildersknecht had ontmoet, die hij na enige verteringen in een herberg mee naar zijn huis had genomen. Groljon ontblootte zich thuis al snel en wrong zijn mannelijkheid in de handen van zijn gast. Deze gaf dit, in tegenstelling tot een aantal andere mannen, bij wie Frans hetzelfde had geprobeerd, echter aan. Alle contacten werden in de laatste vier jaar gelegd en begonnen direct na de dood van de negentien jaar oudere vrouw van deze welgestelde mandenmaker die ook een kleine brandwijnwinkel bezat. De meeste relaties ontstonden bij het bezorgen van goederen, het uitnodigen om het bedrijf te zien, het innen van een achterstallige schuld e.d. Groljon was begonnen met het benaderen van mannen die niet veel met hem in leeftijd verschilden en die vaak arm waren. Hij speelde ook toen al, zoals later steeds het geval zou zijn, de actieve rol in het bedrijven van de sodomie. Na deze leeftijdsgenoten volgden jongere mannen, waaronder een arme dagloner uit Koudekerk, Pieter van Klaveren die vroeger met allerlei etenswaren als bokking en aardappelen had gevent.⁵⁰ Deze man, die ten tijde van het proces 22 jaar was, had vroeger eens een wieg naar de winkel van Groljon gebracht ter reparatie. Bij die gelegenheid greep de mandenmaker naar de broek van de jonge man, waarop zij wederzijds masturbeerden en daarna in bed nog anaal contact hadden. Dat gebeurde later, ook na het huwelijk van Pieter, nog enkele malen, in het pakhuis of buiten langs de kant van de weg. De laatste keer klaagde de jonge man over zijn armoede en kreeg toen 22 stuivers, wat ongeveer een dagloon was in die tijd. Deze Pieter van Klaveren werd in zijn woonplaats Koudekerk gearresteerd en bekende toen zelf ook, dat hij met de mandenmaker sodomie had gepleegd. Voorvallen van deze aard met andere mannen gaf hij niet toe, misschien omdat er niet naar werd gevraagd. In deze dorpsgemeenschap bleek enkele jaren later het functioneren van de rechtbank in grote moeilijkheden te raken, toen een jonge knecht die met verschillende welgeboren mannen uit dat rechterlijke college verwant was, ook voor sodomie werd vervolgd.⁵¹

Het is daarom goed mogelijk, dat men in Koudekerk blij was, dat Van Klaveren bekende deze “tegens de natuur strijdende gruwel van sodomie” met Groljon te hebben gepleegd en niet met eventuele dorpsgenoten, wat zeker tot langdurige problemen in deze samenleving zou hebben geleid.

afb. 4. Het Gravensteen in Leiden met het Gerecht. Gravure door C.J. Visscher, 7623. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Deze bekentenis was voldoende voor een veroordeling. Ook op het platteland kende men het plakkaat van 1730 en daarom werd de jongeman aan de galg opgehangen en daarna op het galgeveld aan het gevogelte des hemels tot spijs overgelaten.⁵² Een andere man van buiten Leiden, met wie de mandenmaker allerlei soorten van sexueel contact had, was een biersteker uit Voorschoten, Lammert van der Post.⁵³

Groljon bekende ook sodomie gepleegd te hebben met een textielarbeider die een paar jaar jonger was dan hij zelf. Beiden kenden elkaar al geruime tijd, maar de sexuele relatie begon, nadat deze wever van zijn vrouw af was. De twee mannen legden enigszins tegenstrijdige verklaringen af en werden daarop in elkaars bijzijn ondervraagd, maar bleven bij hun vorige bekentenis. De wever bekende weliswaar sodomie bedreven te

hebben, maar uitsluitend met Groljon, wat deze bestreed, omdat het gedrag van de textielarbeider op ervaring met deze praktijken wees. Beiden werden ter dood veroordeeld, waarbij Groljon ook nog bijkomende straffen kreeg opgelegd. De man moest toekijken, hoe de andere Leidenaar werd opgehangen. Daarna werd hij zelf langzaam gewurgd, waarbij zijn gezicht ook werd geblakerd. Deze blakering was een mildere vorm van executie dan het verbranden, een straf die in de Middeleeuwen vaak aan sodomieten werd opgelegd. Verbranding van Groljon werd in Leiden in 1758 slechts door de aanklager geëist, maar de humanere rechters namen deze eis niet over. Vóór de uitvoering van het doodvonnis werd aan de mandenmaker gevraagd, waarom hij dit alles had gedaan. Groljon weet zijn slechte gedrag aan inblazingen van de duivel.

Niet alleen de rechters waren geïnteresseerd in de dood van deze twee mannen, hetzelfde gold voor hoogleraren aan de Leidse universiteit. Op de dag, dat de beide doodvonnissen werden geformuleerd, wendde de decaan van de medische faculteit, professor Albinus, zich tot de rechtbank met de vraag of de dode lichamen van de mannen “ten nutte der leerlingen in de anatomie publiekelijk zouden kunnen worden geanatomiseerd”²⁵⁴ Het was namelijk het recht van de universiteit de lijken van misdadigers die in Leiden ter dood waren gebracht, voor dit doel te gebruiken. Het verzoek van de hoogleraar in de ontleed- en heilkunde werd echter afgewezen, omdat het plakkaat van 1730 een andere bestemming gaf aan de dode lichamen dan de medicus voor ogen stond.

De rechtbank trad in 1758 wel bijzonder streng op tegen de beide mannen die de justitie op verdenking van sodomie had kunnen arresteren. Toch kan niet gesteld worden, dat de homoseksuele gedragingen van Groljon toen door iedereen werden afgekeurd. Er zijn vier gevallen van mannen die hij in de loop van de tijd met onmiskenbare bedoelingen had benaderd en die geen van allen aangifte daarvan deden.⁵⁵ Op de dag van de begrafenis van zijn vrouw had Frans een man uitgenodigd die hem afweerde, maar met wie hij later nog wel eens sprak. Anderen klampte hij bij het urineren aan, ook als hij net met hen had kennis gemaakt.

Een zo gevarieerd patroon van contacten en relaties als bij Groljon te vinden was, treffen we later niet meer aan. Vaak werden mensen benaderd die in allerlei opzichten niet veel van de betrokken man verschilden, zoals in het geval van Abraham Feijs bleek. Datzelfde gold voor de welgestelde grutter Cornelis van Langeveld, ook al werd deze aangegeven door een jeugdige soldaat die niet helemaal paste in de kring van mensen met wie de man normaal omging. Want de gruttersbaas legde verder alleen contact met mannen die hij enige tijd kende en die soms tot zijn vaste kring van verwanten en bekenden hoorden. Ook het geval van een logementhouder, Jan

afb. 5. Het weeshuis aan de Hooglandse Kerkgracht met links het deel waar de jongens gehuisvest waren. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

van Eijk, die in bed stapte bij een gast, past wel in deze sfeer van mensen van ongeveer dezelfde status.

Uit andere processen blijkt, dat jongens in trek waren, met name uit de verschillende weeshuizen die Leiden toen telde.⁵⁶ Ook werden eens jonge schildwachten bij openbare gebouwen en poorten benaderd, waarbij de man die dat deed, steeds meer bedronken raakte en zijn bedoelingen daarvoor elke keer weer ondubbelzinniger in woord en daad uitte.⁵⁷

Er kwamen na het proces tegen Abraham Feijs in 1772 geen gevallen meer van sodomie voor de Leidse rechter. Als vonnis werd meestal levenslange verbanning opgelegd, wat soms bij verstek gebeurde. Ernstig achtte de rechter verleiding van wezen, waarvoor als bijkomende straf geseling en brandmerking werd gegeven.⁵⁸ Toch werd men in Leiden met dit verschijnsel van wezenmisbruik wel vaker geconfronteerd, zoals toen de van vele dingen verstoken Franse soldaten in januari 1795 werden ingekwartierd in het burgerweeshuis. Hoewel de regenten van het weeshuis in hun notulenboek niets over bedenkelijke voorvallen hebben vermeld, wist een Leide-

naar daarover wel te schrijven: “dat fransche volk was als vuur op de meiden en andere weer op de jongens, want de Franschen pleegden de **sodomiet**erij maar publiek op straat, dat werd niet gestraft, dat mochten die lieve Fransjes vrij **doen**”.⁵⁹

Het vervolgingsbeleid van de overheid ten opzichte van sodomitische handelingen, bleef streng. In deze jaren kwam ook een geval voor van een jongen die de vuiligheden had gedooft en uit wiens vertrek werd geconcludeerd, dat hij schuldig was.⁶⁰ Vroeger werd een minderjarige, die dergelijke handelingen had geduld, niet aangeklaagd en veroordeeld. Van een grotere mildheid in het vervolgingsbeleid van homoseksuele activiteiten en van een toegenomen menslievendheid bij de strafmaat was in Leiden na 1730 dus geen sprake.

Visies op sodomie

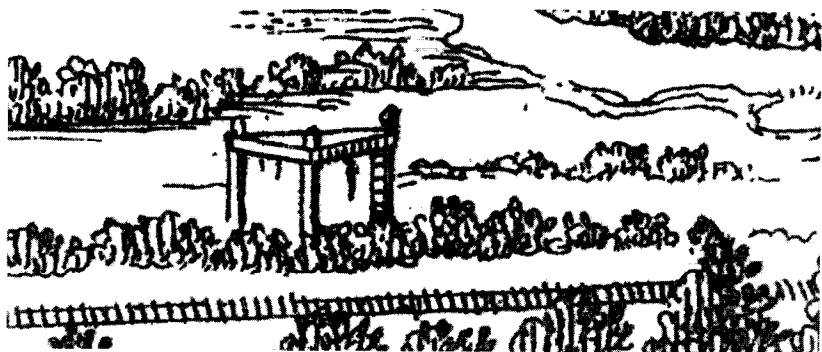
Toch was er in deze periode 1731-1811 een aantal veranderingen te constateren in de visie op sodomie, bij de Leidse bevolking en de overheid. Uit de verhoren van de sodomieten bleek, dat zij verschillende pogingen hadden ondernomen om te komen tot seksuele handelingen met andere mannen. Vaak was hun dit niet gelukt, maar toch hadden deze mannen van de toenaaderingen, waarvan ze niet gediend waren, geen aangifte bij de rechtbank gedaan. Er zijn in de processtukken veel meer gevallen te vinden van mannen die dit lijfelijk contact niet zo ernstig vonden dat zij er werk van maakten, dan van mensen die dit soort gedragingen streng afkeurden.⁶¹ Enkele voorbeelden van dit dulden zijn al bij Frans Groljon en Abraham Feijs gegeven. Het gedrag van de jonge kleermaker moet in zijn omgeving algemeen bekend zijn geweest, als hij door Joost zo openlijk voor “mem” werd uitgemaakt. Ook de ongetrouwde vrouw uit de buurt die over de seksuele relatie tussen deze “Schijt in de doos” en Abraham klaagde, zal toen dit bij de jongens niets uithaalde, zeker haar mond niet hebben gehouden. De groep van Leidenaren die dergelijke vuiligheden van anderen accepteerde of duldde, zolang men er zelf geen last van had en er niet al te direct mee werd geconfronteerd, moet dan ook groot zijn geweest. Toch vond er in de beoordeling van dit gedrag langzamerhand een verandering plaats. In de 17de eeuw kon sodomie nog gezien worden, zoals in het proces tegen de substituut-schout werd gesteld, als een daad die niet meer te verontschuldigen was bij een volwassene, maar dus wel bij een jongere man. Met dit argument van zijn “jonkheijt” verdedigde Hermanus Moljon zich in 1730 voor het Hof van Holland.⁶² Maar later werd het, in ieder geval in Leiden, niet meer gebruikt, ook niet in de verhoren van de jeugdige Abraham Feijs, bij wie de jonge jaren zeker als motief hadden kunnen gelden. Bovendien

werd door een aantal mensen niet de gepleegde daad het belangrijkste geacht, maar de persoon. Het blijkt uit het aanduiden van mannen met de termen “Lijsbeth” of “men”⁶³ Ook werd de mening wel verkondigd, dat in bepaalde beroepen veel memmen te vinden waren.⁶⁴ Een andere visie was, dat aan iemands uiterlijk gezien kon worden of hij een sodomiet was.⁶⁵ In al deze gevallen werd dus niet zozeer de daad van sodomie afgekeurd, wat bij de meeste mensen nog steeds het geval was, maar vond een stigmatisering van de persoon plaats.

Uit deze voorbeelden van dulden of accepteren blijkt, dat er een tegenstelling was gegroeid tussen de gewone Leidse bevolking en de overheidsfunctionarissen met de gegoede burgers, waaruit deze gerecruteerd werden.⁶⁶ De rechtbank strafte de zondaren uit de volksklasse en spaarde de vertegenwoordigers van de eigen groep, wat in 1730 bleek. Maar in de periode vóór 1811 was het verderfelijke van dergelijke homoseksuele handelingen en gedrag nog niet in het rechtsbewustzijn van de “bevolking” overgenomen. Dat zou pas in de loop van de 19de eeuw gebeuren.

Ook bij de overheid vonden er in de loop van de 18de eeuw veranderingen plaats in de visie op zedendelicten. Men was vanaf de jaren-70 niet meer tevreden met de bekentenis alleen, men wenste ook, dat de betrokkene er berouw en spijt over uitsprak.⁶⁷ Een verdachte moest daarom zijn afkeuring uitspreken over het feit, dat hij het naakt slapen niet ongepast had gevonden.⁶⁸ Een andere man moest verklaren, dat het ongepast van hem was geweest naast, in plaats van tegenover een man te gaan zitten.⁶⁹ Dit moralisme was overigens niet beperkt tot deze processen, maar valt ook te constateren uit de verhoren van gearresteerde prostituées.⁷⁰ Bovendien werd het onnatuurlijke van deze seksuele handelingen nu ook uitgesproken. Er werd gesteld, dat mannen alleen met vrouwen horen te slapen en dat hun seksuele activiteiten uitsluitend tot doel hebben kinderen te verwekken.⁷¹ Het betasten van andere mannen werd niet meer als een op zich zelf staande daad gezien, maar als een eerste stap op weg naar anaal contact of sodomie.⁷² Ook hieruit blijkt een visie door te klinken op de totaliteit van het gedrag van mensen en niet meer op het misdrijf alleen.

Het lijkt vreemd, dat er ondanks dit sterke moralisme, nooit verbazing werd uitgesproken over de gehuwde staat van de mannen die hun ontuchtige handelingen soms nog tijdens het leven van hun vrouw pleegden.⁷³ Hun gedrag werd dan ook niet als overspel beschouwd. Dat blijkt eveneens uit het feit, dat de vrouw van de grutter Van Langeveld, die op grond van het sodomitisch gedrag van haar man een eis tot echtscheiding indiende, deze niet kreeg toegewezen.⁷⁴ Toch waren er, na de uitbarstingen van de processen wegens sodomie in 1730, stromingen onder juristen gekomen die dit gedrag als overspel wilden zien, waardoor het een rechtsgrond voor

afb. 6. De buitengalg van Leiden. Detail uit het panorama van Leiden door C. Hagen. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

echtscheiding zou betekenen.⁷⁵ Maar zelfs nog tijdens de Bataafse Republiek leefden er in de talrijke commissies van deskundigen allerlei zeer verschillende opvattingen, niet zozeer over de inhoud van het begrip sodomie als wel over de vraag of het beschouwd moest worden als een soort overspel.⁷⁶ Uiteindelijk werd, zoals bekend, in het Burgerlijk Wetboek van 1838 tegennatuurlijke ontucht niet als echtscheidingsgrond opgenomen.

De begripsvorming en de verdere ontwikkeling van de inhoud van “sodomie” vonden dus al in de 18de eeuw plaats. Of dan al gesproken kan worden over “homosexualiteit” moet op grond van de onduidelijkheden in de officiële juridische literatuur, ontkend worden. Maar deze vraag dient ook beantwoord te worden door een aantal kenmerken van de mannen te behandelen.

Sodomieten en homoseksuelen

Niet alleen de bevolking en de overheid hadden bepaalde ideeën en opvattingen over sodomie en homoseksuele handelingen, ook uit de daden en de woorden van de mannen zelf kan geconcludeerd worden welke termen op hen van toepassing zijn.

Het probleem is of in de 18de eeuw al homoseksuele persoonlijkheden voorkwamen of dat de mannen nog steeds beschouwd dienen te worden als daders van sodomitische zonden. In Leiden kunnen deze beide opvattingen het best uitgelegd worden aan de hand van de personen Abraham Feijs en Frans Groljon die ook daarom al wat meer aandacht hebben gekregen. De jonge man Feijs lijkt nog het meest op het type van een homoseksueel, omdat hij erg jong was begonnen, nooit met een vrouw had geslapen, uit-

sluitend met mannen seksuele contacten zocht en zichzelf op dit punt niet te veranderen achtte.⁷⁷ Het tragische van deze kleermaker was, dat hij na deze aangifte een dergelijk leven misschien ook nog wel elders had kunnen leiden, maar dit dan buiten zijn eigen vertrouwde omgeving had moeten doen. Abraham is ook typerend, omdat hij aan een andere man kon zien of dat een “mem” was en omdat hij ook tekens had geleerd om zo iemand te ontdekken. In zijn persoon worden de beide fasen in de ontwikkeling van de homosexualiteit zichtbaar: de vorming en de groei van de persoonlijkheid en het stigmatiseren, wat in die tijd meestal gescheiden was en waarbij de stigmatisering de tweede fase vormde.

Groljon is een goed voorbeeld van een sodomiet. Hij was welgesteld, getrouwd (geweest) en hij recruteerde zijn mannen uit verschillende groepen. Vaak waren deze jonger dan hij, van een andere religie en verschilden zij met hem in sociale status of woonplaats. Typerend voor Groljons relaties was verder, dat er soms, maar niet altijd, geld voor werd betaald, waarvan het bedrag overigens sterk wisselde. Een dergelijk soort niet vaste en niet altijd (in geld) gegeven beloning was ook een belangrijk kenmerk van de prostitutie in het 18de-eeuwse Leiden.⁷⁸

Behalve Laurens Hospanjon en Hermanus Moljon die in 1730 elders terechtstonden, maar een groot deel van hun leven in Leiden hadden gewoond, zijn er geen andere Leidse mannen die op Abraham Feijs lijken. De meesten zijn sodomieten van het type-Groljon. Dit betekent overigens niet dat hun kenmerken ook dezelfde moeten zijn.

Voor een analyse van deze kenmerken, gaan we uit van de 42 processen die tussen 1730 en 1811 in Leiden werden gevoerd. Van de meeste aangeklaagde mannen is de burgerlijke staat bekend. Slechts een klein deel van hen was niet getrouwd, hoewel zij een leeftijd bereikt hadden die veel hoger was dan de gemiddelde huwelijksleeftijd van ca. 28 jaar.⁷⁹ De ongetrouwde mannen maakten in 1730 18% van de sodomieten uit, in de periode 1731-1805 was dat zelfs 23%, wat hoger was dan het percentage ongehuwde mannelijke gezinshoofden in Leiden in 1749, dat toen 6,5 bedroeg.⁸⁰ Het totaal is echter te gering om stellige en vergaande conclusies te trekken over de (eventuele) ontkoppeling van huwelijk en homosexualiteit in de periode vanaf 1730.⁸¹ De huwelijken van de sodomieten vertoonden, demografisch gezien, soms trekken die afweken van wat meestal de gewoonte was.⁸² In betrekkelijk veel gezinnen was de vrouw een stuk ouder dan de man.⁸³ Soms trouwde hij voor de eerste maal op een relatief hoge leeftijd, hoewel het tegendeel ook wel voorkwam. Een aantal huwelijken was kinderloos, ondanks het feit dat de vrouwjong genoeg was om kinderen te kunnen krijgen. In al deze demografische kenmerken is er nauwelijks verschil tussen de groep mannen uit 1730 en die uit de periode daarna. Dat is wel het geval

met het gemengde huwelijk, dat door twee roomse mannen en één hervormde werd gesloten en die alle drie na 1730 terechtstonden.⁸⁴ Een dergelijk soort verbintenis kwam overigens in het 18de-eeuwse Leiden hoogst zelden voor.⁸⁵

Vaak waren de huwelijken van de sodomieten bepaald geen doorsneehuwelijken. Conclusies uit deze gegevens kunnen echter niet voorzichtig genoeg getrokken worden. Termen als bisexuelen of ideeën over het huwelijk, dat door deze mannen als een soort dekmantel gebruikt zou worden, behoeven beslist nadere uitwerking en verder onderzoek. Zeker gaat het bij de meeste van deze sodomieten om mannen met duidelijk homoseksuele neigingen. De kans op ontdekking was misschien voor een gehuwde minder groot dan bij een ongehuwde, maar veel contacten werden in het openbaar gelegd. De risico's waren na 1730 aanzienlijk, hoewel de kans op arrestatie niet overdreven groot was. Maar bij een proces was in de praktijk de lichtste straf toch altijd nog levenslange verbanning.

Het lijkt bovendien onjuist beide vormen van homo- en heteroseksualiteit in de 18de eeuw min of meer als gelijkwaardig te zien. Ook Abraham Feijs vond wat hij deed een zonde en het is daarom, gezien deze sterke religiositeit, begrijpelijk dat hij belijdenis deed in de hervormde kerk, wat toen niet algemeen gebruikelijk was. Voor de 18de-eeuwer moet de vergelijking tussen heteroseksualiteit en homosexualiteit zoiets zijn geweest als in deze tijd het gelijkstellen van een winkeldiefstal met een normaal betaalde aankoop.

Veel van de mannen waren betrekkelijk oud, toen zij aangeklaagd werden, de meesten hadden zelfs de leeftijd van 40 jaar al enige tijd achter zich gelaten.⁸⁶ Met uitzondering van een 23-jarige soldaat uit 1730 en twee jonge mannen van 19 in de periode 1731-1805, was niemand jonger dan 30 jaar. Net zoals bij de burgerlijke staat en bij de meeste demografische kenmerken van het huwelijk, was ook de verdeling over de verschillende leeftijdsgroepen bij de mannen in en na 1730 ongeveer dezelfde. Dat was veel minder het geval met drie andere kenmerken. In 1730 bestond de groep geheel uit hervormden, in de tweede periode was ook een aantal mannen rooms⁸⁷, wat gezien de religieuze samenstelling van de Leidse bevolking ook logischer lijkt.⁸⁸ Er waren ook relatief grote verschillen in welstand, waarbij de groep uit 1730 voor het grootste deel uit onvermogens (pro deo) bestond.⁸⁹ Dit past ook wel in het beeld, dat uit deze sodomietenprocessen naar voren komt: arme sloebers, die vaak hun diensten verleenden aan rijke mannen die zelf meestal buiten schot en uit handen van de beul wisten te blijven.⁹⁰ De groep na 1730 lijkt een zuiverder doorsnee te vormen van de Leidse bevolking, omdat ook de mannen met een bescheiden inkomen en enig bezit er in vertegenwoordigd waren.⁹¹

Eén van de problemen van de sodomieten was het vinden van andere mannen die ook bereid waren “vuiligheden” te plegen. Leiden kende niet, zoals Den Haag, een betrekkelijk goed ontwikkelde subcultuur met allerlei plaatsen, waar men elkaar kon ontmoeten. Toch bestonden deze in de **Sleutelstad** in de 18de eeuw wel. De Breesstraat en de Haarlemmerstraat waren de plaatsen om een vrouw te **zoeken**⁹² en daar had men minder kans een man of een bisnisjongen op te pikken. De “kruisbaan” voor de heren bevond zich langs het veel nettere Rapenburg, waar talrijke knechten woonden in de huizen van de patriciërs. Langs deze gracht kon in 1730 de kruidenier Hendrik Dame openlijk hand in hand slenteren met zijn vriend, de zoon van de suikerbakker aan de Vismarkt.⁹³ Ook het overnachten met een andere man leverde in de herbergen in de buurt van het Rapenburg geen probleem op. In het Noordeinde, bij de Witte Poort konden twee mannen rustig een kamer huren voor een hele nacht.⁹⁴

Ook de beroepen van de meeste sodomieten in, maar ook wel buiten deze stad, gaven mogelijkheden tot veel contact met andere mensen. Vaak waren het knechten, verkopers, zelfstandige winkeliers en uitdragers, soms hadden ze andere beroepen met veel ontmoetingsmogelijkheden, als koster of vader in het gasthuis. De eerste groep was vooral in 1730 goed vertegenwoordigd, de tweede kwam na 1730 meer voor, terwijl de ambachtslieden die tevens een winkel hadden, in beide periodes in ongeveer gelijke aantallen te vinden waren. Dat er, zoals men meende, in bepaalde beroepen veel “**memmen**” voorkwamen, was dus niet helemaal uit de lucht gegrepen. Opvallend is ook, dat in 1730 geen textielarbeiders werden aangeklaagd, wat ook wijst op het minder representatieve karakter van de Leidenaren die toen vervolgd werden. Na 1730 kwam wel een aantal greinwerkers en andere arbeiders in de textiel voor de rechtbank.

Conclusie

Als we drie eeuwen sodomie en homosexualiteit in Leiden overzien, moet daarin een verdeling in twee periodes worden gemaakt, waarbij de gebeurtenissen van de grote sodomievervolgingen van 1730 de scheidslijn vormden. Toch kan deze vervolging in Leiden niet anders gezien worden dan als een gruwelijk intermezzo, waarvoor de bereidheid om tot actie over te gaan al enige tijd bij de overheid bestond. De Leidse omstandigheden waren van dien aard, dat de autoriteiten niet ongenegen waren, ook tegen deze “uitwassen” op zedelijk gebied op te treden.

In de 17de eeuw werden in Leiden verschillende vormen van sexualiteit sociaal geaccepteerd. Ook de overheid deed dat en trad normaal alleen op als door het gedrag van iemand zijn of haar huwelijk was ontwricht. Als het

huwelijk oneigenlijk werd gebruikt, zoals bij de lesbiennes waarvan één zich voor een man uitgaf en met de ander trouwde, ging de justitie eveneens tot vervolging over. Daarnaast bracht men degene die seksueel geweld had toegepast voor de rechtbank; of dat nu tegen iemand van de andere of van de eigen sexe was gericht, maakte in de strafmaat nauwelijks verschil uit.

In het begin van de 18de eeuw begon de Leidse overheid wel op te treden tegen allerlei vormen van seksualiteit die buiten het gezin en het huwelijk plaatsvonden. Dat bleek ook het geval te zijn bij de onwettige kinderen die pas gedoopt konden worden in de hervormde kerk, nadat het geval door de kerkeraad was behandeld en de ongehuwde moeder haar uitleg had gegeven en voor haar gedrag was berispt. Hetzelfde valt te constateren bij het prostitutiebeleid van de stedelijke overheid, waarin de vervolgingen op de lange duur toenamen, hoewel de intensiteit daarvan op korte termijn sterk wisselde. Ook tegen overspelige mannen en vrouwen werden in deze tijd meer processen gevoerd. Bovendien bestond er een samenhang tussen de aantallen van deze beide misdrijven, prostitutie en overspel, met de veroordelingen wegens sodomie.⁹⁵ In dezelfde periode namen ook de vaderschapsacties toe, in absolute aantallen en daarom eveneens in relatieve zin.⁹⁶

Het is opvallend, dat na 1688 vrouwen wegens homoseksuele handelingen niet meer werden vervolgd. Waarschijnlijk kwam dit door het feit, dat de lesbiennes geen schijnhuwelijken meer met elkaar sloten. Dat gebeurde ook niet onder mannen, bij wie de inhoud van een “huwelijkscontract” toch een wat andere betekenis had dan bij een echtpaar het geval was. Ook van een rolverdeling tussen sodomieten, waarvan de ene man in vrouwenkleren rondliep, bleek niets uit de verhoren voor de Leidse rechtbank.

De verklaring voor deze strenge aanpak van verschillende zedendelicten, waarvan sodomie er slechts één was uit een groter aantal, moet gezocht worden in de sterke toename van het aantal scheidingen in Leiden.⁹⁷ Deze groei van de scheidingen van tafel en bed werd al vanaf het eind van de 17de eeuw zichtbaar. Maar het aantal vervijftienvoudigde in de loop van de 18de eeuw, totdat het tenslotte een niveau bereikte van 14% van de huwelijken die in diezelfde periode werden gesloten. Deze ontwikkeling was door ingrijpen van de stedelijke overheid moeilijk te keren, omdat er juridisch weinig tegen viel te ondernemen. Bij de scheidingen van tafel en bed was het opgeven van een motief niet vereist (behalve bij onenigheid over de eis) en had de rechter, volgens de toen geldende bepalingen, deze separatie maar te bekrachtigen.

De overheid kon wel optreden tegen een voorgenomen ontbinding van het huwelijk.⁹⁸ De rechters moesten de beide gronden die echtscheiding

afb. 7. Dr. Hendrik van Buuren die in 1757/58 als schout van Leiden het proces tegen Frans Groljon voerde. Hij is hier met zijn gezin afgebeeld door Hieronymus van der Meij. Foto Dienst Verspreide Rijkscollecties.

mogelijk maakten, overspel en langdurige verlating, beoordelen en toetsen. Men werd nu strenger, de duur van de verlating steeg in de 18de eeuw en overspel, dat eveneens in de criminele sfeer lag, werd ook vaker vervolgd. De drempel bij echtscheidingen werd hierdoor duidelijk hoger. Andere motieven die in de 17de eeuw nog wel eens als echtscheidingsgrond konden dienen vervielen later. Gevangenisstraf werd toen, zeker als deze levenslang duurde, als een voldoende reden beschouwd om te kunnen scheiden en hetzelfde gold voor sodomie. De vrouw van de substituut-schout slaagde er in, haar huwelijk op deze grond te laten ontbinden, de gruttersvrouw die een eeuw later hetzelfde probeerde, lukte dat niet meer.

Omdat het aantal echtscheidingen in Leiden onrustbarend steeg en daar niet rechtstreeks iets tegen gedaan kon worden, reageerde de overheid op een andere manier. Zowel de kerk als de stad keerde zich tegen allerlei vormen van seksueel gedrag buiten het huwelijk, in de hoop door tegen deze uitingen op te treden, de mensen moreel op te voeden, zodat zij zich beter zouden houden aan de ongeschreven wet van de onontbindbaarheid van het huwelijk. Deze bezorgdheid is niet helemaal onbegrijpelijk, maar maakte wel een eind aan een periode van sociale tolerantie. Bovendien ontstond door dit striktere en hardere optreden tegen misdrijven die in het verleden even strafbaar waren, maar toen minder vaak werden vervolgd, een verschil tussen dit nieuwe normbesef van de overheid en het oude, dat voorlopig nog bij de bevolking bleef bestaan. Tegelijkertijd begon ook onder de Leidenaren en bij hun overheid het besef te groeien, dat niet de misdaad moest worden gestraft, maar dat de misdadiger terecht hoorde te staan.

In het 18de-eeuwse Leiden zijn de eerste sporen en voorbeelden te vinden van de homoseksuele persoonlijkheid die toen nog veel zeldzamer bleek te zijn dan de dader van sodomie. Bij Abraham Feijs kwamen deze trekken het duidelijkst naar buiten, maar hij werd het slachtoffer van de onmogelijke keus tussen de consequenties van de oude opvattingen en de nieuwe visie die bij hem ook nog niet volledig tot ontplooiing was gekomen.

BIJLAGE: In Leiden wegens homoseksuele handelingen en sodomie veroordeelde vrouwen en mannen 1533-1811

1606:

- Maaïke Boors, hervormd, geb. Steenvoorde, tr. Leiden (Pieters k.) 10-12-1590 Jan van (de) Driesschen, uit Ieperen, uit welk huwelijk vier kinderen; zij ondertr. als Abraham Joosten Factoor, jonggesel uit "Wijnxbergen" in Henegouwen, Leiden 8-3-1606 Bertelmijn Walle, jonge dochter van "Bareij" in Waasland.

1645:

Henri Simon, **drapier**, geb. Montmédy in Luxemburg.

1684:

Jacobus Herrewijn, hervormd, substituut-schout, ged. Leiden (Hooglandse k.) 29-9-1652, tr. Rijsburg 29-5-1674, ontbonden Leiden 8-11-1690 Gerarda De Rivée, uit Gouda; hieruit zes kinderen die zich Derivee Herrewijn noemden.

1688:

~ Cornelia Gerrits van Breugel, rooms, geb. Haarlem, tr. Leiden (**Pieters k.**) 11-4-1678 Egbert Roelofsz van **Steenwijck**, lakenwerker uit Geertruidenberg; zij ondertr. als Cornelis Brugh, 25 jr., garentwijnder uit Hamburg, Amsterdam 31-3-1685:

■ Elisabeth Boliyn, ged. Leiden (Waalse k.) 19-10-1659.

1730:

– Anthonij Siljade, hervormd, knecht en ex-looier, ged. Den Haag (Grote k.) 22-3-1699; ongehuwd.

– Eduard Siljade, hervormd, kaasmaker aan de Oude Vest op de Bierkaai, ged. Den Haag (Grote k.) 10-6-1696, ondertr. Leiden 19-5- en aang. ald. (pro deo) 17-5-1719 Elisabeth Smits, uit Ommer; hieruit zes kinderen, o.a. Adriana, aang. 15-5-1728 (pro deo) en **Daniel**, aang. 16-11-1730 (pro deo).

– Hendrik Dame, kruidenier aan het Galgewater, geb. Maastricht 1695/96.

– Nicolaas ter Brugge, hervormd, rokjesrijger en passementswinkelier in de Zonneveldsteeg, ged. Amersfoort 17-3-1695, ondertr. Leiden 2-6- en aang. ald. (f. 3) 2-6-1724 Elisabeth Wassenaar, uit Alphen, die ondertr. le Leiden 8-6-1709; hieruit een dochter, aang. 13-3-1725 (pro deo).

– Matthijs van Oosten, hervormd, schilderijenverkoper op de Vliet, ged. Leiden (Hooglandse k.) 14-6-1693, ondertr. Leiden 25-10- en aang. ald. (pro deo) 25-10-1720 Maria Ferré, uit Leiden; hieruit twee kinderen, o.a. Leendert, aang. 25-10-1724 (pro deo).

– Jan van der Lee, porceleinverkoper in de Claresteeg.

Simon la Court, hervormd, porceleinverkoper in de Donkersteeg, ged. Leiden (Mare k.) 9-11-1659, tr. Oudshoorn 29-8-1693 **Leentje** Gerrits, uit Aarlanderveen; hieruit geen kinderen.

Pieter Korsse, uitdrager in de Haarlemmerstraat.

■ Gerrit Visser, hervormd, uitdrager aan de Hooglandse kerkgracht, ged. Leiden (rooms) 27-4-1671 (?), ondertr. Leiden 7-2- en aang. ald. (f. 3) 7-2-1714 **Marijtje** Mulders, uit Leiden, die ondertr. le Leiden 11-5-1691; hieruit geen kinderen.

■ Dirk de Koning, schoenmaker in de Steenschuur.

– Jan Hogeveen, verpleegde in het Dol- of Ceciliagasthuis.

■ Jan Boijevaar, hervormd, glasslijper, ged. Leiden (Mare k.) 29-4-1685, ondertr. Leiden 12-10- en aang. ald. (pro deo) 12-10-1709 Hillegond van Engeldorp, ged. Rotterdam 5-12-1683; hieruit zes kinderen, o.a. Abraham, aang. 4-8-1721 (pro deo).

■ Dirk **Kleije**, visverkoper.

~ Stoffel de Wit, hervormd, schipper op Utrecht, tr. Maartje, waaruit een dochter. Hendrik Tering, hervormd, boekverkoper, ged. Arnhem (Grote k.) 28-2-1669, ondertr. le Leiden 29-3- en aang. ald. (f. 3) 29-3-1697 Margrieta Elisabeth

- Schrader, uit Benthem, waaruit twee kinderen; ondertr. 2e Leiden 30-4- en aang. ald. (f. 3) 30-4-1701 Anna Severinus, uit Oostwoud, waaruit vier kinderen; tr. 3e Den Haag (Nieuwe k.) 3-6- en aang. Leiden (f. 6) 17-5-1710 Charlotte Catharina Heffers, geb. Aurich, aang. Leiden 2-8-1728 (f. 6), die tr. le Den Haag (Grote k.) 30-1-1701; uit het derde huwelijk een dochter.
- Jan de Heul, uitdrager.
 - Abraham van Delden, hervormd, soldaat van de binnewacht, ged. Leiden (Hooglandse k.) 1-3-1707, zn. van Abraham van Delden en van Femmetje Allaart, aang. Leiden 12-3-1735 (pro deo); ongehuwd.
 - Jan Gijse, herenknecht.
 - Jan Hendriksz van Wijngaarde, herenknecht.
 - Hendrik Schoonwinkel, hervormd, kruidenier, ged. Leiden (Hooglandse k.) 21-12-1677, ondertr. Leiden 18-4- en aang. ald. (pro deo) 17-4-1711 Anna Meinderts Duivenvelt, ged. Zwammerdam 25-9-1678; hieruit zes kinderen, o.a. Maria, aang. 12-12-1716 (pro deo).
 - Jacob Kinkee jr., hervormd, ged. Leiden (Pieters k.) 26-1-1689, zn. van Jacobus Kinkee, suikerbakker en ouderling, aang. Leiden 26-9-1738 (f. 1.5); ongehuwd.
- 1758:
- Karel Kaasstekker, hervormd, opperman en greinwerker op de Langegracht in de Boerepoort, ged. Leiden (Pieters k.) 26-9-1714, ondertr. le Leiden 29-4- en aang. ald. (pro deo) 29-4-1741 Catharina Beun, ged. Leiden (Hooglandse k.) 25-6-1715, aang. Leiden 19-5-1751 (pro deo), uit welk huwelijk vijf kinderen, o.a. Helena, aang. 21-2-1757 (pro deo); ondertr. 2e Leiden 16-7- en aang. ald. (pro deo) 16-7-1751, gesepareerd juni 1757 Jannetje Wijngaarts, ged. Leiden (Hooglandse k.) 29-1-1719 (?), die ondertr. le Leiden 29-1-1740; uit het tweede huwelijk geen kinderen.
- Frans Groljon, rooms, mandenmaker en brandewijnwinkelier, ged. Leiden 26-3-1709, tr. Oegstgeest 1-9- en aang. Leiden (f. 6) 15-8-1743 Anna van Aalswijk, hervormd, geb. Leiden 1689/90, aang. Leiden 28-11-1753 (f. 6), die ondertr. le Leiden 29-9-1707 en 2e Leiden 7-5-1728, uit welk huwelijk geen kinderen. Hans Duiveveld, hervormd, spinner in de Paradijssteeg, ged. Leiden (Loods k.) 26-11-1713, ondertr. Leiden 8-8- en aang. ald. (pro deo) 8-8-1733 Anna of Jannetje van der Heide, geb. Leiden; hieruit vijf kinderen, o.a. Johannes of Hans, ged. 5-2-1738, ondertr. 22-4-1763.
 - Michiel de Jager, hervormd, kaaskoper en vettewarier, geb. Rotterdam, ondertr. Leiden 21-4- en aang. ald. (pro deo) 20-4-1753 Anna van Torenvliet, ged. Leiderdorp 2-4-1710; hieruit geen kinderen.
- 1764:
- Frans de Groot, rooms, glazemaker, ged. Leiden 18-4-1726, ondertr. Leiden 11-12- en aang. ald. (f. 3) 11-12-1750 Francisca Verdonk, hervormd, ged. Leiden (Hooglandse k.) 6-11-1707; hieruit geen kinderen.
- Dirk de Prenne, gruttersknecht in de Donkersteeg.
- 1765:
- Jacob Bart, greinwever op de Houtmarkt.
 - Gerrit Veltkamp, rooms, greinwever op de Oude Herengracht, ged. Leiden 13-10-1725, zn. van Willem Veltkamp, aang. Leiden 20-12-1763 (pro deo).

1772:

- Abraham Feijs jr., hervormd, kleermaker in de Kruisstraat, geb. Leiden 22-10-, ged. ald. (Pieters k.) 25-10-1752, zn. van Abraham Feijs sr., aang. Leiden 18-8-1783 (f. 3) en van Susanna Verhoeven, aang. Leiden 31-8-1782 (f. 3).

1776:

Gerrit van der Linden, hervormd, binnenvader van het St. Elisabethsgasthuis in de Vrouwenkamp (sinds 23-11-1759), ged. Leiden (Mare k.) X-8-1717, ondertr. Leiden 27-4- en aang. ald. (f. 3) 27-4-1753 Anna van Huedt, geb. Gendringen 17 14, aang. Leiden 13-1-1786 (f. 6); hieruit geen kinderen.

- Lambert van Beusekom of van der Heide, bedelaar in de Sliksteeg.

1777:

Pieter Olivier, hervormd, uitdrager op de Haarlemmerstraat, ged. Leiden (Pieters k.) 22-3-1724, ondertr. Leiden 7-6- en aang. ald. (pro deo) 7-6-1743 Jannetje Schult, ged. Leiden (Hooglandse k.) 12-11-1719, aang. Leiden 9-10-1772 (f. 3); hieruit zes kinderen.

- Jan Richard (Rishard, Rigters), herenknecht aan het Rapenburg, geb. Delft.

1789:

Gijsbert Scheen, rooms, knecht en koster op de Rozengracht bij de Paradijssteeg, ged. Leiden 26-6-1749, zn. van Cornelis Scheen, aang. Leiden 27-3-1784 (f. 3); ongehuwd.

Abraham Rijke, hervormd, wees in het burgerweeshuis, ged. Leiden (Hooglandse k.) 17-12-1769, zn. van Samuel Rijke, aang. Leiden 8-9-1783 (pro deo).

Cornelis van Langeveld, hervormd, grutter op de Beestenmarkt, ged. Noordwijk 4-12-1757, ondertr. Leiden 9-1- en aang. ald. (f. 6) 9-1-1783 Adriana van Leeuwen, ged. Leiden 27-10-1754; hieruit geen kinderen.

1791:

- Jacobus van der Sluis, melkverkoper in de Kruisstraat.

1793:

Hieronimus Jansse, hervormd, knecht en militair, ged. Leiden (Hooglandse k.) 6-10-1763, ontzettende zn. van Hieronimus Jansse en van Lena Smit, ged. Leiden (Hooglandse k.) 26-2-1741, overl. Leiden 20-7-1808, die ondertr. Leiden 1-10- en aang. ald. (f. 3) 1-10-1779 Jacob van Spengen; ongehuwd.

1803 :

Jan te Meij, rondreizend met een chitsenkraam.

Bart Nievaart, hervormd, dekenwerker op de Uiterste gracht, ged. Leiden (Hooglandse k.) 1-12-1763, ondertr. Leiden 26-8- en aang. ald. (pro deo) 27-8-1790 Lena Marselis, ged. Leiden (Hooglandse k.) 4-1-1767; hieruit vijf kinderen.

180.5 :

- Jan van Eijk, hervormd, logementhouder, ged. Leiden (Hooglandse k.) 5-5-1748, ondertr. Leiden 22-1- en aang. ald. (pro deo) 22-1-1779 Anna of Johanna Hannaart, rooms, ged. Leiden 6-3-1749, aang. Leiden 15-9-1800 (pro deo); hieruit vijf kinderen.

AANTEKENINGEN

De namen van de veroordeelde vrouwen en mannen zijn aan de hand van de Bijlage terug te vinden in de samenvattingen van de vonnissen bij H.M. van den Heuvel, *De criminele vonnissen van Leiden 1533-1811*, Leiden 1977-78. In de afdeling sociale geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden werden deze uittreksels uit de vonnissen door G. Onderwater en H. Wijffes voor gebruik in de computer gereed gemaakt. De vindplaatsen worden in deze aantekeningen alleen vermeld, als dat nodig is, wat ook geldt voor de doop-, trouw- en begraafgegevens.

1. De meteorologische aantekeningen zijn te vinden in de Collectie-J.H. van Swinden, Koninklijke Academie, nr. 302-c (KB Den Haag). Het betreft hier de gegevens van Den Haag die in 1771 praktisch overeenkwamen met de Leidse die voor 1772 niet bekend zijn.
2. Dat Feijs op 24 juli 1772 geëxecuteerd werd, blijkt uit RA Leiden, nr. 150, p. 217-218. Ook de hoge vierschaar van Rijnland liet de door haar uitgesproken doodvonnissen op het Gerecht uitvoeren, zie D. Wiersma, *Moord en sensatie in de negentiende eeuw*, Leiden 1969, p. 23.
3. Zie voor het reglement van bijstand F.A. le Poole, "Hoe eertijds te Leiden het verleen van geestelijke bijstand bij terechtstellingen was geregeld", *Leids Jaarboekje* 30 (1938), p. 194. Overigens werd op de dag van executie kerkeraad gehouden, waarvan aangetekend werd, zoals dat ook in de weken daarvoor en daarna gebeurde: "niets van belang voorgevallen", Hervormde Kerkeraad Leiden, nr. 13.
4. H.C. Jelgersma, *Galgebergen en galgevelden in West- en Midden Nederland*, Zutphen 1978, p. 53-58, een -met op essentialia- verkorte versie van *Leids Jaarboekje* 56 (1964), p. 32-38.
5. RA Leiden, nr. 7 (A), achterin (ongef.).
6. SA II Leiden, nr. 7562, bon Hogemorsch nr. 293 (jaar 1749); SA II Leiden, nr. 1820, gemeente West Leidenburg nr. 52 (jaar ca. 1762).
7. RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 62.
8. De jongen werd ged. Leiden (Pieten k.) 9-2-1752 als zn. van Pieter Langeveld, aang. Leiden 9-2-1771 (pro deo), tuimansknecht en van Alida van den Broek.
9. "Mem" is een term voor een manspersoon die niet flink is, maar zeurig of laf, volgens het WNT. In deze processtukken blijkt het een scheldwoord voor sodomiet te zijn, zie RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 57v, 77, 87. De toevoeging "tratje" is onduidelijk.
10. Het gebruik daarvan lijkt in Leiden wel waarschijnlijk (zie ook aantekening 35). De stukken die daarop betrekking hebben, zijn echter niet meer aanwezig.
11. Cornelis Moes, hervormd, ged. Leimuiden 27-6-1728, ondertr. le Leiden 24-6-1757 Lena Wijting, ged. Leiden (Hooglandse k.) 4-10-1718, aang. (pro deo) Leiden 6-6-1761, waaruit twee kinderen; ondertr. 2e Leiden 21-1- en aang. ald. (pro deo) 21-1-1763 Susanna Feijs, weduwe van Leendert Koevee, ged. Leiden (Mare k.) 13-4-1732, waaruit twee kinderen.
12. Zijn onwettige dochter Alidabij Kaatje Rijke, ged. Leiden (Pieters k.) 15-7-1744, werd ged. Leiden (Pieters k.) 29-12-1771. De beide grootmoeders van het kind, dat in Leiden op 20-9-1821 een huwelijk sloot, stonden over haar als doopgetuige!
13. Zie voor hun namen en personalia de Bijlage.
14. Deze visie komt voor het eerst voor bij L.J. Boon, "De grote sodomietenvervolgning in het gewest Holland, 1730-1731", *Holland 8* (1976), p. 140 (verder aangehaald als: Sodomietenvervolgning). Zonder voldoende adstructie werd deze opvatting later overgenomen in L.J. Boon, "Het jaar waarin elke Jongen een meisje nam; de sodomietenvervolgningen in Holland in 1730", *Groniek* 12 (1980), p. 16 (verder aangehaald als: Jaar), in A.H. Huussen, "Gerechtigde vervolgingen van 'sodomie' gedurende de 18de eeuw in de Republiek, in het bijzonder in Friesland", *Groniek* 12 (1980), p. 19, 29 noot 6 (verder aangehaald als: Vervolging), in R. Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland, studie van een emancipatiebeweging*, Meppel 1982, p. 41, in A.H. Huussen, "Strafrechtelijke vervolging van 'sodomie' in de Republiek", *Spiegel Historiael* 17 (1982), p. 548 (verder aangehaald als: Sodomie) en in P. Koenders, *Homoseksualiteit in bezet Nederland. Verzwegen hoofdstuk*, Den Haag 1983, p. 18, 143.
15. Op basis van de processtukken zijn de beide lesbische processen behandeld bij R. Dekker en L. van de Pol, *Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten, een*

historisch onderzoek, Baarn, 1981, p. 82-83, 99-100. Het eerste vonnis staat in extenso op p. 135-136.

16. Een overzicht daarvan is te vinden bij Huussen, "Sodomie", met name p. 5.50.

17. M.J.A. de Vrijer, "De storm om het crimèn nefandum in de jaren 1730-1732", *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe serie 25 (1932), p. 201 en L.S.A.M. von Römer, "Der Uranismus in den Niederlanden bis zum 19. Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung der grossen Uraniervergolung im Jahre 1730. Eine historische und bibliographische Skizze", *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen* 8 (1906), p. 377.

18. W.P.C. Knuttel, *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, deel I, Den Haag 1908, p. 511-512 en deel IV, Den Haag 1912, p. 203, 294 (verder aangehaald als: *Acta*).

19. Knuttel, *Acta*, deel 1, Den Haag 1908, p. 511-512.

20. Al vanaf 1673 gebeurde dat, zie Knuttel, *Acta*, deel V, Den Haag 1915, p. 17.

21. *Groot Placcaatboek*, deel 4, Den Haag 1705, p. 340-341.

22. De drie enige voorbeelden tijdens de Republiek kwamen in Friesland voor, in 1746 een geval van anale coïtus met een teef, zie Huussen, "Vervolging", p. 22 en de beide andere tussen 1700 en 1808, van een boerenknecht en van een meisje, dat beschuldigd werd van tegennatuurlijke omgang met een hond, zie W.T. Vleer, *Sterf sodomieten!*, Norg 1972, p. 23.

23. Overzichten bij von Römer, a.w., p. 376-386 en Huussen, "Vervolging", p. 23-24 met de noten 65-77.

24. Marij Poussin op 8-9-1682 veroordeeld tot 10 jaar verbanning, RA Leiden, nr. 10 (B), fol. 3, echter wegens zwangerschap verzacht, RA Leiden, nr. 3 (21), fol. 17. Pieter van der Ridder werd op 22-1-1697 tot 6 jaar verbanning veroordeeld, RA Leiden, nr. 3 (26), fol. 15v.

25. Op 1-4-1631 werd een dronken textielarbeider die een meisje had betast tot 2 jaar verbanning veroordeeld, RA Leiden, nr. 3 (12), fol. 116v-117; op 7-5-1647 werd een man wegens ontucht met een meisje tot 8 jaar verbanning veroordeeld, RA Leiden, nr. 3 (15), fol. 1l.

26. Op 1-2-1686 werd een man hiervoor streng geegeld en daarna voor eeuwig verbannen, RA Leiden, nr. 3 (22), fol. 50.

27. Huussen, "Vervolging", p. 19 en "Sodomie", p. 549.

28. Boon, 'Jaar', p. 16.

29. D.J. Noordam, "Prostitutie in Leiden in de 18de eeuw", in: D.E.H. de Boer (ed.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*, Zwolle 1982, p. 67 (verder aangehaald als: Prostitutie).

30. De processen van 1730 vormen het onderwerp van een uitvoerige studie van L.J. Boon en komen hier dan ook kort en alleen vanuit de Leidse situatie aan de orde.

31. De term is van de overigens serieuze historicus M. Goodich, *The unmentionable vice: homosexuality in the later medieval period*, Santa Barbara/Oxford 1979, p. 15.

32. *Groot Placcaatboek*, deel 6, Den Haag 1746, p. 604-605.

33. S. Faber, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811. De nieuwe menslievendheid*, Arnhem 1983, p. 141 met noot 120, p. 174 met noot 89 en de daar aangehaalde literatuur.

34. Faber, a.w., p. 115.

35. Huussen, "Vervolging", p. 22.

36. Laurens Hospanjon, hervormd, ged. Leiden (Mare k.) 16-12-1696, tr. Leiden 7-10-1726 en aang. ald. 17-9- door de bruid (f. 6) Catharina Decker, ged. Leiden (Hooglandse k.) 29-5-1696, uit welk huwelijk geen kinderen.

37. Hermanus Moljon, hervormd, ged. Leiden (Pietersk.) 7-1-1699 als zn. van Johannes Moljon en van Aletta Montanus, die aang. Leiden 22-3-1698 (f. 3); ongehuwd.

38. Algemeen Rijksarchief, Hof van Holland, nr. 5420 (verder: ARA).

39. P.C. Spierenburg, *Judicial violence in the Dutch Republic. Corporal punishment, executions and torture in Amsterdam 1650-1750*, Amsterdam 1978, p. 78.

40. Behalve de half-anonieme groep van mannen die alleen met beroep en voornaam aangeduid werden en tegen wie, waarschijnlijk op grond daarvan, geen verdere actie werd ondernomen.

41. Johannes Honvlee, hervormd, ged. Leiden (Mare k.) 24-1-1683, aang. Leiden 9-12-1747 (f. 15), ondertr. te Leiden 30-10- en aang. ald. (pro deo) 30-10-1705 Neeltje Verhooff, ged. Leiden (Hooglandse k.) 20-1-1678, uit welk huwelijk geen kinderen; ondertr. 2e Leiden 25-5- en

- aang. ald. (f. 3) 25-5-1714 Jannetje de Vinck, ged. Leiden (Pieters k.) 21-11-1691, uit welk huwelijk geen kinderen.
- Isaak de Vink is waarschijnlijk identiek met de hervormde man, geboren Leiden en ondertr. Leiden 15-11- en aang. ald. (prodeo) 15-11-1697 Ante Gerrits van Reen, uit Leiden, waaruit een kind, aang. Leiden 19-6-1698 (f. 3); de man was eerst vis- of koekverkoper en in het volgende jaar bakker.
42. Op X-9-1730, Hervormde Kerkeraad Leiden, nr. 10.
43. De man werd genoemd in Utrecht, zie L.J. Boon, "Utrechtenaren"; de sodomieprocessen in Utrecht, 1730-1732", *Spiegel historiael* 17 (1982), p. 556, waar ook "2 heeren Kerckom" (van Kerchem) beschuldigd worden.
44. Een overzicht van de boeken is te vinden bij Von Römer, a.w., p. 424-491.
45. Vooral in de periode 1741-1763 werd er relatief licht gestraft, zie J.J. Ovezall, "Over het sociale aspect van de homosexualiteit in de achttiende eeuw in Nederland", *Nederlandsch tijdschrift voor de psychologie* 8 (1953), p. 312-315.
46. Huussen, "Sodomie", p. 550 komt tot 72 processen na 1731, tegen 83 in de jaren 1730-31.
47. RA Haarlem, nr. 64 (2), fol. 23-24.
48. ARA, Hof van Holland, nr. 5510 sub 7, dd. 4-9-1776; RA Amsterdam, nr. 538, fol. 218v.
49. A. van der Tang, "De zaak Jillis Bruggeman", *Sycedam* 5 (1979, nr. 6), p. 4-13.
50. Pieter van Klaveren, hervormd, ged. Rotterdam 24-4-1735, aang. Koudekerk (pro deo) 11-12 en tr. Hazerswoude 26-12-1756 Marijtte Willems Starreveld, ged. Zwammerdam 9-7-1730, waaruit: Baartje, ged. Koudekerk 25-9-1757; de vrouw tr. 2e Koudekerk 25-9-1763 Cornelis Spierenburg.
51. Het gaat om het in 1759 gevoerde proces tegen de voortvluchtige Leendert van den Berg, RA Koudekerk, nr. 38, ongef.
52. Uitspraak op 21-12-1757, RA Koudekerk, nr. 38, ongef.
53. Lammert Maartensz van der Post, rooms, biersteker, geb. Hillegom, ged. Vogelenzang (onder Bloemendaal) 4-11-1722, tr. Voorschoten 20-6-1751 Marijtte Clasen van Wouw, ged. Voorschoten 19-2-1719, waaruit vier kinderen.
54. RA Leiden, nr. 7 (B), achterin, ongef.
55. RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 3 (Frans van Koten), fol. 4v (Hendrik Noordeloos), fol. 6 (Elias van Boren), fol. 8v (Jan van Grieken).
56. Zie de processen van Rijke en Jansse.
57. Zie het proces tegen Nievaart.
58. In het proces-Jansse.
59. F. Driessen (ed.), *Leiden in den Franschen Tijd. Handschrift uit de jaren 1794-1813*, Leiden 1913, p. x.
60. Het ging om Abraham Rijke. Ook in Friesland werd de gedogende minderjarige vervolgd, zoals in 1775 uit twee gevallen blijkt, zie Huussen, "Vervolging", p. 23.
61. Zie voor de vier pogingen van Groljon aant. 55 en de beide van Feijs de tekst. Andere gevallen van niet aangegeven betastingen in RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 79v, 99v en 111, (C), fol. 29, 59v, 60v. Het ging hierbij om mensen uit verschillende lagen van de bevolking. Afkeurende reacties bij de zuster van Groljon, de vier aangevers, de hospes van de beruchte herberg "De groene papegaai" (B), fol. 90v en de mensen in (B), fol. 55v, 71, 87.
62. ARA, Hof van Holland, nr. 5420, dd. 26-5-1730.
63. RA Lelden, nr. 7 (B), fol. 35, 77.
64. RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 77, 87.
65. RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 57v, 111.
66. Bij prostitutie gebeurde hetzelfde, zie Noordam, "Prostitutie", p. 95.
67. RA Leiden, nr. 7 (C), fol. 34v, 38v.
68. RA Leiden, nr. 7 (C), fol. 108.
69. RA Leiden, nr. 7 (C), fol. 35.
70. Noordam, "Prostitutie", p. 91-92.
71. RA Leiden, nr. 7 (B), fol. 53, (C), fol. 23.
72. RA Leiden, nr. 7 (C), fol. 9v, 52, 87v, 109v.

73. Br. Olivier en van Langeveld.
74. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*, Assen 1982, p. 210, 282 (noot 100).
75. Haks, a.w., p. 181-183.
76. A.H. Huussen, *De codificatie van het Nederlandse huwelijksrecht 1795-1838*, Amsterdam 107.5, p. 159, 183 met noot 233.
77. Het enige andere gepubliceerde voorbeeld van een 18de-eeuwse Nederlander die op een moderne homoseksueel leek, is dat van ds. Andreas Klink die in 1759 terechtstond, zie Huussen, "Sodomie", p. 551.
78. Noordam, "Prostitutie", p. 76-79.
79. Zie voor de leeftijden bij eerste huwelijk S. Hart, *Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17de en 18de eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme*, Dordrecht 1976, p. 133 en D.J. Noordam, "De weerbare mannen van Maasland in 1747. Een historisch-demografisch onderzoek", *Holland 7* (1975), p. 33 (verder aangehaald als: Weerbare mannen).
80. D.J. Noordam, "Bevolking, huishouden en gezin in 1749", in: H.A. Diederiks (ed.), *Een stad in achteruitgang. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Leiden 1978, p. 126 geeft het cijfermateriaal voor deze berekening.
81. In 1730 waren er 2 ongehuwden en 9 gehuwden, in de periode 1731-1805 resp. 3 en 10.
82. Van de demografische kenmerken van gehuwden is in de 18de eeuw tot nu toe weinig bekend, zie (voorlopig nog) Noordam, "Weerbare mannen", p. 18-19, 31-35.
83. De vrouw was ouder bij ter Brugge, Boijevaar, Honvlee (aant. 41) en misschien bij Visser, allen horend bij de 1730-groep; van de tweede groep trouwden Groljon, de Jager, de Groot, van der Linden, Olivier met een oudere vrouw, evenals van Klaveren (aant. 50), van der Post (aant. 53) en Moes (aant. 11). Laat trouwden hij de eerste groep la Court, Visser en Schoonwinkel en bij de tweede Groljon en van der Linden. Jong gehuwd werd er door E. Siljade in 1730 en later door Duiveveld en Olivier. Kinderloze huwelijken, waarin de vrouw toch jong genoeg was waren te vinden bij la Court en andere mannen uit 1730 als Hospanjon (aant. 36) en Honvlee (aant. 41) en later bij Kaassteker (tweede huwelijk) en van Langeveld.
84. Het ging hier om Groljon en de Groot (rooms) en om van Eijk (hervormd).
85. Haks, a.w., p. 134-135.
86. Namelijk 7 van de 13 mannen uit 1730 en 7 van de 14 latere.
87. In 1730 waren er 12 hervormden, in 1731-1805 11 hervormden en 4 roomsen.
88. In 1809 is het percentage roomsen in Leiden 23, zie J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie. Numerieke aspecten van Protestantisering en Katholieke Herleving in de Noordelijke Nederlanden 1580-1880*, Assen 1964, p. 310.
89. Pro deo-7, f. 3-1, f. 6-1, f. 15-1.
90. Boon, "Sodomietenvervolging", p. 142, 144-145.
91. Pro deo-8, f. 3-5, f. 6-3.
92. Noordam, "Prostitutie", p. 92.
93. Secretarie Archief Utrecht, nr. 2227, dd. 27-9-1731, bericht aan het gerecht van Wageningen.
94. RA Amsterdam, nr. 538, p. 200 en ARA, Hof van Holland, nr. 5510 sub 6, dd. 12-9-1776 (Van Amerongen, vraag 25).
95. Noordam, "Prostitutie", p. 68-69.
96. Haks, a.w., p. 96-99.
97. Cijfers en materiaal zijn te vinden bij Haks, a.w., p. 184-190; de interpretatie ervan is echter van mij afkomstig.
98. Zie voor deze problematiek Haks, a.w., p. 206-214.

JOHAN VAN DEN BERGH, BURGEMEESTER VAN LEIDEN

door

M.J. Druyvesteyn

Johan van den Bergh (1664-1755) stamde uit een Leids regentengeslacht. Zijn vader en grootvader waren beiden lid van de vroedschap. Ook de familie van Van den Berghs vrouw, Johanna van Teylingen (1667-1733), trad in de Nederlandse geschiedenis op de voorgrond. Zij was het elfde en jongste kind van Jan van Teylingen uit het Alkmaarse geslacht van die naam, die bij de Verenigde Oost-Indische Compagnie carrière had gemaakt.

De belangstelling van de schrijver van dit artikel voor Van den Bergh werd gewekt, toen bleek dat twee in zijn bezit zijnde schilderijen hem en zijn echtgenote voorstelden (afb. 1 en 2). Vroeger werd verondersteld dat deze portretten François Druyvesteyn (1672-1704) en zijn vrouw Maria Dixx (1681-1727) met hun zoon François Aarnout (1703-1748) weergaven. Aangezien het kind ongeveer een jaar oud is, zouden de portretten dan in 1704 geschilderd moeten zijn. Bij een restauratie van het vrouwenportret in 1975 werd echter bij ultravioletlicht de signatuur *B. Graat fe. 1689*¹ zichtbaar en een datering in dat jaar werd vervolgens op grond van de kleding van de voorgestelden bevestigd door het Iconographisch Bureau. Op grond daarvan kon de identificatie van de portretten als het echtpaar Druyvesteyn-Dixx worden verworpen.

Een aantal informaties uit de correspondentie van schrijvers overgrootvader leidde toen tot de conclusie, dat de geportretteerden Johan van den Bergh en Johanna van Teylingen moesten zijn.² Zij trouwden op 9 september 1688 en hun eerste kind, Maria, werd op 24 september 1689 geboren. Het jaartal op het vrouwenportret zal dus het jaar zijn waarin Graat aan de uitvoering van zijn opdracht begon, terwijl hij, gezien het feit dat het afgebeelde kind al ongeveer een jaar oud is, zijn werk vermoedelijk pas in 1690 heeft voltooid. Een doorslaggevend argument voor de nieuwe identificatie was het feit, dat de juwelen die de vrouw op het portret draagt ongeveer 66 jaar later beschreven zijn in het testament van haar dochter Maria, die sinds 1710 getrouwd was met de Leidse regent Pieter Ghijs.³ In 1756 legateerde Maria van den Bergh immers aan haar zuster Catharina, die vanaf 1725 getrouwd was met David van Royen, “...eerst een dubelde snoer paerlen,

daaraan hondertvier paerlen en een peer-paarl met diamant boodje . . . nu onlangs uyt den boedel van haar vrouw testatrices vader zaliger, d'heer burgemeester Van den Bergh, geërft”.

Dankzij deze ontdekking kennen we nu een vroege afbeelding van één van de bekendste Leidse burgemeesters van de 18de eeuw, van wie tot nu toe alleen een beeltenis op latere leeftijd bekend was.

Betrekkingen met de Universiteit

Johan van den Bergh studeerde rechten aan de Leidse Universiteit en promoveerde daar kort voor zijn huwelijk op een onderwerp uit het zeerecht *Ad legem Rhodiam de jactu* (Over het recht om de lading van een schip overboord te zetten). De band met de Universiteit werd daarna niet verbroken, want al in 1690 werd Van den Bergh secretaris van Curatoren, een functie die hij tot 1711 bekleedde. Bij zijn werk kwam hij in contact met de jonge **Herman** Boerhaave, die in 1691 door Curatoren werd aangesteld om tijdens de verbouwing van de Universiteitsbibliotheek aldaar toezicht te houden. Boerhaave verkeerde toen in wat moeilijke omstandigheden; nadat hij was gepromoveerd in de filosofie, kon hij er niet toe besluiten om de oorspronkelijk voorgenomen studie in de theologie op te nemen, vermoedelijk omdat zijn belangstelling uitging naar de medicijnen. Zijn financiële omstandigheden waren echter niet bepaald rooskleurig, zodat hij wat extra inkomsten best kon gebruiken. De ijver en precisie waarmee hij het werk in de bibliotheek verrichtte, had tot gevolg dat hij daar een veel verantwoordelijker taak kreeg dan waarvoor hij oorspronkelijk was aangesteld. Negen maanden lang beijverde hij zich om uit de door de Universiteit aangekochte bibliotheek van Isaac Vossius de dubbele boeken te lichten en de overige te helpen plaatsen in de geheel gereorganiseerde boekenkasten, zodat de Curatoren in november 1692 besloten hem een vergoeding van 200 gulden voor zijn moeite te geven.⁴

Ook later kwam Van den Bergh nog diverse malen in nauw contact met Boerhaave. In 1701 werd de inmiddels in de medicijnen gepromoveerde geleerde mede door Van den Bergh bewogen om een lectoraat aan de Universiteit te aanvaarden. Dat Boerhaave steeds dankbaar is gebleven voor Van den Berghs tussenkomst, blijkt uit een rapport uit 1738, dat de toenmalige secretaris van curatoren, Van den Berghs schoonzoon David van Royen, opmaakte na een bezoek aan Boerhaave op diens sterfbed om hem te polsen over zijn eventuele opvolging. Na een aantal plichtplegingen lichtte Van Royen zijn verzoek toe. In zijn antwoord zei Boerhaave onder meer “dat hy ook altyd gehonoreert was geweest met de hooge genegentheynt ende goed vertrouwen van de Heeren Curatoren en Burge-

afb. 1. Portret van Johan van den Bergh door Barend Graat, 1689. Coll. Prof. dr M.J. Druyvesteyn, Den Haag. Foto Iconografisch Bureau.

afb. 2. Portret van Johanna van Teylingen met haar dochttertje Maria door Barend Graat, 7689. Coll. Prof. dr M.J. Druyvesteyn, Den Haag. Foto Iconografisch Bureau.

meesteren, waerover hy altijd een dankbare erkenenis als ook over veele genoten weldaden zoude behouden; dat hy particulierlyk gehouden was aen den heer van den Bergh, als welke hem aen de Universiteit hadt gebragt”.⁵

Ook nadat Johan van den Bergh in 1711 was afgetreden als secretaris van curatoren en in die functie was opgevolgd door zijn schoonzoon Pieter Ghijs, heeft hij zijn belangstelling voor de Universiteit behouden. In 1741 schonk hij aan de bibliotheek het prachtige, met 23 grote miniaturen versierde psalterium van de Franse koning Lodewijk de Heilige (1214-1270), dat omstreeks 1200 in Engeland vervaardigd werd. Later kwam het handschrift naar Frankrijk en leerde Lodewijk eruit lezen, volgens een inscriptie: “Cist psaultiers fuit monseigneur saint Looy, qui fu Roys de france, Ouquel il aprist en senfence”. Het werk is nog altijd één van de schatten van de Leidse Universiteitsbibliotheek.⁶

Lid van de Leidse vroedschap

Na het overlijden van zijn vader op 9 januari 1693 kwam Johan van den Bergh 10 dagen later in de vroedschap. Gedurende 55 jaar bleef hij lid van de “Veertig” zoals de Leidse vroedschap – naar het aantal leden – werd genoemd. In juli 1696 werd hij lid van de schepenbank en bleef dat zes achtereenvolgende jaren. In november 1701, toen hij niet meer in de schepenbank zat, werd hij tot royeermeester benoemd: lid van de stedelijke rekenkamer was hij tot het eind van zijn carrière in 1748. In november 1702 werd hij voor de eerste maal gekozen tot lid van het vierkoppige burgemeesterscollege, dat in feite de stad bestuurde. Als nieuweling in dat college was hij *tóch* degene, die een jaar later in die functie werd gecontinueerd. In zijn verdere carrière werd hij nog acht maal voor twee opeenvolgende jaren tot burgemeester gekozen. In totaal vervulde hij 20 maal die functie.

In de bloeitijd van de textielnijverheid waren ook de stedelijke uitgaven enorm gestegen. Toen Van den Bergh in het stadsbestuur kwam, was de achteruitgang al begonnen en waren grote bezuinigingen noodzakelijk. Van den Bergh liet als regerend burgemeester in 1703 een uitvoerig rapport maken, waarin de inkomsten en uitgaven van de stad werden geanalyseerd en tevens voorstellen tot bezuiniging werden gedaan. Het rapport werd door de vroedschap unaniem aanvaard en met succes uitgevoerd.*

Hiermee was Van den Berghs financieel inzicht en organisatorisch vermogen gebleken en toen in 1704 Leiden een gedeputeerde voor de Raad van State moest benoemen (voor een periode van 3 jaar) werd dat Van den Bergh.

Na het overlijden van de kinderloze Spaanse koning Karel 11 bleek, dat hij de kleinzoon van Lodewijk XIV, Philips van Anjou, tot enig erfgenaam had benoemd, die in Spanje als Philips V werd ingehuldigd. Nog vóór zijn vertrek naar Spanje had hij, bij geheime acte, de Zuidelijke Nederlanden overgedragen aan Lodewijk XIV. Deze vererving en overdracht betekenden een enorme verstoring van het Europese “politieke evenwicht” en op 15 mei 1702 (kort na de dood van koning-stadhouder Willem 111) brak de Spaanse successie-oorlog uit. Tegenover elkaar stonden enerzijds de geallieerden Engeland, de Republiek en Oostenrijk, anderzijds Frankrijk en Spanje. De oorlog werd op vele fronten gevoerd: in Spanje en Portugal, in Italië, in Duitsland en in de Zuidelijke Nederlanden. Hier is alleen de strijd in de Zuidelijke Nederlanden van belang en in het bijzonder de rol, welke Van den Bergh daarin speelde.

Frankrijk bezette direct de Zuidelijke Nederlanden, maar moest die na enige jaren voor een groot deel weer ontruimen. Door de slag bij Ramillies op 23 mei 1706 kwam het gehele Vlaamssprekende deel van de Zuidelijke Nederlanden zonder verder vechten in geallieerde handen. Deze bezetting werd wel de “revolutie” genoemd door de actieve deelname van de bevolking, die genoeg had van het Franse bewind.

De vraag was nu, hoe en door wie voortaan Vlaanderen, Brabant en Mechelen bestuurd zouden worden. Bepaald werd dat onder soevereiniteit van de Oostenrijkse keizer de provincies zichzelf zouden besturen, echter onder toezicht van een “Conferentie” bestaande uit twee Engelsen en twee Nederlanders.

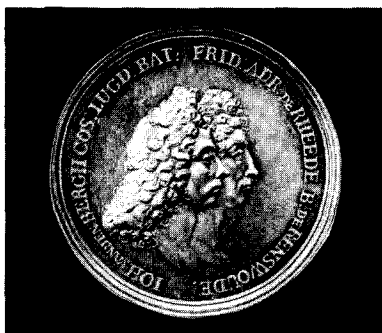
In 1707 werd Van den Bergh samen met Frederik Adriaan baron Van Reede, heer van Renswoude, in deze Conferentie benoemd en op 14 maart vertrokken zij met hun gezinnen van Rotterdam per acht naar Brussel waar zij, door slecht weer, pas op 22 maart aankwamen. Zij kregen een ruim daggeld van 35 gulden. Hoewel zij zich in Brussel vestigden, waren zij toch dikwijls, onder andere de wintermaanden, in Holland. Per koets was de afstand Brussel-Den Haag tenslotte slechts 24 uur.

Het bestuur van de bevrijde provincies was officieel weliswaar in handen van de inheemse Raad van State, bestaande uit leden van de hoge adel en van stedelijke bestuurders, maar de Conferentie had vooral in financiële zaken en bij benoemingen feitelijk de macht in handen. En aangezien de Engelse leden dikwijls afwezig waren (bij het leger), was de invloed van de Nederlandse leden groot. Men sprak wel van het bestuur van Van den Bergh en zijn collega's. Bij vele benoemingen en in belastingzaken gaf het oordeel van de Nederlanders de doorslag.

In 1708 vielen de Fransen opnieuw in de Zuidelijke Nederlanden, waar de stemming inmiddels, mede door het inhalige bestuur van vele Noord-Nederlandse ambtenaren, slecht was geworden. Bij de verovering van Gent op 3 juli werden de Fransen dan ook geholpen door een deel van de bevolking. Ook Brugge viel in hun handen en in Brussel bereidde men zich voor op een aanval. Een week later echter keerden de kansen al doordat Marlborough de Fransen bij Oudenaarde versloeg, die zich toen op Gent terugtrokken. Marlborough ging nu Lille belegeren, dat hij op 21 oktober innam.

Al had Brussel een garnizoen van 6000 man, toch verlieten de meeste leden van de Raad van State de stad, omdat men nog steeds een aanval verwachtte. Van den Bergh en baron Van Reede bleven echter op hun post. Pas op 21 november trokken de Fransen onder bevel van de keurvorst van Beieren vanuit Bergen in Henegouwen met 15.000 man naar Brussel, waar zij twee dagen later arriveerden. Op dezelfde avond nog begon een bombardement. Onmiddellijk daarna, om 9 uur, begon de grote aanval op de contrescarp tussen de Leuvense en de Naamse poort. Negenmaal deed de vijand een stormaanval, tot hij zich op een stuk van de contrescarp nestelde. Een tegenaanval van de bezetting in de vroege morgen verjoeg de vijand wel uit die verschansing, maar veel van zulke aanvallen zou men bezwaarlijk kunnen weerstaan. Maar toen Marlborough 25 november zijn kamp bij Lille opbrak en de Fransen wist te verrassen bij het oversteken van de Schelde, waarna hij naar Brussel kon oprukken werd de positie van de keurvorst hopeloos. In de nacht van 27 op 28 november, terwijl men in Brussel de definitieve aanval verwachtte, trok hij met achterlating van vele gewonden en zijn geschut terug naar Namen. Rond middernacht bemerkten de belegerden het ontzet en reeds de eropvolgende dag was het in Den Haag bekend, waar de kanonnen op de Vijverberg een salvo afschoten ter viering van het ontzet. Bovendien heroverde Marlborough op 2 januari 1709 Gent, enige dagen later ook Brugge.

Ter ere van Van den Bergh en baron Van Reede werd in het vaderland een penning geslagen (afb. 3), waarop aan de ene kant hun beider beeltenissen en aan de andere kant het verlorene Brussel op de achtergrond met op de voorgrond een altaar met de Standvastigheid en Wijsheid gekroond door de Overwinning.⁹ Door de Staten van Brabant werd bovendien aan elk van beiden een verguld zilveren lampetschotel en -kan, waarop de wapens van Brabant waren afgebeeld, aangeboden. Waar de kan en schotel van Van den Bergh zich nu bevinden is mij onbekend, omdat zij in 1835 na een uitvoerige briefwisseling met de familie door schrijvers overgrootvader zijn verkocht en het geld onder de familie is verdeeld. Dat ondanks de bepaling in het al eerder genoemde testament van het echtpaar Ghijss-Van den Bergh

afb. 3. Penning op Johan van den Bergh en Frederik Adriaan van Reede door Martinus Smeltzing, 1708. Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

uit 1756, dat de kan en schotel evenals een gouden leeuw (uit de erfenis van Johan van den Bergh) “altoos zal moeten blijven zonder dat eenige derzelver digniteyten en waardigheeden oyt ofte oyt verkogt ofte vervreemd zal off zullen mogen worden”.

Het oordeel over de politiek van de Conferentie, die grotendeels door Van den Bergh werd uitgevoerd, is zeer verschillend blijkens de twee volgende citaten.¹⁰ “Zijn (Van den Berghs) bewind diende de belangen van zijn opdrachtgevers (de Staten-Generaal) maar strekte ook de Zuidelijke Nederlanden tot zegen”. “Zo werd het Engels-Bataafse bewind erg impopulair. Het leek hoe langer hoe meer op een vijandelijke heerschappij, die men wel moest ondergaan, maar wier einde iedereen wenste. Men had de Fransen diepe antipathie toegedragen. . . . Het experiment met de Engelsen en Hollanders viel niet gunstiger uit, waarbij ook het godsdienstig vraagstuk zwaar woog”.

Men zou verwachten, dat de vrede van Utrecht (11 april 1713) het einde van de Conferentie betekende. Dat was niet het geval. De Republiek achtte het voor zijn veiligheid noodzakelijk, dat in enige vestingen langs de Franse grens met name in Namen en Doornik – een sterke bezetting zou zijn. De onderhandelingen over dit Barrièretractaat, waarin ook enige malen Van den Bergh als gevolmachtigde optrad, waren zeer langdurig. Vooral de regeling van de Protestantse erediensten der Hollandse garnizoenen gaf problemen.

Eindelijk in november 1715 werd overeenstemming bereikt en in het volgende jaar droegen de leden der Conferentie het bestuur over aan de Oostenrijkse keizer Karel VI.

Een herinnering aan Van den Berghs lange werkzaamheid in Brussel is te

zien op zijn portret uit 1746 door de Leidse schilder Hieronymus van der Mey (afb.4): zijn linkerarm rust op een kussen met het wapen van de Habsburgers en om zijn hals hangt een lint met een medaillon waarop het portret van keizer Karel VI staat. ¹¹

Terug in Leiden

Na zijn terugkeer uit Brussel hernam Van den Bergh zijn werk in de Leidse vroedschap, waarin zich intussen twee partijen hadden gevormd: de republikeinse en de stadhouderlijke. Van den Bergh werd de leider der republikeinse partij, die in Leiden tot de grootste uitgroeide.

Doordat de vroedschap zichzelf steeds aanvulde waren er geleidelijk misstanden gegroeid. Zo sloot de republikeinse fractie in Leiden een “correspondentie”: een verdrag om slechts “bevriende” leden te kiezen, zoals dat ook in andere steden gebeurde. Van 1722 tot 1747 beheerste dit contract van correspondentie het beleid in Leiden.¹²

Het eind ervan kwam toen in april 1747 de Fransen Zeeland bedreigden en Willem IV tot erfstadhouder werd uitgeroepen. Noch hij noch de vroedschap voelde echter voor de hervormingen, welke men van hem verwachtte, al werd dan wel in mei het contract van correspondentie opgeheven. De ontstemming over het uitblijven van hervormingen uitte zich in 1748 in het zogenoemde pachtersoproer, dat behalve tegen de belastingpachters ook tegen de stedelijke regering was gericht en in het bijzonder tegen de, weliswaar oude, maar krachtige, burgemeester Van den Bergh. Toen hij op 14 oktober in zijn koets van het stadhuis kwam, werd hij door een woedende menigte aangevallen en door de jongens met paardevijsen bekogeld. De koetsier reed door naar het koetshuis aan de Bloemmarkt, waar een dienstbode de deuren al had geopend, zodat er meteen naar binnen gereden kon worden. 's Avonds werden aan de Breestraat een aantal ruiten van zijn huis ingegoooid, maar de stadsbinnenwacht kon erger voorkomen. Ook het woonhuis van Van den Berghs schoonzoon, David van Royen, kreeg bewaking.¹³

Op 17 oktober 1748 besloot de gehele stadsregering af te treden en in de nieuwbenoemde vroedschap kreeg Van den Bergh geen zitting meer.

Zo kwam voor Van den Bergh op 84-jarige leeftijd het eind van zijn politieke carrière. Wél bleef hij tot 1751 baljuw en dijkgraaf van Rijnland, waartoe hij in 1725 door de Staten van Holland was benoemd, niettegenstaande deze betrekking gewoonlijk gereserveerd was voor een lid van de Ridderschap.

afb. 4. Portret van Johan van den Bergh door Hieronymus van der Mey. Coll. Mw. H.A. C. Muller Massis.

Van den Bergh overleed, 91 jaar oud, op 11 november 1755 en werd begraven in de Pieterskerk waar tegen een pijler van het koor een witmarmeren gedenkplaat werd aangebracht met in het Latijn een beschrijving van het officiële deel van zijn leven (afb. 5).¹⁴

afb. 5. Grafteken voor Johan van den Bergh en Johanna van Teylingen, door A. Delfos in de Pieterskerk opgericht in 1757. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst. Vertaling van de Latijnse tekst:

Aan de nagedachtenis van den Wel Edelgrootachtbare Heer JOHANNES VAN DEN BERGH, rechtsgeleerde, geboortig uit Leiden die uit een vader en grootvader beiden burgemeesters gesproten, vroedschapslid, schepen, twintig maal burgemeester was. In het jaar 7704 afgevaardigde naar de Raad van State der Nederlanden. In het jaar 1706 gedeputeerde te velde. Daarna gedurende negen jaren vanwege de gemeenschap oppergezaghebber der Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks gezag. Die landen en het belegerde Brussel zijn uiterste zorg gaf In het jaar 1720 gekozen tot gecommiteerde raad van Holland en vanaf het jaar 7725 baljuw en dijkgraaf van Rijnland.

In binnen- en buitenland geëerd om zijn beproefde trouw, onbesprokenheid, inzicht en belangeloosheid. Verdienstelijk burger en vaderlander.

Gestorven 1755, 77 November, geboren anno 1664, 25 Augustus en zijn brave huisvrouw

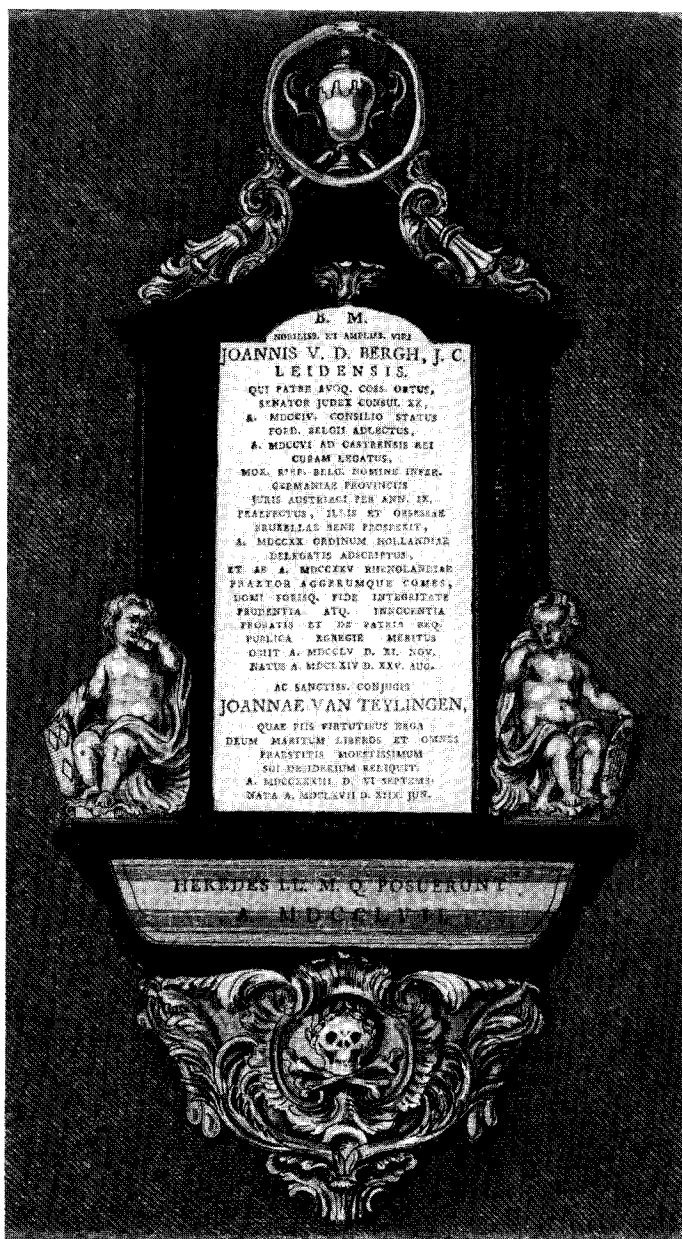
JOHANNA VAN TE YLINGEN

die, na het vrome vervullen van haar plichten

jegens god, echtgenoot, kinderen en anderen

een droef verlangen naar haar persoon heeft achtergelaten,

anno 1733, 6 September, geboren 1667, 78 Juni

AANTEKENINGEN

1. Barend Graat (162X-1 709) werkte in Amsterdam als schilder van portretten, historiestukken en allegorische voorstellingen.
 2. Uit correspondentie van 1833 blijkt dat de overgrootvader van de schrijver, F.C.W. Druyvesteyn (1782-1859), in die tijd 34 familieportretten van Leidse regenten ontving, en wel van de families Van den Bergh, Ghijs en Van Royen. De schrijver is een rechtstreekse afstammeling van Van den Berghs vierde dochter Catharina, die gehuwd was met David van Royen.
 3. Dit testament werd gepasseerd voor notaris Albertus Kleynenbergh te Leiden op 30 januari 1756.
 4. P.C. Molhuysen, *Bronnen tot degeschiedenisder Leidsche Universiteit*, 's-Gravenhage 1913.1924, dl. IV, p. 96 en 107.
 5. Molhuysen, a.w., dl. V, p. 63*.
 - fi. Universiteitsbibliotheek, Leiden, nr. BPL 7fiA.
 7. Van den Berghs politieke carrière is af te lezen in de *Naamwijzer van de Heeren Regenten der stad Leyden*. Zie ook: P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, deel III, 's-Gravenhage 1916.
 8. Gemeentelijke Archiefdienst Leiden, Secretariearchief 1574-1851, inv.nr.
 9. Cat. tent. *Leids zilver*, Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden 1977, nr. 274.
 10. A.J. Veenendaal, *Het Engels-Nederlandscondominium in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Spaanse successie-oorlog 1706-1716 (deel I)*, Utrecht 1945. Veel brieven van Van den Bergh bevinden zich in het archief van de raadspensionaris Heinsius in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.
- De twee citaten zijn ontleend aan *Grote Winkler Prins Encyclopedie*, 8ste druk, dl. IV, Amsterdam 1979, p. 137 *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. VII, Haarlem 1980, p. 174.
11. Dit portret is eigendom van mevrouw H.A.C. Muller Massis, een afstammeling van Van den Berghs dochter Anna Dina (1697-1753), gehuwd met Jacob Drolenvaux. Zie voor dit portret: E.W. Moes, *Iconographia Batava*, Amsterdam 1897-1905, nr. 536.
 12. Ook in 1702, na het overlijden van Willem III, was een "verdrag van vriendschap" gesloten tussen de toen bestaande partijen van voor- en tegenstanders van Willem III. Bij het tot stand komen van dit verdrag, dat tot 1722 stand hield speelde Van den Bergh ook al een rol. Beide stukken zijn afgedrukt in F. van Mieris, *Handvesten (...) der stad Leiden*, Leiden 1759, p. 169 en 172.
 13. Dagboek van een Leidenaar uit de jaren 1747 en 1748, afgedrukt in het *Leidsch Jaarboekje* 1913.1921.
 14. De auteur dankt de heren Prof. dr. J.A. Prins en drs. C.A.J. Vogels voor de vertaling van het Latijnse grafschrift en de heren drs. B.N. Leverland en drs. R.E.O. Ekkart voor hun redactionele hulp bij de voorbereiding van dit artikel.

LEYDENAARS EN HUN HEERLIJKE TITELS

door

Detlev H.H. van Heest en Lambertus van Poelgeest

Inleiding

In de 17de en 18de eeuw vertoonden de Hollandse regenten, de groep die stad en gewest bestuurde, het beeld van een voortschrijdende aristocratisering. De machtsbasis van de regenten lag in het lidmaatschap van de stedelijke vroedschap, de “radicale qualiteit”. De zetels van de vroedschap werden geleidelijk erfelijk in bepaalde regentendynastieën en het werd voor buitenstaanders steeds moeilijker door te dringen tot deze familieregering. De vroedschapsleden bestuurden de stad en verdeelden onderling de lucratiefste ambten. Daarbij konden de gemoederen zeer verhit raken met het gevolg dat een meerderheid van families in de raad zich aaneensloot in een “contract van correspondentie”, een meerjarenplan waarin de ambtenbegeving onderling werd geregeld met uitsluiting van de minderheid. Het aristocratiseringsproces bleek niet alleen uit het erfelijk worden van de machtsposities in stad en gewest binnen een groep waar men in toenemende mate door geboorte toe moest behoren maar uitte zich ook op een zichtbaarder wijze. Meer en meer verschaften de regentenstand zich een adellijk aanzien door de verwerving van heerlijke titels waarmede zich tot dan toe voornamelijk de oude landadel had getooid.¹

De titel “heer (of vrouwe) van” was een vlag die zeer verschillende ladingen dekte. Het was mogelijk dat men zich heer noemde naar een miniem stukje grond of een ruim uitgevallen boerderij die in leen werd gehouden. Gebruikelijker was dat de titel aangaf dat men bezitter was van een heerlijkheid, te omschrijven als hetzij een bepaald gebied hetzij de rechtsmacht daarover. Hoewel de bevoegdheden van deze “echte” heren verschilden per heerlijkheid bezaten zij bijna altijd het recht van aanstelling van een aantal functionarissen zoals de schout, de secretaris, de bode, de schoolmeester en de veerman die daarvoor een jaarlijkse recognitie aan hun heer betaalden. Voorts verkreeg de heer inkomsten uit het zogenaamde ambachtsgevolg, een reeks rechten van zeer uiteenlopende aard als het marktrecht, het recht van de zwanendrift, het visserijrecht en het recht van de wind.²

Ook in Leiden sierden vermogende burgers zich met heerlijke titels.

Deze titeldragers en hun titels zoals vermeld in de Leidse Herenboekjes vormen het onderwerp van dit artikel. Het beeld van de Leidse heer-regent werd pas duidelijk na 1660, het beginpunt van de onderzochte periode. Een duidelijker grens ligt bij 1795, het jaar waarin het Ancien Régime waarin de heerlijke rechten thuishoorden ten val kwam in de Republiek, **daarmede** het natuurlijke eindpunt van dit onderwerp vormend.

De meeste aandacht zal gegeven worden aan de Leidse regenten, te verstaan als die patriciërs die lid waren van de Leidse vroedschap, de Veertigraad. Deze raad koos elk jaar uit zijn midden de vier burgemeesters, de schout en de schepenen en de afgevaardigden naar de belangrijke gewestelijke organen zoals de Staten van Holland.³

Eerst wordt het onderwerp in kaart gebracht met enige cijfers waarbij gewezen zal worden op de problemen die dit met zich brengt. Vervolgens komen aan de orde de motieven van sociale en financiële aard die geleid hebben tot aanschaf van een titel, het beheer van het bezit, de geografische spreiding van de Leidse heerlijkheden en de groep van heren-regenten als zodanig. Ten **slotte** worden enige woorden gewijd aan enkele getitelde Leidenaars die niet tot de vroedschap behoorden.

Kwantiteit en kwaliteit

De gehele groep Leidse regenten die tussen 1660 en 1795 zitting had in de Veertigraad omvatte 274 personen waarvan er 25, ruim 9%, een herentitel droegen. Het ging daarbij in totaal om 39 titels zodat men per persoon gemiddeld meer dan een titel had (om precies te zijn 1,56 titel per heer). Het overgrote deel van de titels, namelijk 30 van de 38 gevallen waarin dat te achterhalen was, belandde door aankoop in de familie van de regent, in zeven gevallen gebeurde dat door huwelijk en in één geval door erfenis. In de 30 gevallen van aankoop traden de Staten van Holland 19 maal als verkopers op. Opnieuw uitgaande van de 39 titels zien wij dat het merendeel daarvan langer dan twee generaties in de familie bleef (elf titels in drie generaties, elf titels in vier generaties en drie nog langer). **Nicolaes** van den Boetzelaer die de heerlijkheid Dubbeldam naliët, kan waarschijnlijk tevreden constateren dat zijn nazaten zich tot op de dag van vandaag heer van Dubbeldam mogen noemen. Gedurende het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (1702-1747) **kwamen** de meeste titels in het bezit van Leidse regentenfamilies, nl. 26 van de 39. Daarbij steken de periodes 1672-1702 met één titel, 1747-1787 met zes titels en 1787-1795 met één titel mager af. Het aantal getitelde regenten in de Veertigraad lag in de Pruijken-tijd hoger dan in de laatste helft van de Gouden Eeuw en lag in de gehele 18de eeuw gemiddeld op vier regenten van de Veertig waarbij het aantal heren in de raad na

1733 nooit minder dan drie en nooit meer dan zes was.

De waarde van al deze cijfers is op zichzelf zeer betrekkelijk omdat ze alleen enige betekenis kunnen hebben wanneer er drie waarschuwingen zijn geuit.

De eerste waarschuwing staat in verband met het aantal van 39 titels dat tot stand is gekomen door altijd in vaste combinatie voorkomende titels afzonderlijk te tellen, hetgeen de werkelijkheid enigszins geweld aandoet. Zo droeg Cornelis Speelman de titel heer van Heeswijk en Dinther, geteld als twee titels, ofschoon deze twee oorspronkelijk zelfstandige heerlijkheden al sinds jaar en dag in een hand verenigd waren.

Een tweede waarschuwing tegen een al te lichtvaardig gebruik van deze cijfers is dat er een aanzienlijk kwalitatief verschil bestond tussen de titels onderling. Diederik van Leyden was bijvoorbeeld heer van de stad Vlaardingen, terwijl de titel heer van Absmade, gedragen door Johan Goes, op niet meer dan een weiland in Leiderdorp gegrondvest was. In de cijfers komt dit verschil tussen eerste- en tweederangs titels niet tot uitdrukking. Deze beide waarschuwingen gelden voor elk onderzoek naar deze materie in het algemeen. In Leiden is er echter nog een derde factor die het blindelings afgaan op cijfermateriaal onverstandig maakt.

Hier komt het omvangrijke heerlijkhedenbezit van de familie van Leyden naar voren waardoor het algemene beeld, zo dat er is, vertekend wordt. Van de in totaal 39 titels droeg Diederik van Leyden (1695-1764) er maar liefst 18 en van de 26 titels die in de periode 1702-1747 werden aangekocht, namen Diederik en zijn vader Pieter er in 1724 alleen al dertien voor hun rekening. Grondlegger van de familiecollectie was Pieter van Leyden (1666-1736). In 1715 startte hij zijn verzameling heerlijkheden door de koop van het heerlijkheidje Middelburg (Z-H) en breidde die in 1724 uit met Vlaardingen en Vlaardingerambacht die zijn eerste vrouw hem toen naliet. Zijn oudste zoon Diederik (1695-1764) huwde eveneens een rijke erfdochter die hem in 1738 de heerlijkheden Hardinxveld en West-Barendrecht legateerde. Vader en zoon sloegen echter hun grootste slag in 1724 en 1725 bij de grote uitverkoop van heerlijkheden uit de Domeinen door de Staten van Holland die daartoe door financiële nood gedwongen waren.⁴ Voor die investering is niet met zekerheid een reden aan te wijzen maar het feit dat de Van Leydens in 1722 door een contract van corresponsie in Leiden werden uitgesloten van de politieke macht en de winstgevende baantjes kan er toe geleid hebben dat zij hun geld en energie op deze manier hebben aangewend.⁵ Verder kan een rol hebben gespeeld dat de broer van Pieter, François Adriaan van Leyden, in die tijd rentmeester-generaal der Domeinen van Holland en Voorne was. Dat de aangekochte heerlijkheden voornamelijk op Goeree-Overflakkee en Voorne-Putten lagen, is te verklaren

afb. 7. Portret van Diederik van Leyden, toegeschreven aan O. Areen. Coll. Zimmerman. Foto Iconografisch Bureau.

uit de banden van de familie met deze streek waarin zij vele ambten bekleedden.⁶ Het resultaat van deze aankopen culmineerde in de titulatuur van Diederik van Leyden die van een vorstelijke allure was. Deze heerlijkhedenmagnaat, een waarlijke Heer der heren, hield bij zijn aankoopbeleid wellicht reeds rekening met de vijf zoons die hij voortbracht en aan wie hij bij zijn testament elk een apanage van een of meer heerlijkheden naliet.

Op grond van deze drie overwegingen, het in vaste combinatie voorkomen van titels, het onderlinge verschil in kwaliteit en het bezit van de van Leydens, moet voorzichtig omgegaan worden met de genoemde cijfers.

De titel als statussymbool

Waarschijnlijk hebben redenen van prestigieuze aard een belangrijke rol gespeeld bij de aanschaf van een titel. In die richting wijst alleen al het voeren van tweederangs titels zoals die van Johan Goes (zoals hiervoor vermeld). In deze groep dragers van mineure titels treffen wij twee gezanten aan (Frans van der Meer en Robert Goes). Dit kan betekenen dat zelfs een twijfelachtige titel voor deze aan verre vorstelijke hoven verkerende burger-regenten van grote waarde was. De titel verleende niet alleen de drager maar ook diens familie een zekere glans. Daarom is het niet verwonderlijk dat de heerlijkheden vaak belast werden met een fideicommiss, een testamentaire bepaling die de erfgenaam dwong het goed aan zijn kinderen na te laten, opdat de titel zo lang mogelijk in de familie bleef. Dat ging dan ten koste van de financiële waarde van zo'n bezit.⁷

Opvallend is het voorts dat van de groep van 25 heren-regenten er zeven van adel waren of adellijke pretenties hadden. Duitse adelsdiploma's waren in het bezit van de van Leydens, die ook altijd poogden namens de stad de titel burggraaf van Leiden te voeren, en van de familie Meerman. Cornelis Speelman had een Engels brevet, terwijl de adeldom van Nicolaes van den Boetzelaer en Jacob Emmery van Wassenauer buiten kijf stond. Minder zeker van hun adellijke aanspraken konden Johan Aegidius van Egmond van der Nijenburg en Johan en Pieter van Panhuys zijn. Johan van Panhuys voerde zelfs tevergeefs een proces om opgenomen te worden in de Utrechtse ridderschap waarbij hij zich beriep op het bezit van de riddersmatige hofstede de Vliet. Dit kan erop wijzen dat er een verband bestond tussen het bezit van adeldom en de aanschaf van een titel.⁸

De titel als investering

Niet alleen het streven naar aanzien speelde een rol, de aankoop kan ook gezien worden als een financieel geïnspireerde handeling, als investering.

afb. 2. Portret van Frans van der Meer. Gravure door L.A. Claessens. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

Het is moeilijk conclusies te trekken omtrent de opbrengsten uit de zeer verspreide gegevens van de diverse heerlijkheden. In het algemeen kan gesteld worden dat de tienden het leeuwedeel van de inkomsten vormden. Waar een heer overging tot de aankoop van tienden in zijn gebied zoals Van den Boetzelaer en Van Leyden dat deden, kunnen wij vaststellen dat het oogmerk de heerlijkheid uit te bouwen tot een financieel winstgevend geheel aanwezig was. De opbrengst van de tienden fluctueerde echter sterk, wat soms geneutraliseerd werd door een verhoging van de andere inkomsten (bijvoorbeeld de recognitie van de *schout*).⁹ Aan het eind van 18de eeuw valt een nominale stijging van deze recognities voor de te begeven ambten overal aan te wijzen. Het lijkt erop dat de investering alleen bij een goed beheer op zeer lange termijn renderend kan zijn. De verpondingen konden ertoe bijdragen dat de opbrengst van de heerlijkheid geheel verdween. Zo bracht de Vrije en Lage Boekhorst f 430 op in 1788, terwijl er toen f 402 aan verpondingen over werd geheven.¹⁰ Nog bonter maakte de fiscus het bij Pieter Cornelis van Leyden die voor zijn marktrechten in Vlaardingingen meer moest betalen dan het hem opleverde, hetgeen na een rekest van hem werd gecorrigeerd.¹¹

Het enige geval waarbij er sprake was van een directe en zelfs forse winst was dat van de verkoop van Roxenisse door Diederik van Leyden in 1745. Hij verzocht de Staten deze heerlijkheid af te mogen splitsen van de daarmee verbonden heerlijkheid van Onwaard en Aarddijkswal om het apart te verkopen. De advocaat-fiscaal merkte op dat de "interieure waarde van het goed zo aanmerkelijk is gesteigerd" dat dit verzoek redelijk was. Diederik had de drie polders in 1724 tezamen voor f 6700 van de Staten

gekocht en verkocht Roxenisse nu alleen voor f 10.350, een aanmerkelijke winst derhalve.¹²

Toch blijft het financiële beeld zeer wisselend. De schout van **Dubbeldam** schreef bijvoorbeeld aan zijn heer Van den Boetzelaer over “de tegenwoordige goede revenuen en voordelige staat” van zijn bezit en “zulke die jalous zijn op de voorspoed van Dubbeldam”¹³ In dezelfde tijd (de jaren 80 van de 18de eeuw) klaagde daarentegen Jean Gijsberto de **Mey** van Streefkerk over de zware financiële last die de door zijn grootvader nagelaten heerlijkheid Streefkerk, niet ver van Dubbeldam gelegen, op hem legde. Hij lamenteerde over de waardevermindering van het goed, de dreiging van dijkdoorbraken en de vermindering van de riet- en **biezen**platen en de hennepienden, de grootste revenuen van Streefkerk. Hij verzocht zijn mede-erfgenamen dan ook de taxatie van f 40.000 terug te brengen tot f 26.000 en hem te ontdoen van het fideicommis tot in de vierde graad.¹⁴

Het grilligste inkomstenplaatje leverde de heerlijkheid **Hoogeveen** (Delfland) van Jacob van der Meer op. Uit het door hem zelf vervaardigde overzicht van de opbrengsten van de laatste helft van de 18e eeuw valt noch stijging noch daling af te lezen.¹⁵

Heerlijkhedenbeheer

Enmaal aangekocht, hetzij uit sociale hetzij uit financiële maar waarschijnlijk uit beide overwegingen, moest het bezit ook beheerd worden. In de meeste heerlijkheden was het bestuur feitelijk in handen van de schout. De dagelijkse problemen op het gebied van de waterstaat, de geschillen met naburige heren en de opbrengsten van de tienden werden door deze functionaris zelfstandig opgelost, al dan niet na overleg met zijn heer. Deze volgde het advies van zijn onmisbare *trait d'union* bijna altijd op. De heren waren derhalve “absentee landlords” die via de brieven van de schout, de administratieve spil van het **locale** bestuur, kennis namen van wat er gaande was en hem een of twee maal per jaar ten herenhuize ontboden om de revenuen in ontvangst te nemen. Het enige wat van hen uitging was een algemene instructie de landerijen en woningen te verhuren “aan goede **bruikers** ten meeste profijte van de heer”.¹⁶ Aan het einde van het ancien régime werden de heren-regenten ook in hun heerlijkheden geconfronteerd met politieke problemen in de vorm van rekesten van verontruste burgers over het gedrag van opstandige beambten. In 1790 kreeg Van den Boetzelaer het bericht dat het gerecht de schoolmeester van Dubbeldam, die geweigerd had te vlaggen op “den heugliken achtsten maart” (de verjaardag van de Prins) had veroordeeld de vlag zes weken te laten wapperen en vier Zeeuwse daalders in het armenzakje te doen “ten teken van eensge-

zindheid en begeerte na ondergeschiktheid en rust”.¹⁷ Opstandiger nog was de schout Van Hoogeveen volgens een aan Jacob van der Meer gericht rekest. Deze zou in het rechthuis smaadreuen tegen Zijne Doorluchtigheid gehouden hebben, gezegd hebben dat “hij een dronken d...r was van de morgen tot den avond en niet wist wat hij schreef” en meer “diergelijke gruwelijke expressiën”. Hier moest zelfs het Hof van Holland, dat de uitdrukkingen niet waardig vond te herhalen, er aan te pas komen om de man tot zwijgen te brengen.¹⁸

De familie Van Leyden vertoonde ook hier weer een afwijkend beeld. Zij waren geen absentee landlords omdat zij in Vlaardingen resideerden in hun buitenplaats de Hof en er zelf actief het bestuur in handen namen. De administratieve problemen daar waren meer structureel van aard en een voortdurende bron van conflicten. Zij erfden die problemen van hun voorgangers, de Van Ruytenburchs. De ambachtsheer van Vlaardingen had het recht de helft van het stadsbestuur te benoemen terwijl de andere helft benoemd werd door de rekenmeester der Domeinen, later door de Staten van Holland. Naarmate de stad begon uit de dijen, ervoer zij het gezag van de ambachtsheer die niet bereid was ook maar iets van zijn bevoegdheden af te staan, als steeds drukkender. Deze voortdurend aanwezige latente spanning kwam herhaaldelijk tot uitbarsting zoals in 1727. In dat jaar richtte Pieter van Leyden zich met het verzoek tot de Staten van Holland om het benoemingsrecht van de andere helft van het stadsbestuur te mogen kopen. Het Vlaardingse stadsbestuur, dat zijn onafhankelijkheid in gevaar zag komen door deze verkapte coup d'état van de ambachtsheer, reageerde onmiddellijk met een uitvoerig gedrukt tegenrekest waaraan een door de burgers ondertekende petitie werd toegevoegd. Vooral deze petitie wekte de woede van de heer op. Hij wees erop in zijn verweer dat de ondertekenaars minderjarig waren, onder druk gezet door het stadsbestuur of helemaal niet in de stad woonden. Voorts waarschuwde hij de Staten voor het gevaarlijke revolutionaire karakter van zulke acties en klaagde over de schade die bij hem was aangericht aan zijn residentie, de Hof. Hij schreef: “dat men de jonge in wasdom staande **boomen** telkens uytruckt, die **boomen** die ses ofte seven **jaaren** gestaan uythackt, eene grot en fontijn gedestruerd heeft, tweemaal sijn huys ingebroken en bestolen heeft van de hartsteen en piedestalen en plinten de **hoecken** afhackt, de vissen uyt de vijvers neemt”. Met verve verweerde hij zich tegen de aantijgingen als zou hij de haven laten verzanden en zijn belastingen niet betalen. Geschrokken van zoveel agitatie lieten de Staten alles maar bij het **oude**.¹⁹

Een coöperatiever geest toonde Vlaadingerambacht dat Diederik van Leyden in 1736 uit de ambachtskas spontaan een welkomstgeschenk van f 350 aanbod. Toen Vlaardingen probeerde te infiltreren in de jurisdictie

afb. 3. Het gezin van *Herman* van der Meer en Eva Hoogeveen door *Isaïc Paling*.

van Vlaardingerambacht waarschuwde men de stad dat dit niet kon zonder instemming van de heer en indien de stad haar pogingen niet zou staken, dreigde men “de faculteit van soodanige middelen te gebruyken als tot cautien van ons geschonde gesag gerade sullen sijn te employeren”.²⁰

Ligging

De heerlijkhedenaankoop van het Leidse patriciaat was sterk geconcentreerd in het Zuidhollandse deltagebied en daar zijn wel enkele redenen voor aan te voeren. Het gebied rond Leiden bood weinig mogelijkheden in dit opzicht omdat de heerlijkheden daar stevig in handen waren van de stad Leiden of de protestantse en katholieke tak van de Van Wassenaers. De ligging in het zuiden werd voor een belangrijk gedeelte bepaald door het bezit van de Van Leyden aldaar maar ook de families Meerman, De Mey en Van

den Boetzelaer hadden daar hun heerlijkheden. In de laatste twee gevallen is dat terug te voeren op de Rotterdamse herkomst van de De Mey's en De Raets (de erflaters van Dubbeldam en Kijfhoek).

Een elite van heren-regenten?

Wij kunnen ons afvragen of de groep van 25 getitelde regenten binnen de gehele groep Leidse regenten een elite vormde. In financieel opzicht behoorden zij die een “echte” heerlijkheid bezaten tot de **toplaag** van het patriciaat. De leden van de families Van den Boetzelaer, Van Leyden, Van der Meer, Meerman en Van Wassenauer lieten evenals hun echtgenotes aanzienlijke bedragen na (vaak meer dan een ton).

De meeste leden van de onderzochte groep doorliepen een glansrijke cursus honorum en bereikten in die politieke loopbaan de hoogste ambten. Twaalf van hen bereikten het burgemeestersambt, de springplank voor hogere ambten op gewestelijk niveau, en twee anderen werden gezant.

Misschien mogen wij hieruit de conclusie trekken dat deze **heren-regenten** zich door de aanschaf van titels zochten te onderscheiden van de rest van het patriciaat. Dat de zaken niet zó duidelijk lagen blijkt echter uit het gebruik van tweederangs titels die ook in het bereik van minder kapitaal-krachtige regenten (bijvoorbeeld Van Alphen) kwamen. Het blijft echter een open vraag in hoeverre men toen het kwalitatieve verschil tussen titels meewoog bij het toekennen van sociale status. Ook bereikten niet alle getitelde regenten de hoogste ambten, want acht brachten het niet verder dan het schepenamtbetwilt er drie waren die zelfs dat niet bereikten. Voor zover het gerechtvaardigd is om te spreken van een groep kunnen wij wel enige patronen van vriendschap, vijandschap en verwantschap ontdekken. Er konden tussen de heren-regenten hartelijke betrekkingen bestaan zoals die tussen Diederik van Leyden en Johan Meerman. Zij hadden beiden hun functie van regent in het hofje de Meermansburg en enkele voorouders gemeen. De brieven van Diederik geven blijk van een warme vriendschap. Zo schreef hij bv. “dat het mijn dierbare Echtgenote en mijn persooñtje ten uysterste aangenaam was”, te vernemen van de reisberichten van zijn vriend Johan. Graag zou hij met hem zijn meegegaan “maar, waarde vriend, als men **getrouwt** is heeft men een blokje aan 't been en kan men sig so lang niet absenteeren, sonder sijn huysvrouw om particuliere redenen te mishagen & het meedeneemen geeft veel meer omslag”²¹ Minder hartelijk was de relatie tussen Jacob **Emmery** van Wassenauer en Pieter van Leyden die in een heftige factiestrijd, die zelfs vertakkingen had naar andere steden en het gewestelijke niveau, gewikkeld waren. Op instigatie van **Jacob's** broer Arent van Wassenauer werd Pieter van Leyden beschuldigd van corruptie in

*afb. 4. Portret van Tyman Sprongh
door J.A. van Ravesteyn, Leiden, Hl.
Geesthofsje.*

zijn ambt van hoogheemraad van Rijnland. Van Leyden werd veroordeeld maar nam wraak door **Arent** ook van corruptie te beschuldigen in zijn functie van drost van Breda.²²

De banden van onderlinge verwantschap binnen de groep van **heren-regenten** vormden een duidelijker aanwijzing voor interne cohesie van deze elite. Van het echtpaar Albert van Hoogeveen en Adriana **Heerman** stamden elf van de 25 heren af (Van der Meer, Meerman, Egmond van der Nijenburch, Panhuys en Speelman). De familie Speelman was geparenteerd aan de familie Van Wassenaer, de Van Wassenaers aan de Van Leydens, de Van Leydens aan de families Van den Boetzelaer en Meerman.

Samenvatting

Recapitulerend kan gesteld worden dat een kwantitatieve benadering van dit onderwerp met voorzichtigheid dient te geschieden. Het lijkt duidelijk dat overwegingen van sociale aard een rol gespeeld hebben bij de aanschaf van een titel. Of dit financieel een verantwoorde investering was blijft onduidelijk hoewel deze mogelijkheid niet uitgesloten was. De administra-

tie was geheel in handen van de schout, er was dus sprake van absenteïsme. Het Leids heerlijkheidsbezit was sterk geconcentreerd in het zuiden van Holland. De groep heren-regenten was in zoverre intern coherent dat de meeste leden ervan zich kenmerkten door een aanzienlijk kapitaal en een fraaie loopbaan en zich door onderlinge verwantschappen verbonden wisten.

Leidse burgers

De laatste woorden zijn gewijd aan de Leidse groep van titeldragers die geen zitting hadden in de Veertigraad. Daartoe behoorden o.a. de katholieke ambachtsheren die vanwege hun geloof uitgesloten waren van de ambten. De belangrijkste onder hen waren Cornelis Sprongh van Hoogmade en Johan Versijden van Varick, beiden zeer vermogend. Protestant waren Johan van der Meer, uit de familie Van der Meer van Hoogeveen, en Simon van der Stel die beiden wel een lager ambt binnen de stad bekleedden maar niet wisten door te dringen tot de Veertigraad.

BIJLAGE

Heren-regenten

1. Mr. *Daniel Danielsz van Alphen* (1713-1797), heer van *Achttienhoven en den Bosch*, schepen en griffier. De heerlijkheid was 379 morgen groot en telde in 1739 15 huizen. De hoge heerlijkheid was in handen van de familie van Wassenaer van Warmond, de lage heerlijkheid kocht van Van Alphen in 1751 tezamen met Pieter Lietaert. In 1767 verkochten Van Alphen en Lietaert's weduwe hun bezit weer voor f 35.500.²³

2. Jhr. *Nicolaes van den Boetzelaer* (1718-1796), heer van *Dubbeldam*, burgemeester, bewindhebber der O.I.C. te Amsterdam, gecommiteerde ter Staten Generaal, ontvanger-generaal van Holland. *Dubbeldam* was een omvangrijke heerlijkheid van 1923 morgen met daarop 107 huizen en 17 molens. Hij verwierf dat bezit via zijn vrouw Elisabeth Dorothea de Raet, dochter van de Leidse burgemeester Dirk de Raet. Elisabeth erfde het goed van haar tante Margaretha Rosianna **Fagel**, echtgenote van de Rotterdamse burgemeester Gualtherus de Raet. Nicolaes'zoon August, ook veertigraad in Leiden, in de 19e eeuw zelfs nog burgemeester van Leiden, was gehuwd met Johanna Hubrecht, een nicht van Diederik van Leyden (zie nr. 10).²⁴

3. Mr. *Johan Aegidius van Egmond van der Nijenburch* (1693-1747), heer van *de Egmond en Rijnegom*, schepen en gezant in Sicilië. Zijn heerlijkheden bestonden uit twee jurisdicties, die van Egmond binnen en Rijnegom en die van Egmond op de hoof en Egmond op zee. In 1722 had zijn oom Gerard van Egmond van der Nijenburch de heerlijkheden gekocht op de heerlijkhedenveiling van de Staten. Gerard liet ze na

aan zijn dochter Maria, die huwde met haar volle neef Dirk van Egmond van der Nijenburch, de broer van Mr. Johan Aegidius. Zij liet de heerlijkheden in 1742 na aan haar volle neef en **zwager Johan Aegidius**. Bij zijn overlijden werden de heerlijkheden getaxeerd op f 20.000 en het bleek dat hij daarbinnen over behoorlijk wat grond beschikte. In totaal liet hij meer dan f 50.000 na. Johan Aegidius was een neef van Johan van Panhuys (nr. 21) en Jacob van der Meer (nr. 15).²⁵

4. *Mr. Johan Goes van Absmade* (1642-1690), heer van Absmade, burgemeester en gecommiteerde ter admiraliteit van Amsterdam. *Absmade* was een voormalig leen van de abdij van Egmond gelegen onder Leiderdorp en 17 morgen groot. Hij erfde het van zijn vader Willem Goes en liet het na aan zijn broer **Daniel**.²⁶

5. *Mr. Robert Goes van Boekhorstenburg* (1652/3-1724), heer van Boekhorstenburg, gedeputeerde naar de Staten-Generaal en gezant in Denemarken. *Boekhorstenburg* was een hofstede met 18 morgen land onder Voorhout. Hij erfde het van zijn vader Willem Goes en liet het na aan zijn dochter Antoinette. Mr. Johan Goes van Absmade (nr. 4) was zijn broer.²⁷

6. *Mr. Nicolaas Hartingh* (1753-1795), heer van de Vrije en Lage Boekhorst, burgemeester. De hoge heerlijkheid van de *Vrije en Lage Boekhorst* was slechts 50 morgen groot waarop een hofstede en enige huizen stonden. Hoewel er een imposante reeks rechten aan de titel verbonden was leverde het geheel weinig op. Na aftrek van de verpondingen bleef er van de f 430 aan inkomsten nog maar f 28 over. Hij kocht het op een veiling in 1788 voor f 1240 en liet na aan zijn zoon Jan Jacob.²⁸

7. *Pieter des H.R. Rijksbaron van Leyden* (1666-1736), heer Van Vlaardingen, Vlaardingerambacht, Babberspolder, Nieuwenhoorn en de Nieuwe Goote, Nieuwland en Middelburg, burgemeester, hoogheemraad van Rijnland, heemraad van Putten, gecommiteerde ter admiraliteit van Amsterdam, meesterknaap van Holland en burggraaf van Leiden. Na het overlijden van zijn eerste vrouw, Alida van Ruytenburch in 1724, erfde hij Vlaardingen en Vlaardingerambacht. *Vlaardingen* was maar 86 morgen groot en had in 1732 687 huizen en een molen. Men leefde er van de haringvisserij en in 1746 waren er 120 schepen. *Vlaardingerambacht* dat de stad Vlaardingen bijna geheel omsluit, was veel groter, ruim 2175 morgen en had in 1732 maar 60 huizen. *Babberspolder* grensde aan beide vorige heerlijkheden en was 77 morgen klein met in 1732 een aantal van zeven huizen. Pieter kocht dit in 1724 op de Statenveiling voor f 1900.²⁹ In hetzelfde jaar kocht hij *Nieuwenhoorn* en *de Nieuwe Goote*, twee polders samen 3862 gemeten groot die in 1732 109 huizen hadden. Hiervoor moest hij f 16.500 neertellen.³⁰ In 1729 verwierf hij *Nieuwland*, vier polders bij Brielle voor f 7500. Het was 1736 gemeten groot en had 43 huizen in 1732. Ditmaal was de verkoopster Albertina van Schagen wier vader het in 1724 op de **Statenverkoop** gekocht had.³¹ *Middelburg* was de eerste aankoop van Pieter. Het was een klein ambacht van 435 morgen waarin in 1732 veertien huizen stonden. Hij kocht het in 1715 van Catharina Zoete de Laacke van Villers voor f 4500.³² Bij de boedelscheiding van 1736 kreeg zijn jongste zoon Coenraad Pieter, vroedschap van Gorinchem, de heerlijkheid Nieuwland die hij op zijn beurt weer naliet aan zijn zoon

Pieter. Middelburg kwam aan Pieter's kleinzoon **Joan** Theodoor baron von **Friesheim**, de overige titels gingen naar de oudste zoon Diederik (nr. 8). Pieter's zuster Maria was gehuwd met Frederik Willem baron van Wassenaer, oom van Jacob Emmery (nr. 25).³³

8. *Diederikdes H.R. Rijksbaron van Leyden* (1695-1764), heer van Vlaardingen, Vlaardingerambacht, Babberspolder, Nieuwenhoorn en de Nieuwe Goote, **West-Barendrecht**, Hardinxveld, Roxenisse, Onwaard en Aarddijkswal, Oud Craayerspolder, Nieuw Craayerspolder, Oostvoorne, **Rugge**, Groot en Klein Oosterland, Rockanje, St. Annapolder en Schapengors, Carnisse en Craeyenesse, burgemeester, secretaris van Rijnland, heemraad van **Voorne**, gecommiteerde ter admiraliteit van Amsterdam en bij de Staten van Holland en burggraaf van Leiden. De heerlijkheid *West-Barendrecht* was 640 morgen groot en aan de titel was een hele reeks rechten verbonden. *Hardinxveld* was 748 morgen en had in 1732 een molen en 258 huizen. Beide titels werden aan Diederik's titulatuur toegevoegd in 1738 na de dood van zijn echtgenote Sophia Dina de Roovere, dochter van Cornelis de Roovere, burgemeester van Dordrecht.³⁴ In 1724 kocht hij verscheidene heerlijkheden bij de **Staten**-verkoopingen uit 's gravenboezem. *Roxenisse*, *Onwaard* en *Aarddijkswal* waren 3 polders die tezamen 478 gemeten waren en 4 huizen telden. Hij kocht ze voor f 6700 en verkocht Roxenisse afzonderlijk in 1745 met fikse winst voor f 10.350 aan Cornelis van Nieuwenhoven, heer van Oud en Nieuw **Herkingen**.³⁵ Onwaard en Aarddijkswal werden in 1745 verenigd met *Oud Craayerspolder*, 400 gemeten groot en door Diederik gekocht voor f 4400. *Nieuw Craayerspolder* was 370 gemeten en kostte hem f 15.700.³⁶ De drie afzonderlijke heerlijkheden Oostvoorne, **Rugge** en Groot en Klein Oosterland kocht hij samen voor f 13.000.³⁷ *Oostvoorne* was 1205 gemeten in 1732 en had een molen en 74 huizen. *Rugge* was in 1697 ruim 1118 gemeten en had in 1732 30 huizen. *Groot Oosterland* was een deel van de polder van Oostvoorne en *Klein Oosterland* mat slechts 368 gemeten terwijl het 5 huizen rijk was in 1732. *Rockanje*, *St. Annapolder* en *Schapengors* hadden in 1732 een korenmolen en 93 huizen. Diederik telde erf 11.000 voor neer.³⁸ Na 1724 kocht hij nog twee heerlijkheden. Van Louisa Isabella van **Brakel**, weduwe van Willem baron van Liere, heer van de beide **Katwijken**, nam hij op een veiling te Dordt in 1736 *Carnisse* over voor f 35.400.³⁹ Het grensde aan West-Barendrecht en was 620 morgen groot. Diederik's laatste titel werd in 1759 aan de collectie toegevoegd. Hij kocht opnieuw een heerlijkheid uit 's gravenboezem, nl. Craeyenesse dat op de veiling van de Staten afgeslagen werd voor f 15.000.⁴⁰

In zijn testament van 1760 verdeelde hij **zijn** goederen als volgt: de oudste zoon Pieter Cornelis (nr. 9) kreeg Vlaardingen, Vlaardingerambacht en Babberspolder, Jan West-Barendrecht en Carnisse, Helenus Willem kreeg Oostvoorne, **Rugge**, Groot en Klein Oosterland, Rockanje, St. Annapolder, Schapengors, Nieuwenhoorn en de Nieuwe Goote, Adriaan Pompeius kreeg Hardinxveld, en Cornelis Pieter Onwaard, Aarddijkswal, Oud Craayerspolder, Nieuw Craayerspolder en Craeyenesse.⁴¹ Jan liet in 1782 West-Barendrecht en Carnisse na aan zijn jongste broer Cornelis Pieter. Helenus Willem liet zijn heerlijkheden na aan zijn vrouw en Adriaan Pompeius aan zijn dochter. Cornelis Pieter kocht in 1774 Warmond en liet dat met zijn overige bezittingen na aan zijn zoon Frederik.⁴²

9. *Pieter Cornelis des H.R. Rijksbaron van Leyden* (1717-1788), heer van Vlaardingen, Vlaardingerambacht en Babberspolder, kolonel van de schutterij, secretaris van Rijnland, burggraaf van Leiden. Hij erfde het huis **Abtspoel** bij Leiden. Zijn collectie Rembrandtetsen vormt de kern van het huidige bezit van het **Rijksprentenkabinet**. Zijn titels liet hij na aan zijn enige zoon Diederik (nr. 10).⁴³

10. *Diederik des H.R. Rijksbaron van Leyden* (1744-1810), heer van Vlaardingen, Vlaardingerambacht en Babberspolder, burgemeester, gecommiteerde ter admiraliteit van Amsterdam en burggraaf van Leiden. Zijn orangistische gezindheid maakte zijn plaats in de Leidse Veertigraad onmogelijk. Hij trok zich gedwongen in ballingschap terug op de Hof te Vlaardingen en nam in 1794 ontslag uit de Veertigraad. Erfgenaam was de zoon van zijn zuster, Diederik van Leyden Gael. Diederik was in de verte verwant aan Johan Meerman (nr. 18) en een volle neef van de echtgenote van August van den Boetzelaer, zoon van **Nicolaes van den Boetzelaer** (nr. 2).⁴⁴

11. Mr. *Herman van der Meer* (1633-1679), heer van Hoogeveen, burgemeester en gecommiteerde bij de Staten-Generaal. *Hoogeveen* lag in **Delfland** en was 263 morgen groot waarvan in 1746 al 100 morgen was uitgeveend. In 1632 stonden er 184 huizen, een aantal dat in 1672 gegroeid was tot 304. De belangrijkste inkomsten kwamen uit het lastgeld van de turf en het recht van **landgift** (gelden die de heer kreeg in ruil voor zijn toestemming turf af te graven of land te ontvenen). Hij verwierf de heerlijkheid via zijn vrouw Eva van Hoogeveen nadat de heerlijkheid sedert 1566 in het bezit was geweest van de Leidse burgemeestersfamilie van Hoogeveen. Hoogeveen vererfde achtereenvolgens op drie zoon van **Herman, Claas** (nr. 12), **Cornelis** (nr. 13) en **Johan Huybert** (nr. 14). Johan Huybert liet het na aan zijn neef Jacob (nr. 15), zoon van zijn vooroverleden broer Jacob.⁴⁵ Bij dit alles werd de vijfde zoon van **Herman, Albert van der Meer**, gezant in **Savoye**, gepasseerd omdat hij en zijn nageslacht door zijn moeder Eva uitgesloten waren van de erfenis van de titel vanwege zijn “quaedt en ongereguleert leven”. Zij doelde daarmee o.a. op de mesalliance waaruit Albert's zoon Frans (nr. 17) geboren was.⁴⁶ Herman's broer Johan (nr. 26) was geen lid van de Veertigraad.

12. Mr. *Claas van der Meer*, heer van Hoogeveen, schepen. Hij erfde de titel van zijn vader en liet die in 1701 na aan zijn broer Cornelis. In totaal liet hij f 40.000 na.

13. Mr. *Cornelis van der Meer*, heer van Hoogeveen, hoofdman van de schutterij. Na de dood van zijn broer **Claas** werd hij heer van Hoogeveen. Hij overleed op 24-9-1720 en liet f 60.000 na. De titel ging naar zijn broer Johan Huybert.

14. Mr. *Johan Huybert van der Meer*, heer van Hoogeveen, kapitein van de schutterij. Hij erfde de titel van zijn broer Cornelis maar overleed zelf nog geen drie maanden na diens dood op 21-12-1720. De heerlijkheid werd toen geschat op f20.000 en kwam aan zijn neef Jacob van der Meer. In zijn geheel bedroeg de erfenis f 87.000.⁴⁷

15. Mr. *Jacob van der Meer* (1696-1755), heer van Hoogeveen, burgemeester en gecommiteerde bij de Staten-Generaal. Hij erfde in 1720 de titel van zijn oom Johan

Huybert van der Meer (nr. 14). Jacob was een neef van Johan van Panhuys (nr. 21), Frans van der Meer (nr. 17) en Johan Aegidius van Egmond van der Nijenburch (nr. 3).

16. *Mr. Jacob van der Meer* (1724-1795), heer van Hoogeveen, burgemeester en gecommiteerde ter admiraliteit van Amsterdam. In 1755 erfde hij de titel van zijn vader (nr. 15). Hij was een achterneef van Pieter van Panhuys (nr. 22) en zijn zuster Clara was gehuwd met Cornelis Speelman (nr. 23).

17. *Mr. Frans van der Meer* (1681-1743), heer van Boxbergen, gedeputeerde ter Staten-Generaal en gezant in Spanje. *Boxbergen* was een havezathe bij Olst die hij in 1735 kocht van Willem van Ittersum. Zijn zoon Pieter erfde de havezathe en verkocht deze in 1750. Frans was een neef van Mr. Jacob van der Meer (nr. 15) wiens broer Herman gehuwd was met Frans' zuster Maria Cornelia.⁴⁸

18. *Mr. Johan des H.R. Rijksbaron Meerman* (1753-1815), Vrijheer van Vuren en Dalem, schepen en gecommiteerde in de Staten-Generaal. *Vuren en Dalem* lagen in Gelderland tegen de grens met Holland. Zij waren in 1734 door de Staten van het Kwartier van Nijmegen verkocht aan Frederik graaf van Bylandt. Diens zoon Carel Neomagus verkocht ze in 1771 aan Gerard Meerman voor f 103.000. Zijn zoon Johan erfde ze in hetzelfde jaar. Een deel van zijn enorme boekenbezit behoort tot de collectie van het door zijn achterneef Van Westreenen gestichte en mede naar hem genoemde Museum Meermanno-Westreenianum in 's-Gravenhage. Hij onderhield een hartelijke vriendschap met zijn verre neef Diederik van Leyden (nr. 10).⁴⁹

19. *Mr. Jacob Jan de Mey* (1724-1769), heer van Streefkerk, schepen en hoofdman van de schutterij. *Streefkerk* besloeg 1488 morgen en had in 1732 een molen en 199 huizen. Het kwam in 1686 in het bezit van zijn overgrootvader Jean de Mey, president-schepen van Rotterdam.⁵⁰

20. *Mr. Jean Gijsberto de Mey van Streefkerk* (1754-1844), heer van Streefkerk, Nieuw-Lekkerland en Souburg, schepen en burgemeester (1820-1843). *Souburg* was een hofstede met 32 morgen land in Alblasserdam die in 1752 door zijn grootvader Jean Gijsberto de Mey voor f 7000 gekocht was. In 1791 verkocht hij het voor f 19.480. *Nieuw-Lekkerland* kwam pas na 1795 in zijn bezit uit de erfenis van zijn oom Frans de Mey, heer van Limmen.⁵¹

21. *Johan van Panhuys* (1662-1730), heer van Stockum, schepen en schout. *Stockum* was een postzegel van ruim 1 morgen land die afgesplitst was van de hofstede Cronestein onder Zoeterwoude waarop het huis te Stockum stond. Hij erfde het van zijn vader Johan en liet het na aan zijn zoon Johan Hendrik die het weer naliet aan zijn zoon Pieter (nr. 22). Hij was een oom van Johan Aegidius van Egmond van der Nijenburch (nr. 3) en van Jacob van der Meer (nr. 15).⁵²

22. *Pieter van Panhuys* (1757-1835), heer van Stockum, weesmeester en schepen. Met hem stierf deze tak Van Panhuys in de manlijke lijn uit. Hij was een achterneef van Jacob van der Meer (nr. 16) en van Clara van der Meer, echtgenote van Cornelis Speelman (nr. 23).

23. Mr. *Cornelis Speelman* (1722-1787), tweede ridder-baronet, heer van *Heeswijk* en *Dinther*, burgemeester en gecommiteerde ter admiraliteit te Amsterdam. *Heeswijk* had een oppervlakte van 1531 bunder zavelige en slechte grond. Het had sedert onheuglijke tijden een heer met *Dinther* dat 1861 bunder besloeg.⁵³ De beide heerlijkheden waren in 1699 gekocht door Jacob van der *Houven* die ze naliet aan zijn zoon Jacob. Deze liet ze op zijn beurt in 1740 na aan Cornelis Speelman, de echtgenoot van zijn zuster Agatha. Bij de dood van zijn vader erfde Cornelis Speelman de beide titels. Hij en zijn broer Jacob, heer van *Nuland*, burgemeester van Gouda en secretaris van Leidschendam, huwden beiden een dochter van Jacob van der Meer (nr. 1.5). Beide dames waren achternichten van Pieter van Panhuys (nr. 22). De vader van Cornelis en Jacob was verwant aan Anna van Baerle, echtgenote van Jacob *Emmery* van Wassenae, via beider overgrootvader Maarten Harpertsz Tromp, de bekende admiraal. Cornelis liet de titels bij zijn dood in 1787 na aan zijn zoon *Cornelis*, derde ridder-baronet, die van 1767 tot 1778 hoofdman van de schutterij was en secretaris van Oegstgeest en *Poelgeest*.⁵⁴

24. Mr. *Jacob Bartram van den Steen* (1726-1793), heer van Colverschoten, burgemeester, gedeputeerde bij de Staten van Holland en gecommiteerde ter admiraliteit van Amsterdam. *Colverschoten* was een riddermatig huis bij Tiel, de plaats waar hij geboren was en waar zijn familie vele burgemeesters leverde. Hij bezat het huis waarschijnlijk alleen in de jaren 1772 en 1773. Bij zijn dood liet hij een kleine f 200.000 na.⁵⁵

25. *Jacob Emmery baron van Wassenae* (1674-1724), heer van Zuid-Waddinxveen, burgemeester, hoogheemraad van Rijnland en lid van de Hollandse Ridderschap. *Zuid-Waddinxveen* had in 1732 vijf molens en 198 huizen. De heerlijkheid omvatte toen 650 morgen land en 643 morgen uitgebaggerde grond.⁵⁶ Hij kocht het, misschien om niet achter te blijven bij zijn broers die vele titels droegen, op de Statenveiling van 1724 voor f 14.500. Veel plezier had hij er niet van want nog in hetzelfde jaar overleed hij. De titel kwam aan zijn oudste zoon *Jacob* die hem in 1767 aan zijn dochter Carolina *Jacoba* naliet.⁵⁷ *Jacob Emmery* was gehuwd met Anna Cornelia Martina van Baerle, vrouwe van Rijsaterwoude en Hazerswoude. *Rijsaterwoude* was 541 morgen groot en had in 1732 113 huizen. Zij aanvaardde het voorf 12.000 als legaat van Maria Isabella van Beieren van Schagen die het weer had geërfd van haar tante Anna Hendrina barones van Wassenae van Warmond uit de katholieke tak van Wassenae die Rijsaterwoude eeuwenlang bezeten hadden. In 1730 droeg Anna van Baerle het op aan Frederik Willem baron van Wassenae, zoon van haar zwager Willem, die het in 1747 weer verkocht. *Hazerswoude* was met 3271 morgen de grootste heerlijkheid van Rijnland. Het was een zeer welvarende plaats met 425 huizen waarin vele deftige lieden woonden. Anna kocht het in 1730 van François graaf d'Oultremont, weduwnaar van Maria Isabella van Beieren van Schagen, voor f 111.000. Bij haar overlijden in 1734 liet zij Hazerswoude na aan haar oudste zoon *Jacob* die het in 1767 aan zijn dochter naliet. In totaal bedroeg haar nalatenschap f 288.045.⁵⁸ *Jacob's* oom Frederik Willem van Wassenae was gehuwd met een zuster van Pieter van Leyden (nr. 7) en Anna van Baerle was een achternicht van Cornelis Speelman, eerste ridder-baronet, vader van Cornelis Speelman, tweede ridder-baronet (nr. 23).

Leidse burgers (niet-regenten)

26. *Johan van der Meer* (1639-1686), heer van Adegeest, kapitein van de burgerij Adegeest was een hofstede met 11 morgen land gelegen onder Voorschoten. Hij kocht het in 1672 en liet het na aan zijn dochter. Zij liet het na aan haar dochter die het in 1748 legateerde aan de wees- en kinderhuizen te Leiden.⁵⁹

27. *Cornelis Sprongh* (1642-1706), Vrij Grondheer van Hoogmade, regent van het St. Catharinagasthuis. *Hoogmade* omvatte ruim 200 morgen die geheel in eigendom van de heer waren. Alle pachters van land en huizen betaalden grondbelasting aan hem. In 1732 stonden er 43 huizen. In 1692 kocht hij het voor f 60.000 van Maria gravin de Merode, douairière van Poelgeest. In zijn testament bepaalde hij dat het door hem gestichte Heilige Geest Hofje (nu Cornelis Sprongh van Hoogmade Hofje) zijn inkomsten zou ontvangen uit de heerlijkheid Hoogmade. Hij wees tevens een aantal aan hem verwante families aan die een executeur-testamentair moesten leveren die qualitate qua heer van Hoogmade was en de inkomsten daaruit ad pias causas, voor Godsvruchtige doeleinden (het Hofje), moest bestemmen. Cornelis Sprongh liet bij zijn dood ruim een ton na.⁶⁰

28. *Mr. Simon van der Stel*, heer van Heukelum en Leyenburch, hoofdgaarder en collecteur van de wijnaccijns, mee, brandewijnen, azijnen enz. van 1748 tot 1767 en regent van het Pesthuis vanaf 1741. *Heukelum* strekte zich uit over 1346 morgen en had 113 huizen in 1732. Het was verbonden met *Leyenburch*, een hofstede met enig land eromheen. Zijn broer Jan van der Stel had het in 1734 gekocht van Philippe René Hyacint de Thiennes graaf van Rumbeke voor f 60.000. Na de dood van zijn broer werd Simon er in 1758 mee beleend. Hij liet ze in 1786 na aan zijn kinderen die ze in 1788 verkochten.⁶¹

29. *Mr. Johan Versijden van Varick*, heer van Zijl, regent van de St. Jacobs- en St. Salvatorshofjes. *Zijl* ook genaamd Zijlhof was een hoge heerlijkheid bestaande uit het huis en slot van Zijl en 8 morgen land inclusief achterlenen. Dit leen van de huize Van Wassenaeer werd in 1791 op f 5500 getaxeerd. Hij stierf in 1791 en liet ruim een ton na.⁶²

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ARA: Algemeen Rijksarchief
GAL: Gemeentearchief Leiden
GAV: Gemeentearchief Vlaardingen
MMW: Museum Meermanno-Westreenianum
NA: oud Notarieel Archief
RA: oud Rechterlijke Archief
RAU: Rijksarchief Utrecht

AANTEKENINGEN

- i, H.F.K. van Nierop, "Het Quaede Regiment. De Hollandse edelen als ambachtsheren 1490-1650" in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 93 (1980) 433-443.
2. A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, p. 230-235.
3. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Een Hollandsche stad onder de republiek*, p.167-173.
4. J.J.A. Wijs, *Bijdragen tot de kennis van het leenstelsel in de republiek Holland*, p. 79-83.
5. GAL, Bibl. Leiden e.o., 15029. Ook Johan van Panhuys, Robert Goes en Frans van der Meer waren niet opgenomen in de correspondentie.
6. G.L. Driessen, *De geslachten van Leyden en Gaen en het perceel Breestraat 125*, p.13-14, 16. GAL, Huisarchief Warmond, inv.nr. 785. Diederik van Leyden (1628-1682) was heemraad van Voorne en bezat veel land in die omgeving, zijn zonen Pieter en François Adriaan waren resp. heemraad van Putten en burgemeester van Brielle, zijn kleinzoon Diederik was eveneens heemraad van Voorne.
7. ARA, Familiearchief de Mey van Streefkerk, inv.nr. 6.
8. GAL, Bibl. Leiden e.o., 11790 en 11840; Driessen, p. 15 (van Leyden). J.H. Kernkamp, *Inventaris der familiepapieren Meerman, van Westreenen, Dierkens en van Damme, aanwezig in het museum Meermanno- Westreenianum*, p. 25 (Meerman) E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Geschiedenis van het geslacht Wittert, met de daaruit in vrouwelijke lijn gesproten families*, p. 201 (Speelman). ARA, Inventaris Familiearchief van Panhuys, Inleiding (van Panhuys).
9. ARA, Familiearchief Berg, inv. nrs. 877, 878, 892 en 896.
10. GAL, Bibl. Leiden e.o., 86202.
11. GAV, Archief van de ambachtsheer, inv. nr. 36c.
12. ARA, Familiearchief van Limborch/van der Craght, inv. nr. 19.
14. RAU, Familiearchief van den Boetzelaer, inv. nrs. 770 e.v.
14. zie noot 7.
15. ARA, Heerlijkeheidsarchief Hoogeveen (Delfland), inv. nrs. 41 en 42.
16. GAL, Huisarchief Warmond, inv. nr. 733.
17. zie noot 13.
18. ARA, Heerlijkeheidsarchief Hoogeveen, inv. nr. 113.
19. GAV, Archief ambachtsheer, inv. nr. 27f.
20. GAV, Archief ambachtsheer, inv. nr. 37g.
21. MMW, Familiepapieren Meerman, inv. nr. 24.
22. J. Aalbers, "Factieuze tegenstellingen binnen het college van de ridderschap van Holland na de vrede van Utrecht" in: *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978) 412-445. GAL, Secretarie-archief na 1574, inv. nr. 71.
23. *Holland in vroeger tijd*, dl. 3, bewerkt door C. Postma, p. 444. GAL, NA, not. Thijssen, nr. 2300, 4-4-1767. GAL, RA, inv.nr. 210, Coll. Succ., dl. 36, f°101. ARA, Leenkamer, inv. nr. 229, f°948. Daniel van Alphen was een achter-achterneef van de befaamde dichter Hieronymus van Alphen.
24. Holland, dl. 4, p. 640. J.W. des Tombe, *Het geslacht van den Boetzelaer*, p. 292-294. ARA, Leenkamer, 231, fd.563.
25. B. van der Feen de Lille, "Het geslacht van Egmond van 'der Nijenburch" in: *Nederlandsche Leeuw* 1898, p.193-202. O. Schutte, *Repertorium der Nederlandse vertegenwoordigers residerende in het buitenland 1584-1810*, nr. 331. Holland, dl. 5, p. 838-842. ARA, Registers Graaflijkheidsrekenkamers, inv.nr. 675. ARA, Leenkamer, 262, f°368. GAL, RA, nr. 210, Coll. Succ., dl. 18, f°94.
26. ARA, Leenkamer, 263, f°89.
27. Schutte, Repertorium, p. 245-247. ARA, Leenkamer, 229, f°113-114. ARA, Leenkamer, 156, fl.
28. Holland, dl. 3, p. 452. GAL, Bibl. Leiden e.o., 86202. ARA, Leenkamer, 188, NH, f°86. ARA, Leenkamer, 229, f°1087 en 1090.
29. Holland, dl. 3, p. 472 e.v. en 492. ARA, Leenkamer, 226, f°77.
30. Holland, dl. 4, p. 534-535. ARA, Leenkamer, Indische Vaert, Voorne, f°26.
31. ARA, Leenkamer, Hannoversche Alliantie, Arkel, f°24.

32. ARA, Leenkamer, 227, f°290. ARA, Leenkamer, Hooge Overicheyt, Gouda, fo7.5. ARA, Familiearchief Berg, inv. nr. 850.
33. ARA, Leenkamer, 226, f°77; 227, f°290. GAL, Huisarchief Warmond, inv. nr. 785.
34. Holland, dl. 4. GAL, Huisarchief Warmond, inv. nrs. 732. 733 en 785.
35. zie noot 12.
36. ARA, Leenkamer, 23.5, f° 429 en 431.
37. ARA, Leenkamer, 236. ARA, Leenkamer, Indische Vaert, Arkel, f°26.
38. ARA, Leenkamer, 236 en Indische Vaert, Arkel, f°27.
39. GAL, Huisarchief Warmond, inv. nr. 733.
40. Wijs, p. 82.
41. GAL, NA, not. W. Scheerken, nr. 2020, 14-6-1760.
42. GAL, Huisarchief Warmond, inv. nrs. 733 en 785. GAL, RA, inv. nr. 210, Coll. Succ., dl. 35, f°79. GAL, NA, not. P. Soetbrood, inv. nr. 2359, 26-12-1767. Jan van Leyden was generaal-majoor van de cavalerie. Cornelis Pieter was vroedschap in Haarlem en woonde op het Huis te Warmond. Helenus Willem was ontvanger-generaal van de gemene landsmiddelen voor Leiden en Rijnland. Hij was gehuwd met Sybilla de Thoms die een kleindochter was van Boerhaave (haar zuster was getrouwd met Cornelis Pieter van Leyden), die hun residentie kasteel Oud-Poelgeest had geërfd. Adriaan Pompeius van Leyden was vroedschap van Amsterdam.
43. E. Pelinck, "Abtspoeel" in: *Leids Jaarboekje* 1963, p. 131-140.
44. I.H. van Eeghen, "Amoena Geertruyda Schey en de kunstcollecties van Diederik baron van Leyden" in: *Jaarboek Amstellodanum* LXV (1973) 137-165.
45. Holland, dl. 3, p. 491 e.v. D. van Houweninge en W.H. Croockewit, "De familie van der Meer" in: *Nederlandsche Heraut* 1892, p. 218-249. ARA, Heerlijheidsarchief Hoogeveen, Inleiding inventaris en inv. nr. 41.
46. W.J.J.C. Bijleveld, "Van der Meer" in: *Nederlandsche Leeuw* 1937, p. 273-278.
47. GAL, RA, inv.nr. 210, Coll. Succ., dl. 5, f°19 (Claas), dl. 8, f°237 (Cornelis), dl. 8, f°248 (Johan Huybert).
48. Bijleveld, p. 237-238.
49. Holland, dl. 6, p. 175. Kernkamp, p. 2.5. MMW, Familiearchief Meerman, inv. nr. 22. ARA, Leenkamer, 242, f°298. Dit zijn de verleien van enkele tienden behorende bij de Gelderse heerlijkheden Vuren en Dalem die verleid werden door de Staten van Holland en zich daarom in het Hollandse leenregister bevinden.
50. Holland, dl. 4, p. 661. *Nederlands Adelsboekje* 1915, p. 309-316.
51. ARA, Heerlijheidsarchief Souburg, inv. nrs. 61 en 79. Zie verder noot 7.
52. GAL, Bibl. Leiden e.o., 6331. ARA, Leenkamer, 228, f°448 en 451; 229, f°858 en 86 1; Hooge Overicheyt G, NH, f°85.
53. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek*.
54. Wittert van Hoogland, Het geslacht Wittert, Bijlage, p. 183-185. E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Kwartierstaten betreffende het geslacht Wittert*, nr. 57.
55. *Nederlands Patriciaat* 1950, p. 332. GAL, RA, inv.nr. 210, Coll. Succ., dl. 34, f°257. Voor een afbeelding van Colverschoten, zie Wittert van Hoogland, Het geslacht Wittert, p. 1194-1195.
56. Holland, dl. 3, p. 421-422.
57. ARA, Leenkamer, Indische Vaert, NH, f°37 en 39.
58. Holland, dl. 3, p. 408,420 en 438. H.G.A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht van Wassenaer*, p. 102, 105 en 165. ARA, Familiearchief van Wassenaer van Rosande, inv. nr. 28 II m.
59. ARA, Leenkamer, Hooge Overicheyt, NH, f°72.
60. Wittert, p. 1563. Holland, dl. 3, p. 446. GAL, RA, nr. 210, dl. 5, f°192.
61. ARA, Leenkamer, 242, f°305; Tractaat van Seville, Arkel, f°21.
62. GAL, RA, inv.nr. 210, Coll.Succ., dl. 33, f°492.

DUITSE STEMMEN OVER LEIDEN UIT DE 18DE EN 19DE EEUW

door

C. Soeteman

Blijkens de tijdsbepaling “18de en 19de eeuw” is bij de opzet van dit artikel niet gedacht aan hedendaagse geschriften ter aanprijzing van onze stad aan Duitstalige toeristen, noch ook aan recente bezoeken van illustere gasten zoals Thomas Mann die, logerend in Huis ter Duin, in zijn dagboek ook de Beukenhof met ere vermeldde, of Freud en Gustav Mahler die samen in de Turk hebben gezeten en daarna in diep gesprek urenlang de Breestraat op en neer liepen. Aanleiding tot dit verhaal was veeleer herlezing van *Vor Leyden* van de Duitse novellist Adolf Stem (1835-1907) en raadpleging van reisverslagen van de Zwitserse medicus en dichter Albrecht von Haller (1708-1777), de “jungdeutsche” schrijver Ludolf Wienbarg (1802-1872) en de bekende filoloog en germanist Hoffmann von Fallersleben (1798-1874). Dat ook de historicus B.G. Niebuhr (1776-1831) aan het woord komt, zullen vooral diegenen verwachten, die weten dat hij onze universiteit en o.m. de hoogleraren **Brugmans** (natuurlijke historie) en Wytenbach (klassieke talen, geschiedenis en wijsbegeerte) heeft bezocht. De historische novelle enerzijds en de autobiografische notities anderzijds hebben behalve het trefwoord Leiden en de taal waarin ze geschreven zijn *niets* met elkaar te maken – de combinatie “trat aus meiner Leyer zum **ersten** Mal ans Licht”.

Adolf Stern

Naast de meestervertellers in de Duitse literatuur van de tweede helft van de 19de eeuw als Fontane, Gottfried Keller, Conrad Ferdinand Meyer, Fritz Reuter, Theodor Storm, **Wilhelm** Raabe en **Annette** von Droste-Hülshoff valt Adolf Stem (die eigenlijk Adolf Ernst heette) nauwelijks op. Hij doceerde literatuur aan het Polytechnicum in Dresden en maakte enige naam als auteur van historische romans (*Camoëns* en *Die letzten Humanisten*) en van verscheidene bundels novellen, waarin hij kwalitatief veelal niet onderdoet voor zijn kunstbroeder Paul Heyse, die in onze tijd even onbekend is als hij, maar die in 1911 toch nog de nobelprijs voor literatuur waar-dig gekeurd werd. *Vor Leyden* publiceerde Stem in een bundel uit 1866.

In deze novelle van 45 bladzijden gaat het om beleg en ontzet van Leiden. De handeling speelt zich voornamelijk af in de avond en de nacht van 2 op 3 oktober 1574 (er staat 1 op 2: de auteur is er maar één dag naast) onder de geuzen van Boisot, die over het ondergelopen land richting Lammenschans de stad te harer bevrijding naderen in de gloed van o.a. het brandende “Zoetermer” – ook in de spelling van Nederlandse namen is Stern niet op zijn best, al is hij topografisch redelijk georiënteerd. We bevinden ons dus inderdaad *ante portas*, “voor” Leiden, wat niet wil zeggen dat er geen licht op de situatie in de benarde stad zelf valt, maar dat gebeurt hoofdzakelijk in flash-back, en wel in het verslag dat de jonge hoofdpersoon van het verhaal aan boord van de “Egmont” in ongeduldige afwachting van het ochtendgloren van 3 oktober uitbrengt, over wat er is voorafgegaan aan zijn *narrow escape* voor de Spaanse kust, waar hij nèt voordat de inquisiteurs hem zouden pakken aan boord van de “Egmont” gehesen werd. De 25-jarige medicus was namelijk na zijn studietijd in Duitsland naar zijn vaderstad Leiden teruggekeerd, kennelijk minder dan zijn landgenoten vervuld van afkeer van de Spanjaarden, ondanks het feit dat zijn vader door hen is omgebracht, en hij heeft het ongeluk verliefd te worden op een Spaanse officiersdochter, tot heilige verontwaardiging van zijn moeder, die hem kort en goed vervloekt en buiten de deur zet. Hij volgt zijn schone naar haar “Heimat”, maar daar gaan hem langzaam de ogen open, vooral als de háre naar een Spaanse vaandrig beginnen te lonken en de jonge Hollander zich overbodig en bovendien schuldig gaat voelen. Als dan blijkt dat het Spaanse paar via de inquisitie probeert hem van het toneel te doen verdwijnen, weet hij op het nippertje aan boord te komen van het schip, dat dan nu op aanwijzing van Willem van Oranje opvaart naar de geuzenvloot “voor Leiden”. De verloren zoon is nu uitsluitend geobsedeerd door het verlangen om te boeten voor wat hij heeft misdaan, en is dan ook de aangewezen man om voorop te gaan bij het gevaarlijkste karwei, de bestorming van de Lammenschans. Van Leidse kant wordt het treffen tussen de geuzen en de Spaanse verdedigers met spanning gadeslagen door de hongerende Leidenaars onder Van der Werf, en bij hen bevindt zich ook de moeder van de jongeman, op de been gehouden door spijt over haar strengheid in de destijds gegeven situatie en door de vurige hoop dat haar zoon de kans zal hebben aangegrepen om zijn stad en zijn geweten te gaan bevrijden. Zeer spannend, inderdaad, wordt het gebeuren, het strategische en het psychologische, beschreven. Dat ook de Spaanse vaandrig, die de suffe Hollander uit het liefdesnest verdreef, door diens toedoen voor Leiden het loodje legt, schenkt bevrediging, maar belangrijker is dat tussen moeder en zoon de vloek wordt uitgewist.

Op het feit dat historisch hier niet alles klopt, hoeven lezers van het

Leids Jaarboekje niet te worden geattendeerd. Maar ook volgens P.J. Blok (wiens herdenkingsrede van 1924 in dit verband eveneens de moeite van herlezing waard blijkt) lag “de flink bezette schans van Lammen bij Cronesteyn aan de Vliet den Geuzen dwars in den weg”, en is verder “ook aan onzen kant veel gebeurd, dat betreurd dient te worden”. Zo is er reden om Adolf Stern’s novelle *Vor Leyden* positief te benaderen en er als Leidenaar met belangstelling van kennis te nemen. Er zijn er wel van minder kwaliteit, onder ’s werelds beste korte verhalen.

Albrecht von Haller

Moesten vóór 8 februari 1575 de tot de geneeskunst geroepenen hun opleiding nog buiten Holland zoeken – onze auteur van zoëven liet zijn Leidenaar in Heidelberg studeren, èn aan de toen nog bestaande universiteit van Erfurt (1392-1816) – in de achttiende eeuw was voor een student, die zoals de jonge Albrecht von Haller elders (in Tübingen) niet aan zijn medische trekken kwam, Leiden het westers Mekka en Boerhaave de profeet. Haller arriveert hier op 11 mei 1725 en de stad lijkt hem “zum Nutzen der Lernenden bequem gemacht”: wie ’t hier niet vindt, komt nergens terecht. Men wordt niet afgeleid, want de burgerij en in het bijzonder de jongedames zijn “vor den Studiosis verschlossen”, ergo: “Hätte ich meine Reisejahre alle so zugebracht, so würde ich an Geld viel erspart und an Wissenschaft viel gewonnen haben”.

Leiden lag ook toen al aan de Rijn (“die letzten Tropfen dieses berühmten Flusses verlieren sich unweit Katwijk im Sande”), maar “nichts ist rührender als die Rapenburg (...) beim Mondschein zu sehen”, waar het water net als van de andere Leidse grachten nooit stinkt, terwijl dat in Amsterdam “brav stinkend ist”. Met haar 60.000 inwoners is Leiden na Amsterdam de grootste maar ook de zindelijkste Nederlandse stad; ze is “durchaus mit einem Gange von Bäumen umringt (Cingel) und ihre Strassen sind von einer unbegreiflichen Reinigkeit”. De academie is “wie eine Kirche von gebackenen Steinen gebaut, hat oben ein Observatorium und ist nichts Ansehnliches”. De hortus is “an Raum klein, an Pflanzen der reichste der Welt”. De universiteitsbibliotheek (“ausser an morgenländischen geschriebenen Büchern nichts Ausserordentliches”) biedt veel service, want men kan er twee maal per week “etliche Stunden in den Büchern sich umsehen”! De hofjes worden met hun Nederlandse naam genoemd en naar hun functie beschreven, en op het Burchtterrein lopen zowaar witte pauwen. – “Ziemlich einsam und unangenehm, durch grosse und sumpfige Wiesen” voert de weg naar Utrecht, doch “an Gelehrten war hier nicht so viel Besonderes”. Düs terug naar Leiden. Daar is “der Profes-

afb. 7. Penning op *Albrecht von Haller* door *Caqué*. Brons, 47 mm.

afb. 2. Penning op *Barthold Niebuhr* door *F. Helfricht*. Brons, 45 mm.

Beide penningen uit Coll. Mr. N.F. Hofstee. Foto's H. Kleibrink.

soren Eifer und die Einrichtung der hohen Schule unvergleichlich" en deze laatste zelf "in blühendem Zustande". Bij de theologie was weliswaar "keiner so grundgelehrt, dass man in der Welt **Leben** von ihm machte; sie sind im Streite mit den Utrechter Gottesgelehrten", bij de juristen overleed de enige bekende vlak na Haller's aankomst, een ander is "gichtig und ausser **Brauch**", nr. 3 "ein **schöner Mann**" en nr. 4 "ein Genever", wat in dit verband wel iemand uit Genève zal betekenen. Dan is er nog "ein fleissiger, künstlicher, aber etwas unberedter Mathematicus. – In *unserer* Wissenschaft aber (cursivering van ons) hatten wir alles, was wir wünschen mochten". Vooral Boerhaave en Albinus worden hoog geprezen en met biografische details beschreven. Boerhaave "zog aus aller Welt Leute an sich", is dan ook uitzonderlijk geleerd in "**Medicis, Chemicis, Botanicis, Latinität, Theologie, Physik und Mathematik**", ziet er trouwens onooglijk uit en leeft als een arme bierbrouwer, maar toch heeft hij het "teils durch eine reiche Heirat, teils durch glückliche **Curen** (therapeutische successen) zu ungemeinem Reichtum gebracht" en woont op Oud-Poelgeest. Wat Albinus betreft, die is "zierlich" en "schön" – "und ich hoffe, in **Anatomicis** werde der grösste Mann daraus werden, den Europa gesehen (hat)". Ongevoon **schóón** gaat 't er bij Albinus op het *theatrum anatomicum* aan toe, wat iedereen moet opvallen die (zoals Haller later aan zijn notities moet hebben toegevoegd) "zu Paris den französischen Schweinen arbeiten geholfen hat".

Deze wat wijsneuzige aantekeningen maken deel uit van overigens lezenswaardige memoires, die wederom prof. Blok voor onze kennis van Hollands wetenschap en kunst in die tijd van informatieve waarde achtte.'

Haller was, d.w.z. werd, een groot geleerde, een internationale figuur maar ook aanzienlijk burger van zijn land, lid van de “Grosse Rat” van zijn vaderstad Bern en ook nog schrijver van naam: ook hij produceerde een historische roman, *Usona, eine morgenländische Geschichte*, maar curieus is vooral het leergedicht *Die Alpen*, waarin hij in verzen over de natuur van het hooggebergte op soortgelijke wijze filosofeert als hij ‘t in zijn dagboek in proza over de wetens- en bezienswaardigheden van het buitenland deed.²

Ludolf Wienbarg

Aan Wienbarg en Nederland heeft T. Hommes, de schoonvader van onze oud-burgemeester Vis, zijn Amsterdamse dissertatie van 1926 gewijd, getiteld *Holland im Urteil eines Jungdeutschen*. De sociale en publicistische beweging, die in de Duitse literatuurgeschiedenis ‘Das junge Deutschland’ heet, is ‘t bekendst geworden dank zij het publikatieverbod dat de Bondsdag van 1835 oplegde aan vijf schrijvers die anders, afgezien van de eerste, ook weer goeddeels vergeten zouden zijn: Heinrich Heine, Gutzkow, Laube, Mundt en Ludolf Wienbarg. De heren waren tegen het “oude”, tegen de “reactie”, tegen de restauratiegeest van Metternich, en hadden daarvan in geschrifte getuigd, Wienbarg in zijn *Ästhetische Feldzüge* van 1834. Maar al eerder was hij als literator gegrepen door het genre “Reisebilder”, dat door Heine zo virtuoos werd beoefend, en zo vatte hij als gouverneur ten huize van de Deense gezant in Den Haag de pen op en schreef zijn *Holland in den Jahren 7831 und 7832*, in een merkwaardige tijd dus wat de politieke situatie in de Lage Landen betreft.

“Ich habe Holland und die Hollander in einer merkwürdigen Zeit kennen gelernt. Ich sah ein Volk, das von Natur einem Kriege, besonders zu Lande, abgeneigt ist, sich ohne Not in einen kostspieligen Krieg verwickeln. Ich sah ein Volk, das einst aus Republikanern bestand, die Spaniens Zepher zerbrachen und Ludwigs XIV. Übermut demütigten, für einen -- König sein Schwert ziehen, um beleidigte Majestätsrechte an einem benachbarten Volk zu rächen. Zweifelhaft geworden an der Geschichte der Vergangenheit, schlug ich noch einmal ihre Blätter auf und las manche Zeile anders als vorher. Ich untersuchte die elektrische Sphäre der Gegenwart und fand sie künstlich geladen und mit geheimen Agentien geschwängert, die das Gewitter, das schon lange über Holland und Belgien stand, zum Ausbruch brachten”.

Aan Leiden wijdt Wienbarg drie hoofdstukken: “Leiden”, “Die Belagerung von Leiden” (waarin dit keer een Nederlandse vriendin van de Spaanse aanvoerder Valdez een rol speelt) en “Die Gemälde auf dem Stadthause zu Leiden”, waarvan hij, door ons naar de huidige benaming en

situatie geciteerd, er enige vermeldt: *Het laatste oordeel* van Lucas van Leyden en *De heldhaftigheid van burgemeester Van der Werf* van Mattheus van Bree, thans beide in de Lakenhal, met zes van de acht door Wienburg genoemde *Schuttersstukken* van Joris van Schooten; de twee andere zijn bij de stadhuisbrand van 1929 verloren gegaan, evenals de nog door Wienburg bewonderde schoorsteenstukken *Scipio's gerechtigheid* van Jan Lievens en *De rechtspraak van Brutus* van Carel de Moor.³

In het eerste hoofdstukje over “Leiden” constateert ook deze auteur met Duitse weemoed, dat men om hier de Rijn over te steken niet veel meer tijd nodig heeft dan om van de kop tot de staart van zijn paard te komen.⁴

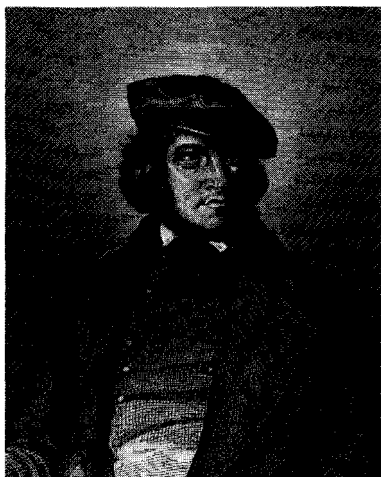
Het academische “Naturalienkabinett” (wellicht bedoelt hij ’s Rijks Museum van Natuurlijke Historie in het huidige Museum van Oudheden) karakteriseert hij als, “wie in Göttingen die Bibliothek, das einzige Residuum von Leidens ehemaligem Ruhm und gelehrter Grösse. Gegenwärtig ist kein eminenter Mann unter allen Professoren”. De senaatskamer betreedt hij zonder het ontzag, waarvan zijn leermeester in Bonn, professor Niebuhr, op college getuigd had, klaarblijkelijk in de bewoordingen die wij nog wel eens geciteerd vinden uit diens *Römische Geschichte*, namelijk dat er buiten Griekenland en Rome voor een filoloog geen heiliger oord bestaat dan de senaatskamer van de Leidse universiteit. Wienburg realiseert zich vooral hoezeer universiteit en industrie, twee verworvenheden van de 80-jarige oorlog, inmiddels zijn achteruitgegaan. “Zahlen werden die Zu- und Abnahme am schnellsten erläutert: 14.000 Menschen zur Zeit der Belagerung, wovon 6.000 darauf gingen (omkwamen); 80.000 zur Zeit des Westfälischen Friedens, kaum 30.000 gegenwärtig. Auch die Universität wird im Durchschnitt nur von 450 Studenten besucht. Früher machten allein die Engländer, die zu Leiden hörten, eben so viel und mehr aus”.

Tenslotte nog een karakteristiek citaat van de “jungdeutsche” republiek over de stichter van onze universiteit: “Der reichste, klügste und grossartigste aus dem Adel, der Schüler des Macchiavelli, Wilhelm von Nassau, stürzte den Thron des Königs von Spanien und brachte die Trümmer desselben für sich und seine Nachkommen auf die Seite (in veiligheid). Diese haben ein paar Jahrhunderte daran gezimmert, um wieder einen ordentlichen Thron daraus zu machen, und man weiss, es ist ihnen geglückt. Der Wiener Kongress hat aus holländischem Dukatengolde die Krone dazu geschenkt”.

Hoffmann von Fallersleben

’t Nauwst met Leiden en met mijn vak, de germanistiek, verbonden is tenslotte August Heinrich Hoffmann uit het tegenwoordig bij de Volkswagen-

afb. 3. Portret van *Hoffmann von Fallersleben*.

stad Wolfsburg behorende plaatsje Fallersleben, sinds 1823 Leids ere-doctor. Hij heeft in zijn Sturm und Drang- en studietijd gezwalkt tussen dichten en studeren en binnen de gekozen studie weer tussen klassieke en germaanse letteren, en heeft zich op advies van Jacob Grimm “beperkt” tot de germanistiek. We kunnen hem op de voet volgen (behalve met P.H. Nelde’s handige bibliografie, Amsterdam 1972) aan de hand van het 6-delige werk *Mein Leben* dat hij in 1868 op 70-jarige leeftijd publiceerde. Daaruit kennen wij zijn jeugdig wetenschapsideaal, de ongedeelde Duitse filologie. “Ich begriff darunter das Gotische, Alt-, Mittel-, Neuho-chdeutsche mit allen seinen Mundarten, das Altsächsische, Niederdeutsche und Niederländische, das Friesische, Angelsächsische und Englische, und das Skandinavische; ferner die deutsche Literatur- und Kulturgeschichte, alles Volkstümliche in Sitten, Gebräuchen, Sagen und Märchen, sowie endlich Deutschlands Geschichte, Kunst, Altertümer und Recht. Ich wollte die germanischen lebenden Sprachen nicht nur verstehen, sondern auch sprechen. So wie in mehreren Mundarten, so hatte ich es auch schon im Dänischen so weit gebracht, im Holländischen war ich nahe daran. Ich las manches Holländische, trieb Grammatik eifrig und sammelte aus einer Menge neuerer Liederbücher die wenigen zerstreuten Volkslieder”.

Gezegd moet worden dat hij door zijn rijkdom aan talent en ambitie dit ideaal trouw is kunnen blijven en bovendien in het genre “Volkspoesie” veel eigens heeft geproduceerd. Reeds bij zijn eerste bezoek aan Holland in 1821 waren onze geletterden op de hoogte van publikatie door de 23-jarige van “Volkslieder” en van Oudhoogduitse en Middelnederlandse teksten,

waaronder “ein Bruchstück aus dem mnl. Roman *Renout van Montelbaen* (...) mit einer Übersicht aller mir bekannt gewordenen Denkmäler der **mittel-niederländischen Dichtung**”. Hoffmann wordt goed ontvangen door de Haagse rijksarchivaris Hendrik van Wijn tot wie een Jacob Grimm zich zonder succes had gewend, door de Haarlemse boekdrukker Enschede die op zolder nog een handschrift van Jan van Boendale's *Lekenspieghel* had liggen, en door Leidse hoogleraren als Reuvens en H.W. Tydeman, Siegenbeek en Jan Melchior Kemper. Hij komt aan de Hooigracht in huis bij zijn vroegere landgenoot dokter Salomon en diens Nederlandse vrouw, maar moet wel wennen aan “die übertriebene Reinlichkeit im Hause, an das ewige **Putzen, Schrubben, Waschen, Bürsten, Ausklopfen, Fegen und Fittigen** (met de plumeau!), sowie an die pünktlich innegehaltene **Hausordnung**”. Hij is eigenlijk nog maar een soort ‘Wanderbursche’, veel meer romanticus nog dan “Harry (später Heinrich) Heine”, die hij in *Mein Leben* zó vermeldt onder de tegelijk met hem ingeschrevenen aan de zojuist (1818) geopende universiteit van Bonn, maar op stap met een vast plan, “eine literarische Reise”, op zoek naar handschriften van onuitgegeven oudere literatuur. “Die Universitätsbibliothek bot manches, das Meiste und Bedeutendste aber in ihren alten Handschriften die Bibliothek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Auf eine Benutzung ganz nach Wunsch durfte ich **rechnen**, man kam mir von allen Seiten auf das Freundlichste entgegen”. Hij werd dus blijkbaar hogelijk gewaardeerd, zelfs door Bilderdijk, die volgens Hoffmann tegen een familielid gezegd moet hebben: “Obschon er ein *Mof* ist, so mag ich ihn doch wohl **leiden**”.⁵

Hoffmann onderscheidde zich als iemand, “der so eifrig und noch so **jung** für die ältere holländische Literatur etwas unternahm, woran kein **holländischer Gelehrter bisher** gedacht hatte”. Zo heeft hij in Leiden een filologisch vruchtbare tijd, 22 juni tot 6 oktober 1821, maakt een catalogus van boeken en handschriften van de ‘Maatschappij’, kopieert handschriften en publiceert artikelen in Reuvens’ tijdschrift “Antiquiteiten”, bereidt latere werken als *Altholländische Sprachdenkmale* en vooral *Horae Belgicae* voor, en legt, zij ‘t aanvankelijk als een roepende in de woestijn onzer eigen letteren, maar wèl door de “Maatschappij” met het lidmaatschap (1865 erelidmaatschap) en door de Leidse senaat met een naar Breslau opgestuurde doctorsbul geëerd, als Duftser de grondslag voor een Nederlandse neofilologie.

In Breslau werd H.v.F. (aldus zijn veelgebruikte initialen) achtereenvolgens bibliothecaris en hoogleraar, maar hij bleef zoveel mogelijk ambulant langs universiteits- en kloosterbibliotheken, b.v. via Italië en Praags naar Wenen en Parijs, naar Kopenhagen en Brussel, en arriveerde op 17 september 1836 weer in Leiden, inmiddels ook al lid van het Koninklijk Instituut in Amsterdam en door Willem 1 begiftigd met “eene gouden medaille ter

waarde van 25 dukaten". Hij vindt hier weer gelegenheid tot "gemeinsame oder verwandte wissenschaftliche Bestrebungen", zoals met de naamgever van onze huidige hogere beroepsopleiding voor museummedewerkers, G.C. Reinwardt, klaagt wat over het weer en over het feit dat hier "kein Wirtshausleben wie bei uns" is, bezoekt op 3 oktober het toneelstuk *Het ontzet der stad Leiden* van Maarten Westerman (1809) en vertrekt op 5 oktober "mit dem Postwagen nach Nimwegen und von da mit dem Dampfschiff weiter". Zijn niet aflatende hoon op het Pruisische "Paradies der Diener und Soldaten" (*Unpolitische Lieder*, 1840) kost hem zijn professoraat, maar zijn welhaast vogelvrij bestaan op een karig wachtgeld hindert hem niet in zijn door veel 'Finderglück' begunstigde bibliothecarisch speuren (Valenciennes: *Ludwigslied!*) en in zijn publicistisch werk.

Zijn latere reizen worden vergemakkelijkt door de stoomtrein en, wat Leiden betreft, door de welbespraakte gastvrijheid van nu eindelijk een echte en gekwalificeerde vakgenoot, Matthijs de Vries, die hier in 1853 hoogleraar in het Nederlands was geworden en tien jaar later de eerste aflevering van zijn *Middelnederlandsch Woordenboek* aan Hoffmann von Fallersleben opdroeg. Van 24 april tot 6 mei 1854 logeerde H.v.F. bij De Vries naast de universiteitsbibliotheek, en wel "so angenehm wie nur ein Deutscher hier leben kann". - "Wenn ich hier ein Vierteljahr bliebe, so würde der Moff ein *fatsoenlijke Hollander*". Meer nog: "Die literarischen Schätze Leidens stehen mir alle zu Gebote (und) soeben sendet mir ein *Haager* Buchhändler, Herr M. Nijhoff, die ganze Sammlung des Vereins *ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde*". Met De Vries spreekt hij veel over diens eigenlijke levensproject, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Op 5 mei houdt hij voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde "eene voordragt", aldus de N.R.C. van 9 mei 1854, "die niet minder om het onderwerp daarin behandeld, als om de omstandigheid, dat zij door *eenen* buitenlander in de Nederlandsche taal werd uitgesproken, *allerbelangrijkst* mag genoemd worden". Dan reist Hoffmann via België naar Weimar, waar hij voor 't eerst sinds Breslau enige rust vindt, trouwens als steeds ook veel vriendschap, o.a. met de "Grossherzogliche Hofcapellmeister" Franz Liszt, die ook enige van zijn verzen heeft getoonzet. In 1855 bezoekt hij Den Haag, is maar kort in Leiden wegens afwezigheid van Matthijs de Vries, en wordt in hetzelfde jaar ridder Nederlandse Leeuw. In 1856 gaat hij eerst naar België, waar hij Conscience en de Vlaamse Beweging aan zijn hart drukt, en komt dan net op tijd in Leiden om bij De Vries het met veel speeches en toosten gepaard gaande etentje bij te wonen dat de professor aan zijn studenten aanbiedt, in wier opdracht J.C. d'Arnaud Gerkens een portret van hem heeft getekend.⁷ Het was H.v.F.'s laatste bezoek aan Leiden. Hij kreeg tenslotte een aanstelling als bibliothecaris in Corvey, en

daarheen zendt De Vries hem de bovengenoemde opdracht, waarin hij hem huldigt als niet meer of minder dan de ontdekker van “de rijkdom en de beteekenis onzer Middeleeuwsche letteren”. In 1866 werd Hoffmann von Fallersleben lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Leiden's ontzet, de stad Leiden, de Leidse universiteit zijn begrippen, die ook op buitenlandse literatoren, geleerden en andere reizigers hun aantrekkingskracht uitoefenen. Een paar Duitse schetsen uit de 18de en 19de eeuw zijn hier bijeengebracht. Hoe ze lijken, hangt veelal van de auteurs af; dat we er doorgaans goed opstaan, stemt tot voldoening, maar we zullen het er natuurlijk wel naar moeten maken.

AANTEKENINGEN

1. P.J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Valk*, dl. 3, 1925, p. 423/4.
2. *Haller in Holland*, 1725-1727, is in ons land toegankelijk geworden door een uitgave van de Gist-en Spiritusfabriek, verzorgd door prof. dr. G.A. Lindeboom, 1958.
3. Zie ook R.E.O. Ekkart, “De prooi der vlammen. Bij de stadhuisbrand van 1929 verloren gegane schilderijen”, *Leids Jaarboekje* 71 (1979), p. 113-136.
4. Wienbarg zegt het een beetje à la Heine, maar de identiteit van deze “Rijn” met het stuk Schaffhausen-Lobith is natuurlijk wel vreemd. “In Leyden sieht man den Rhein noch als einen Bach”, schrijft ook de historicus Barthold Georg Niebuhr in zijn *Circularbriefe aus Holland* (1808), waarop hier slechts in het voorbijgaan kan worden gewezen, hoe lezenswaardig ze ook zijn. Niebuhr vermeldt nog dat de Rijn zich sinds kort niet meer “in dem losen Dünensande verliert”, maar per kanaal en sluis in Katwijk naar zee geleid wordt. “Die Hauptschleuse soll ein Meisterwerk sein”, maar daar heeft hij zelf natuurlijk geen verstand van (*Nachgelassene Schriften nichtphilologischen Inhalts*, p. 133-147).
5. Reeds in 1837 verschenen *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk aan A.H. Hoffmann van Fallersleben*.
6. Waar hij de *Merigarto* vond, waarop N.Th.J. Voorwinden in 1973 te Leiden is gepromoveerd.
7. Thans in het Academisch Historisch Museum te Leiden; Hoffmann's vermakelijke verslag in *Mein Leben*, deel VI, p. 146/7.

LEIDSE BIBLIOTHEKEN ROND DE EEUWWISSELING

door

J.P.M. Roozen

De 19de eeuwse bibliotheek- en leesvoorzieningen waren standsgebonden: de gegoede burgerij had haar leesgezelschappen en leesmusea; het volk had zijn volksbibliotheken. Deze scheiding hing nauw samen met de starre sociale structuur, die eveneens gebaseerd was op de tweedeling van gegoede burgerij en volk. Deze laatste groep omvatte ieder, die niet tot de gegoede burgerij behoorde: ambachtslieden, loonarbeiders en boeren.

In de tweede helft van de 19de eeuw trad in ons land een complex op van maatschappelijke veranderingen, als gevolg van de Industriële Revolutie: het statische karakter van de samenleving werd doorbroken door het ontstaan van nieuwe sociale groepen, w.o. de middenstand en de fabrieksarbeiders, en de behoefte aan kennis en ontwikkeling werd groter onder alle lagen van de bevolking, m.n. onder de lagere bevolkingsgroepen. Hierdoor gingen steeds meer personen gebruik maken van het algemeen-vormend onderwijs en het vakonderwijs.

Als gevolg hiervan ontstond behoefte aan een instelling, waar men terecht kon om zijn kennis op allerlei gebied te onderhouden en uit te breiden. Men kon hiervoor niet terecht bij de bestaande bibliotheek- en leesvoorzieningen. De lagere klasse had geen toegang tot de leesgezelschappen en leesmusea; de enige voor haar toegankelijke instellingen, waren de volksbibliotheken. Deze kwamen echter niet tegemoet aan de toenemende behoefte aan kennis.

Een heroriëntering op bibliotheekgebied was dus noodzakelijk. Deze heroriëntering vond plaats rond de eeuwwisseling en werd bepaald door twee nieuwe bewegingen: die voor het Toynbeewerk en die voor de Openbare Leeszaal en Bibliotheek. Er vond een ontwikkeling plaats, die leidde tot het verdwijnen van het oude idee van de standsgebonden volksbibliotheek en het ontstaan van een nieuw type bibliotheek, de openbare bibliotheek. Dit artikel wil een overzicht geven van de ontwikkeling op bibliotheekgebied in de stad Leiden, die plaatsvond in de periode van ± 1890 tot ± 1910 , en is toegespitst op de drie grootste bibliotheken: de Nutsbibliotheek, de Volksleeszaal en de Openbare

Leeszaal en Bibliotheek "Reuvens". Dit artikel zal hoofdzakelijk een beschrijvend karakter hebben; hierbij zal onderzocht worden, in welke vorm de nieuwe sociale structuur en de toegenomen behoefte aan vermeerdering en verspreiding van kennis van invloed zijn geweest op de drie bibliotheken.

De Leidse Nutsbibliotheek

Het departement Leiden van de Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen had in 1823 een volksbibliotheek opgericht. Men wilde hiermee voor minvermogenden uit de werkzame volksklasse godsdienstige en zedelijk nuttige boeken kosteloos ter beschikking stellen. De boekencollectie beantwoordde volledig aan dit doel; zij was opvoedkundig van strekking en had een specifiek Christelijk karakter. Later in de 19de eeuw raakten de godsdienstige en zedenkundige boeken wat meer op de achtergrond en werd de collectie uitgebreid met romans en dichtwerken. De bibliotheek was aanvankelijk ondergebracht in de regentenkamer van het Jean Pesijnshof in de Kloksteeg en werd in 1850 overgebracht naar het nieuwe gebouw van 't Nut aan het Steenschuur.

In het begin van de negentiger jaren van de vorige eeuw zag de situatie in de Nutsbibliotheek er op het eerste gezicht gunstig uit. Het aantal lezers liep op tot een recordaantal van 439 in 1896. De oorzaak hiervan lag in de uitbreiding van de openingstijden op vrijdagavond, naast de bestaande openstelling op vrijdagmiddag. De toename van het aantal lezers had echter een toename van de kosten van de bibliotheek tot gevolg; de slijtage van de boeken werd groter en uitbreiding van de collectie werd noodzakelijk. Herhaaldelijk moest om een aanvullend subsidie gevraagd worden aan het departementsbestuur, dat hieraan echter steeds minder vaak kon voldoen. De geldelijke middelen van het departement waren afgenomen, omdat het aantal leden ervan sinds $\pm$ 1880 voortdurend daalde. Daarom was men genoodzaakt zich tot het hoofdbestuur van 't Nut in Amsterdam te wenden voor een extra toelage.

Deze buitengewone subsidies konden helaas niet verhinderen dat in 1897 de bibliotheek voor anderhalfjaar gesloten moest worden, omdat veel boeken zó versleten waren, dat ze niet meer konden worden uitgeleend. Nadat de collectie weer was hersteld, werd de bibliotheek heropend, maar als bezuinigingsmaatregel moest de openstelling op vrijdagavond worden afgeschaft. Door deze maatregelen nam het gebruik van de bibliotheek schrikbarend af, het aantal lezers bedroeg in 1899 nog slechts 73. Het jaarlijkse aantal uitleningen bedroeg in dat jaar nog slechts een zevende deel van het aantal van vóór de sluiting. Het gebruik van de bibliotheek nam

afb. 1. Het gebouw van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aan het Steenschuur. Foto Goedeljee, ca. 1880. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

weer toe, toen in 1899 de openstelling werd verzet van vrijdagmiddag naar vrijdagavond, maar het aantal lezers bereikte niet meer zijn vroegere hoogte. Men kwam niet meer boven 227 lezers in 1910. Opmerkelijk is dat het jaarlijkse aantal uitgeleende boeken snel steeg in deze tijd. Een verklaring hiervoor is misschien de invoering van de leerplichtwet in 1900.

De teruggang van het aantal lezers was een probleem waar ook de Nutsbibliotheken in andere plaatsen mee kampten. Daarom werd in 1909, op initiatief van het hoofdbestuur van 't Nut, een commissie ingesteld, die als taak kreeg de situatie in de Nutsbibliotheken te onderzoeken en voorstellen tot reorganisatie te doen. De resultaten van het onderzoek, samengevat in een rapport uit 1913¹, worden hieronder puntsgewijs behandeld. Telkens zal gekeken worden in hoeverre de conclusies op de Leidse Nutsbibliotheek van toepassing waren.

1) De Nutsbibliotheken bezaten in het algemeen teveel verouderde boeken en tijdschriften. De voorbeelden van verouderde literatuur, die het rapport vermeldde, kwamen slechts in geringe mate voor in de Leidse biblio-

theek. Van de twaalf genoemde verouderde tijdschriften kwamen er **twee** voor: Europa en Het Leeskabinet. Van de verouderde boeken kwam er geen voor. De schrijvers, die het rapport adviseerde op te nemen, waren voor de helft aanwezig: Van Eeden, Tolstoi en Schimmel. Hieruit blijkt **dat** de kwaliteit van de, in Leiden aanwezige, literatuur niet ongunstig was.

2) In alle Nutsbibliotheken werden romans het meest gelezen. Ook in Leiden waren zij het populairst. Het merendeel van de 1850 titels uit de catalogus van 1892² bestond uit romans. Boeken van schrijvers als Conscience, Dickens en Van Lennep kwamen in grote aantallen voor. Jules Verne spande de kroon met maar liefst 99 boeken. Studieboeken kwamen in Leiden slechts in geringe mate voor. Zij bestreken voornamelijk de gebieden van de vaderlandse geschiedenis, land- en volkenkunde, reisverhalen en de natuur. Literatuur over eigentijdse onderwerpen als economie, staatkunde, maatschappelijke vraagstukken en beroepen of ambachten ontbrak geheel.

3) Op de vraag welke categorieën van lezers van de Nutsbibliotheken gebruik maakten, kon de commissie geen antwoord geven. Dit hing samen met het feit dat 't Nut zich nooit op specifieke bevolkingsgroepen had gericht. De doelgroep werd steeds aangeduid met de brede term van "minvermogenden". De Nutsbibliotheek had voor het toelaten van lezers enkel een financiële grens. Het lezersreglement van 1892 van de Leidse bibliotheek vermeldde dat zij, die (financieel gezien) leden of begunstigers van 't Nut konden zijn, niet als lezers werden toegelaten.³ Over de doelgroep van de Nutsbibliotheken zei het hoofdbestuur in een memorie van 1881, dat men aan het begrip "volk" niet te enge grenzen mocht stellen: het betekende niet alleen **degenen**, die een geringe ontwikkeling bezaten, maar ook **degenen**, "wier geestelijk verteringsvermogen verder reikt dan dat der massa". De bibliotheken moesten tevens toegankelijk zijn voor personen uit hogere maatschappelijke kringen, die de financiële middelen misten om langs een andere weg goede boeken te lezen.⁴ Hieruit blijkt dat de Nutsbibliotheken een charitatief karakter hadden; geestelijke liefdadigheid onder minvermogenden.

Het rapport vermeldde dat het aantal jeugdige lezers toenam in de Nutsbibliotheken. In Leiden was dit ook het geval. Met name door het openstellen van de bibliotheek op vrijdagavond was het aantal jongere lezers toegenomen; zij moesten wel de minimum leeftijd van twaalfjaar bezitten. Bij de opheffing van de bibliotheek in 1935 was het zelfs zo dat de meeste lezers kinderen waren.

4) Tenslotte vermeldde het rapport dat het technisch-administratieve beheer van de Nutsbibliotheken in het algemeen zeer gebrekkig was. De reden hiervan was dat het bibliotheekwerk uitsluitend door vrijwillige

krachten werd gedaan. In Leiden werd de uitlening verzorgd door de bestuursleden; telkens moesten er vier aanwezig zijn. Daarnaast was er een bibliothecaris, eveneens een vrijwillige kracht, die de catalogus bijhield en voorstellen deed tot het aankopen van nieuwe lectuur.

Als middel tot verbetering van de situatie in de bibliotheken werd in het rapport het voorstel gedaan om een permanente commissie in te stellen. Dit gebeurde in 1913. Zij kreeg als taak de departementen te adviseren bij het verwijderen van verouderde en het aanschaffen van nieuwe lectuur en het invoeren van verbeteringen op het technisch-administratieve vlak.

In 1915/16 heeft deze commissie adviezen gegeven aan de Leidse Nutsbibliotheek, maar helaas is over de resultaten hiervan niets bekend. Het gedenkboekje, dat in 1924 werd uitgegeven bij het honderdjarig bestaan van de bibliotheek, vermeldde slechts dat er in 1918 en 1923 een flinke opruiming werd gehouden.⁵ Deze reorganisatie heeft echter niet mogen baten, want het aantal lezers liep steeds verder terug, zodat in 1935 werd besloten tot opheffing van de bibliotheek. Als belangrijkste oorzaak werd vermeld, het bestaan van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek "Reuvens", die veel lezers tot zich had getrokken.⁶

Het Toynbeewerk

Aan het eind van de vorige eeuw ontwikkelden zich nieuwe denkbeelden binnen het volksontwikkelingswerk, onder invloed van de beweging voor het Toynbeewerk. Ook op het gebied van de volksbibliotheek bracht deze beweging nieuwe ideeën voort.

Het Toynbeewerk vond zijn oorsprong in Engeland, in universitaire kringen van Oxford. In de jaren tachtig van de 19de eeuw was hier een beweging ontstaan, die de Londense arbeidersbevolking in haar uitzichtloze situatie wilde helpen. Door de industrialisatie was in de grote industriesteden een fabrieksproletariaat ontstaan, dat lichamelijk en geestelijk verdorde. In 1886 werd midden in de arbeiderswijk van East-End een hoofdkwartier voor deze beweging opgericht, "Toynbee-Hall", genoemd naar een van de initiatiefnemers van de beweging, Arnold Toynbee, lector te Oxford. Toynbee-Hall bood academici en studenten de mogelijkheid om enige tijd vrijwillig maatschappelijk werk te doen, o.a. door het houden van cursussen, lezingen, tentoonstellingen en ontspanningsavonden en door het oprichten van een leeszaal en bibliotheek.

Het belangrijkste kenmerk van het Toynbeewerk lag in de grote waarde, die werd toegekend aan het vestigen van persoonlijk contact met de arbeiders. Men beschouwde het werk als een wederzijds proces. Enerzijds wilden de studenten hun kennis ten nutte maken van de arbeiders, anderzijds

hoopten zij zelf wat te leren van de omgang met arbeiders. De basis van het werk was dus een wederzijdse waardering tussen hogere en lagere klasse, die als elkaars gelijken werden gezien. Hierin lag een groot verschil met het vroegere volksontwikkelingswerk, zoals in Nederland door 't Nut werd gedaan. Dit was een eenrichtingsproces geweest van de hogere naar de lagere stand, een "geestelijke liefdadigheid".

De nieuwe beweging voor het Toynbeewerk kreeg in Nederland invloed binnen het hoofdbestuur van 't Nut. Het hoofdbestuur stond meer open voor nieuwe denkbelden dan de departementen, die aan het eind van de eeuw een ingeslapen indruk maakten. Het hoofdbestuur, onder leiding van de algemeen secretaris Bruinwold Riedel, wilde de departementen stimuleren tot een grotere maatschappelijke betrokkenheid door de aandacht te vestigen op het Toynbeewerk. Wat de volksbibliotheken betrof, wilde men deze omvormen tot een soort sociëteitslokalen met een leeszaal en bibliotheek, waar mensen uit allerlei richtingen en kringen elkaar konden ontmoeten. De plannen van het hoofdbestuur vonden bij de departementen weinig weerklank. De algemene vergadering van departementen van 1895 besloot weliswaar dat het Toynbeewerk gestimuleerd moest worden, maar zij beperkte de steun tot geldelijke bijdragen. Een actieve bijdrage bleef achterwege. De vergadering besloot tevens dat het op- of inrichten van leeszalen niet gesteund zou worden. Met deze beslissing blokkeerde zij de weg naar een reorganisatie van de Nutsbibliotheken. Het Nederlandse Toynbeewerk bleef geheel los staan van 't Nut, afgezien van het feit dat individuele Nutsleden wél hun steun en medewerking gaven, zoals in Leiden prof. Van der Vlugt.

In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw kwam het Toynbeewerk in een aantal Nederlandse steden van de grond. Op enigszins grote schaal werd het in Leiden en Amsterdam opgezet, in Leiden volledig door studenten en academici. Men werd hier gedeeltelijk door de voorbeelden uit Engeland beïnvloed, maar voor een ander deel bouwde men voort op het werk dat reeds door enkele personen werd gedaan, zoals mr. Steinmetz.

Steinmetz, destijds repetitor te Leiden en later hoogleraar in de etnologie en oprichter van de eerste volksuniversiteit in Amsterdam, was begonnen met het geven van cursussen voor werklieden. Het hoofddoel was niet zozeer het meedelen van kennis, maar veeleer het geestelijk en zedelijk opvoeden van de werkman tot beschaafd man en denkend wezen. Dit wilde hij bereiken door met de leerlingen op vriendschappelijke voet te komen, door hen te respecteren en door hun wijze van denken en voelen en hun economische omstandigheden te leren kennen. Hij werkte dus volledig in de geest van het Toynbeewerk. Later schreef hij dat hij toen nog niets over het

Engelse Toynbeewerk had gehoord en dat zijn werk een spontane uiting van zijn gevoel voor het volk was.⁷

Toen het Toynbeewerk in Nederland onder de aandacht kwam, probeerde Steinmetz, via enkele artikelen in het Algemeen Nederlands Studentenweekblad "Minerva", het werk aanhang te doen vinden onder studenten. Een andere belangrijke stimulator van de beweging was prof. Van der Vlucht. In 1892 verscheen van hem een artikel over het Toynbeewerk in *De Gids*. Van invloed op de opkomst van het Toynbeewerk in Leiden is waarschijnlijk ook geweest de uitkomst van de arbeidsenquête van 1890. Veel studenten kregen hierdoor een indruk van de situatie, waarin de Leidse arbeiders verkeerden.

De Volksleeszaal

Het Toynbeewerk had in 1891 voldoende aan invloed gewonnen in Leiden om een aantal studenten en academici bereid te vinden een leeszaal en bibliotheek voor werklieden op te richten. Hiertoe werd de Vereniging Volksleeszaal in het leven geroepen, vermoedelijk op initiatief van prof. Van der Vlucht en mr. Steinmetz. De vereniging bestond uit studenten, academici en enkele personen uit de burgerij. Zij stelde zich ten doel het verschaffen van goede lectuur aan werklieden, waarbij men uitging van de gedachte dat voorrechten van ontwikkeling en maatschappelijke stand plichten met zich meebrachten tegenover in deze opzichten minder bedeelde. De bibliotheek werd gevestigd in het bovenhuis Haarlemmerstraat 163. Om zoveel mogelijk werklieden de kans te geven van de Volksleeszaal gebruik te maken, was zij van september tot juli elke avond geopend en bovendien op zondagmiddag. Het lidmaatschapsgeld bedroeg tien cent per halfjaar.

De leeszaal nam een centrale plaats in. Men kon er kranten van alle politieke richtingen, tijdschriften, vakbladen en naslagwerken lezen. Tevens vormde de leeszaal een ontmoetingsplaats, waar studenten, academici, werklieden en burgers elkaar konden leren kennen en met elkaar van gedachten konden wisselen. Aan educatief werk in de leeszaal werd groot belang gehecht. Telkens moesten twee commissarissen aanwezig zijn om vragen te beantwoorden, waartoe de lectuur aanleiding gaf. Deze vragen liepen dan vaak uit in discussies over allerlei onderwerpen. Hierin lag een groot verschil met de Nutsbibliotheek, waar een leeszaal ontbrak; evenmin was daar sprake van educatief werk.

In de uitleenbibliotheek werd, evenals in de Nutsbibliotheek, het grootste deel van de collectie ingenomen door ontspanningslectuur. Schrijvers als Aimard, **Bosboom** Toussaint, **Dickens**, Van Lennep, Marlitt en

Verne overheersten. De afdeling studieboeken gaf echter een totaal ander beeld. Waren in de Nutsbibliotheek studieboeken aanwezig over een beperkt aantal onderwerpen, de Volksleeszaal bevatte een groot aantal studieboeken over allerlei onderwerpen: o.a. economie, staatkunde, maatschappelijke vraagstukken, natuurkunde, werktuigkunde, geschiedenis, kunstgeschiedenis, gezondheidsleer en land- en volkenkunde.

De aanwezigheid van zulke literatuur duidt op een verband, dat aanwezig was met de cursussen, die door een aantal studenten werden gegeven, in navolging van Steinmetz. Men moest in de bibliotheek de literatuur kunnen vinden, die in de cursussen ter sprake kwam. Het is begrijpelijk dat deze literatuur niet alle werknemers aansprak, maar hoofdzakelijk degenen onder hen, die enige ontwikkeling bezaten. Ofschoon de Volksleeszaal toegankelijk was voor alle manlijke werklieden boven 18 jaar, kwamen haar bezoekers voornamelijk uit de “gezeten werkmansstand”. Dit waren voornamelijk de geschoolde arbeidskrachten. Bij hen was een behoefte ontstaan om zich algemeen te ontwikkelen, omdat de gezeten werkmansman bij de kieswetuitbreiding van 1896 het kiesrecht zou krijgen en omdat vanuit deze groep de eerste vakbonden tot stand kwamen.

De Vereniging Volksleeszaal beperkte zich niet enkel tot het leeszaal- en bibliotheekwerk. Zo bood zij de mogelijkheid tot het verkrijgen van gratis juridisch advies. Regelmatig werden lezingen georganiseerd, bijv. over evenredige vertegenwoordiging en over coöperatie. Ook het gezelligheidsaspect was aanwezig. Men wilde het de werklieden zo aantrekkelijk mogelijk maken, zodat zij de Volksleeszaal in plaats van de kroeg zouden bezoeken. Bovendien had het gezelligheidsaspect nog een andere betekenis: men wilde de persoonlijke en ongedwongen verhouding tussen de leiders en de bezoekers stimuleren, waarop het Toynbeewerk gebaseerd was. Er was een kamertje, waar men dam, schaak of domino kon spelen, chocolademelk en bier waren verkrijgbaar en jaarlijks werden de leden en hun echtgenotes getraakteerd op een feestavond met muziek, zang en toneel.

De Volksleeszaal heeft slechts kort bestaan. De voornaamste oorzaak hiervan was dat de vereniging hoofdzakelijk een studentenaangelegenheid was. Hierdoor had zij een wankel financiële en organisatorische basis. Dit vond zijn weerslag in het afnemen van het aantal leden van de bibliotheek. Dit aantal was de eerste jaren zeer groot geweest; het eerste halfjaar hadden zich meer dan 400 leden aangemeld. Op drukke avonden trok de leeszaal wel 30 bezoekers. In 1895 werd het grootste aantal leden bereikt van 425; de volgende jaren daalde het aantal tot het in 1897 nog slechts 179 bedroeg.

Een van de oorzaken van de achteruitgang lag op het financiële vlak. De gelden, die door de studenten bijeengebracht waren voor de oprichting en het onderhoud van de Volksleeszaal, bleken onvoldoende om de zaak aan

de gang te houden. Door het voortdurende komen en gaan in de studentenwereld was geen continuïteit van inkomsten mogelijk. Bovendien vond de leeszaal onder de meergegoede studenten weinig sympathie. Om de financiële situatie te verbeteren richtte men zich in 1892, via een circulaire, tot de Leidse burgerij. Kennelijk bestond bij de burgerij de vrees dat het Toynbeewerk sociale onrust zou uitlokken. Daarom werd uitdrukkelijk vermeld in de circulaire dat de Volksleeszaal van alle partijdigheid vrijgehouden zou worden. Een bewijs hiervoor was de aanwezigheid van een aantal voor-
aanstaande personen in het comité, dat de circulaire had samengesteld, waaronder prof. Van der Vlugt en mr. Steinmetz. Het rondzenden van de circulaire had een gering succes. De bijdrage van de burgerij bleef beneden het bedrag, waarop men gerekend had. Toen de inkomsten van studenten-
zijde afnamen, was de ondergang dan ook onvermijdelijk.

Naast financiële problemen waren er problemen van organisatorische aard. Door het voortdurende vertrek van studenten, ontstond er spoedig een tekort aan medewerkers. Daarom werd een vaste bediende aangesteld, een beambte van de Universiteitsbibliotheek. Met deze aanstelling werd inbreuk gedaan op een van de principes van het Toynbeewerk, nl. dat van persoonlijke toewijding van studenten. De verwachtingen waren kennelijk te hoog gespannen geweest! Nadelig op het bezoek aan de Volksleeszaal werkte ook de bekrompen behuizing in het bovenhuis Haarlemmerstraat 163, dat bereikbaar was via de benedenliggende confectiewinkel. Er was slechts één lokaal, dat zowel als lees- en als conversatiezaal werd gebruikt.

Al deze problemen leidden ertoe dat de Volksleeszaal niet langer zelfstandig kon blijven bestaan. Om opheffing te voorkomen werd een oplossing gezocht in samenwerking met het Leidse Volkshuis. Deze, in 1899 opgerichte, instelling was, evenals de Volksleeszaal, geïnspireerd op de Toynbeegeest. De doelstelling van het Volkshuis was het verhogen van de ontwikkeling, beschaving en het levensgeluk onder de arbeidende en daarmee gelijkstaande klassen, o.a. door het verspreiden van nuttige kennis, het aanmoedigen van wetenschap, kunst en gemeenschapszin, het verschaffen van gepaste ontspanning en het bevorderen van de omgang tussen de verschillende kringen van de maatschappij. We hebben reeds gezien dat deze elementen ook bij de Volksleeszaal aanwezig waren. De Volksleeszaal kan daarom beschouwd worden als een voorloper van het Volkshuis, al had het Volkshuis een veel bredere basis en een veel uitgebreider werkterrein.

In 1899 sloten de besturen van Volksleeszaal en Volkshuis een overeenkomst, waarbij de leeszaal en bibliotheek werden ondergebracht in het gebouw van het Volkshuis aan de Apothekersdijk. Voor het Volkshuis had dit het voordeel dat zij de beschikking kreeg over een leeszaal en bibliotheek. De Volksleeszaal behield haar eigen bestuur en haar eigen financiële

afb. 2. Kinderbibliotheek in het Leidse Volkshuis.

middelen. Om het bezoek te stimuleren konden ook vrouwen lid worden. Bovendien was er thee, koffie, bier en limonade verkrijgbaar. Deze maatregelen hadden echter geen resultaat. Het ledenaantal nam nog verder af. In 1908 werd besloten de Volksleeszaal op te heffen, waarbij de boeken in beheer werden gegeven aan het Volkshuis.

De beweging voor de Openbare Leeszaal en Bibliotheek

Rond de eeuwwisseling was in Nederland in enkele steden een geheel nieuwe bibliotheekvorm ontstaan, de openbare leeszaal en bibliotheek (afgekort tot openbare bibliotheek). Het idee van de openbare bibliotheek was afkomstig uit Amerika en Engeland. Hier bestonden reeds rond het midden van de 19de eeuw "public libraries"; dit waren voor iedereen toegankelijke leeszaal en bibliotheken, die geëxploiteerd werden met steun van de overheid. Rond de eeuwwisseling vond dit idee aanhang in enkele steden in intellectuele kringen, zoals in Leiden. Snel breidde het zich uit tot een beweging, die in steeds meer steden aanhang vond. De Leidse openbare bibliotheek, opgericht in 1909, was destijds de zevende in ons land; in 1917 bestonden er reeds 30.

Een belangrijk stimulator van de beweging was dr. H.E. Greve. In zijn proefschrift "Openbare leesmusea en volksbibliotheken" uit 1906, gaf hij

een algemeen overzicht van de sociaal-pedagogische, technische en financiële zijde van de openbare bibliotheek. Greve werd een centrale figuur bij het oprichten van openbare bibliotheken; ook in Leiden, waar men zich volledig op zijn denkbelden baseerde.

De openbare bibliotheek onderscheidde zich, volgens Greve, van de 19de eeuwse volksbibliotheken door haar principe dat zij niet voor één bepaalde bevolkingsgroep bestemd was, die der onbemiddelden en minderontwikkelden, maar voor iedereen. Waarom voor iedereen? Ten eerste omdat dit de zekerste waarborg zou bieden voor de kwaliteit van de aanwezige literatuur; er moest steeds rekening worden gehouden met de eisen van een kieskeurig en ontwikkeld publiek en niet enkel met die van minderontwikkelden. Ten tweede omdat de openbare bibliotheek een plaats wilde vervullen in het systeem van het openbaar onderwijs. Zij moest daarom alles bieden dat bij het onderwijs en de opleiding nodig was aan boekenmateriaal; tevens moest zij de hulpmiddelen bieden om aangeleerde kennis te kunnen onderhouden. Verder moest zij literatuur bieden, die tot hulpmiddel kon dienen bij het uitoefenen van een bepaald beroep, bij het uitbreiden van vakkennis en bij het zich verdiepen in sociale en toegepast-wetenschappelijke vraagstukken. De openbare bibliotheek had dus een maatschappelijke functie van voorlichtingsdienst voor de plaatselijke bevolking. In de collectie moesten alle richtingen op politiek, godsdienstig en niet-godsdienstig gebied vertegenwoordigd zijn. Dit neutrale karakter was noodzakelijk, omdat de openbare bibliotheek voor iedereen bestemd was, ongeacht geslacht, godsdienstige of politieke overtuiging.

De Openbare Leeszaal en Bibliotheek "Reuvens"

Het initiatief tot de oprichting van een openbare bibliotheek in Leiden kwam van het bestuur van de, in 1908 opgeheven, Volksleeszaal. Het bestuur was ervan overtuigd dat alleen uiterlijke factoren de ondergang van de Volksleeszaal hadden veroorzaakt. Zij wilde proberen een nieuwe leeszaal en bibliotheek op te richten, op bredere grondslag. Daarom had zij in mei 1908 een openbare bijeenkomst belegd, waarop de kwestie besproken werd of Leiden een openbare bibliotheek moest krijgen. Dr. Greve trad hier op als spreker. Hij benadrukte dat de openbare bibliotheek voor iedereen bestemd was: "t Moet een inrichting zijn, waar wie dan ook kan inloopen om te vinden wat hem belang inboezemt: de onderwijzer, de winkelier, de ambachtsman, de werkman, kortom een ieder uit **elken** kring in de **maatschappij**".⁸

Ondanks de geringe belangstelling van de kant van de burgerij voor deze bijeenkomst, werd toch besloten een openbare bibliotheek op te

richten. Op initiatief van de professoren Van der Vlugt en Lorentz, werd een commissie gevormd om de oprichting voor te bereiden. Naast beide professoren hadden hierin nog 17 andere personen zitting, waaronder prof. Kuenen, de conservator van de Universiteitsbibliotheek dr. Molhuysen, de gemeentearchivaris mr. Overvoorde, twee directeurs van kweekscholen voor onderwijzers, twee hoofden van lagere scholen, de directeur van de K.N. Grofsmederij en een arts. Burgemeester De Ridder nam het voorzitterschap op zich.

In het betrekken van deze personen bij de oprichting zagen de initiatiefnemers waarschijnlijk een waarborg om de financiële steun van de burgerij te krijgen. Dat deze steun noodzakelijk was, had het mislukken van de Volksleeszaal bewezen. Bovendien waren via deze personen banden aanwezig met het onderwijs, het bedrijfsleven en de vrije beroepen, zodat men zich op de hoogte kon stellen van de literatuurbedoeften in deze kringen. Greve stelde zulke contacten als een voorwaarde voor het goed functioneren van de bibliotheek.

Bij de oprichting ging de commissie volledig uit van de denkbeelden van Greve; herhaaldelijk werd verwezen naar zijn proefschrift *Openbare lees-musea en volksbibliotheken*. Naast ontspanningslectuur moest de openbare bibliotheek literatuur bieden, die men bij het onderwijs nodig had om aangeleerde kennis te onderhouden, literatuur voor vak of interesse, populair-wetenschappelijke boeken over geschiedenis, volkenkunde en maatschappelijke vraagstukken, tijdschriften, vakbladen over kunst en muziek en de voornaamste kranten van alle richtingen. Een volstrekte neutraliteit moest hierbij gehandhaafd worden. Bij de samenstelling van de commissie was men er al van uitgegaan dat alle richtingen erin vertegenwoordigd zouden zijn.

Als bestuurlijke vorm werd die van de vereniging gekozen. De doelstelling luidde: "door het oprichten en instandhouden van een Openbare Leeszaal en Bibliotheek, mede te werken aan de geestelijke ontwikkeling en ontspanning van volwassenen, zonder aanzien van geslacht, geloof of staatkundige overtuiging".⁹ Voorafgaande aan de definitieve oprichting publiceerde prof. Lorentz een artikel in het Leidsch Dagblad van 23 januari 1909, waarin hij het belang van de openbare bibliotheek uiteenzette en een oproep deed aan de burgerij de zaak te steunen. Dit lukte, want aan het eind van het jaar had de vereniging een bedrag van 6200 ontvangen aan giften. De definitieve oprichting vond plaats op een tweede openbare bijeenkomst op 29 januari 1909. Het algemeen bestuur werd samengesteld uit vrijwel alle leden van de oprichtingscommissie. Vijf van hen vormden het dagelijks bestuur met prof. Kuenen als voorzitter.

De naam "Reuvens" is afkomstig van een schenking door mej. Reuvens,

dochter van prof. Reuvens, die hoogleraar in de archeologie was geweest. In 1909 schonk zij twee panden aan de vereniging: Breestraat 27 en 25. Zij stelde hierbij de voorwaarde dat het neutraliteitsbeginsel gehandhaafd bleef. Tevens gaf zij jaarlijks nog een bedrag van f600 tot haar overlijden in 1916.

Nadat de openbare bibliotheek een geschikte behuizing had gekregen, kon men beginnen met het bijeenbrengen van de collectie. Men wilde geen uitgebreide boekerij aankopen, omdat men het grootste gedeelte van het kapitaal, waarover de vereniging beschikte, voorlopig onaangetast wilde laten. Men had van het Volkshuis de boekerij gekregen van de Volksleeszaal, maar deze kon slechts voor een klein gedeelte in de behoeften voorzien. Om zonder veel kosten de boekerij te kunnen uitbreiden, richtte het bestuur in 1909 zich tot het departement Leiden van 't Nut met het verzoek haar bibliotheek in bruikleen af te staan. Aanvankelijk ging het departementsbestuur op het verzoek in; misschien omdat het hierin een mogelijkheid zag zich van de financiële last van de Nutsbibliotheek te bevrijden, zonder dat de bibliotheek verloren zou gaan. Bovendien had het hoofdbestuur van 't Nut samenwerking gepropageerd met de beweging voor de openbare bibliotheek. Echter, onder druk van het bestuur van de Nutsbibliotheek moest het departementsbestuur haar besluit herzien. Men was van mening dat openbare bibliotheek en Nutsbibliotheek zich op totaal verschillende categorieën van de bevolking richtten. Men vreesde dat, als men de bibliotheek zou afstaan, het grootste gedeelte van de lezers zou afvallen, omdat zij zich in de openbare bibliotheek niet thuisvoelden en omdat de contributie te hoog was. Een ander argument was dat de boekerij te veel verouderd en versleten was; voor de Nutslezers voorzag zij echter nog steeds in een behoefte.

Een belangrijk aspect van de openbare bibliotheek was dat zij, evenals het openbaar onderwijs, aanspraak maakte op steun van de overheid, in de vorm van subsidie. Dit was mogelijk, omdat de openbare bibliotheek de eerste bibliotheek was, die voor de gehele bevolking bestemd was en een duidelijk neutraal karakter had. Doordat zij subsidie ontving, kon zij een gezondere financiële basis opbouwen dan de volksbibliotheken. Zowel bij de Nutsbibliotheek als bij de Volksleeszaal vormden de financiële problemen een belangrijke reden van het verval.

De Leidse openbare bibliotheek heeft vanaf het begin subsidie ontvangen; in het eerste jaar alleen van de stedelijke overheid, daarna ook van de rijksoverheid en de provinciale overheid. Het gemeentelijk subsidie, aanvankelijk een eenmalige tegemoetkoming in de kosten van de oprichting, was met krappe meerderheid van stemmen door de gemeenteraad goedgekeurd. Het grootste bezwaar kwam van katholieke zijde tegen het neutrali-

afb. 3. Openbare Leeszaal en Bibliotheek 'Reuvens': Lees- en studiezaal, 1970.

teitsbeginsel, maar ook van niet-katholieke, christelijke zijde kwam bezwaar tegen het ontbreken van het christelijk principe. De bezwaren waren echter niet steekhoudend, omdat personen van de belangrijkste godsdienstige gezindten in het bibliotheekbestuur zitting hadden en dus toezicht konden houden op het beleid. In 1911 kwam rijkssubsidie beschikbaar, mits de openbare bibliotheek voor een zelfde bedrag door de gemeente werd gesubsidieerd. Deze regeling was het werk van de, in 1908 opgerichte, Centrale Vereniging voor Openbare Leeszaalen en Bibliotheken. Om nu rijkssubsidie te kunnen ontvangen, werd de gemeente Leiden bereid gevonden de eenmalige subsidie van f 1000 om te zetten in een jaarlijkse subsidie van f 450. In de loop van de jaren werd dit bedrag aanzienlijk verhoogd.

Op 15 maart 1910 kon de Openbare Leeszaal en Bibliotheek "Reuvens" haar deuren openen voor het publiek. Als bibliothecaresse was benoemd mej. Berends, die voorheen werkzaam was geweest in de openbare bibliotheek van Dordrecht. Men streefde zoveel mogelijk naar het aanstellen van deskundig personeel. Dit was mogelijk geworden, omdat Greve in 1907 was begonnen met een cursus voor bibliothecarissen voor openbare bibliotheken. In 1908 nam de Centrale Vereniging deze zaak ter hand. Dit nam

niet weg dat men nog lange tijd, om financiële redenen, genoodzaakt was met vrijwillige hulpkrachten te werken.

Een deskundig technisch-administratief beheer was nodig, want vanaf het begin werd druk gebruik gemaakt van de bibliotheek. De openstelling gedurende de hele dag en een gedeelte van de avond maakte het veel mensen mogelijk een bezoek te brengen. Het gemiddelde aantal bezoekers per maand bedroeg in het eerste jaar zo'n 2000.

De boekery, die de lezers ter beschikking stond, was de eerste jaren niet groot. De hoge kosten, die de aanschaf met zich meebracht, maakten grote aankopen niet mogelijk. In de loop van de jaren groeide de collectie echter snel. Hoe veelzijdig de collectie samengesteld was, bewijst de catalogus van 1920¹⁰, de oudste volledige catalogus, die ruim 13.000 titels telde: o.a. Nederlandse, Engelse, Franse en Duitse taal- en letterkunde, algemene werken, wijsbegeerte, godsdienst, geschiedenis, land- en volkenkunde, sociale wetenschappen, natuurwetenschappen, toegepaste wetenschappen, sport en spel, muziek en beeldende kunst.

Over de samenstelling van het lezerscorps in de beginjaren is helaas niets bekend. Gelet op de samenstelling van de collectie, zullen de lezers hoofdzakelijk die personen geweest zijn, die beschikten over een behoorlijke mate van ontwikkeling. Voor de openbare bibliotheek in het algemeen, gold dat zij in de eerste helft van deze eeuw een instelling van en voor de stedelijke burgerij was. Het ideaal van een bibliotheek, waarvan iedereen gebruik maakte, werd nog niet bereikt. De lagere klasse bleef nog lange tijd weg uit de openbare bibliotheek. Mogelijke oorzaken hiervan waren: de hoge contributie van een gulden per jaar, de lange arbeidstijden en een drempelvrees voor het statige pand in de deftige Breestraat. Bovendien was de leerplichtwet nog onvoldoende doorgewerkt in de oudere generatie van de lagere klasse, waardoor het lezen in deze kringen nog zeldzaam was. Of de meerontwikkelden onder de arbeidende klasse, die wél lezen, gebruik maakten van de openbare bibliotheek of zich nog tot de volksbibliotheken wendden, is helaas niet bekend.

Nabeschouwing

Op het gebied van de bibliotheken vonden rond de eeuwwisseling een aantal veranderingen plaats. Het oude idee van de volksbibliotheek, in de vorm van de Nutsbibliotheek, verloor aan betekenis en een nieuw type, de Openbare Leeszaal en Bibliotheek "Reuvens" ontstond. De Volksleeszaal kan beschouwd worden als een tussenvorm, die zowel kenmerken van een volksbibliotheek als van een openbare bibliotheek in zich had.

De Nutsbibliotheek vertoonde aan het eind van de vorige eeuw gebre-

ken van tweeërlei aard. Enerzijds kampte zij met financiële problemen, anderzijds wist zij zich niet aan de eisen van de tijd aan te passen. Zij bleef een instelling, die zich enkel richtte op minvermogenden. Haar boekerij beperkte zich hoofdzakelijk tot ontspanningslectuur. Hierdoor sloot zij zich af van **degenen** uit de lagere klasse, die behoefte kregen aan een ander soort lectuur. Juist in deze tijd ontstond binnen de bovenlaag van deze klasse een behoefte om de algemene of vakkennis te vermeerderen en om zich maatschappelijk of politiek te oriënteren.

Pogingen van het hoofdbestuur om, via het Toynbeewerk, de Nutsbibliotheken aan de eisen van de tijd aan te passen, hadden geen concrete resultaten. Een poging tot samenwerking met de openbare bibliotheek stuitte op verzet bij het departement. Nieuwe ideeën op bibliotheekgebied gingen volledig aan 't Nut voorbij. De Volksleeszaal en de openbare bibliotheek kwamen los van 't Nut tot stand. 't Nut heeft daarom geen betekenis gehad met betrekking tot de ontwikkelingen op bibliotheekgebied na $\pm$ 1890. De betekenis van de Nutsbibliotheek ligt in een vroegere periode van de 19de eeuw; zij was de eerste instelling, die in Leiden lectuur beschikbaar stelde voor de lagere klasse.

In tegenstelling tot de Nutsbibliotheek, kwam de Volksleeszaal wel tegemoet aan de vraag naar vermeerdering en verspreiding van kennis. Wat zij met de Nutsbibliotheek gemeen had, was de vorm van volksbibliotheek; beide bibliotheken waren onderdelen van bewegingen voor volksontwikkelingswerk. De Volksleeszaal richtte zich echter niet op de brede groep van minvermogenden, maar op de bovenlaag van de arbeidersklasse. Het Toynbeewerk, waarvan de Volksleeszaal een onderdeel was, ging uit van de nieuwe maatschappelijke structuur. Men nam voorgoed afstand van het principe van de geestelijke liefdadigheid. Het werk was gebaseerd op een wederzijdse waardering tussen hogere en lagere klasse. De Volksleeszaal speelde binnen het Toynbeewerk een centrale rol: enerzijds moest zij de hulpmiddelen bieden voor studie en interesse; anderzijds moest zij een ontmoetingsplaats vormen voor de verschillende klassen van de maatschappij.

De Volksleeszaal heeft niet lang bestaan, omdat een te klein aantal studenten bereid was tot medewerking en omdat de burgerij niet voldoende financiële steun wilde geven. Het bestuur beseftte dat het idee alleen kon slagen als men een leeszaal en bibliotheek zou vestigen op bredere grondslag. Daarom gaf zij de aanzet tot de oprichting van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek "Reuvens".

De openbare bibliotheek is niet vanuit het Toynbeewerk ontstaan, maar uit een aparte beweging, die zich baseerde op de Amerikaanse en Engelse "public libraries". De openbare bibliotheek ging volledig uit van de nieuwe

maatschappelijke structuur; in haar doelstelling richtte zij zich niet op één bepaalde bevolkingsgroep, maar op een zo breed mogelijk publiek. Zij streefde naar een zo volledig mogelijk literatuuraanbod, dat een neutraal karakter had. Door deze twee eigenschappen kon zij een veel sterkere financiële basis opbouwen dan de volksbibliotheken; zowel de burgerij als de gemeentelijke, rijks- en provinciale overheid steunden de zaak.

Ofschoon de openbare bibliotheek voor alle bevolkingsgroepen toegankelijk was, maakte hoofdzakelijk de burgerij van haar gebruik. Waarschijnlijk was dit ook de doelgroep, waarop men zich richtte, want de contributie was hoog en bij de oprichting was geen sprake van pogingen om de arbeidersklasse te benaderen. Deze bleef nog lang weg uit de openbare bibliotheek. De belangrijkste oorzaak hiervan was dat, afgezien van de bovenlaag, in deze kringen nog nauwelijks gelezen werd. De belangrijkste weg, waarlangs boeken in de gezinnen van de arbeiders kwamen, was vermoedelijk de kinderbibliotheek van het Leidse Volkshuis.

In de loop van deze eeuw heeft de openbare bibliotheek haar ideaal van een bibliotheek, die door alle bevolkingsgroepen wordt bezocht, volledig verwezenlijkt. Zij is een onmisbare instelling geworden, met een steeds gevarieerder en omvangrijker literatuuraanbod en een uitgebreid dienstenpakket. De functie van de volksbibliotheken, leesgezelschappen etc. is volledig door haar overgenomen; zij heeft de positie kunnen opbouwen van de enige bibliotheek op algemeen, niet wetenschappelijk gebied.

AANTEKENINGEN

1. J.B. Roelvink e.a., *Rapport omtrent de volksbibliotheken van het Nut; hare geschiedenis, haartoestand en voorstellen tot reorganisatie* (Amsterdam 1913).
2. Catalogus der leesbibliotheek van het departement Leiden der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen 1892, GA Leiden.
3. ibidem, reglement VOOR de lezers art. II.
4. J.B. Roelvink e.a., *Rapport omtrent de volksbibliotheken van het Nut* (Amsterdam 1913) 33, 34.
5. B. Windemuller, *De bibliotheek van het departement der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen te Leiden, ter herdenking van haar honderdjarig bestaan* (Leiden 1924) 23, GA Leiden.
6. Brief departementsbestuur Leiden aan hoofdbestuur Nut 20-6-1935, GA Amsterdam PA211 nr. 408.
7. S.R. Steinmetz, "Wording en wezen der volks-universiteit" in: *Maatschappelijk Werk* (Amsterdam 1930) 99.
8. "Bijeenkomst tot oprichting van een openbare bibliotheek te Leiden", *Leidsch Dagblad* 16-5-1908.
9. Statuten en huishoudelijk reglement van de O.L. en B. "Reuvens" z.j. art. 1., GA Leiden.
10. Catalogus van de O.L. en B. te Leiden, 1920, GA Leiden.

BRONNEN

Gemeentearchief Leiden.

Archief departement Leiden Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen:
nr. 1. Stukken betreffende het departement in het algemeen.

nr. 10. Leesbibliotheek.

Bibliotheek Leiden e.o.:

dl. 17 Verzamelingen van wetenschap en kunst; Openbare bibliotheken.
Verslag der handelingen van de gemeenteraad van Leiden 16-12-1909.

Gemeentearchief Amsterdam:

Archief hoofdbestuur Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen PA 211 nr. 408.

Archief van de Stichting Openbare Bibliotheek Leiden:

Notulen van algemeen bestuur en ledenvergadering.

Copie van akte van schenking door mej. Reuvens 3-11-1909.

LITERATUUR

Baesjou, P.C.N. e.a., *Leiden 1860-1960*, Leiden 1962.

Brugmans, I.J., *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de 19de eeuw*, Bussum 1972.

Greve, H.E., *Openbare leesmuseum en volksbibliotheken*, proefschrift Amsterdam 1906.

Hariot, W., *Van gunst naar recht; zeventig jaar openbare bibliotheekvoorziening in Leiden*, Leiden 1980.

Lezen in Leiden; 600 jaar openbare bibliotheken, catalogus De Lakenhal 1981.

Riemsdijk, G.A. van, *Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*, 2 dln., 's-Gravenhage 1978.

Roozen, J.P.M., *Leren in Leiden rond de eeuwwisseling; de ontwikkeling van volksbibliotheek naar openbare bibliotheek*, doctoraalscriptie Leiden 1982.

Vlugt, W. van der, *Toynbee-werk*, Leiden 1892.

DE MEMOIRES VAN HENDRIK NEUTEBOOM

door

Th.P.F. Wortel Thzn.

De persoon van Hendrik Neuteboom

Hendrik Neuteboom werd op 16 oktober 1884 als zoon van een kleermaker in Leiden geboren. Toen hij twaalf jaar oud was trad hij als jongmaatje in dienst bij de drukkerij van J.J. Groen in de Pieterskerkchoorsteeg. Een jaar later al, in 1897, ging hij over naar de firma Sijthoff in de Douzastraat. Tot 1911 was hij bij verschillende drukkerijen werkzaam, het laatst als meesterknecht bij Taconis. In dat jaar verhuisde hij naar Den Haag, waar hij bij Lorjé als reiziger in kantoorbehoeften in dienst kwam. Na enkele maanden nam hij zijn oude vak echter weer op: de typografie, eerst als letterzetter bij drukkerij Levisson en toen als meesterknecht bij drukkerij "De Hofstad".

In 1917 stichtte Neuteboom een eigen drukkerij annex winkel in kantoorbenodigdheden. In 1921 werden de drukkerij en winkel in een eigen pand aan de Haagse Van Assendelftstraat gehuisvest. Daarbij was een bovenwoning, waar Neuteboom met zijn vrouw, Jeannetje Adriana Uljee, en zijn zuster ruim vijftig jaar, tot 1975, gewoond heeft. Hij verhuisde toen naar het Coomherthuis, een humanistisch bejaardencentrum te Den Haag. Daar overleed hij op 12 maart 1976, 91 jaar oud, twee jaar na het overlijden van zijn vrouw en zijn zuster.

Vanaf 1932 was Neuteboom betrokken bij de oprichting van de landelijke *Moderne Winkeliersvereniging*, in 1937 omgedoopt tot *Nederlandse Moderne Middenstandsbond* (N.M.M.B.), waarvan hij in dat jaar voorzitter werd, een functie, die hij tot 1947 bekleedde. Na de oorlog werd de naam van deze vereniging nogmaals veranderd in *Nederlands Verbond van Middenstandsverenigingen* (N. V.M.). Tot 1957 was hij afwisselend penningmeester of voorzitter. Naast deze functies in het hoofdbestuur van de N.V.M. was hij van 1935 tot 1953 lid van de Haagse gemeenteraad voor de P.v.d.A.

Voor de sociale geschiedenis van Leiden is Neuteboom van belang. Hij was mede-oprichter van de afdeling Leiden van de *Algemeene Nederlandsche Typografenbond* op 10 februari 1906 in een zaaltje van Holsdervier aan de Oude Vest. In april van dat jaar werd hij lid van het bestuur van de *Leidsche*

afh. 1. Hendrik Neuteboom, „begin van de jaren zestig.

Bestuurdersbond en op 6 november sloot hij zich aan bij de afdeling Leiden van de *Sociaaldemocratische Arbeiderspartij* (S.D.A.P.).

Neuteboom's memoires vormen dan ook, voor zover zij zijn Leidse periode betreffen, een belangrijke bijdrage voor de nu nog schaarse kennis over de beginperiode van de socialistische arbeidersbeweging in Leiden.

Door de publicatie van de memoires, die deze markante persoon in 1964 op tachtigjarige leeftijd schreef, hopen wij hem die plaats te geven in de Leidse sociale geschiedenis, die hij verdient.

De A.N.Typ.Bond voor en tijdens Neuteboom

Een afdeling van de *Algemeene Nederlandsche Typografenbond* (A.N.T.B.) werd in Leiden al in 1866 opgericht, nog in hetzelfde jaar, waarin de landelijke Typografenbond werd opgericht. Direct in 1867 doemden er moeilijkheden op. Toen ontstond er een conflict bij de drukkerij van Sijthoff. Hij besloot alle werknemers te ontslaan, die lid waren van de A.N.T.B. Het ontslag ging niet door, omdat de betrokken werknemers een zeer onderdanige brief schreven aan hun patroon, die daardoor overtuigd raakte van de goede bedoelingen van zijn georganiseerde werknemers. Hij trok daarop het ontslag in. Deze gang van zaken had echter een sterk negatieve invloed op het ledenbestand van de bond, die, gedurende zijn hele bestaan, ernstig te leiden had van de ontslagdreiging.'

Twee jaar voordat Neuteboom zijn intrede in de drukkerswereld deed, vond er voor de zoveelste maal een dergelijk conflict plaats, nu tussen E. IJdo, eigenaar van een drukkerij aan de Hooglandse Kerkgracht en de afd. A.N.T.B. Op deze kwestie willen wij hier dieper ingaan, omdat het hier een voortreffelijke illustratie betreft van de houding, die de drukkerspatroons hadden tegenover de bond. IJdo was tot de ontdekking gekomen, dat de organisatiegraad onder zijn personeel zeer hoog was. Niet minder dan twintig van zijn werknemers hadden zich bij de bond aangesloten, "twintig ontevredenen", volgens IJdo. Al deze leden kregen van IJdo de aanzegging, dat zij met veertien dagen ontslagen waren. De leden vroegen daarop onderdanig of zij konden blijven als zij bedankten voor de bond. IJdo nam daarmee genoegen, maar voor vijf van hen handhaafde hij het ontslag. Het hoofdbestuur van de A.N.T.B. kwam naar Leiden voor een conferentie met de heer IJdo. Deze gaf het hoofdbestuur te kennen tegen de bond te zijn, die volgens hem alleen maar ontevreden arbeiders kweekte. "Ik wil niet - zo zei hij - dat mijn gezellen daarvan lid zijn; 't is niet nodig, ze hebben 't bij mij goed. En dat de Bond verkeerd werkt, blijkt uit het feit, dat er gezellen zijn, die 8 gulden verdienen en durven zeggen 800 centen, dat

is voor *mij* beleedigend". Na IJdo's laatste woorden "ik wil geen lid van den Bond in mijn dienst" moest het hoofdbestuur weer naar Amsterdam terugkeren. De afdeling organiseerde daarop samen met andere vakverenigingen een grote protestmanifestatie op 2 september 1894, maar ook dat vermocht niet IJdo op andere gedachten te brengen.² De nog zwakke afdeling werd wederom door zwaar ledenverlies getroffen. Toch was het ledenverloop niet de oorzaak van de opheffing van de afdeling A.N.T.B. in 1902, zoals Keuken meent.³ Neuteboom vertelt ons immers, dat het gelijktijdige vertrek van enkele Friese bondsleden, die bij Taconis werkzaam waren, naar elders de nekslag voor de afdeling was.

De afdeling A.N.T.B. was niet voor lang afwezig. Verschillende oorzaken zijn daarvoor aan te wijzen. Op de eerste plaats was daar het taai doorzetten van slechts enkele personen, door Neuteboom met name genoemd: Dozy⁴ en J. de la Court. Zij waren het, die een gesprek met hem aanknoopten tijdens het werk bij de drukkerij van Van Nifterik over de heroprichting van de afdeling. Samen met enkele typografen, afkomstig van de afdeling Den Haag werd een intensieve wervingsactie uitgevoerd, die uitmondde in de heroprichting van de afdeling Leiden van de A.N.T.B. op 10 februari 1906. Op de tweede plaats was er sinds 1900 een nieuwe socialistische beweging in Leiden actief: de *Leidsche Bestuurdersbond (L.B.B.)*. De L.B.B. speelde een belangrijke rol in acties voor het tot stand komen van nieuwe vakbondsafdelingen. L. Chrispijn, P.J. Bomli en A.P. Houps, allen lid van de L.B.B. en uit de Timmerliedenbond afkomstig, worden door Neuteboom genoemd als personen die een grote rol speelden in de oprichting van de afdeling A.N.T.B.

De oprichting van de Leidsche Bestuurdersbond

Toen Neuteboom als jongen van twaalf jaar zijn arbeidzaam leven begon was er een zwakke vakbeweging in Leiden. In 1898 zou daar echter verandering inkomen. Er werd in dat jaar een poging ondernomen om een afdeling van de S.D.A.P. op te richten. Er waren in Leiden een vijftientig leden en één van hen, W.H. de Graaf, berichtte in een brief van 1 mei 1898 aan het hoofdbestuur van de S.D.A.P.:

Het bestuur der Afd. Leiden is nog niet gekozen. Partijgen. de Roode heeft op zich genomen de propaganda in Leiden door te zetten, maar wij hebben sedert een paar weken niets meer van hem gehoord, dit is jammer want een 25 tal had zich voor lid opgegeven, die nu verspreid raken. Mededeelingen de afd. Leiden betreffende moeten hem (de Roode) toegezonden worden (...).⁵

De poging lukte echter niet, voornamelijk omdat de leden niet op de

afb. 2. P.J. Bomli, secretaris van de S.D.A.P. afd. Leiden en van de L.B.B.

afb. 3. Dr. Anton Pannekoek. Foto waarschijnlijk uit zijn Berlijnse periode (1906-1909).

vergaderingen kwamen opdagen. Men moest het bij die poging laten. Er ging een briefje, op 28 september 1898 geschreven door een teleurgestelde F.G. de Graaff, naar het hoofdbestuur S.D.A.P.:

In antwoord op Uw schrijven van den 24 Sept. 1898, in zake verzoek om onze ledenlijst, moet ik U tot mijn spijt melden dat hier nog geen kwestie van **eene** afdeling is. Gaven zich na onze vergaderingen verleden winter een dertig tal personen op, ZOO bleek later spoedig dat dit slechts leegloopers waren, welke dachten eenig voordeel door aansluiting te verkrijgen en op de uitgeschreven Cursusvergadering was ik de **eenige** in het zaaltje (...). Waarschijnlijk ga ik over eenigen tijd voor lang naar het buitenland en zal het kleine vonkje leven in Leiden wel weer geheel uitdoven.

De circulaire in zake agitatie "Staatspensionering", heb ik aan een lid van de leidsche Best. Bond overgegeven hopende deze zich er voor zal spannen.

Daar ik nog niet onafhankelijk ben en toch voorloopig in het buitenland zal zijn, sloot ik mij niet aan, maar verricht wat ik kan ten baten der zaak, die mij lief is.⁶

Hierna werd het stil rond de S.D.A.P. in Leiden. Met De Graaff vertrok een initiatiefnemer. Maar desondanks bleef er een vonkje leven over. Al enkele

maanden later namen enkele personen opnieuw het voortouw om te komen tot de oprichting van een afdeling. Een van hen was C.H. Ketner. Hij schreef op 27 mei 1899 een kort briefje aan het hoofdbestuur:

Het plan bestaat, Woensdag as eene afdeeling Leiden op te richten. Wilt ge mij vóór dien dag 20 diplomaboekjes en 100 zegels toezenden?

Deze poging lukte wel. De Leidse afdeling van de S.D.A.P. werd op 31 mei 1899 een feit. In het volkskoffiehuis "De Toekomst" (Oude Rijn 92) werd een bestuur gekozen, bestaande uit C. Brune, voorzitter, C.H. Ketner, sekretaris en J. Brugman jr., penningmeester.* Ketner schreef een briefje aan het hoofdbestuur, waarin hij dat verheugend feit meedeelde:

Het doet mij genoegen U te kunnen melden dat gisteravond hier eene afdeeling Leiden van de S.D.A.P. is opgericht. Bij de oprichting waren tegenwoordig 8 leden, maar er zullen er spoedig wel eenigen bijkomen.⁹

De afdeling toog onmiddellijk aan het werk. Op de eerste vergadering al, die van dinsdag 4 juli 1899, bleek de behoefte tot samenwerking met de Leidse vakverenigingen:

Er was ingekomen een circulaire van het P.B. waarin de afdeelingen werden aangespoord, plaatselijke comités van Algemeen Kiesrecht te vormen. Er werd besloten, hieraan voorloopig nog niet te beginnen, omdat de afdeeling nog ZOO zwak is. Op voorstel van Brune werd verder besloten eene CURSUSVERGADERING te houden, maar deze zou spreken een der Kamers van Arbeid en op deze cursusvergadering de besturen van de Leidsche vakverenigingen uit te nodigen."

De contacten tussen de S.D.A.P. en de toen funktionerende vakverenigingen waren met deze uitnodiging gelegd. In de vergadering van maandag 12 februari 1900 werd opnieuw de behoefte gevoeld tot samenwerking met de vakbeweging, toen de 1 mei-viering aan de orde werd gesteld:

Daarna kwam ter sprake de viering van den Meidag te Leiden. Besloten werd hiertoe samenwerking te zoeken met andere verenigingen, wat zou kunnen samengaan met het oprichten van een bestuurdersbond hier ter stede.

In deze vergadering werd A. Pannekoek, die verbonden was aan de Leidse **Sterrewacht**, gekozen tot voorzitter van de afdeling als opvolger van C. Brune, die de stad verliet.¹¹ Pannekoek schreef op 5 maart 1900 een brief naar het hoofdbestuur om informatie te krijgen over de werking en organisatie van een bestuurdersbond:

We willen hier een bestuurdersbond oprichten, of eigenlijk is ze reeds opgericht, maar wij moeten de inrichting nog nader vaststellen. Kunt ge me omtrent de Rotterdamse inlichten bv het reglement meedeelen? Wat bv v belang is: zijn alle bestuursleden lid? Welke bevoegdheden, werkkring etc; hoe komt ze aan de centen? En hoe blijkt ze in de praktijk te werken? Kunt ge me hieromtrent op de hoogte stellen dan zult ge me daarmee zeer verplichten.¹²

Voortvarend werkte de afdeling door, want in de vergadering van 14 maart werd al besloten een voorlopig reglement op te stellen:

De afdeeling is verder uitgenoodigd tot aansluiting bij een bestuurdersbond, in eene gecombineerde bestuursvergadering is een bestuur van 5 leden benoemd dat een voorloopig reglement zal ontwerpen en dit aan de vereenigingen ter goedkeuring voorleggen. Hierna kan dus eerst na initiëring van dit reglement voorts beslist. Ook zal genoemd bestuur de viering van de Meidag regelen.¹³

Zo werd op 6 april 1900 de *Leidsche Bestuurdersbond* een feit, na een initiatief van de afdeling Leiden van de S.D.A.P., in het bijzonder van A. Pannekoek. Hij zal wel de statuten en de reglementen hebben opgesteld, net zo als hij dat gedaan heeft voor de Coöperatie "Vooruit" in 1901.¹⁴ De L.B.B. had als doelstelling:

De Leidsche bestuurdersbond stelt zich ten doel, de verschillende te Leiden gevestigde vak-, politieke en coöperatieve vereenigingen die in het belang der arbeiders werkzaam zijn, met elkaar in verbinding te brengen, om daardoor de arbeidersbeweging te bevorderen en de belangen der arbeidersklasse te behartigen.¹⁵

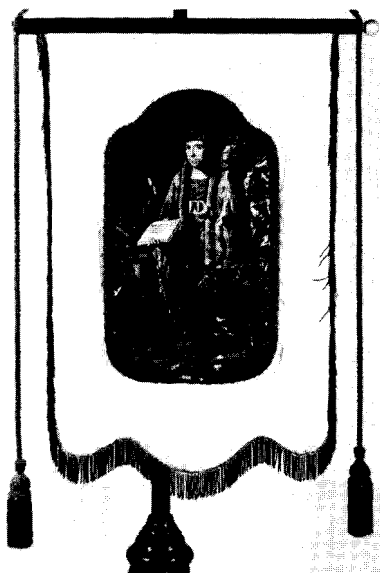
De L.B.B. was dus een overkoepelende organisatie, waarvan behalve de vakbonden ook de S.D.A.P., de muziekvereniging en de zangvereniging, de coöperatie "Vooruit", het Comité voor het Algemeen Kiesrecht en de Nederlandse Vereniging tot afschaffing van alcoholhoudende dranken deel uitmaakten. Het was de L.B.B., die vanaf zijn oprichting zo'n belangrijke rol in het ontstaan van de Leidse arbeidersbeweging in Leiden zou gaan spelen. Hij stimuleerde in zeer belangrijke mate de oprichting van talloze vakbonden, en dus ook de heroprichting van de afdeling Leiden van de A.N.T.B.

De activiteiten van de afdeling A.N.T.B. tot 1907

Na de heroprichting van de afdeling A.N.T.B. bleken er nog enkele drukkerspatroons te zijn, die ernstige bezwaren hadden tegen de bond. Twee

leden werden gedwongen ontslag te nemen bij J.J. Groen, terwijl een paar maanden later iets dergelijks gebeurde bij Van Nifterik, waar de voorzitter van de afdeling, J. de la Court, werd ontslagen, waarop de afdeling A.N.T.B. een protestbijeenkomst met P. Hols en W.H. Vliegen organiseerde.¹⁶ Ook Neuteboom ondervond meermalen de weerszin van de patroons tegen de bond. Toen hij na ontslag uit de militaire dienst werk zocht, kon hij nergens werk vinden, omdat de patroons hem op grond van zijn vakbondsactiviteiten niet in dienst wilden nemen. Maar er waren ook patroons, die welwillend tegenover de bond stonden, bij Batteljee & Terpstra vond Neuteboom zelfs een positieve houding. Wellicht speelde ook de persoonlijkheid van Neuteboom, die open en hartelijk was, een rol en is die de oorzaak, dat hij nooit vanwege zijn lidmaatschap is ontslagen.

Direkt na de heroprichting schreef de afdeling A.N.T.B. een adres aan de gemeenteraad, waarin een regeling werd voorgesteld, die de gemeente als opdrachtgever voor drukwerken zou kunnen volgen bij het uitbesteden van gemeentedrukwerk.¹⁷ Werktijden en lonen waren daarin opgenomen. De gemeente voelde daar echter weinig voor; het adres had geen resultaat. In 1909 nam het afdelingsbestuur weer een initiatief. De christelijke en katholieke typografenbonden werden uitgenodigd om mee te doen en aanwezig te zijn op een gecombineerde vergadering. Er ging ook een uitnodiging uit naar de typografenvereniging "Laurens Janszoon Coster" (L.J.C.). Alle zonden een positief antwoord. In de gecombineerde vergadering, die toen volgde en waar ook L.J.C. op aanwezig was, werd besloten tot het houden van een referendum onder alle typografen over de wenselijkheid van een algemene regeling. L.J.C. haakte echter na deze vergadering af, tot grote verontwaardiging van de typografenbonden. Voor Neuteboom, die als socialist van de oude stempel nog dacht in termen van klassenstrijd, wekte het gedrag van L.J.C. geen enkele verbazing op. L.J.C. was in de strikte zin van het woord geen vakvereniging, omdat ook de patroons er lid van waren. Deze "vakverenigingen", zoals die in de tweede helft van de negentiende eeuw - L.J.C. werd in 1854 opgericht - ontstonden, werden vaak met medewerking van de patroons opgezet. Ze hadden tot doel de zedelijke en morele verheffing van de arbeider. Daarbij zorgden ze ook voor onderstand bij ziekte of overlijden van de arbeider. Ze hielden zich niet bezig met de klassenstrijd, er werd niet gepraat over verbetering van de werkomstandigheden of de lonen.¹⁸ L.J.C. was anti-socialistisch en zijn relatie met de "echte" vakbonden was erg gespannen. De patroons hadden binnen L.J.C. een grote invloed. Hun afhaken is ook wel begrijpelijk. Ze konden er toch niet mee akkoord gaan mee te werken aan een regeling, waar ze het zelf niet mee eens waren. De patroons wilden juist een eigen regeling ontwerpen. De drie bonden gingen echter door met hun gevecht

afb. 4. Vaandel van de typografenvereniging "Laurens Jansz. Coster". Leiden, Stedelijk Museum de Lakenhal.

voor een algemene regeling en kwamen te voorschijn met een concreet voorstel. Op 12 april 1910 vond er een gezamenlijke ledenvergadering plaats. De bonden waren echter te zwak georganiseerd; nog niet de helft van de Leidse typografen was bij een bond aangesloten. De patroons konden dus een eigen regeling vaststellen en doorvoeren.

Spoedig hierna verhuisde Neuteboom naar Den Haag.

De crisis binnen de Leidse arbeidersbeweging

In november 1906 werd Neuteboom lid van de afdeling Leiden van de S.D.A.P. Hij maakte als zodanig de hevige discussies mee, die in de jaren 1908 tot 1910 tot diep in de nacht in een zaaltje boven de coöperatie gevoerd werden. Meningsverschillen waren er altijd al geweest, maar spitsten zich toe na de spoorwegstakingen in 1903. Deze stakingen deden de discussies over het gebruik van de staking als wapen tegen het kapitalisme hoog oplopen. Kernvraag was: hoe wordt een socialistische maatschappij bereikt: via een al of niet gewelddadige revolutie, die het kapitalisme binnen zeer korte tijd radicaal verandert in een socialistische samenleving volgens de idee van Marx, of moet die verandering gebeuren door stap-voor-stap veranderingen, bereikt over een parlementaire weg, in de verwachting, dat zich vreedzaam de ontwikkeling naar een samenleving

afb. 5. Een beeld van de spoorwegstaking in Leiden, 1903. Militairen bewaken de spoorwegovergang en de emplacementen.

zonder maatschappelijke tegenstellingen zal voordoen.¹⁹ In het z.g. Deventer Congres in 1909 koos de S.D.A.P. voor het revisionisme, de politiek van de geleidelijke overgang van het kapitalisme naar het socialisme. Een keuze waar men het in Leiden volstrekt mee oneens was. In het land bedankten als gevolg van dit besluit slechts 500 leden voor de partij, maar in Leiden viel de afdeling in twee helften uiteen: van de 109 leden bedankten er 47, terwijl daar boven op nog het “gewone” verloop van 9 bedankers om andere redenen (verhuizing e.d.) kwam, zodat er nog maar 53 leden overbleven.²⁰ Neuteboom koos voor het beleid van de partij. Hij wond zich op over het leedvermaak van de rechtse pers. Een fel stuk van zijn hand verscheen in het Leidsch Dagblad. Het grootste gedeelte van het bestuur trad af, veel actieve personen binnen de L.B.B. verlieten de beweging, waaronder Mr D.A. van Eck. Onder de getrouwen bevond zich P.J. Bomli. Hij was het die onmiddellijk aan het werk toog om de schade te herstellen en de partij weer te laten funktionieren. Hoe zeer hem dat ter harte ging blijkt wel uit een schrijven van hem aan het hoofdbestuur van de S.D.A.P., gedateerd 9 maart 1909:

Waarschijnlijk is u bekend de gevolgen welke de scheuring in onze partij voor de afdeling Leiden zijn.

Het geheele bestuur en redactie en medewerkers van de Sociaal Democraat benevens een deel van hen, die met hun geld de uitgave van ons orgaan mogelijk maakte, verlaten de afdeling en de redacteur zegde in het laatste nummer de abonneés reeds aan, dat het blad wel zou op houden te verschijnen.

Na eenige besprekingen met van Kuikhof, Ijelsdingen en Troelstra meenden we alles in 't werk te moeten stellen ons orgaan te blijven uitgeven, en daarvoor de steun van het P.B. te moeten inroepen.

Na eenige berekeningen, gebaseerd op een halfjaar uitgave van het orgaan kwamen we tot de conclusie, dat we een tekort van f 150 moeten dekken en dit te vinden door f 50. van vrijwillige bijdragen der leden en geestverwanten en f 100. van het P.B.

Tevens meenden we zoo spoedig mogelijk een openbare vergadering in de grootste Stadszaal te moeten houden, voor welke vergadering Troelstra reeds een spreekbeurt aanvaardde, en waarvan we het minimum tekort moeten schatten op f 25,-.

Uit naam van hen, die bereids een benoeming tot bestuurslid op de a.s. Zondag te houden ledenvergadering aanvaarden verzoek ik U beleefd:

le De afdeling Leiden ten behoeve van de Sociaal Democraat een subsidie te verlenen van f 100 , 2e bij te dragen in een tekort voor een Openbare Vergadering in de Stadszaal.²¹

Gelijktijdig stuurde Bomli een kameraadschappelijk briefje aan Van Kuykhof, sekretaris van het partijbestuur, waarin hij wat minder formeel op diens persoonlijke medewerking aandrong:

De vergadering van Zondag heeft reeds dit resultaat, dat reeds eenige leden terug kwamen van hun besluit om de afdeling te verlaten. Nu nog een grote vergadering en de afdeling is er weer boven op. Waar we nog geen bedankje binnen kregen van het bestuur moeten we de vergadering om een bestuur te kiezen uitstellen tot Zondag morgen.

Ik kan dus mijn schrijven aan het P.B. niet richten uit naam van het bestuur doch wel uit naam van hen, die as Zondag een bestuursfunctie aanvaarden zullen.

(...) Als nu het geld in orde komt, zijn we klaar en is de afdeling er weer spoedig boven op.

Doe dus ook uw best dat het P.B. ons te hulp komt.

Ik ben Zondagmorgen op een D.B. vergadering van de Timmerliedenbond da Castakade misschien kun: U mij daar wel een berichtje doen geworden omtrent den uitslag P.R. vergadering.²²

Het door de afdeling uitgegeven eigen blad "De Sociaal-democraat" bleef uiteindelijk bij de S.D.A.P. Neuteboom en Bomli namen voor een belangrijk gedeelte het blad voor hun rekening.

De partij hernam al spoedig zijn groei en had in 1911 79 leden en in 1912 156 leden.²³ Waren de problemen rond de partij min of meer opgelost, bij de vakbeweging bleven de moeilijkheden ook gedurende 1910 bestaan. “Einde 1910 – zo begint het jaarverslag van de L.B.B. over 1911 – had het alle schijn dat de ondergang van den L.B.B. een voldongen feit zou zijn”. Op een vergadering van de “meest vooraanstaanden in de Leidsche arbeidersbeweging” werd het dieptepunt in het bestaan van de bestuurdersbond eens ernstig onder ogen gezien. In deze vergadering werd, net zoals de partij, gekozen voor het revisionistische standpunt. Nu de knoop was doorgehakt, kwam er aan de ongeregelde toestand van de L.B.B. een einde en werden de reguliere werkzaamheden hervat.²⁴

De memoires van Hendrik Neuteboom

Neuteboom heeft zijn leven beschreven in 1964, toen hij tachtig jaar oud was. Hij typete 537 quarto-velletjes vol. Een compleet exemplaar van zijn levensbeschrijving is gedeponeerd bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Van de eerste achttien pagina's, die betrekking hebben op Neutebooms Leidse periode, bestaat een fotokopie, die t.z.t. aan het gemeentearchief van Leiden zal worden aangeboden.

Neuteboom had zijn memoires zelf voor de druk gereed gemaakt. Zijn aanwijzingen voor de drukker hebben wij bij onze publicatie waar mogelijk gevolgd.

Het relaas over zijn Leidse periode nemen wij integraal over, echter, om redenen van korthed, met weglating van de meer persoonlijke zaken, zoals zijn huwelijk, zijn diensttijd, die hij overigens zeer smakelijk opdist, en een persoonlijk conflict.

Neuteboom citeert veelvuldig uit diverse stukken, brieven en pamfletten. Deze bevinden zich voor het merendeel in het z.g. *Archief Neuteboom*, dat zich in het I.I.S.G. bevindt. Alle stukken, waaruit hij in het Leidse gedeelte van zijn memoires geciteerd heeft, zijn door Neuteboom bijelkaar gebracht in één map *Uit mijn leven*, deel 1.

Neuteboom heeft bij het citeren uit deze stukken de nieuwe spelling gebruikt. Voorzover hij deze stukken in zijn memoires citeert, hebben wij dat zo gelaten. Bij onze citaten hebben wij de oude spelling gehandhaafd.

Type-, taal- en spellingsfouten hebben wij stilzwijgend verbeterd.

Tenslotte

Deze inleiding willen wij beëindigen met dank te zeggen aan allen die hebben meegewerkt aan de tot standkoming van dit artikel. Wij noemen

Mr J.F.B. Vermaas te Wassenaar, Marjolein Bemelmans, Jaak Slangen, de ambtenaren van het Gemeentearchief te Leiden en die van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, in het bijzonder Mw. drs. M.A.H.C. Kampfens, te Amsterdam.

DE TEKST

(...).¹

Het grote leven in

Het zesjarig onderwijs eindigde half september 1896. Gedurende vier weken liep ik elke dag met een kleine broodkar, voor de weduwe Den Hollander, een buurvrouw in de Molensteeg. Voor één gulden in de week. Dan, 19 oktober, entree in een drukkerij. Met moeder naar Sijthoff aan de Douzastraat. Daar werd toen nog het Leidsch Dagblad gedrukt. Geen plaats op het kantoor voor een jongste bediende, maar, meende men, bij Groen, in de Pieterskerkkoorsteeg was een plaatsje vakant. Jawel hoor, maar dan als jongmaatje in de zetterij. Moeder blij: je leerde een vak en was van de straat af. En ik? Ach, moeder noch ik wisten wat het betekende: letterzetter. Wie dacht aan beroepskeuzevoorlichting! Juist op de dag waarop ik mijn eerste zestig-urige werkweek tegen een loon van twee kwartjes begon, werden voor het eerst gas-gloeikousjes boven de bokken² ontstoken; door de jonge patroon: Gerrit Groen. Inplaats de altijd flikkerende gasvlammen was het een grote verbetering van de verlichting. Een verlichting, die waarschijnlijk ook de elf-urige arbeidsdag verlichtte. Ik kwam te staan naast een oude zetter: Lem. Hij vertelde mij al spoedig, dat hij nooit in de hel zou komen, want hij had geen tanden meer en kon dus niet knersen. Dat was een schok in mijn christelijk gemoedsleven. Toch hadden die mensen gelijk wat betreft de knersing der tanden. Het lijkt immers achteraf onbegrijpelijk hoe de gezinnen konden rondkomen van een loon van zes gulden; overuren onbetaald of berekend tegen uurloon zonder toeslag.

Tal van herinneringen zijn mij uit die tijd bijgebleven. Ik beperk me hierin. Eén jaar avondschool (aan de Mare). Het eerste spijbelen daarvan door de kolossale brand van de fabriek van Driessen aan de Herengracht, en helpen pompen aan de spuit van de weesjongens.³ Ook herinner ik mij de vele boodschappen die ik moest doen voor de huishouding van de oude mevrouw Groen en dat ik overal beslist moest zeggen dat het voor haar was. Niet minder de dorst-lessende boodschappen voor het personeel op maandagochtend. Waar haalden die mensen toch het geld vandaan voor de jenever? Toch leerde ik er iets van mijn vak: goed distribueren⁴, inleggen op een kleine snelpers en inleggen op een grote vouwmaschine. Haast zou ik

ook een onderdeel geworden zijn van “De vriend van oud en jong” (een daar verschijnend blad).⁵

In de zomer van 1897 naar Sijthoff. Hier leerde ik zetten. Als zaterdag het gehele personeel moest helpen voor de editie van de krant, mochten de jongens de kleine advertenties, *nonpareil*¹⁶, zetten. Overigens: distribueren, meestal voor drie zetters. De lange Amptmeijer was zeer welwillend; hij gaf namelijk voor elke foutief gedistribueerde letter een klap om je oren.

Meer vrije tijd gaf mij het distribueren voor één man. Hij werkte aan “Recueil des Pays-Bas”¹⁷ en stond vele uren te studeren. (Later was Van der Zeeuw een voornaam corrector bij de firma). Hij was ook penningmeester van de leesclub en ik haalde elke week door het gehele bedrijf de contributie op twee cent - en las gratis, rijp en groen.

Er werd daar veel gelezen onder werktijd. Had iemand te weinig productie, dan liet hij een jongen voor zich zetten. Eens heb ik zelfs vijf cent gekregen voor het zetten van een kolom Shakespeare (*corps brevier*).⁸

Aangename en onaangename karweitjes moest men als jongste opknappen. Zo bijvoorbeeld elke dag de plé's (nu waterclosets) doorgooien, enz., elk met een emmer water. Verschrikkelijk.

Enkele gebeurtenissen mogen niet onvermeld blijven. Wilde iemand trouwen en verdiende hij nog geen zes gulden, dan moest hij toestemming hebben van de patroon. Een jongeman (H.) “moest” trouwen; hij verdiende maar f 5,50. Hij kreeg toestemming, ja, hoor, en zo maarf 0,50 opslag.

Het tweede dat ik wil memoreren is de komst van de eerste zetmachine in genoemde drukkerij. Dat was een gebeurtenis die de tongen los maakte over alle maatschappelijke perspectieven.

Ten derde: de kopermaandag.⁹ Een dag van vreugde, een dag van drank. Er was een bedrijfs-pot, waarschijnlijk boete- en fooienpot, versterkt door een jaarlijkse gift van de werkgever. De pot werd op kopermaandag verdeeld. Voor de volwassenen gaf dit een klein weekgeld. Ik heb de kleine, gebochelde Noest, volgeladen met jenever, achter zijn biok op de grond zijn roes zien uitslapen.

Vele werkgevers

Bij Sijthoff heb ik tweemaal gewerkt. Bij Taconis zelfs driemaal. Voorts bij Mulder, Batteljee & Terpstra, IJdo, Dor-smán (Noordwijk), Ten Hagen (Den Haag), Nobels (Haarlem), Van Nifterik (in Leiden), Levisson en De Hofstad, beiden in Den Haag. Misschien ben ik er wei een vergeten. Intussen overal leerde en beleefde je wat anders.

Thans alleen iets over drukkerij Mulder. Iedere ochtend, bij de aanvang van het schaft-kwartiertje, was de heer Mulder present om te kijken of er

wel gebeden werd. Deze bemoeienis stuitte mij tegen de borst.

(...).¹⁰

Het zal het jaar 1900 zijn geweest toen ik voor de eerste maal bij Taconis, toen nog gevestigd aan de Stille Rijn, kwam werken en daar iets meemaakte van de mij tot dusverre onbekende arbeidersstrijd. Drukkerij Taconis werd “een doorgangshuis” genoemd en op dat moment werkten er veel Friezen. Op 1 mei moest het personeel overwerken. Dit werd geweigerd, want men ging naar de 1 mei-vergadering. Op 2 mei was er staking. Ik moest gewoon aan het werk gaan, zei Slechtenhorst, een bestuurder van de christelijke jongemannen-vereniging. Waarom er gestaakt werd? Precies heb ik de situatie nooit geweten, maar’s middags gingen allen weer aan het werk. De Leidenaars, die er werkten, zoals de gebroeders Lacourt, de gebroeders Oudshoorn en Andries Cossee hebben de houding van Slechtenhorst fel bekritiseerd, doch mijn houding is mij nimmer verweten, kwam zelfs niet ter sprake. Wel werd een ander facet van de arbeid mij duidelijk gemaakt. Men wees mij er op, dat ik niet zo vlug moest zetten, namelijk om de ouderen niet in ongelegenheid te brengen.

Het was “een doorgangshuis”. De Friezen verdwenen spoedig naar elders en met hun vertrek verdween ook de eerste afdeling Leiden van de Algemene Nederlandse Typografenbond. Die Friezen heb ik nooit meer ontmoet, behalve Ellen, met wien ik in de jaren 1911 – 1914 scherp verschil van inzicht had over organisatie en organisatie-tactiek.

(...).¹¹

Augustus 1905 – 10 april 1977

De vier maanden dienst zaten er op. Werk vond ik bij drukkerij Van Niftek aan de Kaiserstraat. ‘t Was waarschijnlijk reeds de eerste ochtendschafttijd dat De La Court en Dozy mij benaderden met de vraag of ik ook lid wilde worden van de Alg. Ned. Typografenbond. Zij lieten hun boterham ongegeten en zetten doel en streven van de Bond uiteen. Zij waren beiden lid, maar van de afdeling Den Haag. Wanneer zich een derde persoon in Leiden opgaf voor het lidmaatschap, zou geprobeerd worden een afdeling op te richten. Ik stemde toe; 5 augustus 1905.

De vakorganisatie

Spoedig begon het huisbezoek, op adressen door ons verschaft, meestal op zondagochtend, waaraan Dozy uit beginsel niet meedeed. Uit Den Haag kwamen een aantal leden daarvoor over, o.a. Ellen, S. de Vries, Lacourt en een propagandist van de S.D.A.P., Stelwagen. Zij werden bijgestaan door

mensen van de Leidse Bestuurdersbond. Ik herinner mij Crispijn, Bomli en Houps, alle drie timmerlieden. Onder leiding van Crispijn, voorzitter bestuurdersbond, werd 10 februari 1906, in een zaaltje van Holsdervver aan de Oude Vest, de afdeling opgericht met iets meer dan twintig leden en tevens besloten tot aansluiting bij de L.B.B. De La Court werd voorzitter, zijn zwager, Akkerman, penningmeester en ik secretaris. Nog steeds ben ik overtuigd, dat het succes te danken was aan mijn populariteit onder de jongere typo's. In de volgende jaren was ik ook wel voorzitter of penningmeester, naar gelang van de omstandigheden.

De vakorganisatie ging in die tijd bepaald niet over rozen. Spoedig na de oprichting werden twee leden door de firma Groen voor de keuze gesteld: bedanken voor de vakorganisatie of ontslag. Eén bedankte, de ander, Moene, kreeg ontslag. Hij kreeg spoedig weer werk bij de firma Donner. Van Moene durf ik zeggen, dat hij de enige onder ons was, die begrip had van de maatschappelijke structuur, kennis had van politiek en economie. Hij is lang het centrale punt geweest voor de afdelings-acties. Het tweede ontslag was dat van de voorzitter van de afdeling, De la Court, door de firma Van Nifterik. Naar aanleiding hiervan schreef de Typografenbond een protestvergadering uit in de Stadsgehoorzaal, waar als sprekers optraden P. Hols, sekretaris hoofdbestuur en W.H. Vliegen, in het manifest aangekondigd als lid van de gemeenteraad van Amsterdam. Deze liet niet na, uit te laten komen dat hij oud-letterzetter was. In het manifest aan de burgerij stond o.a.:

Gij zult dan kunnen horen over de treurige toestand van de Leidse typografen; toont belangstelling en sympathie voor de mannen, die als levenstaak kozen: het vak, dat U dagelijks uw lectuur verschaft.

En het bestuur van de L.B.B., in een onderschrift:

Toon door uw opkomst op 18 april dat gij voelt, dat de gehele Leidse arbeidersbeweging hier van de drukkerspatroons een klap in het aangezicht krijgt, toon het door uw protest, toon uw afkeuring over de mannen door wie ons verenigingsrecht vertrapt wordt.¹²

Ja, de grote zaal was stampvol, mede misschien door de mededeling in het manifest, dat de Kamer van Arbeid had gepoogd het ontslag ongedaan te maken. De vergadering was een succes, het ontslag bleef echter gehandhaafd. De la Court vond spoedig werk bij Ruygrok in Haarlem. Ik heb hem nooit meer ontmoet.

Het ontslag was gegeven op grond van het bederven van drukwerk, ten bedrage van een paar gulden. Misschien heeft tot het ontslag ook wel bijge-

afb. 6. Textielarbeidersbond 'Eendracht maakt macht', ca. 1906. Achter de tafel v.l.n.r. N. Kriek (penningmeester), P. Hanselaar (voorzitter) en D. van Zonneveld (secretaris).

dragen mijn eerste artikeltje in het Grafisch Weekblad, getiteld “De Vetleren Medaille”. Als het ‘s ochtends half negen was, dan riep de oudste knecht, Bolstier, hu! greep z’n horloge – een 25-jarig jubileum-cadeau van de firma – legde dat op z’n knie, at z’n boterham, en riep weer: hu! Begin en einde van de schafttijd ging op commando. Tijd voor handen wassen, de oorzaak voor menige loodvergiftiging, was er niet. Het tafereel had ik sarcastisch beschreven. Het sloeg in.

(...).¹³

Door het vertrek van De la Court uit Leiden zal ik wel voorzitter geworden zijn van de afdeling. Althans in april woonde ik een vergadering bij van de L.B.B. Deze combinatie omvatte toen nog zowel de bestuursleden van de vakorganisaties als die van de S.D.A.P. en van de zang- en van de muziek-vereniging. Ik werd meteen tot bestuurslid gekozen.¹⁴ Hierdoor heb ik van zeer nabij kunnen volgen de langdurige timmerliedenstaking in dat jaar, die duurde van 28 mei tot 23 november. Piet Bomli schreef in zijn boekje: de Timmerliedenstaking in 1906 en de actie daaraan gedurende negen jaar! – voorafgegaan:¹⁵ velen konden het niet van zich verkrijgen, een staking zolang en met zoveel offers volgehouden, nu, zonder de overwinning te hebben behaald, op te geven en het hoofd in de schoot te leggen.

(...).¹⁶

Bij Van Nifterik werkten heel wat jonge mannen, die bijna allen in de loop van enige maanden lid werden van de Bond. Voorts bemoeide ik mij met enige jongens, die in schafttijd bij mij kwamen zitten. Als zettters hadden wij een flinke maar toch wel bereikbare dagtaak – meestal realistische romans – inbegrepen eigen distributie. De vormen, toen nog gewassen met loog, waren vuil-vet. In het schaftkwartier ging ik eerst mijn handen reinigen en dan pas eten en praten. Zelden was ik in een kwartier klaar met eten en ging daarmee dan voort, staande voor m'n bok. Op den duur kon Van Nifterik dat opstandige natuurlijk niet toelaten. Hij kwam op mij toe, stui-vende uit zijn glas-kantoor – o, ik zie nog zijn houding, het hoofd naar gewoonte schuin, ogen toornig – langs mij heen lopende en zeggende, daarmee doelende op het spreken met de jongens: ik geloof dat jij Jezus tot je meester hebt gekozen. En mijn antwoord? Deed jij dat ook maar.

Bij de firma Batteljee & Terpstra vond ik in eerstgenoemde een beter soort liberaal. Ik werkte daar twee jaren. Vaak, terwijl ik stond te zetten – o.a een werk van Bolland¹⁷, onbegrijpelijk-wijsgerig – stond hij, een lange goudse pijp rokende, naast mij en bespraken de organisatie- en bedrijfsproblemen. Hij was ons steeds zeer gunstig gezind. Met het personeel kon ik het goed vinden. Ook Akkerman, de penningmeester, werkte daar. De merkbare sympathie van Batteljee voor ons streven vergemakkelijkte de ledenwerving. Ook J.J. van Stralen werd in die tijd lid, later sekretaris van de afdeling, weer later gemeenteraadslid en zelfs wethouder van Leiden.

Toen de herhalings-oefening in 1907 beëindigd was, heerste er slapte in de meeste drukkerijen en ik werd werkloos. Wat het destijds zeggen wilde propagandist te zijn van een vakorganisatie, mocht ik ondervinden. Becherer, met wien ik nooit ongenoege heb gehad – hij was een zwager van Taconis en voorheen bij deze werkzaam – liet door een tussenpersoon zeggen: hij was niet Neuteboom-achtig. En Trap, bij wie volop werk was, zei: en jij dan de boel maar opruien, hè? Uitgesloten in Leiden. In Den Haag kwam ik terecht bij Ten Hagen.

(...).¹⁸

Ongeveer half januari 1908 vond ik weer werk in Leiden, namelijk bij Taconis. De drukkerij was intussen verplaatst van de Stille Rijn naar de Maredijk. Tot april 1911 bleef ik daar werkzaam. Het verhaal over dat tijdvak volgt nog wel.

(...).¹⁹

Van de acties van de afdeling kan ik slechts een zeer globaal overzicht geven. Hoewel veel archief door mij is bewaard, staan daarop vaak geen data of alleen dag, maand en aanstaande. In de eerste plaats mag wel herinnerd worden aan de destijds bekende gang van zaken: waar een bond of

een afdeling ontstond als algemene organisatie, volgde, zo ook in Leiden. de oprichting van afdelingen van de Katholieke en van de Christelijke Typografenbond. Wij behielden de voorsprong door in 1907 een aspiranten-afdeling op te richten. Althans op 3 januari 1908 ontving ik van Cloetingh uit Groningen een uitvoerige brief met gelukwens met mijn voorzitterschap van die jongensgroep.²⁰ Wij waren in dat opzicht collega's.

In drukkerijen waar de afdeling een aantal leden had werd geprobeerd met de patroons tot een partiële arbeidsovereenkomst te komen. Ik geloof dat dit nergens is gelukt, maar er ging propagandistische kracht vanuit door de gelegenheid tot vergaderen met het personeel. In de discussies met de patroons kwam vast te staan, dat het tot stand komen van een arbeidsovereenkomst niet alleen lag aan de organisatie-zwakke, maar ook in het bestaan van de grote maar lakse, louter feestvierende, zelfs tegenwerkende plaatselijke vereniging "Laurens Jansz. Coster", beschermheer Henri Sijthoff.²¹ Besloten werd dat ik mij zou opgeven voor het lidmaatschap daarvan. Het bestuur had de bedoeling natuurlijk door. Op 21 november 1907 ontving ik onderstaand briefje:

Door dezen bericht ik u, dat gij in onze ledenvergadering van 18 november 1.1. zijt gedeballoteerd, en wij u dus niet als lid der Vereniging kunnen aannemen. En noem ik mij namens het Bestuur

H.W. Amptmeijer, secretaris.²²

Onze besprekingen met de werkgevers ging uit van het principe, dat, indien er gelijke arbeidsvoorwaarden zouden bestaan, zowel betreffende arbeidstijd, personeelsverhouding – gezellen, jonggezellen, leerlingen en loonstandaard, dan de prijs-concurrentie voor een flink deel zou zijn ingedamd. De arbeidskosten hebben in het grafisch bedrijf toen geschommeld tussen 50 à 60% van de verkoopprijs. Gelijkggerichte arbeidskosten in alle drukkerijen zou daarom de concurrentie door jongens-exploitatie, en als gevolg daarvan laag loonbedrag, voor genoemd percentage van de product-prijs vrijwel onmogelijk maken. Het belang van de patroons – achteraf gezien van het bedrijfsleven en de gemeenschap – lag dus in de vermindering van de onderlinge concurrentie, het belang van de werknemers lag in het verwerven van enige bestaanszekerheid. Dit stan'dpunt heeft een maximum succes beleefd.

(...).²³

De Partij

Zowel uit vakverenigings-, politiek als zakelijk oogpunt beschouwd waren de jaren 1908 – 1909 interessant. Eerst iets over de politieke situatie. Even

voor de opheffing van de timmerliedenstaking gaf ik mij op als lid van de Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij, de S.D.A.P. (6 november 1906). Ik bemerkte al spoedig dat er hevige meningsverschillen waren, principiële en taktiek-inzichten botsten fel. Men leze daarover Troelstra's Gedenkschriften, derde deel "Branding".²⁴ In de winter van 1908-1909 spitsten zich al die discussies toe, vooral in Leiden, waar het afdelingsbestuur merendeels marxistisch gezind was. Vele sprekers van deze richting in de Partij traden voor de afdeling op. In de eerste plaats Wijnkoop, Ceton en Van Ravensteijn, de onverzoenlijken, en Gorter en Pannekoek, die ook wel zo genoemd mogen worden; rustiger sprekers, zoals Henr. Roland Holst, Frank van der Goes, Wibaut en Mendels; tevens herinner ik mij de inleiders Troelstra en Spiekman, die een tegenovergesteld standpunt verdedigden. De heftige discussies, die plaats vonden in het zaaltje boven de coöperatie "Vooruit" in de Duizenddraadsteeg, duurden soms tot in de nacht. Na het Deventer Congres traden, volgens "Branding" nog geen 500 leden uit de Partij. De afdeling Leiden echter viel ongeveer in twee helften uiteen. Tot de uitgetreden behoorde Mr. Van Eck, spil en steun van de afdeling. Hij was onder meer redacteur van het afdelingsblad: De Sociaal-Democraat. In het openbaar schreef men over "afscheiding" en werd de vraag opgeworpen welke groep recht op die uitgave had. Fanatiek, maar geheel in de stijl van de toenmalige mentaliteit, schreef ik mijn zoveelste Ingezonden in het Leidsch Dagblad.

18 februari 1909.

M. de Red.,

Naar aanleiding van het berichtje, overgenomen uit "Het Vaderland", als zou de afdeling Leiden der S.D.A.P. door het te Deventer gevallen besluit zich afgescheiden hebben van die partij, verzoek ik enige plaatsruimte in Uw blad.

Dit bericht is ten enenmale ongegrond.

Het dient echter te worden erkend, de afd. Leiden heeft een meerderheid, welke zich stelt op het standpunt van de minderheid in de Nederl. Soc. Arb. Partij. Oppervlakkig geredeneerd krijgt bedoeld bericht toch wel enige schijn van waarheid; doch nauwkeuriger beschouwd komt men tot andere conclusie.

Wanneer zich in een vereniging twee groepen vormen en op zeker moment een dan onvermijdelijke botsing tot splitsing noodzaakt, dan zullen zij, die zich verongelijkt gevoelen, in eerste instantie hun lidmaatschap opzeggen. De oude vereniging zal dan als één geheel, hoewel verzwakt in ledental, blijven bestaan.

Zo zal het ook gaan in de S.D.A.P., hoewel niet in zo grote mate als door de burgerlijke partijen wordt gewenst en verwacht. Zo moet het ook gaan in de afd. Leiden van de S.D.A.P., al was zij voor zeven-achtste tegen het Deventer-besluit. De groep, die zich kan verenigen met dat besluit of althans zich bij de landelijke meerderheid wenst neer te leggen, zal blijven vormen de afd.

*afb. 7. Het nog altijd bestaande
gebouw, waar vroeger de drukkerij van
Ijdo in gehuisvest was.*

Leiden van de S.D.A.P. Wie daaraan zich wenst te onttrekken, hebbe slechts zijn lidmaatschap op te zeggen.

En ook dat zullen niet velen doen, dat is zo zeker als de ellende van het proletariaat. En zij, die in versheid van opwinding, ontstaan door het Deventer besluit, hun lidmaatschap opzeggen, dat zij voor een groot percentage terug zullen komen, opnieuw zullen toetreden, dat is zo zeker als de nood van de arbeidersklasse.

Zie, zo beschouwd, zal er van een afscheiding door de afd. Leiden van de Partij geen sprake ook maar kunnen zijn.

Trouwens, dergelijke berichtjes als in "Het Vaderland", zullen m.i. alleen wel komen van hen, die niets liever zouden zien dan een versnippering van de politiek-economische S.D. Arbeiders-Partij. Dergelijke sensatie-bedoelingen zullen het tegendeel bereiken.²⁵

In een spoedig na de scheuring door het resterende bestuur belegde ledenvergadering werd een redactie-commissie voor het blad benoemd. Haar eerste notulen luiden:

Vergadering van de Comm. van Redactie ten huize van Bomli. Maandag 15 maart 1909.

Welk een voorstelling heeft zich ieder commissielid gevormd van de redactie van een courant? Hierover werd **gediscussieerd** en besloten, hoewel zeer tijdrovend, elke copie te lezen alvorens tot plaatsing over te gaan.

Rubriek-verdeling eindigt als volgt: politiek en berichten Bomli; vakbeweging Neuteboom; buitenland en geheel-onthouding Frets; gemeente-politiek, novelle-vormige feuilleton en humor Frans Oostveen, terwijl tenslotte door Marks, die de correctie zal waarnemen, de agenda kan worden opgemaakt.

Besloten wordt als redactie-lid geen stukken te ondertekenen.

Wordt alsnu overgegaan tot lezen van de copie.

Van Troelstra wordt verwacht een hoofdartikel, waarin een flinke opwekking aan de partijgenoten. Door Bomli was Troelstra bericht, dat op een artikel over dit onderwerp grote prijs wordt gesteld.

Neuteboom wordt verzocht van een en ander aantekening te houden.

Wordt besloten, de boekbeoordeling op dezelfde wijze als bij de vorige redactie te doen voortgaan, nl. minder gelukkig geslaagde partij-brochures niet af te keuren, doch slechts te vermelden.

Abonnement zal worden genomen op de "Vakbeweging" en op "De Voorhoede", terwijl het abonnement op "de Leidenaar" nog niet is afgelopen.

Oostveen zal nog voor het eerste blad enige humor leveren als Leidse Notenkraaker.

Ingezonden stukken zullen ter hand worden gesteld aan het redactie-lid, belast met daarin bedoelde rubriek.

In overweging wordt genomen aan Troelstra toestemming te verzoeken zijn naam als geregeld medewerker bovenaan "de Sociaal-Democraat" te mogen plaatsen.

Wordt ook nog gesproken over een smakelijker aanzien te verkrijgen van de courant, o.m. door het veranderen van de kop. Wordt aangehouden.

Elk nummer zal een redactie-lid tenminste één artikel schrijven.

Tenslotte wordt besloten elke maandag vóór het verschijnen van "de Soc.-Dem." te vergaderen.²⁶

Het zou te uitvoerig worden om notulen van de volgende vergaderingen van dat tweemaal per maand verschijnende blad te publiceren. Volstaan wordt daarom met nog te vermelden, Hemerik te vragen voor artikelen over de L.B.B. En overigens: in de redactie-vergaderingen heb ik Frets nooit ontmoet; was Fret(s) een schuilnaam voor Hemerik? Hij had een zeer goede betrekking, werd slachtoffer van zijn politieke overtuiging en nam daarna een sigarenzaak over. Het blad werd volgeschreven door Bomli en mij. Ach, dat hinderde niet, hij en ik schreven graag en gemakkelijk. Hoe lang wij de redactie waarnamen? Ik weet het niet meer. Helaas zijn al die eens zo zorgvuldig bewaarde nummers van "De Sociaal-Democraat"²⁷ evenals van het "Grafisch Weekblad"²⁸, waarin zovele artikelen tot 1914 van mijn hand verschenen – bij een verhuizing verdwenen. Dit heeft misschien ook wel een nuttige zijde. Het zou immers kunnen zijn dat mijn levensverhaal te uitgebreid zou zijn geworden. Intussen staat vast, dat, na terugkeer van Van Eck in de oude rijen, hem weer de redactie werd toevertrouwd.

Nu weer: de vakbeweging

Ik schreef het reeds: 1908 en 1909 waren interessante jaren. Voor de vakbeweging geldt dat ook voor 1910. Er was groei van ledental, begrip en succes. De wens van partiële naar de eis van plaatselijke collectieve arbeidsovereenkomsten was onvermijdelijk. De typo's kwamen in de grote gemeenten voor die eis overal krachtig op. Ook in Leiden.

De acties van de afdeling waren toch al spoedig positief gericht. In 1906 werd namelijk op verzoek van de L.B.B. door de Gemeenteraad de arbeidsdag voor de gemeentewerklieden vastgesteld op 10½ uur. De **Timmerliedenbond** zond daarna een adres aan de Raad, met het verzoek, in de bestekken de werktijd te bepalen op 10 uur. Dit werd, door een daartoe strekkend voorstel van Mr. Aalberse later minister van arbeid aangenomen.

Het is duidelijk dat die gebeurtenis het aanknopingspunt was voor de eerste grote actie van de afdeling A.N.T.B. In een uitvoerig adres aan de Raad werd gevraagd om “bepalingen in bestekken omtrent minimum-loon en maximum-arbeidstijd als waaronder de bouwvakarbeiders verkeren bij het maken van gemeentewerk”. Hierbij was gevoegd een complete loonlijst, ingedeeld volgens vak - zettters, drukkers, binders en leeftijds- en personeelsverhouding, arbeidstijd 10 uur, percentages toeslag bij overwerk en voor zondagsarbeid; de bepalingen van kracht te doen zijn voor de aanstaande aanbesteding van gemeentedrukwerk; de duur van de aanbesteding voortaan drie jaren; “dat bij een eventuele gunning vooral gelet zal worden op die patronen welke niet vijandig tegenover de vakvereniging staan, in die zin, dat zij geen pressie uitoefenen op het al of niet lid zijn daarvan; dat het drukwerk, niet begrepen in de aanbesteding, ook zal worden vervaardigd daar, waar aan bovenstaande regeling wordt voldaan”.²⁹ (Juist de firma Groen drukte al sedert jaren én de bestekken én bijna al het andere gemeentedrukwerk!)

Het verloop van deze niet geslaagde actie gaf stof tot een aantal artikelen van mij in het “Leidsch Dagblad”. Verdediging van het verzoek aan de Raad, een overzicht van desbetreffende bepalingen in andere gemeenten en een polemieek met de heer Pera, voornamelijk om de motivering van zijn afwijzende redevoering in de Raad.

De actie gaf ook gerede aanleiding tot propaganda voor ledenwerving, ook met circulaire en zelfs met een brochure. En niet zonder succes. Dit moge blijken door een clausule uit het maandblad van de afdeling Den Haag, “de Typograaf: van 21 oktober 1909. In het overzicht van het 20-jarig bestaan van de afdeling schreef haar sekretaris:

Zondag 14 augustus (1904) werd een poging gedaan om in Leiden een afdeling op te richten met Hols als spreker. Mis weer.³⁰

10 februari 1906 gelukte het een afdeling Leiden op te richten. Vóóraf gingen Haagse bondsleden op huisbezoek. In het lokaal Holsdervet, Oude Vest, lieten zich op de oprichtingsavond een twintigtal inschrijven; thans heeft deze afdeling 76 leden. Het leveren van onderkruipers zal nu wel lastiger gaan!! Evenzo de ongebreidelde uitbuiting!³¹

Ik laat nu maar in het midden dat Den Haag alle eer van de oprichting voor zich opeiste, maar het ledencijfer was juist en de tirade aan het slot van de clausule geeft een precies beeld van de gezindheid en de situatie inzake de Leidse arbeiders omstreeks de eeuw-wisseling.

Groeide de A.N.T.B., de Typografische Vereniging “De Katholieke Pers”, afdeling Leiden, opgericht november 1908, groeide insgelijks. Om die groei te stimuleren verscheen op een bepaald moment een circulaire, waaruit ik, alleen op historische overwegingen, de eerste zinnen en de laatste zin overneem:

Een dure plicht roept ons tot U, waarde Katholieke kameraden.

Er zijn onder U nog verschillende collega's, die of nog niet georganiseerd of lid van een “neutrale” vereniging zijn. Van zulk een vereniging mag een goed Katholiek geen lid zijn.

U weet, onze Geestelijke Overheid gebiedt ons, om ons te organiseren alleen in R.K. verenigingen. En U weet toch ook wel, dat alhier een afdeling bestaat van de R.K. Typografenbond, die, sinds haar kortstondig bestaan, steeds in groei en bloei toeneemt en tevens met succes werkt.

Volgt een lang, maar normaal gedeelte en eindigt:

Wordt lid onzer afdeling en voldoe aan het woord van onze beminde Paus Leo XIII, om alleen in R.K. organisaties te treden.

Namens de Commissie (?)
W.A. v.d. Berg
H. v.d. Brink.³²

Daarbij bleef het niet. Gedateerd 26 februari 1909 ontving een van onze leden onderstaande circulaire:

Door het Bestuur van de afdeling Leiden van de Ned. R.K. Volksbond werd mij opgedragen U mede te delen, dat het krachtens ons Huishoudelijk Reglement aan bondsleden verboden is lid te zijn ener Socialistische Vereniging, op wier vergaderingen en feestvieringen God, Kerk, Priesters en Koningschap soms op de gruwelijkste wijze worden gehoond en veracht en waar een goed Katholiek volgens overtuiging en geweten niet thuis behoort te blijven. Wij geven U derhalve in overweging te bedanken als lid van de Alg.

Ned. Typografenbond. Zo niet, dan te danken als lid van de afdeling Leiden van de R.K. Volksbond. Zo U aan geen van beide wenken gehoor geeft, zal het bestuur U op de verplichte vergadering van 7 maart aanstaande ter rooiering voordragen.

Vertrouwende dat U in deze naar uw overtuiging gevolg zult geven, teken ik namens het bestuur voornoemd,

H. Langezaal, sekr.33

Het regende protesten. Zand er over. Het is nu - september 1964, dus vijftien-vijftig jaar later - gelukkig rozengeur en maneschijn tussen de drie vakcentrales. Maar toen? Toen was het al geroddel.

(...).³⁴

Nu weer: de vakorganisatie

In het voorafgaande schreef ik over de groei van het ledental. Dit had verlies, in hoofdzaak voor de plaatselijke vereniging “Laurens Jansz. Coster” tengevolge; voornamelijk zag zij haar katholieke - en christelijke leden uittreden. Wij vermoedden dat het om haar voortbestaan ging toen zij zich tot samenwerking voor een loonactie bereid verklaarde. Het werd evenwel een “samenwerking” van bijzonder korte duur.³⁵

Op 20 juli 1909 ging van het afdelingsbestuur een schrijven uit: “Gezien de slechte toestand in het grafisch bedrijf hier ter stede, . . . trachten daarin verandering te brengen, waarom het Uw bestuur verzoekt te kennen te willen geven of het bereid is, dit punt eens nader met ons te bespreken; . . . verzoekt vóór woensdag 4 augustus Uw antwoord te mogen vernemen”. De afdelingen van de Christelijke en Rooms-Katholieke Typografenbond zonden schriftelijk een gunstig antwoord. Het bestuur van L.J.C. vroeg uitsluit om in een vergadering het oordeel van de leden te horen. Het kwam werkelijk zover. Per 26 augustus: “het bestuur zal zich op een gecombineerde vergadering doen vertegenwoordigen”. Op 1 september had deze bijeenkomst plaats, bijgewoond door L.J.C. met niet minder dan zes bestuursleden. Alle aanwezigen stemden vóór het totstandkomen van een regeling. Uit elke vereniging werd één lid aangewezen voor een regelingscommissie en gezamenlijk deed men de voorzitterskeuze. De commissie besloot tot het houden van een referendum onder de typo's, waarvan de redactie ter vergadering werd vastgesteld. Uit de toelichting van dat referendum citeer ik nog: “Door een gecombineerde vergadering, bestaande uit de besturen van . . . is met algemene stemmen uitgesproken het wenselijke van een regeling . . . eerst vaste gegevens te hebben . . . verzoeken wij U, . . . ons kenbaar te maken of U voor of tegen een regeling zijt”. Aan de commissie-leden werd een drukproef ter correctie toegezonden. Reeds op 11

september was het bestuur van L.J.C. van mening veranderd. Van haar commissie-lid kwam bij de voorzitter van de commissie een schrijven binnen, dat, met alle taalfouten, in de terzake dienende brochure is opgenomen. Gewoon zelig. Het bestuur L.J.C. was per dezelfde datum duidelijker: "Aangezien wij vernomen hebben van ons medelid Weijers - hun gedelegeerde -, dat de werkzaamheden van het voorlopig comité van die aard zijn dat zij in strijd zijn met het verhandelde in de gecombineerde bestuursvergadering, en wij volgens onze besprekingen in de ledenvergadering niet conform zouden (kunnen?) gaan, zo deel ik U, namens mijn medebestuurders mede, dat voorlopig het bestuur van L.J.C. zich terugtrekt en de verdere besprekingen staakt". Aan het slot van deze brief stond nog een dreigement: "... de naam van L.J.C. niet gebruiken, anders zouden wij genoodzaakt zijn onze leden een tegenbericht te doen toekomen". De regelings-commissie ging niet door de knieën. Ze besloot "overwegende dat de toelichting van het referendum naar waarheid was weergegeven . . . de naam te laten staan en alleen als noot er bij te plaatsen: Naar aanleiding van dit referendum heeft L.J.C. zich voorlopig teruggetrokken". De kortstondige samenwerking, voor een eenvoudig doel, werd beëindigd voor ze goed en wel begonnen was. Het negativisme zou spoedig een stap verder terug doen. De regelingscommissie verzocht in de ledenvergadering het referendum-beleid te mogen verdedigen, doch kreeg van de L.J.C. ten antwoord: "Door deze bericht ik U, dat in onze laatstgehouden Buitengewone Vergadering met meerderheid van stemmen besloten is, dat de vereniging zich voorgoed teruggetrokken heeft wat betreft de bespreking en uitvoering "ontwerp-regeling"". Het ging in het geheel niet over al of niet terugtrekken, maar om de billijkheid van mondelinge verdediging van het referendum-beleid. Daarom op 9 april 1910 nog eens een schrijven, nu rechtstreeks aan de ledenvergadering van L.J.C., toelating verzoekende voor de commissie "opdat ook van onze zijde het licht kan schijnen inzake het geschil; in het vertrouwen, dat ook bij U het rechtsgevoel de doorslag zal geven". Een antwoord werd eigenlijk niet verwacht en was in feite overbodig. De gecombineerde drie besturen hadden allang begrepen, dat L.J.C. weer in haar oude rol van tegenwerking, van strijdbreker, was vervallen. De combinatie had het wel zó goed begrepen, dat tevoren, op 17 maart 1910, een ontwerp-regeling aan de "Heren Patroons in het Grafisch bedrijf te Leiden" was toegezonden.

In dat ontwerp werd voorgesteld: de 9%urige arbeidsdag; het loon voor zettters, drukkers en binders gelijk; de leeftijds-lonen uitgestippeld van 18 jaar f5,50 tot 25 jaar f11,-; machinezettters en stereotypeurs 25% en rotatiepersdrukkers 50% hoger; overuren 25% tot 10 uur 's avonds en daarna, nachtarbeid, 50% toeslag; 15 minuten rust bij verlenging van de dagtaak;

LEIDEN, 2 Juni 1910.

Mijnheer.

Zooals U bekend is hebben de typografen hier ter stede opnieuw getracht eene regeling voor hun bedrijf tot stand te brengen.

Zij hebben daartoe zelf een ontwerp klaar gemaakt en na toezending daarvan aan de verschillende patroons door persoonlijk bezoek hun wenschen verduidelijkt.

Nu komt het ons praktischer voor, dat een eventueele regeling worde ontworpen door de patroons, die volgens de gezellen bijna allen verklaarden voor eene regeling te zijn

Indien U met ons van meening zijt, dat eene regeling door de patroons ontworpen wenschelijker is, zouden wij gaarne van U vernemen, of U bereid zoudt zijn, mede te werken, om eene zoodanige regeling tot stand te brengen.

Zeer gaarne zien wij uw antwoord tegemoet voor 10 Juni ad: een der ondergeteekenden.

Achtend,

BATTELJEE & TERPSTRA.

N. V. ELECTR. DRUKKERIJ v. H. TACONIS.

UITGEVERS-VENNOOTSCHAP „FUTURA“.

zondagsarbeid, nooit verplichtend, 100%; de erkend christelijke feestdagen behoud van loon en bij eventuele arbeid als zondagarbeid te betalen; tenminste drie vacatiedagen per jaar. Hierbij was gevoegd een schaal voor de bedrijfs-personeels-indeling. Het voorstel was ondertekend namens de afdelingen Leiden van de R.K.T.B. door T.A. Brandsma en P.J.W. Swanen, de Chr. T.B.A. Wiggers Jr. en J. van der Zeeuw, de A.N.T.B. door J.Th.M. Uijldert en J. Moene. Bij laatstgenoemde was het sekretariaat gevestigd.³⁶

Indien men deze voorstellen vergelijkt met de situatie van tien jaar tevoren, dan is de vooruitgang formidabel. Sterker nog kan die vooruitgang voor een toekomstige onderzoeker spreken, wanneer hij raadpleegt het in 1908 door S.D.A.P. en N.V.V. uitgegeven boekwerkje "Arbeidersleven in Nederland".³⁷ Daarin vindt hij op blz. 77 de toestand in Leiden geschetst, geput uit een in 1907 door de afdeling A.N.T.B. verstrekt overzicht. In een kort daarna gepubliceerd artikel schreef ik echter: "Dit door ons voorgestelde minimum gaf vrijwel de werkelijkheid te zien. Maar een feit is, dat de koopkracht van het loon toen reeds onvoldoende was. Sinds het indienen van de ontwerp-regeling zijn de prijzen van alle levensmiddelen zó schrikbarend gestegen, dat het bovenbedoelde minimum-loon aan de meest voor de hand liggende behoeften niet kan voldoen".

(...).³⁸

Op 12 april 1910 hield de combinatie van typografische verenigingen een gezamenlijke ledenvergadering in lokaal Feltkamp, Lammermarkt 3; uitstekend bezocht.³⁹ De actie begon goed en scheen resultaat te zullen afwerpen. Enige patroons vatten namelijk hun taak serieus op. Deze heren deden al een jaar tevoren een poging tot overeenstemming in hun rijen. Op 14 juni van dat jaar vond een vergadering plaats, waar zeven werkgevers aanwezig waren. In 1910 deden zij een volgende stap. Curiositeitshalve hieronder de tekst van hun circulaire.

Leiden, 2 juni 1910.

Zoals U bekend is hebben de typografen hier ter stede opnieuw getracht een regeling voor hun bedrijf tot stand te brengen. Zij hebben daartoe zelf een ontwerp klaar gemaakt en na toezending daarvan aan de verschillende patroons door persoonlijk bezoek hun wensen verduidelijkt. Nu komt het ons practischer voor, dat een eventuele regeling worde ontworpen door de patroons, die volgens de gezellen bijna allen verklaarden voor een regeling te zijn.

Indien U met ons van mening zijt, dat een regeling door de patroons ontworpen wenselijker is, zouden wij gaarne van u vernemen of U bereid zoudt zijn, mede te werken om een zodanige regeling tot stand te brengen.

Zeër gaarne zien wij uw antwoord tegemoet voor 10 juni aan een der ondergetekenden.

Achtend, Batteljee & Terpstra
N.V. Electr. Drukkerij v.h. Taconis
Uitgevers-Vennootschap "Futura".⁴⁰

(...).⁴¹

Het doet nog deugd, dat de Regelings-Commissie in haar woord tot afscheid bij het opheffen der samenwerking tussen de drie verenigingen, de schuld van de mislukking geheel verweet aan het zich terugtrekken door

afb. 9. Hendrik Neuteboom in het kantoor van zijn kantoorboekhandel annex drukkerij in Den Haag, ca. 1925. Foto Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis.

L.J.C.⁴² In Den Haag, Amsterdam, Nijmegen en andere plaatsen was de actie met succes bekroond, hier kon dat niet omdat slechts de helft van de typo's in de drie bonden georganiseerd was en de patroons eisten een groter aantal georganiseerden, teneinde de arbeidsovereenkomst werkelijk in alle drukkerijen te verwezenlijken.

Wij bleven niet bij de pakken neerzitten. Op 12 september wendden wij ons wederom tot de Gemeenteraad, met verzoek "bepalingen te treffen bij het opnieuw uitbesteden van gemeente-drukwerk, ook voor het gedeelte dat tot heden ondershands is gegund aan de firma Groen". Het adres was ondertekend door mij en de nieuwe secretaris: J.J. van Stralen.⁴³

(...),⁴⁴

Hols had in een minimum van tijd een andere werkkring voor mij, zodat ik ontslag kon - nemen. Bij de firma Lorjé vond hij twee vacatures. In Amsterdam meesterknecht op de kleine drukkerij of in Den Haag reiziger in drukwerk en kantoorbenodigdheden. Ik koos het laatste.

Mijn vrouw en ik, vergezeld van onze vrienden Taverne en zijn verloofde, zochten een woning. Taverne werkte in Den Haag en wist dus een beetje de weg. Ruime keuze, ook in nieuwbouw; wij namen een ouder huis in de Van der Neerstraat. Mijn vrouw zorgde voor de gehele verhuizingsdrukte. Ik moest intussen mijn opvolger inlichten, mijn functies van voorzitter vakafdeling en penningmeester en brochure-handelaar partij-afdeling overdragen. Tevens van enkele personen afscheid nemen, o.a. van Van Eck. Door mijn, mag ik zeggen populariteit in Leiden stond ik op de nominatie kandidaat te zijn voor de Gemeenteraad. Daartoe volgde ik in de winter van 1910 / 1911 's zondagsochtends een cursus gemeentepolitiek bij Mr. van Eck thuis. Dit is mij toch in mijn leven nog te pas gekomen.

BIJLAGE I

Ledenlijst van de afdeling Leiden van de A.N.T.B

1866	31
1867 – 1891	geen opgaven
1892	10
1893	17
1894	24
1895	15
1896	9
1897	17
1898	19
1899	15
1900	12
1901	5
1902	2
1903 – 1905	afdeling is opgeheven
10 februari 1906	ca. 20
april 1906	38
april 1907	11
maart 1908	68
oktober 1909	76
1910	85
1911	102
1912 tot december 1913	geen opgaven
januari 1914	107
december 1914	151

bron: H.G. Keuken, a.w. (tot 1902)
Jaarverslagen L.B.B.

BIJLAGE 11

Uittreksel uit de beroepstelling van 1909

Indeeling der Beroepstelling	Cijfers Beroepstel.	Vakvereniging	Bij de Vakver. bekend	Georganiseerd				Ongeorganiseerd
				Mo-der-n	Chris-telijk	Ka-tho-liek	Neu-traal	
Drukkers en binders	224	Typo's	350	107	2.5	60	140	18

De Beroepstelling geeft slechts 224, de Typo's geven 350 op. We weten niet of de Beroepstelling letterzetters heeft medeggeteld. Buiten de 107 volwassenen hebben de Typo's nog 52 adspirant-leden georganiseerd.

bron: Jaarverslag L.B.B. 1913, blz. 8.

BIJLAGE III

Ledental van de Leidsche Bestuurdersbond

Jaar	Vakverenigingen		Algemeene vereenigingen		S.D.A.P. alleen	Totaal
	Aantal vereenigingen	Ledental	Aantal vereenigingen	Ledental	Ledental	
1904/1905	7	260	3	123	53	383
1905/1906	10	361	3	236	76	597
1906/1907	17	468	3	191	78	659
1907/1908	14	543	2	141	98	684
1908/1909	13	709	3	228	60	937
1911	17	644	4	290	79	934
1912	17	872	4	411	156	1283
1913	19	1399	4	535	305	1835
1914	22	1668	verder geen opgaven			

bron: Jaarverslag L.B.B. 1913, blz. 3,
en Jaarverslag L.B.B. 1914, blz. 3.

AANTEKENINGEN

1. H.G. Keuken, *De ontwikkeling van de Arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw*, Leiden, 1968, Aanwezig in het Gemeentearchief van Leiden (G.A.L.), Bibliotheek van Leiden e.o. nr. 58180, blz. 158 en 159.
2. *Ons Vakbelang*. Orgaan van de Vereeniging genaamd Algemeen Nederlandsch Typografenbond, 15 September 1894, blz. 70 e.v. G.A.L., Bibl. L.e.o.71620.
3. H.G. Keuken, a.w., blz. 160.
4. Van Dozy hebben wij nergens de voornamen kunnen vinden.
5. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam (I.I.S.G.), *S.D.A.P. afd. Leiden, Correspondentie 1898 1903*.
6. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898 - 1903*.
7. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898 1903*.
8. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899 - 1903*.
9. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898 - 1903*. Over de opkomst van de socialistische arbeidersbeweging in Leiden zie D. Wortel en M. Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden*, Leiden, F.N.V. afdeling, 1980; Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980*, Leliden, Het Leidse Volkshuis, 1982, blz. 26 e.v.; Anton Pannekoek, *Herinneringen*, Amsterdam, Van Gennep, 1982, blz. 74 e.v. en blz. 81 e.v.
10. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899 1903*.
11. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899 - 1903*. C. Brune, die van beroep metaalbewerker was, moest Leiden vanwege werkloosheid verlaten.
12. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1898 1903*. Eigenhandig door A. Pannekoek geschreven brief.
13. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Notulenboek 1899 - 1903*.
14. *Jubileumnummer 1901 1926*, Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Leidse Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruiksvereniging "Vooruit", Leiden, 1926, blz. 2. Aanwezig in het archief van de F.N.V.-afdeling Leiden.
15. Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staatscourant* van Donderdag 28 September 1905, no. 227. Afgedrukt in D. Wortel en M. Kranenburg, a.w., blz. 102.
16. *Jaarverslag 1906 - 1907 van den Leidschen Bestuursbond*, blz. 13, G.A.L., Bibl. L.e.o.7738 1.
17. *Jaarverslag 1907 - 1908 van den Leidschen Bestuursbond*, blz. 13 G.A.L., idem.
18. G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, Nijmegen, S.U.N., z.j. (1975), blz. 36.
19. G. Harmsen en B. Reinalda, a.w., blz. 78 e.v.
20. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1906 1916*.
21. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1906 - 1916*.
22. I.I.S.G., *S.D.A.P. afd. Leiden, Corresp. 1906 - 1916*.
23. *Jaarverslag 1913 van den Leidschen Bestuursbond*, blz. 3. G.A.L., idem. Zie ook bijlage III.
24. *Jaarverslag van den Leidschen Bestuursbond over 1911*, blz. 1. G.A.L., idem.

DE TEKST

1. *Jeugd in Leiden*. Wij hebben weggelaten een passage, waarin Neuteboom zijn herinneringen over zijn kinderjaren ophaalt. Hij ging naar de bewaarschool aan de Garenmarkt, vervolgens naar een lagere school aan de Langebrug. In aansluiting bij het schoolbezoek ontving hij godsdienstonderwijs van de heer Riphagen. Zondags naar de kerk aan het Levendaal, daarna naar de Zondagsschool aan de Gortestraat. "Nog steeds ken ik vele psalmen en gezangen gedeeltelijk", merkt Neuteboom op.
2. *Bok*: houten, schuin afbellende stelling, waarop (of waarin) de letterkasten zijn geplaatst.
3. De grote brand van de fabriek van Driessen vond plaats op 24 juni 1896. Over de spuit van de weesjongens vertelt W. Bodrij, "Volksleven in de Leidse Paradijssteeg voor vijftig jaar", *Neerlands Volksleven*, 12de jaargang, Nr. 3 (Zomer 1962).

4. *Distribueren*: het zetsel verdelen.
5. *De vriend van oud en jong*. Christelijk en wetenschappelijk Weekblad. Leiden, R. Fuik, 1892 1897 (13de - 18de jaarg.), en Leiden, J.J. Groen en Zn, 1898 - 1900 (19de 21ste jaarg.).
6. *Nonpareil*: Nonpareille, dit is een kleine drukletter (van 6 punten).
7. Hier wordt bedoeld het werk van E.G. Lagemans, *Recueils des Traités et Conventions, conclus par le Royaume des Pays-Bas avec les puissances étrangères, depuis 1873 jusqu'à nos jours*. La Haye, Belinfante frères, 1893 - 1899.
8. *Corps brevier*: kleine lettersoort (van 7½ punt).
9. *Koppermaandag*: De maandag na Driekonigen, die voorheen alom feestelijk gevierd werd, met name als gildefeest. Bij de letterzetters en boekdrukkers bleef dit gebruik nog tot voor betrekkelijk korte tijd in zwang (*Woordenboek der Nederlandsche Taal, deel VII, stuk 2, kolom 5568*). Zie ook H.G. Keuken, a.m., blz. 7.
10. *Van het twaalfde tot het twintigste jaar*. Onder dit kopje vertelt Neuteboom een en ander over zijn christelijke achtergrond. Hij was lid van de Christelijke Knapenvereniging "Eben Haëzer" in de Jan Vossensteeg en van "Pniël" aan de Middelstegracht. Hij volgde zes jaar catechesatie bij dominee Hartwigsen en werd lid van de Ned. Hervormde Kerk. Maar hij was ook lid van een christelijke schietvereniging, die oefende in een gymnastieklokaal in de Van der Werffstraat.
11. *Drank*. Hier plaatst Neuteboom enkele zeer kritische opmerkingen over het drankmisbruik onder de drukkersgezellen. Een lange reeks kroegen wordt door hem opgesomd, waar hij met zijn collega's een borrel heeft gedronken: café Jongbloed in de Vrouwensteeg, Jan Kerkvliet aan de Middelstegracht, de Trasmolen aan de Nieuwe Rijn, Van Olffen in de Paardesteeg, Jongbloed, de Spijkerbak en het Maastrichts Bierhuis.
- Militair*. Zeer smakelijk vertelt Neuteboom in deze passage over zijn militaire diensttijd.
12. Het onderhavige pamflet bevindt zich in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
13. Een korte alinea met enkele persoonlijke zaken hebben wij hier weggelaten.
14. *Jaarverslag 1906 1907 van den Leidschen Bestuurdersbond*, blz. 15: "Op de vorige jaarvergadering werden tot bestuur gekozen: v. Eck, de la Court, Segaar, Hannaart, Crispijn, Neuteboom en Bomli. De functies werden verdeeld als volgt: Crispijn voorzitter, Segaar 2e voorzitter, de la Court le penningmeester, Hannaart 2e penningmeester, Bomli le secretaris, v. Eck 2e secretaris en Neuteboom commissaris. (...) op 't einde van het jaar bedankte Neuteboom wegens drukke werkzaamheden".
15. P.J. Bomli, *De Timmerliedenstaking in 1906 En de Aktie daaraan voorafgegaan*, Uitgave van de uitgeversmaatschappij "Voorwaarts".
16. In deze weggelaten alinea stipt Neuteboom zijdelings de kwestie van de aansluiting van de A.N.T.B. bij het N.V.V. aan. In die tijd was de typografenbond aangesloten bij het *Nationaal Arbeids Secretariaat (N.A.S.)*, dat op 27 augustus 1893 was opgericht en was gelieerd aan de *Sociaal Democratische Bond (S.D.B.)*, een socialistische partij. Per 1 januari 1906 trad de door Henri Polak opgerichte "moderne" vakbeweging in werking: het *Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (N.V.V.)*. De L.B.B. sloot zich bij het N.V.V. aan. Daarbij stuitte men op het probleem, dat er bij de L.B.B. verschillende organisaties waren aangesloten, die zich niet bij het landelijke N.V.V. hadden georganiseerd en die zich niet bij het N.V.V. mochten organiseren. Polak maakte een strikt onderscheid tussen organisaties, die zich bezig hielden met het behartigen van de belangen van de arbeiders binnen hun werksituatie en de politieke partijen, coöperaties e.d. Na enige tijd verlieten de S.D.A.P., de coöperatie "Vooruit", de muziek- en zangvereniging en dergelijke organisaties de L.B.B. Ook de A.N.T.B. moest uit de L.B.B. stappen, waar hij zich direct na zijn heroprichting bij had aangesloten. De bond was immers met bij het N.V.V. aangesloten. Zowel op landelijk niveau als op plaatselijk niveau werden binnen de A.N.T.B. hevige discussies gevoerd om het N.A.S. te verlaten en zich bij het N.V.V. aan te sluiten. Neuteboom was daarvoor en wist de afdeling achter zich te krijgen. Landelijk gaf men echter de voorkeur aan het N.A.S. Pas in 1913 volgde aansluiting bij het N.V.V. en kon de afd. A.N.T.B. weer in de gelederen van de L.B.B. terugkeren. Zie J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, Amsterdam, N.V.V., 1932, deel 2, vooral Hoofdstuk VI, *Bestuurdersbonden*, blz. 54 e.v. en G. Harmsen en B. Reinalda, a.w., blz. 66 e.v. en 118. Ook *Jaarverslag 1913 Leidsche Bestuurdersbond*, blz. 10.

17. Gedurende het tijdvak 1902 - 1910 verscheen bij uitgeverij A.H. Adriani te Leiden een serie *Bolland-uitgaven*, die bij Batteljee & Terpstra gedrukt werd.
18. Weggelaten zijn hier de belevenissen van Neuteboom in Den Haag.
19. *Intermezzo: de kennismaking*. Neuteboom vertelt hier in een korte alinea hoe hij zijn vrouw ontmoet heeft. Aansluitend hebben wij hier weggelaten *Nu weert de vakbeweging* twee alinea's met een beschrijving van de jaarfeesten van de afdeling in 1907 en 1910.
20. Deze brief van F.G. Cloetingh bevindt zich in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*. De brief bevat tevens enkele adviezen over de hoogte van de contributie en de activiteiten.
21. Over de typografenvereniging "Laurens Janszoon Coster", zie H.G. Keuken, *a.w.*, blz. 6 e.v.
22. In I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
23. Hier is een alinea weggelaten, die een persoonlijke visie bevat van Neuteboom, geformuleerd in 1964 m.b.t. de toen actuele "actie voor opheffing van de verticale prijsbinding" in de grafische sektor.
24. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel III *Branding*, Amsterdam, 1929.
25. Aanwezig in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*. Het kranteartikel zelf hebben wij niet aangetroffen.
26. Aanwezig in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
27. *De Sociaal-Democraat*. Weekblad voor Leiden en omstreken, uitgave van de afdeling Leiden der S.D.A.P. In het I.I.S.G. bevinden zich twee nummers, t.w. 1912 (5de jaargang), no. 20 en 1914, no. 44.
28. *Grafisch Weekblad*. Orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Typografenbond. Amsterdam, 1906 1942.
29. Gedrukt pamflet, aanwezig in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
30. *De Typograaf* (maandblad uitgegeven door de afd. Den Haag van de A.N.T.B.), 6de jaargang, nr. 16 (21 oktober 1909), blz. 43 a.
31. *Idem*, blz. 43 b.
32. Gedrukt pamflet, aanwezig in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
33. I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
34. *Huwelijk*. In het door ons weggelaten gedeelte kijkt Neuteboom anno 1964 terug op bijna 55 jaar huwelijksleven (hij huwde op 20 oktober 1909).
35. Neuteboom citeert in het nu volgende gedeelte uit diverse gedrukte pamfletjes, die zich alle in het bovengenoemd archief bevinden.
36. Deze ontwerp-regeling, gedrukt in quarto. in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
37. *Arbeidersleven in Nederland*. Resultaten der enquête, ingesteld door het Nederl. Verbond van Vakverenigingen in het najaar van 1907 naar de wenschelijkheid en mogelijkheid van beperking van den arbeidsduur voor volwassenen tot 10 uren per etmaal en afschaffing, respectievelijk beperking van nacht- en kinderarbeid. Uitgegeven door de Sociaaldemocratische arbeiderspartij en het Ned. Verbond van Vakverenigingen, 1908.
38. Weggelaten is een persoonlijke uitweiding over de situatie van het grafisch bedrijf in 1964.
39. Een gedrukte oproep voor deze ledenvergadering bevindt zich in het I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
40. Deze circulaire, III het I.I.S.G., *aldaar*.
41. In de weggelaten alinea een uitgebreid relaas over een malversatie van een afdelingspenningmeester.
42. Gedrukt pamflet, I.I.S.G., *Archief Neuteboom, Uit mijn leven, deel I*.
43. Gedrukt adres aan de gemeenteraad, I.I.S.G., *aldaar*.
44. *Persoonlijke positie*. Onder dit kopje vertelt Neuteboom over een ernstig conflict met de nieuwe eigenaar van drukkerij Taconis, de heer H. Hovingh, die in concurrentie de prijs van een drukwerkopdracht te laag had gesteld door er te weinig tijd voor te rekenen. Neuteboom kon het er niet voor doen. Het conflict noopte hem tot het nemen van ontslag.

HET UITBREIDINGSPLAN 1933 VAN LEIDEN

door

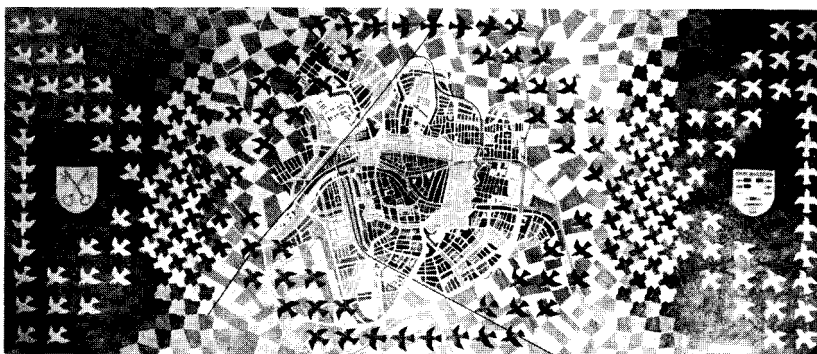
C.J.D. Waal

Van de intarsiapanelen van M.C. Escher in het Leidse Stadhuis is het paneel “de burgerlijke stand in vogelvlucht” in de burgemeesterskamer zeker het indrukwekkendste. Met schakeringen wordt in hout de ruimtelijke ontwikkeling van Leiden vanaf de twaalfde eeuw tot 1940 weergegeven. Vogels die op- en aanvliegen van en naar de stad geven de vestiging en het vertrek van de komende en gaande burger aan. Ten dele gaan zij op in het omliggende platteland.’

Bij nadere bestudering blijkt het paneel elementen te bevatten die niet vertrouwd voorkomen; zo zijn het Schuttersveld en de Coebel als bebouwd aangegeven en loopt er een rondweg ongeveer ter hoogte van het Lammen-schansplein naar de Vink. Het betreft hier geen artistieke vrijheden van de kunstenaar, maar bewust toegevoegde elementen die ontleend zijn aan het uitbreidingsplan dat vijftig jaar geleden, op 6 november 1933 door de gemeenteraad werd vastgesteld.² Het intarsiapaneel geeft mede de toen wenselijk geachte toekomstige ontwikkeling van Leiden aan.

Reeds aan de stadsuitbreidingen in de 17de eeuw lag een doordacht en planmatig ruimtelijk ordeningsbeleid ten grondslag. De gedachtenwereld van de in 1600 aan de Leidse universiteit toegevoegde school voor ingenieurs heeft mede de stedenbouwkundige vormgeving van de stad in de 17de eeuw bepaald. Men kan zelfs menen in de plattegrond van de Leidse binnenstad het grondplan van de ideaalstad van Simon Stevin, zoals getekend in “Van de oirdeningh der steden” ~ geschreven omstreeks 1600 in Leiden en in 1649 uitgegeven - te herkennen.³

Tot de twintigste eeuw kwam het in Leiden niet tot nieuwe stadsuitbreidingen. Men realiseerde zich, dat de gemeentegrenzen tot 1896 nagenoeg samenvielen met de singels om de oude stad. Leiden kent thans dan ook niet zoals de grote steden een enorme stadsvernieuwingsproblematiek van 19de eeuwse wijken. De niet zo omvangrijke 19de-eeuwse bebouwing buiten de singels - voor een belangrijk deel “aangroeisels langs de toegangswegen”⁴ - is bij de grenscorrectie van 1896 van de buurgemeenten overgenomen.⁵

afb. 7. *De burgerlijke stand in vogelvucht*, intarsiapaneel door M. C. Escher. Foto R. van Gulick.

Particuliere bouwers speelden op de grenscorrectie in door stratenplannen aan de gemeenteraad ter goedkeuring voor te leggen. De opzet van de plannen en zelfs de straatnaamgeving lagen volledig in particuliere handen.⁶

De industrialisatie in de tweede helft van de vorige eeuw veroorzaakte een bevolkingsgroei; niet zozeer in Leiden, maar wel in andere steden, die deze groei niet konden verwerken. Met name in de laatste decennia van de 19de eeuw is er veelal sprake van revolutiebouw en heersen erbarmelijke, ook uit oogpunt van volksgezondheid ontoelaatbare, woon- en leefsituaties. Om aan de wantoestanden een eind te maken werd o.a. door de Leidse hoogleraren H.L. Drucker – tevens lid van de Leidse gemeenteraad – en H.B. Greven in hun bekende nutsrapport gepleit voor een woningwet.⁷ Op 1 augustus 1902 trad de Woningwet 1901 in werking. Deze wet – waarmee volgens Yap Hong Seng de basis van de verzorgingsstaat werd gelegd⁸ – geeft niet alleen regels in verband met de kwaliteit en financiering van de woningbouw, maar legt ook het initiatief en de verantwoordelijkheid voor planmatige stadsuitbreidingen (weer) bij de gemeentelijke overheid. In de definitie van “uitbreidingsplan” – het aanwijzen van gronden die in de naaste toekomst voor de aanleg van straten, grachten en pleinen bestemd zijn – klinkt nog het idee van een stratenplan door. De wetswijziging van 1921 geeft al een ander accent. Het gaat dan om een plan waarbij de bestemming voor de naaste toekomst van de in het uitbreidingsplan begrepen gronden in hoofdzaak worden aangewezen. Bij de vele wetswijzigingen (o.a. in 1931) kreeg het ruimtelijk orderingsaspect steeds meer gewicht, resulterend in een afzonderlijke Wet op de Ruimtelijke ordening.⁹ De gemeente Leiden behoorde tot de categorie gemeenten waarvoor de tot-

standkoming van een uitbreidingsplan voor het onbebouwde stadsdeel verplicht was. Ter voldoening aan dit wettelijk voorschrift werd zonder hoofdelijke stemming op 18 mei 1905 een uitbreidingsplan vastgesteld, dat door de commissie van fabricage – een “voorloper” van de commissie voor ruimtelijke ordening, openbare werken en verkeer – was vervaardigd.¹⁰ In verband met de adviezen van de Inspecteur voor de Volksgezondheid (belast met het toezicht op de handhaving van de wettelijke bepalingen betreffende de volkshuisvesting) en de Hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat werd het plan enigszins aangepast opnieuw in procedure gebracht en op 18 april 1907 gewijzigd vastgesteld.¹¹ Tevens werd in 1907 een (beperkt) bouwverbod van kracht. Het uitbreidingsplan, dat nog sterk het karakter had van een stratenplan, heeft maar beperkte betekenis gehad. Er werd veelal in afwijking van het plan gebouwd, waardoor regelmatig planherzieningen nodig waren.¹² Tot 1929 werd het plan 14 maal herzien.¹³ Tot de drastische wijzigingen behoort de planherziening voor de Kooi, waaraan waarschijnlijk W.M. Dudok, architect van het Kooipark¹⁴, heeft meegewerkt. Al in 1916 was duidelijk dat belangrijke delen van het uitbreidingsplan niet zouden worden uitgevoerd.¹⁵ Aan een wezenlijk element uit het plan van 1907 worden we nog herinnerd door de Burggravenlaan tussen de Hoge Rijndijk en de Fruinlaan, een deel van de ontworpen “Boulevard”. Sporen van het ideaal van boulevard en reusachtige pleinen zijn in het ontwerp voor uitbreidingsplan 1933 terug te vinden. Het uitbreidingsplan 1933 was mede een herziening van het plan 1907. Voor het merendeel werd het plan 1907 in 1933 ingetrokken. Dit en het uitblijven van nieuwe bestemmingsplannen verklaart waarom voor delen van de Leidse vooroorlogse wijken alleen de bouwverordening en geen planologische regeling geldt. Een drietal onderdelen van het plan (Verdamstraat, P.J. Blokstraat tussen Fruinlaan – toen nog Fruinlaan geheten – en Hoge Rijndijk, alsmede de bebouwing rond de kruising Thorbeckestraat – de Laat de Kanterstraat) werden in 1933 gewijzigd. Kleine delen van het plan bleven in 1933 gehandhaafd voor het Noorderkwartier, Vreewijk en Tuinstad-Staalwijk. Opvallend zijn enige gehandhaafde geplande bruggen. Zo vinden we de voorgenomen verbinding van de Groenesteeg via de begraafplaats naar de Oostdwaarsstraat in het plan 1933 terug. Over de Trekvluit konden twee bruggen worden gelegd, niet zo afwijkend van de plaatsen waar deze in 1984 gerealiseerd zullen worden. Hoezeer elementen uit de plannen van 1907 en 1933 in de vergetelheid zijn geraakt, blijkt uit een discussie in 1979 over de wenselijkheid van een brug over de Haarlemmertrekvaart in het verlengde van de Aloëlaan.¹⁶ Niet ter sprake kwam dat het vigerende¹⁷ in 1933 herziene plan van 1907 de aanleg van exact dezelfde brug mogelijk maakte, zelfs zonder beperking tot fietsers en voetgangers.

In de raadsvergadering van 7 december 1925 maakte de voorzitter, burgemeester de Gijsselaar, melding van een voorstel om een nieuw uitbreidingsplan te ontwerpen. Het voorstel was afkomstig van het raadslid J.A.N. Knuttel (1878-1965), redacteur van het Groot Woordenboek der Nederlandse Taal en vooraanstaand lid van de Communistische Partij.¹⁸ Dit voorstel luidde in zijn geheel als volgt: "Te besluiten een nieuw uitbreidingsplan voor de gemeente door een specialist op dit gebied te doen ontwerpen. Hij veroorlooft zich in dit verband de aandacht te vestigen op het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok te Rotterdam, bekend o.a. door het Kralingsche Plas-plan en het uitbreidingsplan van Hilligersberg". Het voorstel kreeg geen toelichting, maar sloot ongetwijfeld aan op hetgeen Knuttel eerder op dezelfde begrotingsvergadering had betoogd. Het ging hem erom Leiden als woonplaats voor de arbeiders geschikt en prettig te maken. Nu het absolute woningtekort grotendeels achter de rug was, moesten goedkope woningen gebouwd worden en de minderwaardige woningen worden opgeruimd. Door veel woningen te bouwen zou – althans volgens Knuttel – de wet van vraag en aanbod tot verlaging van de huren leiden.¹⁹

Een nieuw uitbreidingsplan was niet alleen wenselijk om weer planmatig de stadsuitbreiding ter hand te nemen, maar ook vereist in verband met de grenscorrectie per 1 januari 1920. Deze grenscorrectie was bij Gedeputeerde Staten al op 29 mei 1907 – dus een ruime maand na de vaststelling van het uitbreidingsplan 1907 – aangekaart. In juli 1913 zijn de verschillende argumenten voor de grenswijziging nog eens geformuleerd. In de reeks van argumenten voor de grenswijziging valt het suburbanisatie-argument op. Door de uitbreiding van het tramverkeer naar de omliggende gemeenten in 1911 zou de verhuizing, in het bijzonder naar de gemeente Oegstgeest, in de toekomst worden bevorderd. Nu scheen het ogenblik gekomen aan dit euvel paal en perk te stellen, indien men Leiden althans op den duur niet weer wilde doen vervallen tot een doodse provinciestad. Geconstateerd werd dat de "minder gegoeden" in Leiden bleven wonen terwijl verschillende "meer gezeten burgers" bij voorkeur naar de zo gemakkelijker en zo goedkoop te bereiken geestgronden in de omtrek verhuisden.

Ook ter verkrijging van een stelselmatiger en fraaiere bebouwing en ter verbetering van de straataanleg en van de slechte riolering en onhygiënische toestanden bij de grenzen van Leiden, werd op grensuitbreiding aangedrongen.²⁰

In percentage gemeten waren de grensuitbreidingen van 1896 en 1920 aanzienlijk: van ± 198 ha naar ± 564 ha in 1896; naar ± 1254 ha in 1920;

met een vermeerdering van de bevolking door de grenscorrecties van 8.497 respectievelijk 3994²¹ naar in totaal 53.368 respectievelijk 66.014 inwoners.²² De nieuwe grenzen van 1920 vielen Leiden toch wat tegen; met name de grens met Oegstgeest had men liever ruimer gezien, zodat bijv. Endegeest, het Wilhelminapark en kasteel Poelgeest daarin Leids gebied zouden zijn. In plaats daarvan kwam een grillig lopende grens o.a. dwars door wat nu Morskwartier en Leeuwenhoek heet. Tijdens dezelfde begrotingsvergadering waarin Knuttel zijn voorstel indiende, bracht de S.D.A.P. de grensregeling tussen Leiden en Oegstgeest opnieuw ter sprake. Bij de grenscorrectie van 1966 werd het restant van het huidige Morskwartier bij Leiden gevoegd. Daarmee werd een deel van de oude Leidse wensen alsnog gehonoreerd. De te late grenscorrectie heeft geleid tot een slechte stedenbouwkundige opzet van het Morskwartier, waarvan de kwaliteit pas in de jaren zeventig – op basis van de Structuurschets Leiden-West²³ – wat is verbeterd.

De grenscorrecties zijn voor Leiden steeds te gering geweest. Dat geldt ook voor de reeds in 1938²⁴ aangekaarte grenscorrectie van 1966, waarbij Leiden, door toevoeging van de reeds genoemde uitbreiding van het Morskwartier, de Merenwijk, de polder Stevenshof en het gebied tussen de Kanaalweg en Rijksweg 4 op het huidige grondgebied van 2313 ha kwam. De nauwe omgrenzing van Leiden is nog steeds een van de belangrijkste factoren waardoor de slechte positie waarin Leiden ten opzichte van andere steden verkeert, kan worden verklaard.²⁵

Het voorstel van Knuttel om een nieuw uitbreidingsplan door het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok te laten vervaardigen kan enige verbazing wekken. Van een communist verwacht men niet direct een voorstel om een gemeentelijke taak te “privatiseren”. De keuze van het bureau lijkt ook niet aan te sluiten bij zijn te verwachten voorkeur. Knuttel had immers affiniteit met de in Leiden opgerichte Stijlgroep.²⁶ Het secretariaat van de redactie van de Stijl was in het Leidse Volkshuis, waarmee ook Knuttel een band had²⁷, gevestigd. Voor het Leidse Volkshuis had J.J.P. Oud, medeoprichter van de Stijl, op aanbeveling van H.P. Berlage het buitenverblijf de Vonk in Noordwijkerhout gebouwd (1917), in samenwerking met Theo van Doesburg.²⁸ Zowel Oud als Van Doesburg woonden in Leiden.²⁹ In dit “stadje”, waar “het artistiek verkeer totaal dood was” was de Leidse kunstclub “De Sphinx” opgericht.³⁰ In zijn Leidse tijd had Oud samen met W.M. Dudok ook werkzaam in Leiden – 24 woningen in Leiderdorp gebouwd³¹ (inmiddels helaas afgebroken). Op het moment dat Knuttel zijn voorstel deed was Oud weliswaar gemeente-architect van Rotterdam, maar hij overwoog weer over te stappen naar het leven van particulier architect.³² Zijn plan voor de Rotterdamse woonwijk Blijdorp

(1931) wordt wel gezien als een voorloper van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam.³³ Het onder leiding van C. van Eesteren tussen 1928 en 1934 ontworpen Amsterdamse uitbreidingsplan geldt wel als de eerste realisering van de Stijl in de Stedebouw ("Stijl wordt Stad").³⁴ De eerste bijeenkomst van het Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM), die vooral de naoorlogse stedebouw internationaal zou beïnvloeden, werd pas in 1928 gehouden.³⁵

Er zijn rond 1925 al wel verschillen in filosofie en uitgangspunten tussen het zakelijk bouwen en de (beginnende) reacties daarop, die later met de term "Delftse School" zouden worden aangeduid.³⁶ Na jaren van verguizing lijkt thans een meer positieve waardering voor de Delftse School te ontstaan,³⁷ zij het in mindere mate dan voor de Stijl. Vanaf 1924, het jaar van zijn benoeming tot hoogleraar in Delft, zou M.J. Granpré Molière de theoretische grondslag voor deze Delftse School leggen.

De religieus ingestelde Granpré Molière zocht naar de eeuwige waarheid in de architectuur (het onvergankelijke) en wijst de vergankelijke stromingen af, schoonheid is waarheid. Hij beoogde geen maatschappelijke veranderingen en had geen linkse sympathieën, zoals de representanten van de nieuwe zakelijkheid. Wellicht heeft dit meegespeeld bij de overwegingen van Knuttel om het bureau Granpré Molière voor te stellen. Er was immers een rechtse (confessionele) raadsmeerderheid en een rechts College van Burgemeester en Wethouders. De S.D.A.P. zou pas in 1935 tot het College toetreden.

De filosofie van Granpré Molière bracht ook met zich mee dat hij zich op het verleden oriënteerde, zoals op de karakteristieke Hollandse binnensteden. Hij was kritisch over de grote onherbergzame steden; hij streefde gezellige woonwijken en kleine gesloten buurten na. Granpré Molière zou het denkbeeld van de tuinstad blijven vasthouden.³⁸ In zijn wijken passen woningen met kappen; gebouwd van steen en hout (geen beton en staal). Zijn compagnon ir. P. Verhagen stond minder afwijzend tegenover het nieuwe bouwen.³⁹ Hij was meer een stedebouwer dan een architect.⁴⁰ Binnen het architectenbureau trad Verhagen geleidelijk meer op de voorgrond.⁴¹ Verhagen moet als de eigenlijke ontwerper van het Leidse uitbreidingsplan worden gezien. Door zijn ziekte ontstond enige vertraging bij de voorbereiding van het plan.⁴² Verhagen gaf op 30 juni 1930 een toelichting op het plan, speciaal de binnenstad⁴³, in een besloten vergadering van de gemeenteraad⁴⁴ en vergezelde wethouder Splinter, mr. Bool – secretaris van de commissie voor de fabricage – en de directeur Gemeentewerken op 19 november 1931 naar de commissie van Advies voor de uitbreidingsplannen van de provincie Zuid-Holland. Op het Provinciehuis⁴⁵ en door een latere directeur Gemeentewerken⁴⁶ wordt Verhagen uitdrukkelijk als de

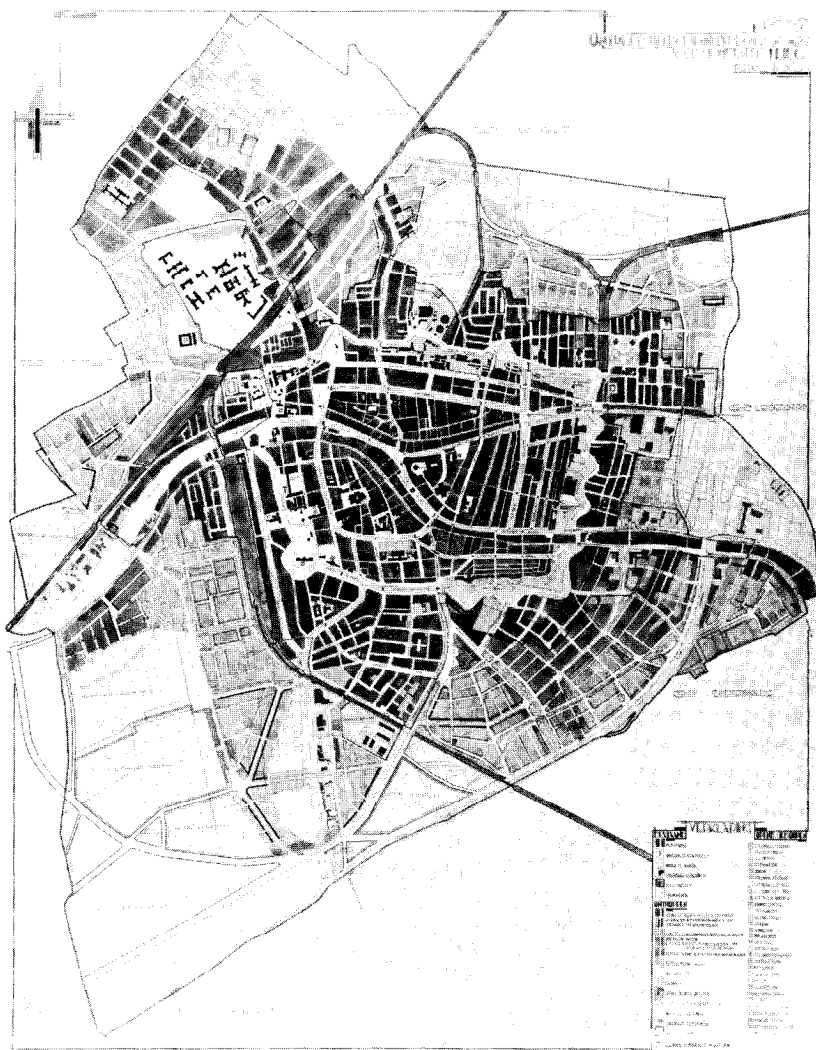
ontwerper van het uitbreidingsplan genoemd. In 1934 was Verhagen zeker al lid van de provinciale adviescommissie voor uitbreidingsplannen.⁴⁷ In 1944 was hij betrokken bij de herbouw van Rotterdam.⁴⁸ Na de oorlog kreeg Verhagen de leiding over de stedenbouwkundige afdeling van het Ministerie van Wederopbouw. Zijn doctorstitel verwierf hij honoris causa.⁴⁹

Men moet niet denken dat er in 1925 veel keuze tussen architectenbureaus bestond. Het bureau van Granpré Molière, Verhagen en Kok had naam gemaakt met het ontwerp en de bouw van het Rotterdamse Vreewijk (1916 1919). Nadien heeft het bureau andere ontwerpen voor uitbreidingsplannen gemaakt. De door Knuttel genoemde uitbreidingsplannen zijn niet of nauwelijks bekend.⁵⁰

Op 10 mei 1926 stelden Burgemeester en Wethouders – in wier handen het voorstel was gegeven om preadvies – aan de Raad voor om aan het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok “die op dit gebied inderdaad een goede naam hebben” een opdracht te geven voor het ontwerpen van plannen tot herziening van het uitbreidingsplan der gemeente. Het honorarium bedroeg f 6000,-, ongerekend reiskosten en kosten van reproducties. (De commissie van Fabricage vond dat wat duur). Aan de opdracht werd de voorwaarde verbonden dat de ontwerpers bij de uitwerking van de plannen op het stuk van de kennis van plaatselijke toestanden voortdurend overleg zouden plegen met de directeur Gemeentewerken. Als motieven om te komen tot een nieuw uitbreidingsplan worden genoemd:

- het verouderd zijn van het herhaaldelijk gewijzigde plan van 1907;
- de grenswijziging⁵¹;
- het werken met voorlopige, z.g. officieuze uitbreidingsplannen, hetgeen in strijd is met de Woningwet;
- het oordeel van de inspecteur voor de Volksgezondheid dat de huidige toestand niet mag worden bestendigd.

De architecten werden niet van tevoren gebonden aan bepaalde oplossingen, zoals het graven van een afwateringskanaal van de Zijl naar de Haarlemmertrekvaart. De beslissing over de aanleg van een haven met industrieterrein wachtte op het uitbreidingsplan, evenals voorstellen om gronden bouwrijp te maken. In een mondelinge toelichting in de Raad noemt de burgemeester nog een aantal kwesties die in het kader van het nieuwe uitbreidingsplan aan de orde zouden moeten komen: besteding van een schenking voor een park; verplaatsing van de kaas- en veemarkt; een nieuw station en verbetering van de overwegen.⁵² Over het voorstel van Burgemeester en Wethouders werd niet gediscussieerd. Zonder hoofdelijke stemming werd overeenkomstig besloten.

afb. 2. Dejuridisch niet bindende overzichtskaart van het uitbreidingsplan, waarin de eerste wijzigingen zijn verwerkt.

Algemene aspecten van het ontwerp-uitbreidingsplan

Het architectenbureau Granpré Molière, Verhagen en Kok bood op 8 augustus 1929 het definitief ontwerp-uitbreidingsplan aan Burgemeester en Wethouders aan.⁵³ Op 28 oktober 1929 volgde de toelichtende beschrijving en de memorie van toelichting. De ontwerpers hadden regelmatig overleg gepleegd met de Dienst Gemeentewerken, de burgemeester en de wethouder van Fabricage. Sinds 1926 hadden zich enige personele wisselingen voorgedaan. In 1927 werd burgemeester De Gijselaar opgevolgd door Van de Sande Bakhuysen (beiden C.H.U.); J. Splinter (C.H.U.) volgde in hetzelfde jaar A. Mulder (A.R.) op, nadat Splinter sinds 14 maart tijdelijk wethouder was geworden. De directeur Gemeentewerken G.L. Driessen werd in 1929 opgevolgd door A.M. de Blauw. Het voltallige College had in mei 1929 een lijst van 32 vraagpunten behandeld.⁵⁴

De directeur Gemeentewerken toetste vanaf 1929 alle bouwinitiatieven aan het ontwerp⁵⁵, zodat het uitbreidingsplan eigenlijk al in 1929 effectief was. Illustratief is een vraag van de directeur aan het architectenbureau over een in 1929 ingediende bouwaanvraag voor enige woningen aan de Zoeterwoudse Singel. De aanvraag was wel in overeenstemming met het vigerende uitbreidingsplan zodat de bouwvergunning verleend moest worden -, maar niet met het ontwerp. Gevraagd werd of de ontwerpers ermee instemden dat na aanpassing van het bouwplan, nog een geringe strijdigheid met het ontwerp bleef bestaan.⁵⁶

De ontwerpers wezen in hun memorie van toelichting op de bijzondere demografische ontwikkeling van Leiden, nog in 1700 de tweede stad van Holland. De gemiddelde bevolkingstoename van Leiden en omgeving bleef 11% achter bij de gemiddelde bevolkingstoename in Nederland, terwijl in de aangrenzende noordelijke en westelijke gebieden de bevolkingstoename die van het rijk met 12-80% overtrof. Sinds jaren was er een vertrekoverschot, zodat de bevolkingsvermeerdering uitsluitend een gevolg was van meer geboorten dan sterfgevallen.⁵⁷ Het gemeentelijke beleid kenmerkte zich volgens de ontwerpers door grote liefde en aandacht voor het “uit de glorietijden overgeblevene en daarnaast een enigszins wantrouwende voorzichtigheid tegenover onzekere nieuwe kansen”. Een dergelijke houding werd niet bevorderlijk voor het uitbreidingsplan geacht, dat immers in hoofdzaak toekomstgericht is. Een uitbreidingsplan wil in de woorden van de ontwerpers “de groei en de ontwikkeling leiden tot een nieuw organisme, waarvan de functies in vlotte samenwerking zijn gebonden”. Het is “een vaste leidraad voor de bewuste regeling der ontwikkeling - als een geheel”. De erkenning van het belang ervan “is bij een stad als Leiden wel heel moeilijk; en wij hebben haar dan ook vaak gemist; veelal

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

370

371

372

373

374

375

376

377

378

379

380

381

382

383

384

385

386

387

388

389

390

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

402

403

404

405

406

407

408

409

410

411

412

413

414

415

416

417

418

419

420

421

422

423

424

425

426

427

428

429

430

431

432

433

434

435

436

437

438

439

440

441

442

443

444

445

446

447

448

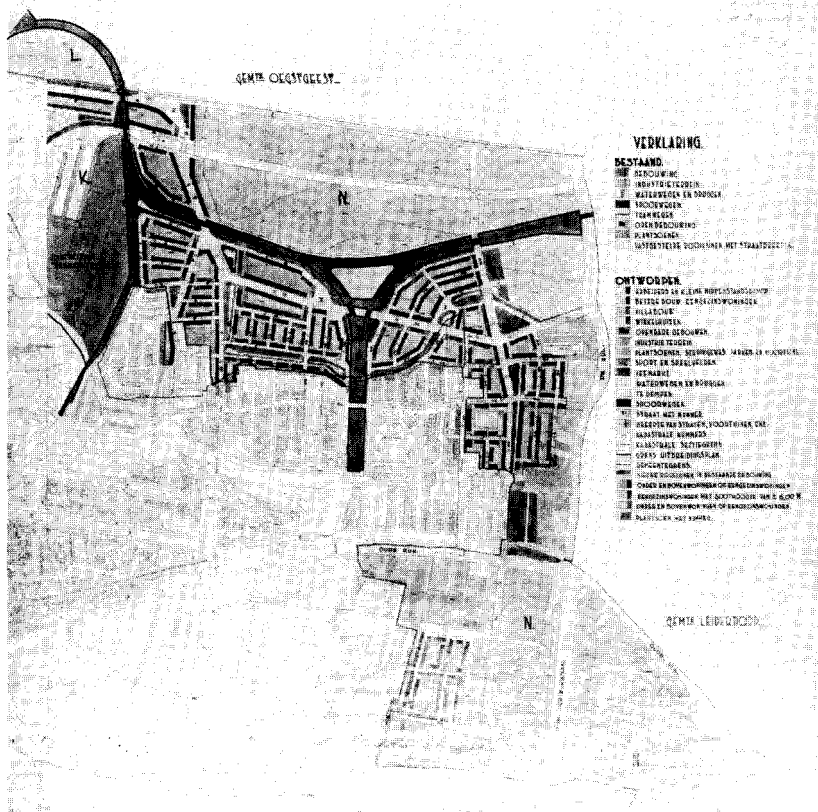
449

450

451

452

werd aan de ogenblikkelijke belangen zonder aarzeling de voorrang gegeven". De ontwerpers realiseerden zich overigens zeer goed dat in de loop van de tijd in elk plan min of meer ingrijpende wijzigingen optreden. Zij zagen hierbij wel als voorwaarde dat de "grote samenhang" niet uit het oog werd verloren.

Voor de ontwerpers was het geen uitgemaakte zaak dat Leiden zijn traag ontwikkelingsstempo zal behouden. Ontwikkelingsmogelijkheden zagen zij voor de handel en industrie; daarnaast werd het belang van de Universiteit onderstreept.

211

Het plan zou volgens de berekeningen van de ontwerpers ± 55.000 inwoners herbergen, zodat Leiden dus rond 125.000 inwoners zou hebben. Het jaar werd er niet bij vermeld. Wie om deze cijfers glimlacht, realiseert zich dat de gehonoreerde ruimtevraag per inwoner steeds is toegenomen, waardoor bijv. een verschijnsel als de woningnood in stand is gebleven. De berekeningen van de ontwerpers steken niet ongunstig af bij het raadsbesluit van 20 januari 1958, waarbij werd ingestemd met het scheppen van mogelijkheden voor de uitgroei van de Leidse agglomeratie (Leiden, Leiderdorp, Oegstgeest, Voorschoten, Warmond en Zoeterwoude) tot een woon- en werkgebied van 220.000 tot 250.000 inwoners binnen een tijdsverloop van circa 25 jaren.⁵⁸ Zoals bekend heeft de bedoelde agglomeratie nu, 25 jaar later, 175.455 inwoners.

In de omgrenzing van het plangebied zijn er wezenlijke verschillen tussen het door het architectenbureau ontworpen plan en het uitbreidingsplan in formele zin, zoals dat door de Raad in 1933 werd vastgesteld. In het noordwesten was ter wille van de samenhang het plan tot over de grens met Oegstgeest doorgezet; dit kon uiteraard niet bij de formele vaststelling worden betrokken. In het noorden – de Slaaghslot – was toen de gemeentegrens – was het plan niet afgemaakt. De plannen voor de veemarkt stonden namelijk niet vast⁵⁹, waardoor de ontwerpers ook een deel van het tracé voor de gordelweg slechts schematisch konden aangeven en de situering van het noordelijk industrieterrein alsmede het kanaal tussen de Leidse Vaart en de Zijl niet voldoende konden bepalen.

In het zuidwestelijk stadsdeel, het enige gebied waar de plannenmakers zelf een grens konden kiezen, was de omgelegde hoofdweg naar Den Haag als voorlopige grens genomen. De ontwerpers hadden een gedetailleerd ontwerp ingediend.⁶⁰ De directeur Gemeentewerken, die het liefst zo weinig mogelijk formeel vastlegde⁶¹, zag liever geen volledig gedetailleerd plan. Indien Leiden zich als een “kleinere” gemeente zou beschouwen – een in het woningbesluit niet gedefinieerd begrip – zou een volledig gedetailleerd plan van straten, pleinen, wegen, bouwblokken etc. slechts voor 500 meter in plaats van 1000 meter van de bestaande bebouwing nodig zijn; voor het overige gebied zou met een plan in hoofdzaken volstaan kunnen worden. De aanduidingen “cultuurgrond” of “landbouwdoeleinden” konden gevoegelijk worden toegepast. Deze gedachte werd inderdaad gevolgd⁶², bijv. in het tegenwoordige Zuid-West en het scholencomplex Cronestein. De gevolgde systematiek verklaart waarom bijv. bebouwing in de Coebel gedetailleerd is aangegeven en grote delen van Zuid-West een globaal aangegeven bestemming hebben. Sinds 1931 was het onderscheid tussen plan-in-hoofdzaak en plan-in-onderdelen in de wet opgenomen. In 1933 gaven de bebouwingsvoorschriften aan Burgemeester en Wethouders

de beperkte bevoegdheid om ontheffing te verlenen van het bouwverbod voor het gebied van plan-in-hoofdzaak.

Ook verkregen Burgemeester en Wethouders een later door de Provincie bekritiseerde marge om het plan-in-onderdelen (in 1933 nog verfijsd ten opzichte van het ontwerp) te wijzigen. Anders dan in het ontwerp werd in het uitbreidingsplan 1933 de bestaande bebouwing als grens genomen. Het ontwerp omvatte mede delen van de binnenstad, die voor het doorgaande verkeer van belang waren.

De voorgestelde doorbraken kregen in de voorbereiding veel aandacht, juist ook van Burgemeester en Wethouders en werden ook door de commissie van advies voor de uitbreidingsplannen in Zuid-Holland als een onmisbaar en integrerend deel van het uitbreidingsplan beschouwd.⁶³ De inspecteur der Volkshuisvesting, W. van Boven⁶⁴ was anders dan de directeur Gemeentewerken, voorstander van een afzonderlijk plan, teneinde te voorkomen dat men nodeloos in details van strikt lokale toevalligheden werd gesleept.

In het voorstel aan de Raad bleken de relevante delen van de binnenstad evenwel geen deel uit te maken van het uitbreidingsplan.⁶⁵ Dit leidde tot groot misnoegen van vooral de S.D.A.P.-ers Schüller en Groeneveld. De raadsleden konden zich herinneren dat de laatste jaren voorstellen die mede betrekking hadden op de verkeerssituatie in de binnenstad, zoals demping van het Levendaal, in afwachting van het uitbreidingsplan niet in behandeling konden worden genomen.

Niettemin werd het plan zonder hoofdelijke stemming aanvaard, twee dagen voor het verstrijken van de (verlengde) fatale termijn na de tervisielegging. De invloed van de raadsleden op het plan lijkt zeer gering te zijn geweest. Ideeën van het raadslid F. Elkerbout (A.R.) over de verbreding van de Plantage en Utrechtse brug en de aanleg van een nieuwe brug bij de Zijlpoort (voorstellen van 14 december 1928) klonken wel in het ontwerp door.

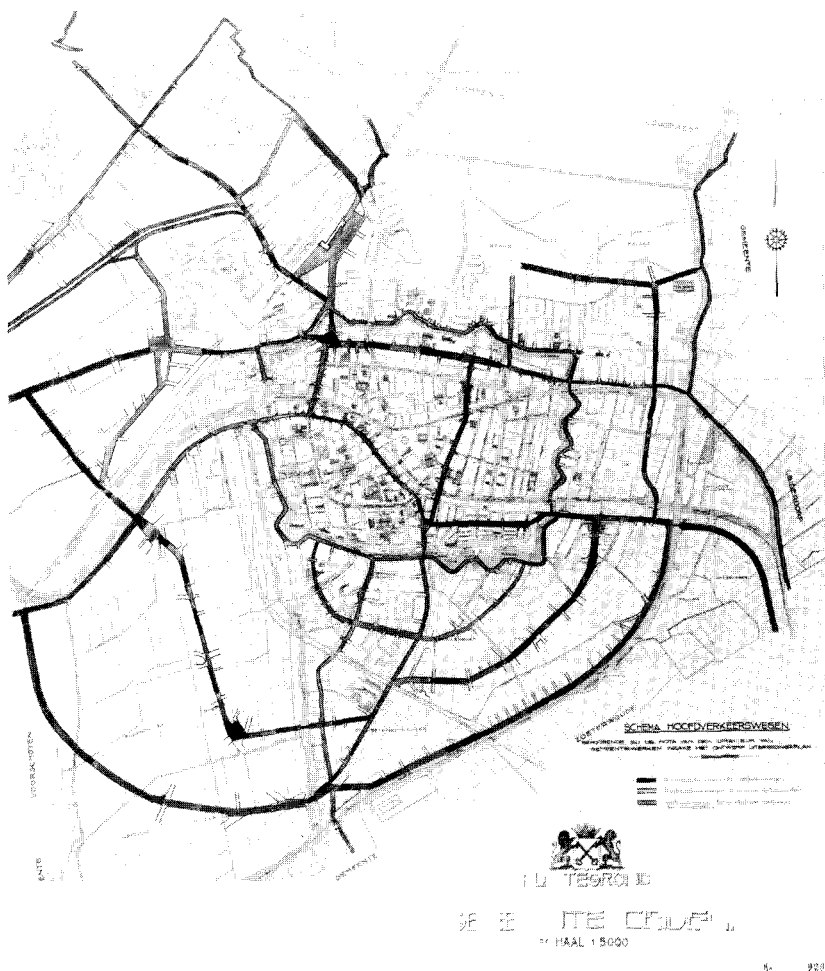
Het gemanipuleer met de grenzen heeft niet alleen bij raadsleden tot verwarring en misverstand geleid. Faludi en Hamnet veronderstellen in 1978 dat er een plan is van de directeur Gemeentewerken uit 1939, "precies hetzelfde plan" dat in 1959 aan de Raad werd voorgelegd.⁶⁶ In werkelijkheid is er geen sprake van "ideeën die men in die tijd over de binnenstad ontwikkelt". In de niet geciteerde bron, een verslag van een lezing op 2 februari 1939 op de jaarvergadering van de vereniging "Oud Leiden"⁶⁷ geeft directeur A.M. de Blauw slechts een samenvatting van de al tien jaar eerder geformuleerde inzichten, die door het gerommel met de plangrenzen uit het zicht zijn geraakt. Juridisch was het zeer wel mogelijk delen van de binnenstad op te nemen in een uitbreidingsplan.⁶⁸ Als reden om de binnenstad eruit te laten werd door het college van Burgemeester en Wethou-

ders met name de enorme kosten genoemd. Een niet zo overtuigend argument; de samenhang tussen en onderlinge afstemming van de verkeerswegen binnen en buiten de binnenstad zou toch in gelijke mate noodzaken tot uitvoering. Werken in de binnenstad, zoals het dempen van het Levendaal, werden zelfs snel uitgevoerd. Niet onwaarschijnlijk speelde voor het College van Burgemeester en Wethouders ook een rol, dat de verkeersoplossingen inhoudelijk problemen gaven.

Het verkeersaspect

Het wegenschema kreeg zeer veel aandacht en werd beschouwd als het “geraamte” van het plan. Een dergelijke aandacht was toen normaal en is bijvoorbeeld ook in het Amsterdamse plan van Van Eesteren terug te vinden.⁶⁹ De fietser komt niet ter sprake, evenmin de voetganger. Wel lezen we dat het voor de bewoners aantrekkelijk is langs ruime wegen met groen te wandelen. Het openbaar vervoer (tram en spoorwegen) kwam alleen aan de orde voorzover hun rails wegen kruisten. Aan het wegenschema lagen geen tellingen of vooruitberekeningen ten grondslag. Ten aanzien van de route Breestraat-Noordeinde-Haagweg spraken de ontwerpers de verwachting uit dat de capaciteit ten volle in beslag zou worden genomen en deden zij voorstellen om deze route zoveel mogelijk te ontlasten. De provincie zou in 1935 in navolging van de adviescommissie spreken van “de nu reeds te smalle en overbelaste Breestraat”.⁷⁰ Het raadslid en de in 1939 Splinter als wethouder opvolgende Wilbrink (C.H.U.) wierp in 1933 de vraag op of er niet enigszins een overdaad van gordelwegen is, met name een bij het Rijn- en Schiekanaal (thans Kanaalweg) en een bij de Burggravenlaan. Hij voegde er wijsgerig aan toe: “niemand kan zeggen, hoe druk het verkeer langs deze wegen over 50 jaar zal zijn”. De groei van het autobezit was ondanks de crisis spectaculair. Telde Nederland in 1910 nog slechts 2.000 auto's (1 auto per 2.950 inwoners), in 1920 was dit al 10.000 (1 per 687 inwoners). In 1930 reden 67.000 auto's in Nederland (1 op 118 inwoners). Men zal bij de vaststelling van het Uitbreidingsplan zeker niet vermoed hebben dat 50 jaar later ons land 1 auto per 3 inwoners zou tellen.⁷¹ Had men deze groei voorzien, dan zou het parkeervraagstuk zijn aangesneden. Men vergete overigens niet dat ook het fietsbezit een enorme groei heeft doorgemaakt en nog steeds populairder is dan de auto.

Van het schema der hoofdverkeerswegen is in 1929 door de Dienst Gemeentewerken een afzonderlijke kaart gemaakt.⁷² Bij het ontwerpen van het plan is er vanuit gegaan, dat ook in de toekomst het doorgaand verkeer voor een groot deel door de binnenstad zou plaatsvinden. Dit uitgangspunt thans geheel verlaten – werd nergens ter discussie gesteld. Om

afb. 7. Schema van de hoofdverkeerswegen volgens ontwerp van 17929.

de oude stad zoveel mogelijk te ontzien, volstonden de ontwerpers met een in hun ogen “hoogst eenvoudig verkeersschema”.

Voor het schema van de hoofdverkeerswegen gebruikten de ontwerpers het beeld van een kruis van oost-west en noord-zuid verbindingen. De oost-west verbinding bestond uit: Lage Rijndijk, via een nieuwe brug door de te verbreden Ververstraat, via de te dempen Langegracht, Lammermarkt,

vrijwel lijnrecht uitkomend op de Morssingel door het Morskwartier naar de Haagsche Schouw. In het Morskwartier kreeg de weg een zijtak naar de hierna te noemen tweede gordelweg, lijnrecht op de Churchillbrug. Aan de aanleg van de weg door het Morskwartier zou naar verwachting een weg langs de trambaan voorafgaan. Vanwege het nog ontbreken van de Spanjaardsbrug was als aanvulling een verbetering van de bestaande oost-west verbinding (Hoge Rijndijk - Haagweg) nodig, die verkregen kon worden door demping van het Levendaal. Ten behoeve van de noordelijke route moest in de binnenstad de Bostelbrug, Prinsessekade en Turfmarktbrug verbreed worden. De route zou zijn vervolg krijgen over Nieuwe Beestenmarkt, oostwaarts langs Molen de Valk, een nieuw te maken brug over de Rijnsburgersingel en de te verbreden Aloëlaan naar het Schuttersveld en via een (nieuwe) brug over de Haarlemmertrekvaart naar de huidige vuilverbranding. Even ten noorden van de nieuw gedachte brug over de Rijnsburgersingel was een aftakking naar de Rijnsburgerweg gepland. De bestaande spoorweg moest omhoog gebracht worden. Als noord-zuid verbinding was het belangrijkste de route van de Langegracht via Hooigracht naar de Lammenschansweg. De ontwerpers dachten aan een voortgezette verbinding naar het noorden via een verbrede Oude Herengracht, Herenpoortsbrug naar de Julianastraat. De Julianastraat was, zoals in 1907, verbreed gedacht. In noordelijke richting zou de Hooigracht op de Oostdwarsgracht aansluiten. In 1933 was de noordelijke aansluiting van de Hooigracht via de **Huigbrug** geprojecteerd. Toen werd ook gekozen voor een voortzetting van de Hooigracht via een oostelijke verbreding van de Pelikaanstraat. Deze oplossing had al eerder de voorkeur van de oud-directeur G.L. Driessen gehad.⁷³ Op de overzichtskaart van het uitbreidingsplan kan men zien dat de in de binnenstad voorziene wegenstructuur het in verband met de scheepvaart nodig werd het water bij de **Huigbrug** te verbreden en de walmuur bij de Beestenmarkt richting Stationsstraat te verplaatsen. De Rijnzichtbrug werd in 1934 gerealiseerd.

Daarnaast kende men het systeem gordelwegen. Als binnenste gordel zouden de bestaande singels fungeren. Vanwege het overmatig slingerend verloop, achtten de ontwerpers voor althans het doorgaande verkeer deze route niet geschikt. Daarvoor kwam de tweede gordel meer in aanmerking. Tevens verbond deze gordel de wijken onderling. “Maar in hoofdzaak zal hij dienen tot het scheppen van verband tusschen de verschillende open partijen in het plan: speel- en sportvelden, park en plantsoen, waaronder ook de groote complexen zeer open bouw (bijv. Academisch Ziekenhuis) kunnen vallen. Daarbij zal de gordel zelf zooveel mogelijk moeten bijdragen in de functie van al dat open groen: gelegenheid tot een aangenaam verpoezen en vertreden in de buitenlucht te scheppen”. Deze middelste

gordel liep, uitgaande van de Hoge Rijndijk, via Burggravenlaan over de Trekvljet door Zuid-West naar de toen al geplande Churchillbrug (54 jaar later inderdaad in aanbouw), verder via het toen Leidse deel van het Morskwartier, langs het Academisch Ziekenhuis, via de Kagerstraat uitkomend op een punt dat enigszins ten noorden van de huidige Willem de Zwijgerbrug ligt. In verband met de genoemde onzekerheid over de situering van de Veemarkt was het noordelijk deel niet uitgewerkt. In het vastgestelde plan liep de weg ten noorden van het veemarktterrein – nagenoeg de plek van de huidige Groenordhallen – en geplande haven. Uiteindelijk moest de gordelweg via de Sumatrastraat en de Waard weer uitkomen op de Hoge Rijndijk. Hiervoor was de aanleg van een brug ter hoogte van de Rijnstroomstraat noodzakelijk.

De derde, buitenste gordel, viel voor een groot deel buiten de gemeentegrenzen en had een functie voor het interlocale verkeer. Juist over het wegenschema was overleg met de buurgemeenten gewenst. Ook Oegstgeest had hieraan willen meewerken.⁷⁴ De buurgemeenten hadden geen bezwaar. De route werd bepaald door de huidige Kanaalweg, de Trekvljetbrug, een boog door Zuid-West naar de Vink (in Voorschoten), naar de Haagsche Schouw (niet op de kaart), noordoostwaarts naar Rijksstraatweg (nu Haagsche Schouwweg), verlengde Nachtegaallaan – de route bracht zo “het fraaie gebied van Endegeest binnen het Leidsche verband” –, Warmonderweg, oude **Maredijk** (thans deel Oegstgeesterweg). Het noordelijk deel van de derde gordel viel samen met de tweede. Uiteraard konden de wegen in de buurgemeenten geen deel uitmaken van het door de Raad van Leiden vastgestelde plan.

Op de kaart van het schema van hoofdverkeerswegen uit 1929 valt nog de route Herenstraat – Zoeterwoudseweg en de interwijkse verbinding Thorbeckestraat, Zeemanlaan, Koninginnelaan, Stadhouderslaan (via een bredere Jan van Goyenbrug over de Vliet) naar de Hugo de Grootstraat op. Met het oog op deze verbinding werden in het plan 1933 de verbrede Jan van Goyenbrug en straatbreedten uit het plan 1907 gehandhaafd. In 1907 was evenwel aan een iets andere verbinding gedacht, namelijk van het begin van de Burggravenlaan via een ronding naar de Koninginnelaan – Hugo de Grootstraat. De ontwerpers speelden met de gedachte om nog een brug over de Vliet dicht bij de spoordijk mogelijk te maken. De Schelpenkade zou dan iets worden verbreed; de 3-Octoberstraat zou een functie voor vrij intensief wijkverkeer krijgen. Het idee werd verlaten omdat het College van Burgemeester en Wethouders complicaties met de spoorwegplannen vreesde.

De directe verbinding tussen het zuid-oosten en de stad baarde de ontwerpers enige zorg. De Roodenburgerstraat zagen zij graag doorgetrokken,

zoals ook in het plan van 1907 oorspronkelijk het geval was.⁷⁵ De Van Disselbrug zou na een kwartslag draaien in de richting van de Koorevaarstraat het verkeer uit de De Laet de Kanterstraat (en Fruinstraat) een vloeiende verbinding met het centrum geven. De bocht die het verkeer uit de Fruinstraat toch nog moest maken, kon door demping in de hoek van de Singel nog worden verflauwd. Het College van Burgemeester en Wethouders had bezwaar tegen voorstellen die de groengordels langs de singels aantastten. Om die reden was tijdens het vooroverleg over het ontwerp ook het idee van een brug in het verlengde van de Thorbeckestraat over de singels verworpen.⁷⁶

Hierboven is al genoemd dat van het ingediende plan werd afgeweken ten aanzien van de oplossing voor de Hooigracht/Langegracht. De twee andere verkeerspunten waarop Burgemeester en Wethouders op 16 juni 1930 een ander standpunt innamen heeft tot forse kritiek van provinciale zijde geleid, met name bij de goedkeuring van het uitbreidingsplan, hoewel deze kwesties formeel geen deel van het plan uitmaakten.

Het betrof in de eerste plaats het wegenbeloop rond Molen de Valk en Stationsstraat. De ontwerpers mochten nog uitgaan van een nieuw station op het Schuttersveld; dit voornemen werd losgelaten ten behoeve van de huidige locatie. In verband hiermee werd het wegenbeloop aangepast. Men diene zich te herinneren dat toen de Stationsstraat en de Rijsburgerweg in elkaars verlengde lagen. Door de aanpassingen werd - volgens de provincie - de route Rijsburgerweg, Stationsstraat, Breestraat te aantrekkelijk. Dit was niet alleen lastig voor het nieuwe station, maar ook zag men er een bedreiging in voor het Rapenburg, dat een vervangende route voor de toch al drukke Breestraat zou worden. De oplossing van de ontwerpers had de voorkeur. De provincie sloeg de oplossing van de ontwerpers ook hoger aan voor de verbinding Hooigracht naar Korevaarstraat, het tweede omstreden punt. Het College koos voor het tracé Hooigracht, langs de Nieuwstraat, de te verbreden Hartesteeg, (nieuwe) Karnemelksbrug en het te overkluisen Gangetje naar de Korevaarstraat. De hoeken zouden niet worden afgeschuind. Deze inderdaad wat dwaze bajonet-oplossing was f 200.000,- goedkoper. Voor de provincie was dit geen oplossing voor met name het doorgaand verkeer. Al eerder hadden de directeur Gemeentewerken, de commissie van Fabricage en de Kamer van Koophandel hun voorkeur voor een rechtlijnige voortzetting van de Hooigracht via een verbrede Water- en Jorisseeg doen blijken. De ontwerpers hadden zelfs principiële bezwaren tegen de door het College voorgestane oplossing en konden haar desnoods als voorlopige oplossing aanvaarden.

Bij bestudering van dit wegenschema kan men zich niet voorstellen dat de ontwerpers van het z.g. basiswegenplan 1961 hun ideeën niet aan dit

plan hebben ontleend. Dit geldt in het bijzonder voor de Fase 1 van het Basiswegenplan dat in 1962 door de Raad aanvaard is.⁷⁷ De overeenkomsten zijn bijzonder groot. In de plannen 1929-1933 mist men de demping van de Mare. Het raadslid Schüller had 10 december 1928 voorgesteld de Mare van de Oude Vest tot de Stille Rijn te dempen; vier dagen later ging Elkerbout nog verder door ook bruggen voor te stellen over de Oude Vest en de Stille Rijn. Vanaf de laatste brug zou het verkeer langs Vismarkt en Botermarkt geleid kunnen worden. De directeur Gemeentewerken benadrukte nogal dat demping van de Mare niet was opgenomen, omdat het geen deel zou zijn van de hoofdverbinding Noord-Zuid; dat impliceerde niet dat de demping niet aan de orde kon komen als “partiële stadsverbetering”. Het punt was overigens netelig, omdat in 1923 een voorstel van het College tot demping (tussen Haarlemmerstraat en Oude Vest) was verworpen. ⁷⁸ Vermeldenswaard is nog, dat de ontwerpers in 1929 aanvankelijk nog hebben gezocht naar een andere oplossing om de Breestraat en een deel van het Noordeinde te ontlasten. Gedacht werd aan ongeveer het volgende tracé: Geregracht, Jan van Houtkade, Koepoortsbrug, Witte Singel tot de Haagweg of de singel volgend tot de Vreewijkbrug, voorts de Kaiserstraat, met een doorbraak naar de Vijfde Binnenvestgracht en de Doelengracht (beide grachten te dempen), via Varkensmarkt naar het Noordeinde. De Kamer van Koophandel ontvouwde in haar advies een soortgelijke gedachte, namelijk een route Levendaal, Geregracht naar de singels. De directeur Gemeentewerken zag wel wat in deze oplossing.⁷⁹ Op aandrang van het College werden deze denkbeelden losgelaten. In het Basiswegenplan 1961 vindt men de gedachte in andere vorm terug.

Het is zeer opvallend dat in de stukken over het Basiswegenplan 1961 nergens gerefereerd wordt aan het plan 1929-1933. Ook het Structuurplan voor Leiden en omgeving in 1958, waarmee het Basiswegenplan 1961 samenhangt, legt geen verband.⁸⁰ Hetzelfde geldt voor beschouwingen over deze plannen in Stedebouw en Volkshuisvestingsi en het Leids Jaarboekje.⁸² In het z.g. interfractioneel accoord van september 1970 kwamen de fracties in de Leidse Gemeenteraad nog overeen dat Fase 1 van het Basiswegenplan 1961 snel uitgevoerd zou worden.⁸³ Op 11 mei 1976 werd het als uitgangspunt verlaten.⁸⁴ Het Structuurplan voor de binnenstad Leiden en het daarop afgestemde verkeerscirculatieplan (beide 1978) bevatten in gemitigeerde vorm belangrijke elementen van het wegenschema dat in 1929-1933 ontworpen en daarna ten dele uitgevoerd is. Het is mij met absolute zekerheid bekend dat geen van de betrokkenen zich gerealiseerd heeft in feite verkeersvoornemens uit de dertiger jaren in het structuurplan en verkeerscirculatieplan te sanctioneren, af te zwakken of om te buigen; ook zij meenden met plannen van doen te hebben die typerend waren voor de

zestiger jaren. Door de in de afgelopen jaren vastgestelde bestemmingsplannen voor de binnenstad zijn elementen van het plan 1933 alsnog juridisch verankerd. In het zuid-oostelijk stadsdeel kunnen we nog steeds de ruime en mooie wegen zoals de plannenmakers zich die vijftig jaar geleden voorstelden, waarnemen. Door de vele geparkeerde auto's is de ruimtewerking verminderd. Het geconstateerde "gemis aan pleinruimte" is gebleven.⁸⁵

Het aspect bebouwing

De woonomstandigheden rond 1930 in Leiden⁸⁶ waren ten opzichte van het begin van de eeuw aanmerkelijk verbeterd. Maar naar onze huidige maatstaven nog steeds slecht en benard. In het gehele land was het aantal een- en tweekamerwoningen sterk afgenomen.⁸⁷ Ook de gemiddelde gezinsgrootte en woningbezetting daalde voortdurend.⁸⁸ Tussen 1929 en 1933 daalde de door de directeur van Bouw en Woningtoezicht G.E.F. Kiers berekende bezettingsnorm van 4,24 naar 4,21. Volgens zijn berekening was er in 1933 bij 72.414 inwoners en 18.060 woningen een overschot van 509 woningen.⁸⁹ Ter vergelijking moge dienen dat de gemiddelde woningbezetting in Leiden thans 2,78 is.⁹⁰ Het verdunningsproces kan inzichtelijk worden gemaakt aan de hand van de binnenstad. In 1889 woonde 83% van de Leidse bevolking (totaal 46.328) binnen de singels; in 1930 nog 41% (van 70.811 inwoners).⁹¹ Thans telt de binnenstad ± 15.000 inwoners op een totaal voor Leiden van ± 104.000. De bevolking in de binnenstad daalt nu niet verder doordat het verdunningsproces wordt opgevangen door nieuwbouw.⁹²

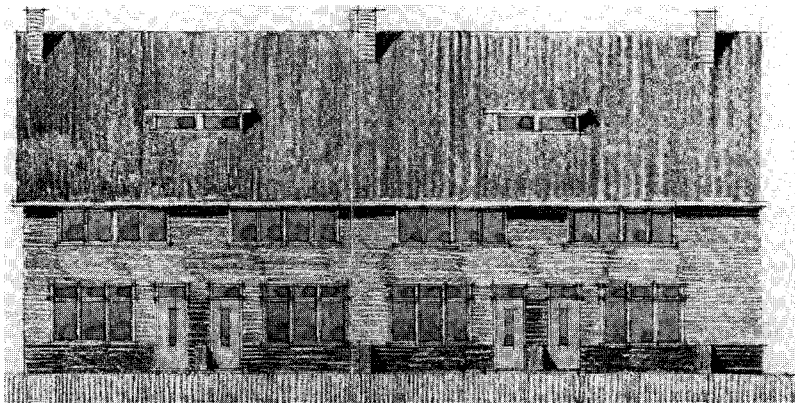
De grootste aandacht moest volgens het ontwerp-plan de volkswoningbouw krijgen. Hieronder werden woningen voor "arbeiders en kleine middenstanders" verstaan, welke woningen in de gedachte bouwwijze "onmerkbaar" ineem liepen. Bij het ontwerpen van de bouwblokken voor deze woningen - deels gesloten, deels open - was uitgegaan van een diepte van 45 meter. In overleg met 'de directeur Kiers stelden zij hele "huisjes" voor; "dus laag, de meer of minder gedwongen tuindorpbouwwijze". In verband met de samenhang van bouw- en stratenplannen was het bouwen van grote complexen tegelijk gewenst. Aan straten die zich daarvoor leenden was een gesloten verdiepingsbouw ontworpen voor het toen gebruikelijke boven- en benedenhuis; dan wel een laag flatgebouw van dezelfde hoogte. In de opzet van de ontwerpers was 20% van de groep arbeiders- en kleine middenstandsbouw beneden- en bovenwoning. De plaatsen voor winkels waren aangegeven, maar konden ook elders worden toegestaan, mits niet willekeurig gespreid door de woonstraten.

Een tweede “klasse” van “betere bebouwing” betrof de bouw voor de “meer gegoeden” in blokken van 50 meter diep, met een mogelijkheid van winkels buiten het binnengebied. Deze bebouwing was gedacht in het noord-westelijk stadsdeel (met voortzetting in Oegstgeest), in het zuidoosten aansluitend op vergelijkbare bouw en beperkt in het huidige zuidwest.

Een derde klasse was de “ruimere open bebouwing”. Hier werden alleen z.g. dubbele woningen toegestaan met een kaveldiepte van 70 meter. Winkels waren niet toegestaan. Hiervoor waren enige complexen gereserveerd n.l. de rand van de Leidsche Hout, ten zuiden van de Zoeterwoudsesingel (waar in 1934 ten behoeve van huize Lidwina het plan gewijzigd werd) en ten westen van het Academisch Ziekenhuis. Deze laatste plek – thans deel van de Leeuwenhoek – zou echter ook eventueel geschikt zijn voor uitbreiding van de universiteit.

De directeur Gemeentewerken wees er nog op dat bij de keuze van de plaatsen voor de verschillende soorten woonwijken rekening was gehouden met de ligging van de plaats waar de bewoners hun werk verrichtten. Zo kon tijdsverlies, vermoeidheid en extra kosten door reizen worden voorkomen. De arbeiderswijken waren daarom bij voorkeur in de nabijheid van ontworpen industrieterreinen gepland.⁹³ Overigens zodanig, dat er geen hinder van gedruis of rook van de fabrieksgebouwen was. Het verdiende volgens de directeur aanbeveling enige ruimte tussen woon- en industriewijken open te laten. Om de rust in de woonwijk zo weinig mogelijk door doorgaand en plaatselijk verkeer te storen, beval hij niet te brede woonstraten aan.

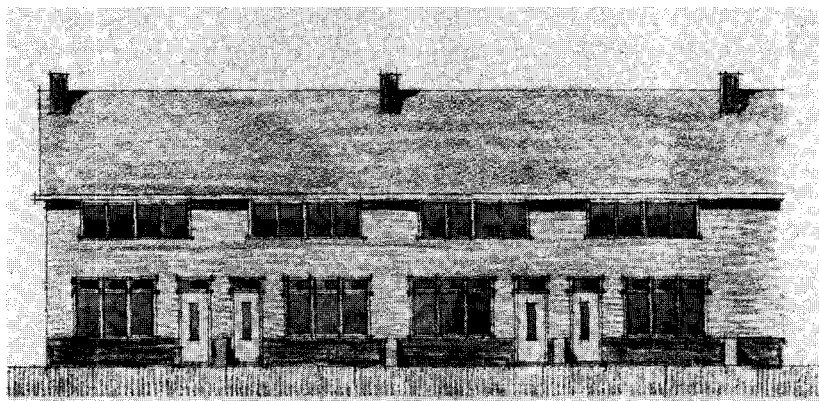
De provinciale adviescommissie schreef in haar commentaar in 1935 dat de ontwerpers een “vrij duidelijk beeld” gaven van de gedachte verdeling van de woonwijken en soorten van bebouwing. Zeer zuur was de commissie echter over de volkshuisvestingsaspecten van het plan zoals Burgemeester en Wethouders dat uiteindelijk in 1933 naar de Raad brachten. Zo schreef de commissie “Ook in een tweede, (het eerste betrof de verkeersafwikkeling in de binnenstad) niet minder belangrijk vraagstuk, dat der volkshuisvesting, stelt het plan teleur” en “voor een stad als Leiden mag zeker worden verlangd, dat het uitbreidingsplan in zijn bestemmingen en zijn bebouwingsvoorschriften de woningbehoefte der onderscheiden bevolkingsgroepen duidelijk zal verantwoorden”. De verordening zou de grondexploitant en de bouwer “vrij spel” geven in het uitkiezen van de voor hen voordeligste bebouwing. Naar de ervaring leerde was dat een weinig gevarieerd type, n.l. een kleine middenstandwoning in zo gesloten mogelijke bebouwing. Aan de huisvesting van de arbeiders, van groot belang aangezien Leiden nog steeds het karakter van een industriestad had, werd te kort gedaan.

afb. 8. Tekening t.b.v. de discussie over dakhellingen: woningen met dakhelling van 50° (goothoogte 5.00 m).

Leiden was wat de statistiek van belastbare inkomens betrof vergelijkbaar met Tilburg en Maastricht. 42% van de aangeslagenen maakte deel uit van de laagste klasse (f 800,- f 1400,- per jaar) 31% van de een na laagste klasse (f 1400,- – f 2000,- per jaar). Ook van een aanzienlijk percentage middenstanders kwam het inkomen niet boven de f 2300,- per jaar uit. In het raadsdebat had Wilbrink f 20,- per week een loon genoemd, dat in Leiden veel werd betaald.⁹⁴ Vier gulden huur per week was volgens hem dan het uiterste. Hij meende dat er ook arbeiders waren die tot de kleine middenstand gerekend konden worden en f 7,- huur per week konden opbrengen. Volgens Schüller kostten de woningen in de Vogelwijk ongeveer f 10,- per week. De middenstand kon de woningen aan de Lammenschansweg volgens dezelfde spreker al niet meer betalen (f 10,- à f 12,- per week). De provinciale adviescommissie stelde vast dat in het vastgestelde plan 67% van de geplande gevelengte bestemd was voor arbeiders- en kleine middenstandsbouw, 28% voor de betere bouw en 5% voor de villabouw, terwijl volgens de berekening van de commissie 75% van de bevolkingsaanwas op de arbeiders- en kleine middenstandsbouw was aangewezen, 23,5% op de betere middenstand en 1,5% op de bouw voor welgestelden. Het percentage van 36% (was in het ontwerp nog 20%) boven- en benedenwoningen in de ontworpen arbeiderswijken was voor Leiden “het woningtype bij uitstek”.

Zoals bij de raadsbehandeling uit mededelingen van wethouder Splinter bleek, was de verdeling van de groep arbeiders- en kleine middenstands-

afb. 9. Tekening t.b.v. de discussie over dakhellingen: woningen met dakhelling van 35° (goothoogte 5.00 m).

woningen als volgt geworden: 39% eengezinswoningen met een goothoogte van de gevels van 3,50 tot 4,50 meter (totale gevellengte 9.577 meter)⁹⁵; 25% kleine middenstandswoningen met een goothoogte van 6 meter (totale gevellengte 13.125 meter) en 36% beneden- en bovenwoningen (gevellengte 18.908 meter), zodat ongeveer de helft van het aantal eigenlijke arbeiderswoningen bestond uit beneden- en bovenwoningen. Volgens de provinciale commissie maakten toen de kleine arbeiderswoningen ruim 55% van de totale woningvoorraad uit. Overigens bleek bij de woningtelling van 1926 dat het percentage eengezinswoningen 60% bedroeg, hetgeen nadien eerder gestegen dan gedaald zal zijn.⁹⁶ In het raadsvoorstel was door het College betoogd dat eengezinswoningen in sociaal, hygiënisch en cultureel opzicht de voorkeur verdienden. Met een beroep op Ir. Van der Kaa⁹⁷, bestreed het raadslid Schüller de kostenargumenten die aan het grote aantal beneden- en bovenwoningen ten grondslag lagen. Zijns inziens zou 18% de helft in Nederland normaal zijn. Uit een ander werk van Van der Kaa citeerde Schüller de volgende conclusie: “Het eengezinshuis is voor het gelukkige gezinsleven der Nederlandsche bevolking de aangewezen wijze van huisvesting. Welke bouwwijze ook wordt toegepast steeds moet iedereen, ook de arbeider – behoudens een uitzondering voor een beperkte achterlijke groep – de volle huur voor zijne woning betalen, zonder enige bijdrage uit de openbare kassen”. De raadsleden besteedden, mede naar aanleiding van bezwaarschriften, nogal wat aandacht aan de goothoogte en het hellingpercentage van de daken. Dit was van belang

omdat hiermee enerzijds de winstgevendheid van een bouwterrein werd bepaald (particuliere exploitanten wilden dus een ruimer bouwvolume) maar ook anderzijds werd bepaald voor wie de woningen financieel bereikbaar waren. In verband hiermee en uit vrees voor nog meer beneden- en bovenwoningen en inwoning verzette met name Schüller zich tegen hogere goothoogte dan 3,50 tot 4,50 meter (bij de ter visielegging was 4,00 meter voor de volkswoningbouw voorgesteld). De dakhelling werd merendeels 50°, verder 30°. Hoewel het ontwerp en ook het plan zelf platte daken beperkt toeliet, werd woningbouw met platte daken niet serieus overwogen. Wilbrink achtte een eventueel voorstel daartoe bij voorbaat kansloos. De provinciale commissie zag als het kenmerk van een goedkope woning evenwel de geringe inhoud, bijv. 220 m³ per woning. Dit kon zelfs bij een goothoogte van 4,80 meter. Een vergelijking met andere steden leerde dat een behoorlijke arbeiderswoning met een huurwaarde van f 4,- à f 5,- per week was te bouwen. De goedkope woning bevatte één woonkamer, een keuken en drie slaapkamers op een stuk grond van 100 m² en een perceelbreedte van 4,50 meter. De kleine middenstandswoning kende het systeem van kamer en suite. Om de kosten van de grondprijs en dus van het wonen te verlagen zou versobering van de profilering en afmetingen van de woonstraten nadere bestudering waard zijn.

Ook toen viel het al op, althans op provinciaal niveau, dat elke concrete omschrijving van het begrip arbeiderswoning, evenals van het begrip kleine middenstand, ontbrak. De door de Dienst van Gemeentewerken ontworpen bebouwingsvoorschriften waren zeer vaag en verwezen naar tabellen die in feite niets regelden. Zo ontbraken bijv. achtergevelrooilijnen, breedte van arbeiderswoningen (kon dus ook minder dan 4,50 meter zijn) en was de goothoogte met “plusminus” aangegeven. De provinciale angst, dat arbeiderswoningen verdrongen zouden worden door middenstandswoningen, lijkt niet ongegrond als men bedenkt hoezeer men voor de bouw van arbeiderswoningen op het particulier initiatief was aangewezen. De rijks- en gemeentelijke steun was in de crisistijd drastisch minder geworden.⁹⁸ Bij de planwijziging van 16 april 1934 werd het plan nog ten nadele van de arbeiderswoningen gewijzigd. Van de 39% kleine eengezinswoningen werd 14% afgesplitst voor woningen van 5 meter goothoogte en een dakhelling van 35°; eigenlijk middenstandswoningen, zoals Schüller opmerkte. Wethouder Splinter merkte wat relativerend op: “de kleine middenstandswoningen, die nu gebouwd worden, zullen over enkele jaren arbeiderswoningen zijn”.⁹⁹ In de bebouwingsvoorschriften waren wel enige, in onze ogen minder relevante zaken, die het tuinstad-idee benadrukken, nauwkeurig geregeld. Zo moesten de richting van goten en nokken evenwijdig zijn aan de richting van de straat; was de minimum maat van de zij-

afb. 10. Particuliere eengezinswoning aan de Zeemanlaan. Goothoogte 6.00 m, dakhelling 50°. Foto R. van Gulick.

afb. 77. Z.g. betere bouw eengezinswoning aan de Lammenschansweg. Goothoogte 6.00 m, dakhelling 50°. Foto R. van Gulick.

tuin van een villa geregeld en moesten, zo lezen wij, de voortuinen en zijtuinen van de openbare weg worden afgescheiden met een open ijzeren hek op stenen voet, al dan niet tussen stenen pilasters. De hoogte van de erfscheiding moest één meter zijn. Ook bij deze voorschriften konden afwijkingen door B en W worden toegestaan. Bij de “betere bouw” en de villabouw waren als regel voortuinen ontworpen, terwijl ook bij arbeiders- en kleine middenstandswoningen aan verschillende straten (doorgaans op het zuiden) voortuinen waren geprojecteerd.¹⁰⁰

Hoeveel woningen kon en wilde men bouwen? De raadsleden Kooistra (SDAP) en Knuttel wilden in 1932 enige honderden woningen meer gebouwd zien dan de 527 die werden voorgesteld. In april 1924 zouden er 1000 woningzoekende gezinnen zijn, later zelfs nog 1806.¹⁰¹ In zijn verslag over 1933 constateert de directeur van Bouw- en Woningtoezicht dat de behoefte aan arbeiderswoningen met een lage huurwaarde is toegenomen. In de overige categorieën was er sinds 1931 leegstand, in 1934 opgelopen tot 1093. De vraag werd opgeworpen of de bouw van vele woningen met een huurprijs van f 6,- tot f 8,- per week voor een doorstroming zou zorgen,

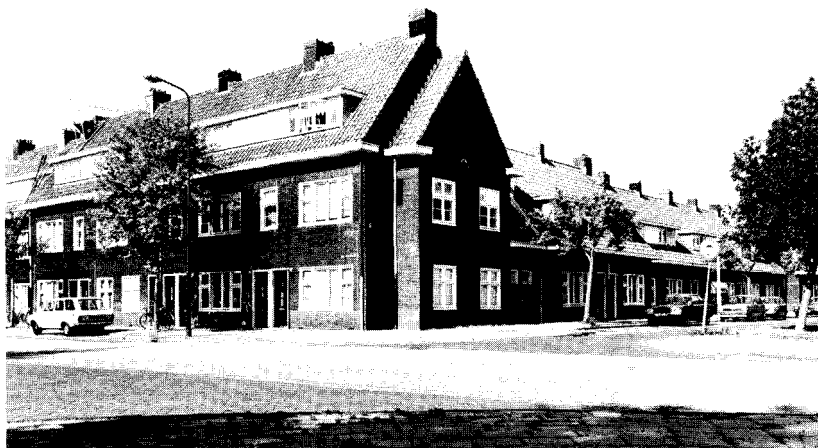

afb. 72. Arbeiderswoningen van Ons Doel aan de Dozystraat/Kanaalstraat (1934-1935). Foto R. van Gulick.

zodat goedkopere woningen vrijkwamen.¹⁰² Men ziet hier geïllustreerd dat kwalitatieve woningnood ook toen vooral een inkomensprobleem was.

Bij verschillende discussies (niet bij het uitbreidingsplan 1933) legden de linkse partijen een verband tussen nieuwbouw in uitbreidingsgebieden en de stadsvernieuwing (sanering geheten). Het saneringsproces, hoewel dat in de ogen van de Inspecteur van Boven traag verliep, gaf woningverlies. In 1934 waren sinds 1901 in totaal 554 woningen onbewoonbaar verklaard. Het eerste saneringsplan van 1910 kostte 68 woningen. In 1934 werd het plan Paradijssteeg-Bouwelouwensteeg in uitvoering genomen, hetgeen een verlies van 100 woningen gaf. Ter plaatse werden door de Vereniging Werksmanswoningen nieuwe woningen gebouwd, overeenkomstig het ideaal voor de buitenwijken. De nieuwe straten werden vernoemd naar Drucker en Greven, ook oprichters van Werksmanswoningen. In 1934 waren nog een vijftal saneringsplannen in voorbereiding.¹⁰³

Na het verschijnen van het ontwerp-uitbreidingsplan in 1929 zijn er tot de tweede wereldoorlog 631 woningwetwoningen gebouwd, allen tussen 1931 en 1937 gerealiseerd. Het betreft woningwetcomplexen in de Kooi, Noord, Tuinstadwijk, Haagwegkwartier, Rijndijkbuurt en 101 in Mareldorp (Drucker-Grevenstraat). Inmiddels zijn deze woningen voor een belangrijk deel gerenoveerd. In 1937 bedroeg het totaal aantal woningwetwoningen in Leiden 3619. Tussen 1929 en 1940 werden ongeveer 4.000

afb. 73. Arbeiderswoningen van Werkmanswoningen aan de Ter Haarkade (beneden- en bovenwoningen) en de Toussaintkade (eengezinswoningen) uit 1936. Foto R. van Gulick.

nieuwe woningen gebouwd. Door woningverlies (onttrekking etc.) steeg het aantal woningen minder, nl. van 16.879 in december 1929 tot 20.521 in december 1939. (78.227 inwoners). De reserve bruikbare woningen was toen teruggelopen tot 281.¹⁵⁰ Tweederde van het aantal woningen werd toen als arbeiderswoningen gezien; de gemiddelde woningbezetting was op 31 december 1939: 3.947.¹⁰⁵

Het aantal woningen dat binnen het gedetailleerde gebied van het uitbreidingsplan gebouwd kon worden is te schatten door het in 1929 voorspelde aantal inwoners te delen door de toen geldende bezetting per woning; men komt dan op ongeveer 13.000 woningen. Voor het beperktere gedetailleerde gebied van 1933 komt men dank zij de verdichting (meer boven- en benedenwoningen) in dezelfde orde van grootte wanneer men de genoemde gevellengten en woningbreedte per woningcategorie met elkaar in verband brengt.¹⁰⁶ Tot de tweede wereldoorlog is dus bijna een derde¹⁰⁷ van de plancapaciteit voor woningen gerealiseerd.

De Leidse ontwikkeling van de woningbouw in de dertiger jaren kwam overeen met de landelijke.¹⁰⁸ De aanpassingspolitiek van de dertiger jaren stond investeren van overheidswege ten behoeve van de woningbouw voor minder draagkrachtigen en de krotopruiming in de weg. De grote nadruk op de particuliere bouw was strijdig met de grondgedachte van het ont-

afb. 74. Arbeiderswoningen van De Eendracht aan de Driftstraat (1936). Foto R. van Gulick.

werp. De ontwerpers hadden ervoor gepleit dat de gemeente zelf initiatieven zou nemen en een voorbeeld zou geven voor de woningbouw. De herzieningen van het plan na de oorlog hebben wel de stedenbouwkundige aspecten veranderd, maar alsnog recht gedaan aan de ook in 1929 beoogde sociale woningbouw.¹⁰⁹

Rest nog te melden, dat het woonwagenkamp in de Hoge Mors in het uitbreidingsplan is verdwenen. Een exercitieveld – eerst op het Schuttersveld – werd als nieuwe bestemming voor deze locatie ontworpen maar in de kaarten van 1933 niet meer aangegeven.

Het aspect industrieterreinen

Voor de industrie wezen de ontwerpers gronden aan die via water en landwegen goed bereikbaar waren en geen hinder voor de omgeving gaven. Aan de noordkant van de stad tot aan de Slaaghsloot zou een terrein aan weerszijden van een nieuw te graven kanaal van de Haarlemmertrekvaart naar de Zijl komen te liggen; terreinen die ook dicht bij de spoorlijnen lagen. In het vastgestelde plan werd de veemarkt aansluitend aan de zuidkant van de nieuwe haven gesitueerd. Langs de Zijl in zuidelijke richting werden de mogelijkheden voor industrievestigingen in de Kooi, de Waard

en Waardeiland uitgebreid. In het zuid-westen van de stad werd industriegebied langs beide zijden van de Trekvliet mogelijk. Prof. mr. R. Kranenburg maakte tevergeefs bezwaar tegen de bestemming tot industrieterrein van de gronden ten westen van de Trekvliet (dus het deel waar nu wat ruimer¹¹⁰ de industrievestigingen langs de Rooseveltstraat zijn), omdat een der weinige stukjes natuurschoon in Leiden en een geliefd wandelpunt verloren zou gaan. Hij meende dat er al genoeg industrieterreinen waren. In verband met de heersende windrichting was dit terrein bedoeld voor weinig hindergevende kleine industrie, opslagplaatsen en eenvoudige werkplaatsen.

De directeur Gemeentewerken zag hierin gesteund door de commissie voor fabricage – nog een mogelijkheid voor een industrieterrein in het tegenwoordige Meerburg, tussen de Hoge Rijndijk, de Roomburgerweg en de Roomburgerwetering, conform het bestaande uitbreidingsplan. Burgemeester en Wethouders handhaafden hier de gedachte woonwijk. Ook ten zuiden van dit terrein wilden Burgemeester en Wethouders geen industrie; wel sport en speelreinen. Langs de Rijn werd het industrieterrein van Wernink gehandhaafd. Deze firma had verzocht het terrein voor bebouwing aan te wijzen, aangezien hun terreinen vanwege hun ligging niet bijzonder geschikt zouden zijn voor industrieterrein. Meer succes had het bezwaarschrift van de firma Boot in de Kooi. De diepte van het industrieterrein langs de Zijl werd van 130 meter teruggebracht tot 50 meter. De overige strook kreeg de bestemming woonwijk voor arbeiders en kleine middenstand. Vanwege de crisis¹¹¹ was een groter terrein niet nodig. In het begin van de zeventiger jaren zou er veel commotie ontstaan toen een betonmortelcentrale zich op basis van het plan 1933 wilde vestigen op de strook van 50 meter, direct aan de woonwijk. In het algemeen echter was de planning van het industrieterrein ook naar huidige inzichten verantwoord, zij het kwantitatief ontoereikend. Wel kreeg in september 1938 Cronestein (bij de Kanaalweg) een industriebestemming. Daarentegen speelde, zeker al in februari 1943¹¹², de gedachte om in plaats van het geplande industrieterrein, waarvoor de grond te slecht was¹¹³, in het noord-oosten een z.g. volkstuinpark aan te leggen. Deze volkstuinten kwamen ten noorden van een nieuwe provinciale weg, die ten dele op de inmiddels verlaten spoorbaan naar de Haarlemmermeer was geprojecteerd. Van de kant van de industrie bestonden overigens bezwaren tegen het laten vervallen van dit industrieterrein. Achteraf bezien is door de wijziging een betere aansluiting van de Merenwijk aan de bestaande stad mogelijk geworden. In het structuurplan voor de Leidse agglomeratie werd een groot tekort (100 ha) aan industrieterreinen onderkend. Voor de helft daarvan kon in de Grote Polder te Zoeterwoude worden voorzien.¹¹⁴ Ook thans is er nog een groot

tekort aan industrieterreinen, zoals blijkt uit het Economisch Beleidsplan, dat 22 maart 1982 werd vastgesteld.¹¹⁵

Het Uitbreidingsplan 1933 kent al – zij het gematigd – een scheiding van functies. Met name was de gedachte dat hinderveroorzakende inrichtingen uit de niet voor industrie bestemde gebieden van het plan geweerd moeten worden. De Kamer van Koophandel vreesde in 1933 dat deze gedachte zou leiden tot het weren van industrie uit de binnenstad.¹¹⁶ De nog vigerende Hinderwetverordening 1947 sluit aan op het uitbreidingsplan 1933.¹¹⁷

Het aspect groenvoorzieningen

Leiden kende vijftig jaar geleden weinig groen.¹¹⁸ De laatste uitbreiding van betekenis was het Kooipark (1916). In 1929 was er 1,3 m² groen per Leidenaar; de aanleg van de Leidsche Hout (17 ha) was nog in uitvoering. De buitenwijken zouden compensatie moeten bieden. Naar de woorden van de directeur zouden deze “de longen” van de stad moeten zijn. Bij realisering van het ontwerp zou er naast ruim 2,5 m² sportveld, bijna 4,5 m² park en plantsoen en 3,5 m² aan groene gordelwegen en smallere singels per hoofd van de bevolking zijn. Uitgaande van 125.000 inwoners zou dit ± 32 ha sportvelden zijn. Men vergelijkte dit met de 82 ha nu, waarmee Leiden overigens volgens rijksnormen hoog zit. Voor groenvoorzieningen zonder volkstuinen, die de ontwerpers zelfs niet noemen zou dus 100 ha nodig zijn. De norm van 8 m² per inwoner wijkt weinig af van wat thans feitelijk aanwezig is (87 ha, dus 8,4 m² per inwoner). Dit is echter minder dan de helft van wat thans van rijkswege als minimum geldt.¹¹⁹ Na realisering van het park Cronestein (78 ha zonder volkstuinen) komt Leiden dicht in de buurt.

Als tegenhanger van de Leidsche Hout in het noord-oosten was voor de toekomst in het zuid-westen ruimte voor de aanleg van een park van 27,5 ha gereserveerd (ten zuiden van de Coebel). De Boshuizerwetering zou in het park kunnen worden opgenomen. Het zuidelijker gelegen Hooghkamerpark is nog een residu van dit idee. Tot de wat ruimere plantsoenaanleg behoorde de “wandeldreef” ter weerszijden van de Stadsmolensloot (thans Van der Brandelerkade en Lorentzkade). In overeenstemming met de Hollandse traditie werd ook van bestaande waterpartijen gebruik gemaakt. Sport dient als middel voor de lichamelijke opvoeding, voor verhoging van het algemeen beschavingspeil en heeft een gunstige invloed op de beperking van de baldadigheid. Dit was althans de visie van de directeur, die de aanleg van sportvelden dan ook ondersteunde. Van de bestaande sportvelden zou dat aan de Hoge Rijndijk bij de Wilhelmina-

brug een woonbestemming krijgen, hoewel de commissie voor de Fabricage dit wilde handhaven. Ook het z.g. Ajaxterrein aan de Nachtegaallaan was vervallen gedacht ten behoeve van de uitbreiding van de Annakliniek. Het terrein aan de Zoeterwoudsesingel bleef gehandhaafd. Nieuwe, permanente velden waren geprojecteerd in het noord-westen bij de Leidsche Hout (Kikkerpolder), in het zuid-westen langs de spoorlijn en aansluitend op het gedachte grote park, alsmede langs de spoorlijn in Cronestein (het huidige scholengebied). Bij de latere uitwerking van het noordelijk deel werd geen sportveld opgenomen, zoals door de ontwerpers bepleit. In de Kikkerpolder of bij de Veemarkt kon nog een ijsbaan komen, ter vervanging van die op het Schuttersveld.

In het ontwerp was de kinderspeeltuin "Zuiderkwartier" in Tuinstadwijk alvast opgenomen. Ook voor het "Noorderkwartier" was reeds ruimte gereserveerd. In 1931 werd op verzoek van de woningbouwvereniging de Eendracht een kinderspeelplaats in de Waard toegevoegd. 120 Speelgelegenheden voor kinderen werden overigens tot de categorie tuinen gerekend.

De groenvoorzieningen zijn niet in die mate gerealiseerd als voorzien was. Een opvallend en typerend element in het plan zijn de groenvoorzieningen langs brede wegen. Ook thans nog geeft het de suggestie dat er een overdaad aan groen is.

Het uitbreidingsplan na 1933

Hierboven is al gebleken van de forse kritiek die van provinciale zijde op het uitbreidingsplan bestond ten aanzien van de verkeersoplossingen in de binnenstad en de volkshuisvestingsaspecten. Niet alleen de stukken maar ook een bezoek aan de nieuwste wijken (en wellicht ook een niet zo goede algemene indruk van het gemeentebestuur) droeg daartoe bij. Inspecteur van Boven, wiens advies een zwaar stempel lijkt te hebben gedrukt op de provinciale standpunten, adviseerde het uitbreidingsplan toch maar goed te keuren. Bij niet goedkeuren zou het stop zetten van de bouw - "juist in de laatste jaren levendiger dan ooit" - toch niet worden bereikt.¹²¹

Nadat een vertegenwoordiging van het Leidse gemeentebestuur op het provinciehuis had beloofd het plan met de nodige voortvarendheid aan de bezwaren te zullen aanpassen, keurde Gedeputeerde Staten op 13 februari 1935 het plan goed, met uitzondering van een drietal delen. Het betrof het Schuttersveld in verband met de onvoldoende geachte verkeersoplossingen voor het doorgaand verkeer en de ophoging van de spoorbaan. Voorts de herziening van 6 augustus 1934, voorzover die betrekking had op het alsnog bestemmen van het terrein Mulder (bij Molen de Herder) voor bebou-

GEMEENTE LEIDEN
SECTIE N.
SCHAAL 1:2500.

WIJZIGING ONTWERP UITBREIDINGSPLAN.

C.

afb. 15. Wijziging uitbreidingsplan d.d. 20 januari 1936 voor het niet goedgekeurde deel ten westen van de zweminrichting De Zijl.

wing. De aanvankelijke bestemming sport- en speelvelden (ijsbanen) sloot beter aan bij de groene zoom van de Leidsche Hout en Poelgeest (Oegstgeest). De verminking van het stelsel plantsoenen en groene stroken was de argumentatie voor het niet goedkeuren van een bouwblok ten westen van het zwembad De Zijl. De eveneens op 6 november 1933 vastgestelde 28 besluiten over rooilijnen werden vanwege hun onnauwkeurigheid zonder goedkeuring teruggestuurd. Het ging om voorgevelrooilijnen van straten tussen de binnenstad en het uitbreidingsplan. Bij de als bestaand aangegeven bebouwing op de kaarten is bij het inkleuren met deze rooilijnen rekening gehouden. Het betreft vooral de “aangroeisels” langs de toegangswegen.

Als een der eerste gemeenten – misschien wel de eerste – had Leiden op

grond van de wetswijziging van 1931 bebouwingsvoorschriften vastgesteld, die tegelijk met het eigenlijke plan werden goedgekeurd. Van de inhoudelijke gebreken is hierboven reeds melding gemaakt. Gedeputeerde Staten hadden er tevens moeite mee dat er niet alleen voorschriften waren opgenomen die van belang waren voor het wel of niet verlenen van bouwvergunningen, maar ook gebruiksvoorschriften. Overtreding van de gebruiksvoorschriften was zelfs strafbaar gesteld. Met het oog hierop had Leiden alsnog het voor een gemeentelijke strafverordening vereiste bericht van ontvangst gevraagd. Na ook nog advies van de ministeries van Binnenlandse en Sociale Zaken te hebben ingewonnen, gaven Gedeputeerde Staten op 28 april 1936 te kennen geen bericht van ontvangst te willen verzenden.¹²² Zij vroegen een afzonderlijke niet op de Woningwet gebaseerde strafverordening te maken. Onduidelijk is of de "strafverordening" toch conform artikel 200 Gemeentewet is afgekondigd. Thans, onder vigeur van de Wet Ruimtelijke Ordening is het probleem evenwel achterhaald. De in 1979 aan het plan 1933 toegevoegde gebruiksbepalingen ter wering van weidewinkels en cash-and-carry-achtige bedrijven¹²³ is met strafbepaling zonder probleem door Gedeputeerde Staten goedgekeurd. In 1979 werden ook enige andere voorschriften uit 1933 gemoderniseerd. Blijkens de jurisprudentie uit de vijftiger jaren had de provincie wel gelijk.¹²⁴ In dezelfde tijd vonden ook voorschriften als Leiden had over erfafscheidingen geen genade. Ook thans is nog twijfelachtig of artikel 6 van de voorschriften in stand kan blijven: "Het bouwen moet zoodanig geschieden, dat een, naar het oordeel van Burgemeester en Wethouders, architectonisch bevredigende aansluiting op de bestaande bebouwing wordt verkregen". In wezen is dit een welstandsbepaling die in de bouwverordening thuis-hoort.¹²⁵

De aan Gedeputeerde Staten beloofde planwijziging heeft niet plaatsgevonden. Wel had de directeur Gemeentewerken op 28 februari 1935 opdracht gekregen de planherziening voor te bereiden. Gedeputeerde Staten rappelleerde in 1937 over de herziening van het plan en de splitsing van de verordening. In 1938 suggereerde het provinciebestuur om een bekwaam stedenbouwkundige in te schakelen.¹²⁶ Wellicht was dit de reden dat op 19 juli 1939 de voorbereiding van de herziening aan het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok werd opgedragen.¹²⁷ Dit bureau had ook na 1933 herhaaldelijk over planologische kwesties geadviseerd. Gedurende de oorlogsjaren heeft het bureau wel voorbereidingen voor de algehele herziening getroffen, maar vooral partiële herzieningen voor het Noordelijke en Zuidwestelijke stadsdeel uitgewerkt. Blijkbaar werden de ervaringen met dit bureau als gunstig beoordeeld. Op 13 april 1944 kreeg het bureau inmiddels Verhagen, Kuiper en Gouwetor, de opdracht om samen

afl. 76. Particuliere woningen met kerk, van A.J. Kropholler en H.A. van Oerle, aan de Lammenschansweg. Foto R. van Gulick.

met ir. H.A. van Oerle een bestemmingsplan voor het gebied buiten het uitbreidingsplan, dus inclusief de binnenstad, te ontwerpen. De opdracht was een uitvloeisel van een adres van de Vereniging Oud Leiden (20 april 1943) over de verwording van het beeld van de Leidse binnenstad.¹²⁸ Na de oorlog had het bureau zijn volle capaciteit nodig voor de wederopbouw, o.a. in Leiden. In 1946 geloofde het College van Burgemeester en Wethouders nog in een algemene herziening van het uitbreidingsplan.¹²⁹ De wettelijk voorgeschreven tienjaarlijkse herziening heeft, zoals overal gebruikelijk¹³⁰, nooit plaatsgevonden. Het plan vigeert nu nog voor delen¹³¹ van de Raadsheerenbuurt (inclusief de Leidsche Hout), de Waard, Professoren- en Burgemeesterswijk, Haagwegkwartier en Morskwartier (Schrijversbuurt). Ook nog voor het Waardeiland, waar inmiddels in afwijking van de industriebestemming met een z.g. artikel 19-procedure woningen zijn gebouwd. In 1982 beriep de afdeling rechtspraak van de Raad van State zich in twee gevallen op het uitbreidingsplan 1933.¹³² Thomas c.s. stellen dat de planwijzigingen geen relatie hadden met het totaalconcept van het plan.¹³³ Dit oordeel is zeker voor de jaren van vóór de oorlog te scherp. Een aantal van

afb. 77. De ontwikkeling van een denkbeeldige stad. Naar een afbeelding uit "De recreatieve stad", een uitgave van het Ministerie van CRM.

de wijzigingen¹³⁴ was van ondergeschikt belang. Aanpassingen ten behoeve van de bouw van de Petruskerk met bijbehorende woningen in 1934 – een fraai voorbeeld van de Delftse School en ontworpen door A.J. Kropholler en van Oerle – of terwille van de bouw van het gymnasium, kan men toch bezwaarlijk als aantastingen van het totaalconcept zien. Incidenteel, nl. ten aanzien van een doorbraak van de Zijlsingel naar de Herengracht (Oosterkerkstraat; in 1938 goedkeuring onthouden – en in 1941) hield de wijziging een uitbreiding van het plangebied in.

Na de oorlog zijn bij de vaststelling van nieuwe uitbreidingsplannen delen van het plan 1933 ingetrokken.¹³⁵ De laatste decennia is een formeel besluit achterwege gebleven; van rechtswege vervangt een later vastgesteld plan het eerdere. Het idee van een als eenheid geplande stadsuitbreiding is gaandeweg verloren gegaan.

Conclusie

Het ontwerp voor het uitbreidingsplan lijkt zeker het niveau te hebben

gehad van de andere door het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok ontworpen plannen. Kenmerkend voor het plan zijn het centraal stellen van het (auto)-verkeer; het tuinstad-idee in vrij compacte vorm voor de woningbouw; de scheiding van functies; ruime wegen en rijkelijk groen. Veel zorg is besteed aan een goede aansluiting op de binnenstad. Niet is, zoals in het algemeen uitbreidingsplan van Hilversum (1934) geregeld, wanneer in welke volgorde verschillende elementen van het plan gerealiseerd moeten worden.¹³⁶ Het mist ook de wetenschappelijke onderbouwing van het Amsterdamse uitbreidingsplan.¹³⁷ De bewerking en aanpassing van het ontwerp door de gemeente heeft zeker niet tot verbeteringen geleid. De uitvoering van het plan vóór de oorlog heeft goede, zij het te eenzijdig op de particuliere bouw gerichte woonwijken opgeleverd, met een stedenbouwkundig interessante structuur.¹³⁸ Na de oorlog heeft het uitbreidingsplan vooral doorgewerkt in locatiekeuzen voor bestemmingen.

De kwaliteit van een plan zou men moeten kunnen afmeten aan de ontwikkelingen die zich zonder dat plan, maar overeenkomstig de normale landelijke ontwikkeling zouden hebben voorgedaan. Dat is uiteraard niet mogelijk, al geeft afbeelding 17 hiervan een indruk. Het is de weergave van de ontwikkeling van een “denkbeeldige stad”, waarvan de binnenstad toevallig de Leidse is. Rond de binnenstad zijn dichtbebouwde, onaantrekkelijke wijken aangegeven.¹³⁹ Met de stadsuitbreidingen uit de 17de eeuw heeft het plan 1933 gemeen dat het vanuit een duidelijke visie op hoe een ideale stad eruit moet zien is ontwikkeld. Internationaal gezien, slaat de Hollandse stadsuitbreiding uit de jaren dertig geen slecht figuur.¹⁴⁰ Bij het ruimtelijk ordeningsbeleid – met inbegrip van de stadsvernieuwing en de monumentenzorg – in de komende jaren dienen de kwaliteiten van het grootste uitbreidingsplan dat Leiden ooit gekend heeft, veilig te worden gesteld en versterkt.¹⁴¹

AANTEKENINGEN

1. L.J.C. Roozen, *Het Leidse Stadhuis*, Leiden, 1950, p. 35-36.

2. IS 1933, nr. 216 en 224. RV 1933, p. 418-438. De ingekomen stukken en raadsverslagen worden niet geciteerd indien de bron uit de mededeling zelf duidelijk is. Dit geldt ook voor het archief gemeentewerken en het secretarie-archief algemene zaken. Voor gemeentewerken is naast het G1 nummer in de verschillende jaren de aparte verzameling “uitbreidingsplan 1933 tot 1937 G 1” van belang. De ordening van stukken in het A.Z.-archief is niet geheel volgens het overzicht in A.Z.804/1929 bij nrs. 201 t/m 264; het is ook niet compleet. Veel materiaal is te vinden in A.Z. 804/1929 uitbreidingsplan 1929 “overcompleet”, afkomstig van de Secretaris. Een groot aantal stukken is zij het verspreid in veelvoud aanwezig. Ook dan wordt slechts één keer geciteerd. Bij de provincie bevinden de stukken zich in R 641 Leiden 1907~1935 en 1936/1941. De kaarten van het uitbreidingsplan zijn nog op het stadsbouwhuis, omdat het plan nog vigeert.

3. E. Taverne, In 't land van belofte: in de nieuwe stad: Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680, Maarssen, 1978, p. 177-237; idem, "Chaos en orde in een hollandse stad", *Wonen TA-BK* 17, september 1976, Hilversum, p. 15-29.
4. S.J. Fockema Andreae, "Leiden in de conurbatie", *Leiden 1860-1960*, Leiden, 1962, p. 426.
5. Een reproductie van de kaart met de grenzen van de annexaties van 1896, 1920 en 1966 uit de catalogus van de tentoonstelling Leiden buiten de Veste is opgenomen in: R.C.J. van Maanen, "Leiden buiten de Veste 1896-1940", *Leids Jaarboekje* 73 (1981), p. 174. Een plattegrond van Leiden in 1900 bevindt zich achterin: P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad, Eene Hollandse stad in den Nieuwen Tijd*, 's-Gravenhage, 1918.
6. Van Maanen, o.c., p. 162-165.
7. H.L. Drucker, H.B. Greven en J. Kruseman (rapporteur), *Het Vraagstuk der Volkshuisvesting* (in opdracht van de Maatschappij tot nut van het algemeen). Amsterdam, 1896. Zie ook: G.A. van Poelje, "De woningwet 1902-1952. A. De ontwikkeling der denkbeelden", *50 jaar Woningwet 1902-1952, Gedenkboek*, Alphen aan den Rijn 1952, p. 1-15.
8. Yap Hong Seng, *Stad, wie doetje wat? Beschouwingen over buurt- en stadsvernieuwing*, 's-Gravenhage, 1981, p. 14.
9. Gebruik is gemaakt van de door Kluwer uitgegeven verzameling wetten en voorschriften "Ruimtelijke Ordening". Voor de wijzigingen van de Woningwet is tevens geraadpleegd: D. Kooiman, *De Woningwet*, derde druk, geheel herzien en bewerkt door J.F. Jansen, Alphen aan den Rijn, 1959.
10. IS 1905, nr. 113. RV 1905 p. 55. Kaart en toelichting zijn bij de stadhuisbrand verloren gegaan.
11. IS 1907, nr. 80 RV 1907 p. 110-111. Na de stadhuisbrand hebben Gedeputeerde Staten hun gegevens (inclusief kaart) uitgeleend aan Leiden (Brief G.S. 14 maart 1929 no. X82 2e afdeling; in gemeentewerken 1930 g lb). Kopieën van de twee kaarten (voor het noordelijke en zuidelijke gedeelte) zijn onlangs gevonden en berusten thans bij de Gemeentelijke Archiefdienst Leiden.
12. Vgl. D. Thomas, J. Minett, S. Hopkins, S. Hammet, A. Faludi en D. Barrell, *Flexibility and Commitment in Planning, a Comparative Study of Local Planning and Development in the Netherlands and England*, The Hague-Boston-Londen, 1983, p. 86-87. Het daar gestelde is overdreven; het kaartje bevat enige onjuistheden.
13. Lijst van wijzigingen in RA 641 Leiden 1936-1941. Daarnaast hadden die wijzigingen na 1920 betrekking op het oude uitbreidingsplan van Oegstgeest.
14. M. Cramer, H. van Grieken en H. Pronk, *W.M. Dudok 1884-1974*, Amsterdam, 1981, p. 126.
15. PV 412 B. Van Maanen, o.c., p. 166-168. De kaart is niet die van het uitbreidingsplan maar een plattegrond met toevoegingen.
16. Verbeteringsplan Maredijk, IS 1979 nr. 145. RV 1979 p. 349-396. Brug in bestemmingsplan Maredijk IS 1981 nr. 266 vastgesteld op 9 november 1981 (nog niet vigerend).
17. Ingevolge artikel 10 van de Overgangswet Ruimtelijke Ordening gelden vóór 1 augustus 1965 vastgestelde uitbreidingsplannen als een bestemmingsplan.
18. Knuttel had zitting in de Leidse raad van 1919-1927; 1931-1933 en 1946-1949. Van 1926-1929 was hij lid van het partijbestuur van de Communistische Partij. Gegevens over hem in *Wie is dat?*. 's-Gravenhage, 1938, p. 227. In 1983 zal door J. Slangen zijn autobiografie worden uitgegeven.
19. RV 1933, p. 218.
20. C.E. van Strijen, "De grenswijziging van 1920", *Leiden tijdens het burgemeesterschap van Jhr. mr. dr. N.C. de Gijsselaar 1910-1927*, Leiden 1927, p. 23-29. Hier ook een foto van de plattegrond der gemeente Leiden in 1926, met oude en nieuwe grenzen.
21. W.H. Hoek, "Ruimtelijke aspecten der Leidse ontwikkeling", *Leids Jaarboekje* 50 (1958), p. 195.
22. Gegevens bureau Statistiek van de gemeente Leiden.
23. IS 1976 nr. 147.
24. IS 1960 nr. 139.
25. J. van der Meiden, "Structurele problemen leggen rem op Leidse ontwikkeling", *Wonen - TA/BK* 17, september 1976, Hilversum, p. 9-14.

26. G. Harmsen, "De Stijl en de Russische revolutie", *De Stijl* 1977-1937, Amsterdam, (1982), p. 45; U. Barbieri en C. Boekraad, *Kritiek en ontwerp, proeven van architectuurkritiek*, Nijmegen, 1982, p. 95 noot 16.
27. H. Kramers e.a., *Het Leidse Volkshuis 1890-1980, Geschiedenis van een stichting sociaal-cultureel werk*, Leiden, 1982, p. 135-136.
28. H. Kramers e.a., o.c., p. 160.
29. (J.J.P. Oud e.a.), *Architectuur van J.J.P. Oud*, Rotterdam (1981), p. 12-13.
30. J.F. Heijbroek, "Het kortstondig bestaan van de Leidse kunstclub "De Sphinx", *Leids Jaarboekje* 72 (1980), Leiden, p. 155.
31. E.J. Hoogenberk, *Het idee van de Hollandse Stad, Stedebouw in Nederland 1900-1930 met de internationale voorgeschiedenis*, Delft, 1980, p. 219 (met abb.).
32. Barbieri o.c., p. 19.
33. Barbieri o.c., p. 106.
34. M. Bock, "De Stijl en de Stad", *De Stijl 1917-1931*, Amsterdam, (1982), p. 197-205; vgl. Barbieri o.c., p. 25-26.
35. H. Rottier, *Stedelijke Structuur, een inleiding tot de ontwikkeling van de Europese stad*, Muiderberg, 1978, p. 193-198.
36. N. Luning Prak, Het geloof van de architecten, *Wie is bang voor nieuwbouw ... confrontatie met Nederlandse architecten* (red. H. de Haan en I. Haagsma), Amsterdam, 1981, p. 267-273 construeert zeventien verschillen tussen de nieuwe zakelijkheid en de Delftse School (p. 273).
37. Met name geldt dit voor Hoogenberk. Zie echter Barbieri o.c., p. 216-218.
38. Over Granpré Molière en de Delftse School: G. Fanelli, *Moderne Architectuur in Nederland 1900-1940*, 's-Gravenhage, 1978, p. 172-176; Hoogenberk, o.c. p. 1X-128; H. de Haan, o.c. passim.
39. W. van Tijen, "Prof. ir. M.J. Granpré Molière", *Plan, Maandblad voor ontwerp en vormgeving* 6, Hilversum, 1972, p. 22.
40. Architectuur en stedebouw werden niet zo gescheiden gezien als thans, vgl. Hoogenberk, o.c. p. 153 en Fanelli, o.c. p. 39.
41. Mededeling ir. J.A. Kuiper, latere compagnon van het bureau.
42. Blijkens brief van 20 maart 1929 in gemeentewerken 1930 G la.
43. RV 1933, p. 420.
44. Notulen 30 juni 1930.
45. In nota griffie van 27 december 1934, in R.A. no. 641, Leiden 1907-1935.
46. In rapport directeur gemeentewerken D. Boogerd van 13 december 1943, in dynamisch archief I.777.811.22. "Bestemmingsplan voor de binnenstad 1943-1949". Ook mr. J. Boot herinnert zich Verhagen als de ontwerper van het plan.
47. Zelfde bron als 45.
48. Barbieri, o.c. p. 39.
49. P. Bakker Schut, "De Woningwet 1902-1952. B. De personen", 50 jaar *Woningwet 1902-1952, Gedenkboek*, Alphen aan den Rijn, 1952, p. 23-24.
50. Fanelli noemt het bosplan Kralingerhout (1920 en 1923-1927), niet het plan Hilligersberg. Fanelli is echter met compleet; ook het uitbreidingsplan van Lelden wordt niet vermeld. Het eerste uitbreidingsplan van Hilligersberg is van 1937, gemaakt in verband met dreigende annexatie door Rotterdam (mededeling Rein Geurtsen). Het plan van Kralingen wordt vermeld in Plan 1972, o.c. p. 32. Hoogenberk noemt wel andere Rotterdamse plannen dan de door Knuttel genoemde.
51. Voor de voormalige gebieden van Leiderdorp en Zoeterwoude gold geen uitbreidingsplan. Het plan dat voor het oude Oegstgeester gebied vigeerde (Raadsbesluit Oegstgeest 25 oktober 1911; G.S. 27 december 1911) was ontoereikend en werd in 1933 ingetrokken. Een in het plan 1933 overgenomen element betreft de Nachtegaallaan. (vgl. *Bijvoegsel van het provinciaal blad van Zuid-Holland* 1935 no. 7, p. 12-13).
52. IS 1926 nr. 101. RV 1926, p. 55.
53. De door de ontwerpers ingediende tekeningen heb ik met kunnen achterhalen. Zij bevestigen zich niet op het gemeentearchief. Door het bombardement van Rotterdam in mei 1940 zijn

de gegevens bij het architectenbureau verloren gegaan. Het is vrijwel uitgesloten dat de tekeningen zich toch nog in het niet-geordende tekeningenarchief op het Stadsbouwhuis bevinden. De toelichtende beschrijving en memorie van toelichting, alsmede de rapporten van de directeur Gemeentewerken bevinden zich ook nog compleet in het dynamisch archief van de secretarie (1.777.811.22 Uitbreidingsplan voor de gemeente Leiden 1933).

54. Gemeentewerken 1930 Glb.

55. Blijkt uit brief van 14 november 1929 aan architectenbureau (Gemeentewerken 1930 Gla).

56. Gemeentewerken 1930 Gla.

57. Dit wordt bevestigd door de bevolkingscijfers van het bureau statistiek. Na 1886 is er alleen in 1910, 1921 en 1923 sprake van een licht vestigingsoverschot, evenals in de jaren na 1936. In de jaren 1936/1940 is dit zelfs hoger dan het gemiddelde in Nederland, zie C. Vellekoop, "Enige sociologische beschouwingen over de stad", *Leiden 1860-1960*, Leiden 1926, p. 202.

58. IS 1958, nr. 1 vlg. Fockema Andreae, o.c. p. 437.

59. B.N. Leverland en R.C.J. van Maanen, *De Leidse Veemarkt*, Leiden 1976, p. 36-38.

60. Uit de toelichtingen blijkt niet dat er een onderscheid is gemaakt tussen gebieden die op korte termijn, middellange en lange termijn ontwikkeld moeten worden, zoals gesteld in D. Thomas a.o., o.c. p. 88 en 89 (met tekening).

61. De directeur vond de bindende kracht van een uitbreidingsplan minder nodig. Over een bouwaanvraag schrijft hij op 30 november 1931: "aangezien in verband met het bepaalde bij art. 1 van de bouwverordening de medewerking der gemeente noodig is, zou, door die medewerking niet te verleenen, het bouwen in afwijking van het ontwerp-uitbreidingsplan kunnen worden tegengegaan" (Gemeentewerken, 1932 G4a). Mijns inziens een zeer aanvechtbaar standpunt.

62. Een lid van de Commissie van fabricage was voorstander van een volledig gedetailleerd plan.

63. Advies van 14 maart 1932 (Gemeentewerken 1932 Glb).

64. W. van Boven gold als een inspecteur met een stedenbouwkundige visie en werd als een pionier voor een ruimere bebouwing in de steden, voor meer licht en lucht en voor open ruimte en groen beschouwd. (H.G. van Beusekom, "Organen bij de uitvoering van de wet, A. Het Rijk", *50 jaar Woningwet 1902-1952, Gedenkboek*, Alphen aan den Rijn, 1952, p. 30 vgl. Hoogenberk, o.c. p. 1.58.

65. Er werden ook geen aparte voorgevelrooilijnen voor straten in de binnenstad voorgesteld; wel voor bebouwde straten daarbuiten. Deze besluiten zijn 21 februari 1935 zonder goedkeuring door G.S. teruggestuurd.

66. A. Faludi en S.L. Hamnet, *Bouwen en plannen inonzekerheid, case-studies naar de totstandkoming van de gebouwde omgeving in Leiden*, Alphen aan den Rijn-Brussel, 1978, p. 80 en 82.

67. *Leidsch Dagblad* van vrijdag 3 februari 1939 vierde blad.

68. J.F. Jansen, *Woningwetjurisprudentie* ('s-Gravenhage), 1955, p. 32-35.

69. Barbieri, o.c. p. 22.

70. Brief Gedeputeerde Staten 22 februari 1935 (AZ 804/1929 uitbreidingsplan "overcompleet").

71. Gegevens verstrekt door de A.N.W.B. vgl. H.M. Goudappel, *De Motorisering van Nederland, prognoses in verleden en heden en hun consequenties voor de ruimtelijke ordening*, Alphen aan den Rijn, 1965.

72. Teruggevonden in het tekeningenarchief Stadsbouwhuis no. K. 27.

73. Een copie van de nota (augustus 1929) met drie varianten voor de noordelijke en twee varianten voor de zuidelijke aansluiting in Gemeentewerken 1931 Glb.

74. Volgens de memorie van toelichting van de architecten, leidden pogingen tot overleg met Oegstgeest verder tot weinig resultaat. Later zou het bureau ook van Oegstgeest opdracht krijgen een uitbreidingsplan te maken.

75. Gewijzigd bij raadsbesluit van 31 mei 1917 (IS 1917, nr. 121).

76. Brief D.G.W. een architectenbureau 13 juni 1929 (Gemeentewerken 1930 Gla).

77. IS 1962, nr. 31. Het wegenschema was eerder aan de orde in 1919 (IS nr. 52).

78. IS 1923, nr. 31.5.

79. Commentaar D.G.W. op adviezen en bezwaarschriften van 16 augustus 1933 in Gemeentewerken 1935 G. Een afschrift van het advies van de kamer in RA 641 Leiden 1936-1941.
80. IS 1958, no. 1.
81. In november 1959 verscheen een nummer dat speciaal gewijd was aan de ruimtelijke problemen van Leiden en de agglomeratie.
82. b.v. J.C.H. Drost, "Leiden en het structuurplan voor de Leidse agglomeratie", *Leids Jaarboekje* 51 (1959), p. 13X-148; J.C.H. Drost, Beschouwing over de planologische ontwikkelingsmogelijkheden van de Leidse agglomeratie; J. Winsemius, "Beschouwingen over de toekomstige ontwikkeling van Leiden als woonplaats", *Leids Jaarboekje* 56 (1964), p. 128-136 resp. p.137-144.
83. Dynamisch archief 2.07.8 Beleid 1970.
84. RV 1976, p. 572-575.
85. Hierop ook gewezen in 1964 (Winsemius, o.c. p. 137) en 1978 (*Structuurplan Binnenstad Leiden*, Leiden, 1978, p. 91-92).
86. H. Meeter en H. Wijfjes, *De bouwgeschiedenis van twee Leidse arbeiderswijken de Kooi en Noorderkwartier*, Leiden, 1980.
87. A.J.A. Kikkert, "Woningstatistiek". *50 jaar Woningwet 1902-1952, Gedenkboek*, Alphen aan den Rijn, 1952, p. 95. In hetzelfde gedenkboek wijst oud-minister J. in 't Veld erop dat het gemiddeld aantal personen per vertrek van 1,65 in 1900 is gedaald tot 0,95 in 1930 (p. VI).
88. H.G. van Beusekom, *Woningbouw, problemen en perspectieven*, Amsterdam, 1944, p. 40 en 64.
89. Bijlagen behorende bij het *Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar 1933*, Leiden, z.j. p. XIII, p. 15-16. De verlaagde bezettingsnorm van 1933 (ten opzichte van 1929) kan verklaren waarom de Blauw in 1934 mededeelt dat het uitbreidingsplan voor ± 50.000 zielen woongelegenheden geeft. (A.M. de Blauw "Uitbreidingen en verdere stedenbouwkundige problemen van Leiden", *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 1934, nr. 7-8, p. 114.)
90. Per 1 januari 1983 telde Leiden 103.820 inwoners en 37.264 woningen. Hierbij zijn wooneenheden (waaronder studentenhuizen) niet meegeteld, zodat in werkelijkheid de gemiddelde woningbezetting aanzienlijk lager is (door mij geschat 2,5 à 2,45).
91. Hoek, o.c., p. 189. Gegevens bureau Statistiek, vgl. Vellekoop, o.c. p. 206.
92. Research Instituut Gebouwde Omgeving (Rigo), *Samenvatting Vervolgonderzoek Structuurplan Binnenstad Leiden*, Leiden, 1981, p. 1-2.
93. In de kantlijn van het rapport is door wethouder Splinter geschreven: "Daar denkt men tegenwoordig ook wel anders over" (dynamisch archief), vgl. Vellekoop, o.c. p. 209.
94. Lonen bij de Gemeente (1926), De Heyder en Zaalberg (1930) voor werknemers in Haver- en Gortbuurt en de Kooi in: H.A. Diederiks en R.C. van Eyck, "Twee Leidse Volksbuurten in de dertiger jaren", *Holland* 11, 1979 p. 282.
95. Het raadsverslag noemt 19.577. Dit moet evenwel fout zijn. Naar aanleiding van het B en W-besluit van 12 oktober 1933 rapporteerde de directeur Gemeentewerken op 18 oktober 1933 dat de totale lengte voor arbeiders- en kleine middenstandswoningen 42.000 m. bedroeg. De 6,500 m. boven- en benedenwoningen werden ingevolge het B en W-besluit met 44% verhoogd tot 9.500 m., ten koste van de kleine arbeiderswoningen (Gemeentewerken 1934-1936G). Ook onafhankelijk hiervan is duidelijk dat 19.577 niet kan kloppen; de breedte voor een boven- en benedenwoning is immers meer dan die voor een eengezinswoning.
96. G.F.E. Kiers, "De Volkshuisvesting te Leiden", *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 1934, nr. 7-8, p. 110.
97. Ir. H. van der Kaa was directeur van Bouw- en Woningtoezicht te Amsterdam. In 1920 werd hij hoofdinspecteur der Volkshuisvesting. Hij gold als een voorstander van eengezinswoningen, te bouwen door particulieren. De Raad van State placht zijn advies te volgen (Bakker Schut, o.c. p. 19). Vooral als medebewerker van de modelbouwverordening heeft hij grote invloed uitgeoefend (Kooiman-Jansen, o.c. p. 26).
98. Zie grafiek Van Beusekom, o.c. p. 31. J. Nycoo aas, *Volkshuisvesting*, een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouwbeleid in Nederland, met name sedert 1945, Nijmegen, (1974) p. 41-44.
99. IS 1934, nr. 78 RV 1934, p. 179-186.

100. De Blauw, o.c., p. 111.
101. IS 1932, nr. 57 RV 1932, p. 82, vgl. Meeter, o.c. p. 25-36. De gegevens over woningzoekenden waren door de stadhuisbrand verloren gegaan.
102. Bijlagen behorende bij het *Verslag van den toestand der Gemeente Leiden over het jaar 1934*, Leiden z.j. XII, p. 10-11. Vanaf 1937 werd het werkelijke aantal getelde lege woningen weergegeven. Deze getallen zijn lager.
103. Kiers, o.c., p. 108-110.
104. Bijlagen behorende bij het *Verslag van den toestand der Gemeente Leiden over het jaar 1939*, Leiden z.j. XI, p. 13. zie ook noot 102.
105. Brief D.G.W. van 8 oktober 1940 (gegevens in verband met herziening uitbreidingsplan; A.Z. 1928 no. 804 nr. 286b).
106. Het aantal tot de tweede wereldoorlog gebouwde woningen vermeerderd met de aantallen nog mogelijk te bouwen woningen binnen het uitbreidingsplan en de ontwerp-plannen tot wijziging (totaal 7.900) volgens het rapport van de D.G.W. van 19 februari 1943 (A.Z. 1929 no. 804 nr. 1 t/m 30) komt iets lager uit (± 12.000).
107. vgl. Thomas a.o., o.c. p. 89 ("about a quarter of the area").
108. Rikkert, o.c. p. 103. Nycolaas, o.c. p. 41-46.
109. Zie voor de na-oorlogse woningbouw: B.N. Leverland, "Leiden buiten de veste II. Stadswijken in aanbouw. De uitbreidingsplannen sinds de oorlog", *Leids Jaarboekje* 73 (1981). p. 185-204.
110. IS 1946 nr. 50.
111. vgl. Ph. J. de Ruyter de Wildt, *Industrie Leiden Holland*, Leiden, 1951, p. 48.
112. Het in noot 106 genoemde rapport.
113. Wethouder Jongeleen RV 1946, p. 74.
114. IS 1958, p. 15 en 17.
115. IS 1982, nr. 22.
116. Gemeentewerken 1934-1936 G. Zie noot 79.
117. RV 1947, nr. 68 en 69. Besluit Raad 31 maart 1947. Goedkeuring G.S. 10/19 juni 1947.
118. A. Galjaard, *Van bolwerk tot speelweide. De groenvoorziening van Leiden*, (Leiden), z.j.
119. Gegevens ontleend aan: *Structuurschets Leidse agglomeratiefase I*, Leiden, mei 1983, p. 13-15, Werkgroep knelpunten woningbouw Rijnmond, *Rapport van de werkgroep ruimtebeslag*, z.p., 1979.
120. Gemeentewerken 1931 Glb.
121. Copie van advies in A.Z. 804/1929 uitbreidingsplan 1929 "overcompleet".
122. A.Z. 804/1929 nr. 201-264.
123. IS 1979 nr. 79.
124. Jansen, o.c. p. 52.
125. J.F. Jansen, *Woningwetjurisprudentie II*, ('s-Gravenhage), 1958, p. 52-55.
126. Gemeentewerken 1940 NI.
127. A.Z. 1929 no 804 nr. 273.
128. Zie het in noot 46 genoemde dossier, vgl. *Leids Jaarboekje* 36 (1944), p. 18.
129. IS 1946 nr. 50.
130. Vele Gemeenten maken zelfs nooit het verplichte bestemmingsplan, zie M.B.Ph. Bouwman-Geeraedts en G.J. Jansen, *Het buitengebied landelijk bezien*, Leiden 1981.
131. Zie voor een exactere omgrenzing tekening 00 ST 8232 bij het overzicht tijdschema ruimtelijke ordeningsplannen per 1 januari 1983. IS 1983, nr. 15 en 15a.
132. Op 2 februari 1982 no. A 3.4738 (1980) inzake bezwaren tegen de bouw van 20 garageboxen bij de van Beuningenlaan e.o. (ongegrond); op 21 december 1982 no. A 31.3771 (1981) inzake bezwaren tegen een in beroep verleende bouwvergunning ten behoeve van een berging bij een woonschip aan de Morskade (vernietigd).
133. Thomas a.o., o.c. p. 89.
134. Het uitbreidingsplan 1933 werd gewijzigd bij besluit van 26 januari 1934, IS 11; 6 augustus 1934, IS 168; 24 september 1934, IS 204; 2 december 1935, IS 228; 20 januari 1936, IS 8 (voor Schuttersveld goedkeuring onthouden): 17 augustus 1936, IS 142; 5 juli 1937, IS 104

- (gedeelte goedkeuring onthouden); 6 september 1937, IS 137; 17 januari 1938, IS 13; 11 juli 1938, IS 121 (goedkeuring onthouden), 1 augustus 1938, IS 128 (goedkeuring onthouden); 5 september 1938, IS 143 (ingetrokken 19 juni 1939, IS 101); 20 februari 1939, IS 32 (ingetrokken 19 juni 1939, IS 102); 19 juni 1939, IS 101; 24 februari 1941, IS 24; 4 november 1941, res. no 105/1 van Commissaris Zuid-Holland; 15 oktober 1942, besluit burgemeester; 22 juli 1946, IS 84; 2 september 1946*, IS 111; 11 september 1946, IS 137; 7 oktober 1946*, IS 142; 27 oktober 1947*, IS 185; 20 juli 1950, IS 154; 28 augustus 1950, IS 160; 20 november 1950*, IS 238; 11 juni 1951*, IS 114; 11 juni 1951, IS 116; 9 juni 1952, IS 106. De met een * aangeduide besluiten hielden tevens een herziening van het uitbreidingsplan 1907 in.
135. Delen van het uitbreidingsplan werden ingetrokken bij besluit van 11 juli 1949, IS 126; 26 januari 1948, IS 2; 24 oktober 1949, IS 218; 23 januari 1950, IS 6; 27 maart 1950, IS 56; 30 juni 1952, IS 123; 28 juli 1952, IS 149; 11 juni 1953, IS 149; 26 september 1955, IS 265; 28 mei 1956, IS 160; 17 december 1956, IS 376; 4 november 1957, IS 288; 23 december 1958, IS 321; 14 september 1959, IS 283; 21 december 1959, IS 392; 18 januari 1960, IS 22; 7 november 1960, IS 318; 20 maart 1961, IS 89; 7 augustus 1961, IS 249, 9 juli 1962, IS 186.
136. L.S.P. Scheffer, "Stedebouwkundige Maatregelen in en om de kernen, A. de Stad", *50 jaar Woningwet 1902-1952, Gedenkboek*, Alphen aan den Rijn, 1952, p. 156.
137. Barbieri: o.c., p. 24. N. de Boer, "Over de Structuur van Amsterdam I, De Magere Erfenis", Wonen TA-BK, april 7-83, Deventer, 1983 p. 15.
138. Anders: Hoogenberk, o.c. p. 128. Hoogenberk besteedt slechts vluchtig aandacht aan Leiden.
139. Ministerie van C.R.M. (samenstelling R. Dufour), *De recreatieve Stad*, 's-Gravenhage, 1979, p. 60.
140. L. Mumford, *The City in History*, (London), 1975, p. 378.
141. Met dank aan ir. K.P. Post, R. van Gulick, mw. mr. C.A. Zuijdam, Els Visser-v.d. Vlist, Kiki Sprengers en P.T.L.M. Brandenburg.

HET ROMEINSE KAMPDORP VAN DE BRITTENBURG

door

J.H.F. Bloemers en M.D. de Weerd

Voorlopig verslag van het oudheidkundig bodemonderzoek in de bouwput voor de uitwateringssluis te Katwijk aan Zee in 1982, uitgevoerd door het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam.¹

De aanleiding tot het onderzoek vormde de vondstmelding door de Leidse geoloog A.W. Janssen (Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie) in het najaar van 1981. Op zoek naar schelpen in de wand van de bouwput, was zijn aandacht getrokken door een hoeveelheid Romeinse scherven en dakpannen in één bepaald niveau. Na reiniging bleken twee dakpanfragmenten voorzien te zijn van stempels van het 30ste legioen, de scherven dateerden uit de tweede helft van de tweede eeuw en uit de derde eeuw na Chr. Gezien de nabijheid van de zee, werd al snel verband gelegd met het Romeinse castellum bij de monding van de Rijn, dat bekend staat als de "Brittenburg".² Deze sterk tot de verbeelding sprekende fortificatie is in de loop van de 16de t/m 18de eeuw door het afslaan van de kust onder de duinen te voorschijn gekomen en tenslotte in zee verdwenen.

Na een oriënterend bezoek aan de sluisput op 4 maart, werd in overleg met de Provinciaal Archeoloog, drs. D.P. Hallewas op 22 maart 1982 een eerste verkenning gestart. In april is de situatie verder verkend en werd het noordelijk talud van de sluisput (waarin de eerste vondsten waren gedaan) ter hoogte van het archeologische geroerde lagenpakket onder de (Jonge) Duinen³ geheel schoon gemaakt en in tekening gebracht over een lengte van meer dan 100 meter. Daarbij kon worden vastgesteld dat er over een grote afstand kuilen, palissaden en andere bewoningsresten uit de Romeinse tijd voorkwamen. Bovendien rees het vermoeden dat er plaatselijk wel eens kon zijn geploegd. De sporen tekenden zich het duidelijkste af in het westelijk deel van het sluisputtalud.

Gedurende de voortzetting van het onderzoek bleek dat dankzij samenwerking tussen opdrachtgever en aannemer - ten volle profijt kon worden getrokken van wijzigingen in hun werkschema, waardoor onver-

afb. 7. Z.profiel werkput V met duidelijke aftekening van ploegsporen, ingewaaid met zand, aan de basis van de Jonge Duinen. Foto I.P.P. (F. Gijbels).

wacht het onderzoek zich in enkele middelgrote werkputten ruim kon ont-plooien; de stratigrafie bleek soms verrassend gecompliceerd.

De resultaten van deze gezamenlijke inspanningen (4 juni-6 augustus, 15-16 september, 6-29 oktober en 15 november-16 december 1982) kunnen als volgt worden samengevat.

Het woonniveau ligt in de Romeinse tijd op een hoogte van ca 0.0 m NAP op een tamelijk geaccidenteerd terrein, waarschijnlijk een zandplaat. De vondsten dateren de bewoning uitsluitend in de jaren 160-240 na Chr. Gebouwsproen zijn niet aangetroffen; wèl afvalkuilen, een waterput, enkele greppels en houten palissaden. Voorzover hierbij sprake is van een richting, is deze noordoost-zuidwest of haaks daarop. Globaal lijkt deze oriëntering samen te hangen met het verloop van de Rijnmonding in de Romeinse tijd.

De waterput hoort thuis in een van de oudste bewoningsfasen. Hij is opgebouwd uit overlangs gehalveerde dennestammetjes met een doorsnee van 10-15 cm. Uit de waterput zelf kwam o.a. een dikke leren schoenzool te voorschijn. Een waterput wijst op werkelijke bewoning in de nabijheid; het is daarom des te merkwaardiger dat nergens huisplattengronden zijn gevon-

afb. 2. Zijaanzicht van uit gekloofde dennestammetjes opgebouwde waterput in werkput V, uit het begin van de periode 160-240 na Chr. Foto L. Barendregt.

den. Wel was — in het westelijk deel van de bouwput — het cultuurniveau uit de Romeinse tijd rijkelijk doorspekt met kleine brokjes tufsteen: een materiaal dat in grote formaten gewoonlijk als bouwsteen voor Romeinse gebouwen wordt gebruikt. Romeinse steenbouw kan dan ook niet erg ver verwijderd zijn geweest. In de zone waar werd opgegraven zijn echter ook aanwijzingen dat het Romeinse niveau door de invloed van water is aangestast en verplaatst, zonder evenwel overal volledig te zijn verspoeld.

Uit de vulling van de greppels is af te leiden dat ten tijde van de bewoning de invloed van de zee of van de riviermonding toenam. Dit kon duidelijk worden geconstateerd omdat in de Romeinse tijd de bewoning hier zowel relatief laag ligt als ook nabij de zee, die omstreeks 200 na Chr. ten hoogste één km verwijderd zal zijn geweest. De eerste symptomen van een versterkte invloed van de zee waren daardoor het beste merkbaar bij deze nederzetting: kleilensjes in de doorgaans zandiger greppelopvullingen.

De waarnemingen te Katwijk onderbouwen enkele al eerder gedane waarnemingen en uitgesproken vermoedens over de geleidelijke vernatting van het milieu in West-Nederland in de tweede helft van de tweede eeuw na Chr. Deze vernatting leidde uiteindelijk tot het opgeven of inkrim-

pen van de Romeinse bewoning; daarna werd het gehele terrein afgedekt door een (dus post-Romeins) kleidek, in samenhang met de Duinkerke 11 transgressiefase.⁴

Het vondstmateriaal bestaat, wat de “potterie” betreft, uitsluitend uit terra sigillata en “gewoon” Romeins draaischijfaderwerk, en verder uit allerhande ander nederzettingsafval, waaronder een zilveren munt van Commodus (190/1 na Chr.). Op de dakpanfragmenten zijn meer dan 40 stempels gevonden, waarbij een gebruikelijk groot aantal van het leger van Neder-Germanië, terwijl het op een na grootste aandeel wordt gevormd door stempels van de vloot van Germanië: een opmerkelijk feit. De vondsten kunnen goed passen in een militaire context, waarbij men kan speculeren of de vloot was gestationeerd aan de Rijnmond. De vondsten, in combinatie met de parallelle of haakse oriëntering van de grondsporen op de loop van de Rijn in de Romeinse tijd, maken aannemelijk dat de bewoning behoort tot het **kampdorp** (vicus) rondom het verdronken fort (castellum) “Brittenburg”. Dit **kampdorp** strekte zich uit van de Brittenburg, langs de z.g. “limes”-weg op de zuidelijke oever van de (Oude) Rijn, naar het zuidoosten richting Valkenburg Z.H.

Bij de opgraving zijn vermoedelijk de meest oostelijke uitlopers van de vicus aangesneden, als wij aannemen dat deze in de loop van zijn bestaan zich had uitgebreid tot de laagst gelegen delen van het nederzettingsareal.

Tot de vragen die het archeologisch onderzoek op deze meest westelijke plek van Romeins Katwijk wellicht nader tot een oplossing kon brengen, behoren:

- Het probleem van de Laat-Romeinse (4de-eeuwse) datering van de **Brittenburg** als mogelijk ten onzent het meest noordelijke bastion van de Litus Saxonicum, een kustverdediging aan weerszijden van Kanaal en zuidelijke Noordzee. In de Midden- en Laat-Romeinse tijd zou de Brittenburg als graan-dépôt hebben gefunctioneerd in de doorvoer van graan uit Oost Engeland naar de garnizoenen aan de Rijn. In het **kampdorp** bij de Brittenburg zou op z'n minst enig herkenbaar 4de-eeuws importmateriaal tevoorschijn gekomen moeten zijn. Ondanks wishfull thinking ontbreekt derge-lijk materiaal totaal.

- Wat betreft terreinen in ons land die niet door menselijke activiteit sterk zijn verstoord, kan alleen in de duinen een eventuele continuïteit van bewoning Romeinse tijd/Vroege Middeleeuwen archeologisch worden aangetoond. Wat dat laatste betreft, kreeg het onderzoek een bijzondere dimensie door de aanwezigheid van een uitgestrekt akkercomplex met ploegsporen, dat vermoedelijk kan worden gedateerd in de Vroege Middeleeuwen. De akker is aangelegd op het z.g. Oude Duin 111, dat was gevormd op het Duinkerke 11 transgressie-dek.⁵ Lang niet overal in het onderzochte

gedeelte van de sluisput was deze OD III nog intact te constateren, omdat deze laag doorgaans was opgenomen in de middeleeuwse ploeglaag. Op sommige punten moet OD 111 zijn afgedekt geweest door een vrij sterk ontwikkeld vegetatiedek. De akkers zijn geploegd met een keerploeg; in het oostelijk deel van het terrein eerst in noord-zuid richting, daarna in oost-west richting. Verder naar het Westen komen nog enkele ploegsporen voor met een wat afwijkende oriëntatie.

In dit deel van de sluisput is ook een noord-zuid gerichte, ruim 5 m brede, wal waargenomen die van een houten vlechtwandbeschoeiing voorzien kan zijn geweest. Deze wal werd aan de oostzijde begeleid door een ca 1.5 m brede, enkele decimeters diepe greppel. Over een lengte van 8 m was de wal onderbroken: een doorgang. De wal kan tot de eerste aanleg van het akkerland hebben behoord, omdat de oriëntatie dezelfde is als van de oudste ploegsporen. De jongere oost-west ploegsporen lopen door tot in de bovenzijde van de sloot(kant), waarbij er aanwijzingen zijn dat hier de ploeg is opgetild en gekeerd. Ter hoogte van de onderbreking in de wal lopen de ploegsporen wat verder door dan elders.

Nabij het oostelijk talud van de sluisput is midden in de akker een oost-west gerichte 6 m lange wal(basis) gevonden van ca 1 m lange kleiige zoden. De betekenis hiervan is niet duidelijk. Het zou een restant van een zodenwand van een huis kunnen zijn geweest, maar aanvullende gegevens konden hiervoor niet meer worden verkregen. Over de akker en de zodenwal heen liep een houten palissade van zuidwest naar noordoost. De bovenvulling van de vierkante paaltjes daarvan bestond uit schoon geel zand, dat vanuit het later overwaaiende Jonge Duin zand in de vulling van de verrotte paaltjes was gezakt.

Een van de stratigrafisch waarneembare - archeologisch jongste activiteiten op deze akkers zijn de duizenden indrukken van koeiepoten, die waren opgevuld met hetzelfde schone gele zand. In aanmerking nemend dat ook het jongste ploegspoor grotendeels was gevuld met hetzelfde schone zand, blijkt onmiskenbaar dat de akkers in toenemende mate met duinzand overstoven raakten.

Vanaf dit niveau - op enkele decimeters boven NAP - heeft zich het huidige Jonge Duin ontwikkeld tot een hoogte die varieert van 11 tot 14 m. Op doorgaans zo'n 0.3 m boven de akkerlaag is nog een dun, maar duidelijk zichtbaar, kleig bandje waargenomen en wel over het hele terrein. Samen met andere dunne vegetatiebandjes geeft dit aan dat het vormingsproces van de Jonge Duinen zich in fasen heeft voltrokken en daarbij momenten van stilstand kende. Door dit proces moet ook de nabije - Rijnmonding met duinzand zijn opgevuld geraakt.

De gedetailleerde stratigrafische succesie en de bewaarde houtresten

zullen t.z.t. belangrijke gegevens kunnen opleveren voor de (C 14-) datering van dit proces.

Het relatief beperkte oudheidkundig bodemonderzoek te Katwijk in 1982 blijkt een schat aan informatie te hebben opgeleverd, waarvan de essentie als volgt kan worden samengevat:

- 1 De rand van een Romeinse nederzetting die zich vermoedelijk langs de Romeinse heerbaan op de zuidelijke oever van de Rijn uitstreckte en die zeer wel kan worden opgevat als het **kampdorp** bij het verdronken castellum de Brittenburg. De vondsten dateren uit de jaren 160-240 na Chr. Eerder en later materiaal ontbreekt.
- 2 Een nauwkeurige datering omstreeks 200 na Chr. van de eerste symptomen van de Duinkerke 11 transgressie.
- 3 Een uitgebreid akkersysteem, waarvan met behulp van de radio-koolstof (C^{14}) methode een goede datering zal kunnen worden verkregen: naar verwachting tussen ca 700 en 1000 na Chr. Een vroegere datering zou uiterst opmerkelijk zijn.
- 4 Samenhangend met 3 zal een goede datering verkregen kunnen worden voor de vorming van het Oude Duin 111 en voor het begin van de Jonge Duinen; daarmee ook voor het moment waarop de Rijnmond door het Jonge Duin (gedeeltelijk) werd afgesloten.

AANTEKENINGEN

1. In uitvoerig overleg met vertegenwoordigers van de opdrachtgever van de bouw van de uitwateringssluis, het Hoogheemraadschap Rijnland, te weten de heren P.S. Añes en P.J. Smit, en van de aannemingsmij. B.M. van Noordenne, te weten de heren B.M. van Noordenne en M. Makkink, bleek het mogelijk te zijn om op aangepaste schaal onderzoek te verrichten zonder dat daarbij de bouwwe.kzaamheden aan de sluis zouden worden vertraagd. Een voorbeeld van samenwerking dat navolging verdient!

Dankzij een ruime subsidie van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland konden de plannen worden gerealiseerd. Eens te meer verheugend omdat immers slechts zelden in het gebied van de nederlandse (kust)duinen de gelegenheid wordt geboden tot het verrichten van een oudheidkundig bodemonderzoek op deze schaal.

De grote belangstelling voor het onderzoek bleef niet beperkt tot Katwijk en Rijnland. Op 6 mei 1982 vormde het opgravingsterrein een der doelen van de excursie, gehouden tijdens het congres "Prehistoric Settlement Patterns around the Southern North Sea", dat was georganiseerd bij het afscheid van prof. dr. P.J.R. Modderman als hoogleraar Prehistorie aan de Rijksuniversiteit te Leider, door het Instituut voor Prehistorie van deze universiteit en het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. In de bijbehorende excursiegids was een korte beschrijving opgenomen van het onderzoek in de "sluice building pit" en een geschematiseerde optekening van het lagenpakket tussen 3.50 m -NAP en 1 m +NAP in de noordelijke putwand. Op 11 juni waren de Rijnlandse collegae, verenigd in het *Rheinlandkolloquium* (archeologen aan musea en universiteiten in Keulen, Bonn, enz.), uitgenodigd op het onderzoek om van de nieuwste gegevens kennis te nemen, hetgeen leidde tot een vruchtbare gedachtenwisseling. Over de punten 2 t/m 4 van de slotalinea vond regelmatig discussie "in situ" plaats met

collegae, ook van de Rijks Geologische Dienst en het Geologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

Bij leiding en dagelijkse verantwoordelijkheid voor de uitvoering van het onderzoek waren betrokken: P. Bitter, prof. dr. J.H.F. Bloemers, H.N. Donker, A.M. Numan, H.C. van Ramshorst, A. Waasdorp en drs. M.D. de Weerd.

2. Zie H. Dijkstra en F.C. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdwenen ruïne*, Bussum 1965.

3. Dat zijn de duinen zoals wij die kennen. Zij zijn in verschillende fasen gevormd sinds de 12de eeuw na Chr. In de Romeinse tijd lagen hier de veel lagere - Oude Duinen.

4. In verschillende perioden van de landschapsvorming is een versterkte invloed van de zee vast te stellen (vernatting, afzetting van zeeklei). Een van deze transgressiefasen heet Duinkerke II.

5. Omstreeks 700 na Chr. Vgl. S. Jelgersma e.a., 1970, The coastal dunes of the western Netherlands. *Mededelingen Rijks Geologische Dienst*, Nieuwe Serie No. 21, p. 101, Fig. 6.

SCHIPPERS UIT DE KAAG OP RIJN, WAAL EN MAAS

Een bijdrage tot de geschiedenis van de rivierhandel
tijdens de Republiek

door

W.F. Leemans

A.J. van der Aa vermeldt in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* (1845), dat “in vroeger tijd” in De Kaag “ten minste vijftig schippers woonachtig waren, die met hunne vaartuigen en schepen langs de Maas, de Waal en den Rijn allerlei koopvaart tot naar Nijmegen voeren” en dat deze thans (ten tijde van Van der Aa) tot een zeer klein getal verminderd waren. Kennelijk heeft Van der Aa zijn gegevens geput uit de *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (1746), waar gezegd wordt: “De Inwoners zijn hier voor het grootste gedeelte Schippers, die met hunne eigene vaartuigen, tegenwoordig ten getale van omtrent vijftig, koopmanschap drijven langs den Rijn, Waal en Maas tot boven Nimwegen, Wesel en de Graaf”. Van Ollefen en Bakker schreven in *Nederlandse Stad- en dorpsbeschrijver* (1799) de Tegenwoordige Staat na.

Wie het huidige dorpje De Kaag kent en nog meer wie het enige tientallen jaren geleden heeft gekend, kan zich nauwelijk voorstellen, dat deze verhalen juist zijn, en ook Elsa Jagerman in haar beschrijving van *De Kaag en Kagerplassen door de eeuwen heen* kon deze niet geloven.¹ Zij worden echter bevestigd door de rekeningen van de Grote Gelderse Tollen, die ten bate van het gewest Gelderland op de rivieren geheven werden te Arnhem, Nijmegen, Tiel, Zaltbommel en tijdelijk te Grave (de Graaf). Weliswaar mag betwijfeld worden of ten tijde van de verschijning van de Tegenwoordige Staat nog schippers uit De Kaag op de grote rivieren voeren – zie hierna –, maar in de 17de eeuw was dit wel zo. Wellicht berusten de gegevens in de Tegenwoordige Staat ook reeds op verouderde bronnen.

Vele door de tollenaars bij de Gelderse Rekenkamer ingediende rekeningen zijn bewaard gebleven, vooral over de periode tussen 1540 en 1678. In de tolrekeningen vermeldde de tollenaars in afzonderlijke posten welke schippers, de rivier afvarend en stroomopvarend, langsvoeren, waar zij woonden, met welk type schip zij voeren, welke waren zij aan boord hadden

afb. 7. Het Gelderse rivierengebied, kaart 37 uit de “Nieuwe en beknopte Hand-atlas” door I. Tirion, Amsterdam 1744.

en hoeveel tol zij betaalden. Deze rekeningen vormen daardoor een unieke bron voor de kennis van de rivierhandel ten tijde van de Republiek.²

In de tolrekeningen uit de 16de eeuw komen nog geen schippers uit De Kaag voor, bijvoorbeeld niet in de rekeningen van de tollens te Arnhem en Nijmegen van 1561/1562, en niet in die van de tollenaar op de Schans op 's-Gravenweert van 1589/1590 en te Nijmegen in 1590/1591. Ook in de rekening van de tol te Nijmegen van 1602/1603 komen nog geen schippers uit De Kaag voor. In hetzelfde jaar vindt men er echter wel enkele in de rekening van de tollenaar te Zaltbommel, Goessen Wemmersen, en wel:

12 oktober 1602 Derick Cornelisse uit De Kaag, de rivier opvarend met een kaag(schuit) geladen met 500 rysten (bundels) ajuin (uien), en op dezelfde dag Leendert Engelen uit De Kaag eveneens stroomopvarend met een kaagschuit met 500 rysten uien; beiden betaalden 6 stuivers tol, een in verhouding tot andere posten gering bedrag;

1 augustus 1603 Gerrit Jacobs uit De Kaag, stroomopvarend met een kaagschuit met 400 rysten uien; hij betaalde 5 stuivers tol.

Zij werden niet terugvarend (stroomaf) gevonden, waaruit kan worden afgeleid, dat zij met lege schepen terugvoeren.

Als enige andere schipper uit de omgeving van Leiden vindt men in dit

toljaar Hendrik Otten uit Katwijk, die 7 oktober en 26 oktober 1602, 18 april, 15 juni, 22 juli en 17 augustus 1603, dus geregeld, de rivier opvoer met zijn kaagschuit geladen met uien, kool of gedroogde schollen. Van de laatste reis voer hij 8 september 1603 terug met een lading van 16 tonnen appels, waarvoor hij 4 stuivers tol betaalde.

Zaltbommel nam in de 16de eeuw en nog in het begin van de 17de eeuw een centrale plaats in de rivierhandel in.³ In het laatst van de Middeleeuwen en nog in de 16de eeuw lijkt de handel en de scheepvaart over de Maas belangrijker geweest te zijn dan die over de Rijn. Bijna alle uit Holland komende en naar Holland varende schepen voeren langs Zaltbommel en door de toen open verbinding tussen de Maas en de Waal bij De Voorn (tussen Heerewaarden en Rossum). Vele schippers, die langs Zaltbommel voeren, gingen de Maas op of kwamen van de Maas, zodat men hen niet in de tolrekeningen van Tiel en Nijmegen vindt. Uit het feit, dat de even genoemde schippers uit De Kaag niet in de tolrekening van Nijmegen van hetzelfde jaar voorkomen, mag men wellicht afleiden, dat zij de Maas opvoeren. Dat schippers uit de Kaag inderdaad, enkele tientallen jaren later, de Maas opvoeren, blijkt uit de nader te vermelden rekeningen uit de jaren 1639 - 1646.

In de rekening van Hetman van Crommeny, die de Middelaarse tol te Zaltbommel inde, uiteraard alleen van de schepen die de Maas op- en afvoeren, komen in de periode van 1 december 1598 tot 1 december 1600 geen schippers uit De Kaag voor. Ook de Arnhemse tollenaar Evert Kocke vermeldt in zijn rekening over de periode van 1 oktober 1603 - 30 september 1604 nog geen schippers uit De Kaag (wel voer toen, 11 augustus, Jan Garbrandts uit Petten met 50 rysten uien de rivier op). Uit al deze gegevens tezamen mag worden geconcludeerd, dat schippers uit De Kaag voor het eerst in de eerste jaren van de 17de eeuw op de grote rivieren zijn verschenen, en wel op de Waal.

In 1607 is het beeld reeds veranderd: toen voeren verschillende schippers uit De Kaag de Waal verder op; tussen 20 oktober en 7 november passeerden er vier met hun kaag de tol te Tiel, allen met een lading look, het in Tiel en ook te Arnhem gebruikte woord voor uien (voor hun namen zie bijlage 1). Ook de reeds genoemde Hanrick (Hendrik) Otten uit Katwijk voer de Waal op met ladingen look en schollen (2 en 27 oktober 1607, december 1607, 6 en 21 mei 1608) (ook in latere jaren komt hij nog herhaaldelijk voor).

Blijkens de tolrekening van de tollenaar te Zaltbommel, Gijsbert Goris, over 1 oktober 1614 tot 1 oktober 1615 is dan het aantal schippers uit De Kaag wederom toegenomen: toen passeerden tussen 5 oktober en 16 december stroomopwaarts negen schippers de tol aldaar, o.a. Comelis

Willemsen, die al in 1607 langs Tiel voer, sommige twee maal en soms voeren twee schippers tegelijk (voor hun namen zie bijlage 1). Allen voeren met een kaagschuit en vervoerden 400 rysten uien. Evenals in 1607, passeerden allen de tol in het najaar, waaruit mag worden afgeleid, dat hier sprake was van seizoenbedrijf in de tijd dat de uien geoogst werden.

In hetzelfde jaar vindt men voor het eerst ook een groot aantal schippers uit Zevenhuizen en enkele uit Bleiswijk, die met “turfponten” geladen met turf de rivier opvoeren. Het is de tijd van de ontvening van het Zuid-Hollandse veengebied. Ook later, bijvoorbeeld in 1658/1659, vindt men hen nog in de tolrekeningen van Zaltbommel. Vermoedelijk voeren de meesten de Maas op.

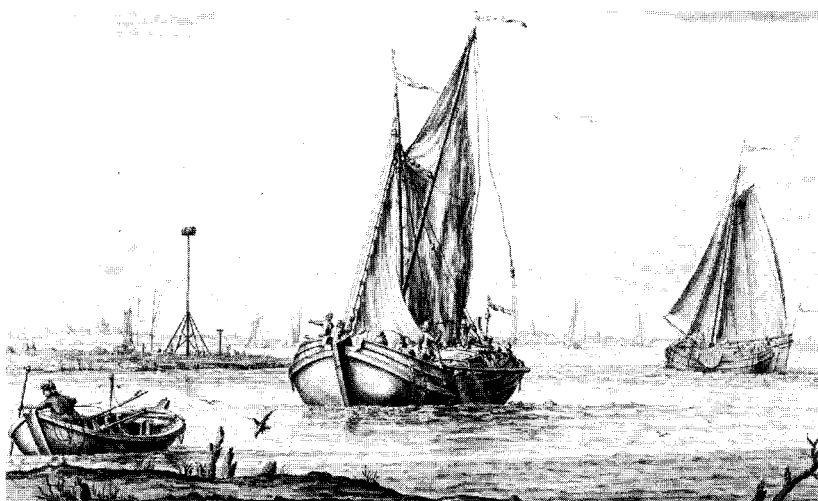
Inmiddels waren de schippers uit De Kaag ook op de Rijn gaan varen. In 1618 betaalden tien schippers tol te Arnhem (zie bijlage 1), o.a. Thonis Claessen, die in 1614 met een lading uien langs Zaltbommel voer. Hij voer nu 14 maart en 17 juni de Rijn af met zijn schuitje, de ene maal geladen met 100 ribben (hout), de tweede maal met 7.5 ribben. Ook hier bestond de lading stroomop uitsluitend uit uien. Andere schippers vervoerden deze niet. Vermoedelijk kwamen uien niet op de tollijsten (de tarieflijsten) voor en vroeg de tollenaar te Arnhem daarom van de schippers de dubbele roertol (tol van lege schepen). Het lijkt waarschijnlijk, dat de schippers, of althans enige van hen, de rivier opvoeren tot Wezel, het centrum van de houthandel in deze tijd; vandaar dat einigen, zoals Thonis Claessen, terugkeerden met een lading hout, dat wel bestemd zal zijn geweest voor de bouw van schepen aan De Kaag. Eén schipper voer de Rijn op en de IJssel af (met bestemming Zutphen of Deventer?).

In de tolrekening van Tiel van 1607 staat bijna steeds vermeld, dat de uien aan de schipper toebehoorden, “sijn **selfs**” waren. Ook in de Arnhemse tolrekening van 1617/1618 wordt vermeld, dat de ribben de schipper “selffs toekomende” waren. De schippers waren, evenals toentertijd bijna alle Rijnschippers⁴, tevens handelaar. Zij kochten goederen in, vervoerden deze op eigen risico over de rivier en verkochten deze in de steden langs de rivier. In het begin van de 17de eeuw bestond de lading van de schippers uit De Kaag vrijwel uitsluitend uit uien, die zij, naar mag worden aangenomen, in de omgeving van De Kaag inkochten. De vis, die zij weldra ook gingen vervoeren, zal, evenals die welke Hendrik Otten vervoerde, uit Katwijk zijn gekomen. Later vervoerden de schippers, zoals we zullen zien, ook veel kool. Zowel uien als kool zijn gewassen, die het beste gedijen op kleigrond. Grond, die daarvoor geschikt is, komt in de omgeving van De Kaag alleen langs de Oude Rijn voor. In de 16de eeuw was daar rondom Leiderdorp, Zoeterwoude, Oegstgeest en Rijnsburg een centrum van groenteteelt ontstaan, dat snel groeide en in de 17de eeuw al gauw het belangrijkste van

Holland werd en dat de grote Hollandse steden, met name Leiden en Amsterdam, van groenten voorzag. Uien en kool werden daar, naast allerlei andere groenten, op grote schaal verbouwd. De “Rijnsburger uien” hadden een goede naam.⁵ De schippers uit De Kaag gingen optreden als de vervoerders van en handelaren in de produkten van het Leidse tuinbouwgebied. In het begin van de 17de eeuw brachten zij de daar geteelde groenten naar de steden, vooral Amsterdam, zoals blijkt uit een notariële acte van 4 juli 1623, waarin gezegd wordt, dat de “groenvercoopers (te Amsterdam) hare warmoes ende groen cruyt midts weecken ende alle dagen laten comen so vuytte Kaegh bij Leyden ende andere plaetsen, tsy mette veerschuytten ofte mette schuyten van de tuynluyden”.⁶ Daar hoorde men, zoals 1. de Parival in zijn *Délices de la Hollande* mededeelt, in de straten roepen: “Leidse pinksternakels” (panais).

Van huis uit waren de inwoners van De Kaag, op hun eiland in de Leidse meer, varensluiden. Veel andere middelen van bestaan dan binnenvisserij en scheepvaart met handel zullen daar van oudsher niet aanwezig zijn geweest. Het is aannemelijk, dat de vaart op de grote rivieren op een lange ervaring in de scheepvaart dichterbij huis berustte. Vele van de door Elsa Jagerman opgesomde 54 gezinshoofden in 1544 zullen dan ook wel reeds hun bestaan geheel of hoofdzakelijk in de koopvaart met groenten in Holland hebben gevonden. Men zou zich kunnen voorstellen, dat enkele schippers met ervaring in die koopvaart bemerkten, dat iets te verdienen was met de handel in uien langs de grote rivieren, en dat aldus, met de opkomst van het tuinbouwbedrijf in de omgeving van Leiden, het bedrijf van de schippers uit De Kaag op de rivieren een aanvang heeft genomen. Van de tuinbouwprodukten kwamen alleen uien en kool in aanmerking voor het vervoer naar de steden aan de grote rivieren, omdat slechts deze daarvoor voldoende houdbaar waren. In de stille tijd in de groenteteelt gingen zij vervolgens produkten uit het naburige Katwijk meenemen.

De schippers hadden een scheepstype in gebruik, dat zich gaandeweg onder de naam van kaag, caeghe of kaagschuit over Holland heeft verbreid en in de 16de en 17de eeuw maakten ook steeds meer kleinere schippers op de grote rivieren daarvan gebruik.⁷ Dat een schipper met een kaagschuit op de Rijn, Waal of Maas voer, wil geenszins zeggen, dat hij uit De Kaag kwam, evenmin als het varen met een maasschip op de Rijn wil zeggen, dat de schipper van de Maas kwam. De schepen, waarmede de schippers uit De Kaag voeren, worden in Zaltbommel en Tiel altijd kaag (caeghe) genoemd, door de tollenaar te Arnhem in 1618 meestal “schuit” of “schuitje”, in 1658/1659 “ventjager”, ongetwijfeld hetzelfde scheepstype. Het waren vrij kleine schepen, met een sprietzeil, waarvan men afbeeldingen vindt bij het artikel van A.G. van der Steur in het Gedenkboek van “De Kaag”. Een

afb. 3. Een Leidse kaag laveert het Overtoomse gat in. Tekening in O.I. inkt door Pieter Idserts (?), eind 18de eeuw. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

enkele maal maakte ook een wat grotere schipper daarvan gebruik, zoals Herbert de Greeff uit Culemborg, die 20 oktober 1658 stroomop Tiel passeerde met een lading waarvoor hij 3 £ 6 st. tol moest betalen (o.a. bier, wijn, brandewijn en 3000 raapkoeken).

Welke route de schippers tussen De Kaag en Zaltbommel aan de Waal en Culemborg aan de Rijn namen, kan slechts worden verondersteld: naar de Lek kunnen zij over de Oude Rijn en de Vaart of via Amsterdam over de Vecht en de Vaart naar Vreeswijk zijn gevaren, naar de Waal voeren zij waarschijnlijk over Gouda en Dordrecht.⁶ Overal langs de rivieren waren jaagpaden – er was een doorlopend jaagpad van Muiden tot Keulen –, waarlangs de schepen bij onvoldoende wind of tegenwind met paarden de rivier opgetrokken konden worden. Zeilen was ongetwijfeld goedkoper dan het huren van paarden en daarvoor leende de brede Waal zich beter dan de smalle en in de zomer ondiepe Rijn.

De handel in uien naar de Rijn- en Maassteden liep kennelijk goed; het aantal schippers uit De Kaag nam gedurende de eerste helft van de 17de eeuw sterk toe, evenals het aantal van hun vaarten; in alle tolrekeningen vindt men hen. Het aantal waren, dat zij stroomop vervoerden, nam ook toe en vooral kool (buischool, te Grave in 1646 cabuischool genoemd: witte kool) ging een belangrijke plaats innemen, waarnaast o.a. gedroogde schollen, haring en schuurzand (zeezand), produkten die, naar mag worden aangeno-

men, uit Katwijk kwamen, gevonden worden. Zoals uit de Arnhemse tolrekening van 1618 blijkt, gingen de schippers gaandeweg retourvrachten medenemen, waren uit de streek waar zij hun uien en andere waren uit Holland verkochten. Door de uitbreiding van het assortiment konden zij ook langer, tenslotte het gehele jaar door, geregeld op de rivieren blijven varen; al in 1618 treft men hen gedurende het gehele jaar te Arnhem aan, evenzo te Tiel in 1626 (bijv. Engel Janssen stroomaf 19 april, Jan Henrix stroomaf 19 augustus, Cornelis Engels en Cornelis Willems stroomop 19 oktober, Cornelis Cornelissen 24 oktober, enz.).

Zoals reeds gezegd, voer een aantal schippers de Maas op, in 1639 blijkens de rekening over de periode van 1 maart 1639 tot 1 maart 1640 van de toen te Grave geheven Grote Gelderse tol te Roermond (dat toen in Spaanse handen was):

31 maart Jan Gerritsen uit De Kaag met zijn kaagschuit geladen met ajuin (uien), wortelen en wat bokking; 12 april voer hij met zijn lege schuit terug (een Jan Gerritsen voer in hetzelfde jaar herhaaldelijk de Maas op en af met zijn kaagschuit, maar het is niet zeker, dat hij dezelfde was);

27 april 1639 Engel Symonse uit De Kaag met zijn kaagschuit geladen met wat aardewerk, bierazijn en gedroogde schollen; 29 juni voer hij de rivier af met zijn lege schuit.

Wellicht kwam ook Casper Crijnen, die 29 november 1639 de Maas opvoer met een kaagschuit geladen met o.a. haring en andere vis, naar zijn naam te oordelen, uit De Kaag.

Uit het feit, dat Jan Gerritsen na veertien dagen terugkwam langs Grave (de Graaf), kan waarschijnlijk worden afgeleid, dat hij en ook de andere schippers - tot Venlo (of misschien soms tot Roermond) voeren; Venlo was de belangrijkste handelsstad en overslagplaats aan de middenloop van de Maas.

De tollenaar van de Middelaarse tol op de Maas, die wegens de bezetting van Middelaar door de Spanjaarden in het laatst van de tachtigjarige oorlog te Grave werd geïnd en die bij de vrede van Munster aan de koning van Spanje werd teruggegeven, vermeldt in zijn rekening meestal niet de herkomst van de schippers. Als zeker mag wel worden aangenomen, dat Engel Simonse, die 8 november 1645 met een kaag geladen met ajuin, haring en abberdaan (zoute vis = labberdaan) de rivier opvarend de tol passeerde, dezelfde is als de hierboven genoemde. De eveneens reeds genoemde Jan Gerritse voer 5 september 1645 met wat ajuin en cabuiskolen de Maas op en misschien kwam ook Jacob Ponsse, die 3 november stroomop langs kwam met een "pont" geladen met haring en 200 cabuiskolen wel uit De Kaag (de "pont" was echter een veelvuldig door schippers op de Maas gebruikt scheepstype).

Wellicht is door deze vaart op de Maas te verklaren, dat Geertje Pieters uit Heinsberg in het land van Gulik (wat ten Z.O. van Roermond) aan De Kaag terecht is gekomen, waar zij woonde toen zij er 8 februari 1637 trouwde met Claes Pietersen, jonggezel uit Noordwijk.

Springen we nu over naar 1658/1659, dan zien we de vaart van de Kage-naars op haar hoogtepunt. In bijlage 2 wordt een opsomming gegeven van de schippers uit De Kaag, die in het toljaar 1 maart 1658/28 februari 1659 de tollën te Arnhem, Zaltbommel en Tiel passeerden. Het verrassende resultaat van het onderzoek in de tolrekeningen van dat jaar is, dat hun aantal precies vijftig bleek te zijn! In de jaren kort voor en na dat jaar passeerden nog enkele andere schippers de tollën. Het door Van der Aa genoemde aantal is mitsdien zeker niet overdreven te achten. De goederen, die thans vervoerd werden, vertonen een veel groter verscheidenheid dan in het begin van de eeuw: stroomop: uien, kool, knollen, haring, gedroogde schollen, stokvis en andere vis, o.a. labberdaan, schuurzand, aarden potten, soms ook. traan, azijn, bier, zeep, zout, "oranjeappels", raapkoeken, "caroten" en kastanjes; stroomaf: timmerhout (o.a. raamstijlen), brandhout, appels, peren, kersen, boekweit, rogge, soms ook gierst, bezems, noten, jeneverbessen en smekolen. Af en toe voer een schipper nog met een leeg schip de rivier af.

Teneinde een beeld te geven van het vaarplan en de lading worden enkele schippers hier vermeld:

Frans Cornelissen, stroomop met een last bier en uien Zaltbommel 15 maart, Tiel 16 maart; stroomaf met kromhout en brandhout Arnhem 13 april; stroomaf met planken om voor zichzelf te vertimmeren Arnhem 14 juni (in mei zal hij dus weer stroomop gevaren zijn); stroomop met bier en zeep Tiel 8 juli en wederom stroomop met 600 buiskolen en ,500 rysten look Tiel 18 augustus; stroomaf met wat kromhout en jeneverbessen Arnhem 28 september; stroomop met 700 rysten look en 500 buiskolen Tiel 2 november; stroomaf met 50 ribben en wat planken Arnhem 1 januari 1659; stroomop met 3 tonnen vis en buiskool Arnhem 18 februari 1659 (datum waarop veel schepen passeerden).

Pons Poulussen, stroomop met look Arnhem 9 maart; stroomaf met 3 blok planken Arnhem 2 april; stroomop met aarden potten en schuurzand Arnhem 30 april; stroomaf met lege ventjager Arnhem 25 mei; stroomop met schollen en schuurzand Arnhem 12 juni; stroomaf met 50 bennen kersen Arnhem 18 juli; stroomaf met 12 tonnen appels Arnhem 4 augustus en met 50 ton "aeft" (ooft?) Arnhem 8 augustus (dezelfde?); stroomaf met boekweit en wat "wachtelbessen" (wacholderbessen = jeneverbessen) Tiel 16 september, Zaltbommel 18 september (daar ook wat noten vertold); stroomop Arnhem met look en buiskool 1 oktober; stroomaf met lege

ventjager Arnhem 26 oktober; stroomop met look en buiskolen Tiel 14 november; stroomaf met 6 zakken gierst Arnhem 28 december; stroomop met kool en look Arnhem 30 januari 1659.

Hendrik Rochussen (Roocken), stroomop met lege ventjager Arnhem 14 juli; stroomaf met 100 bennen kersen Arnhem 2.5 juli; stroomaf met 30 tonnen appels Tiel 2.5 augustus; stroomop met kool en uien Zaltbommel 9 september; stroomop met look en buiskolen Tiel 17 oktober (tegelijk met Engel Ponsen).

Men krijgt de indruk, dat de tollenaar te Tiel de lading van de schepen en de data van de passage nauwkeuriger noteerde dan die te Zaltbommels; die te Tiel vermeldde geregeld aarden potten, die te Zaltbommel niet. Ook worden verschillende schippers in de rekening van de tollenaar te Tiel wel vermeld en niet in die van de tollenaar te Zaltbommel, hoewel zij Zaltbommel wel moesten passeren. Bovendien blijkt uit vergelijking van de vaarten stroomop en stroomaf, dat een aantal passages niet is vermeld. Sommige schippers zagen wellicht kans aan de aandacht van de tollenaars te ontsnappen!

Dikwijls passeerde een aantal schippers uit De Kaag - drie, soms vier of vijf - op dezelfde dag een tol. Kennelijk voeren zij in groepen en uit de namen kan worden afgeleid, dat daaronder veelal broers waren. Sommige schippers voeren geregeld, het gehele jaar door, op de grote rivieren; Crijn Gerritsen, bijvoorbeeld, werd acht maal stroomopvarend gevonden en zes maal stroomafvarend (in feite moet hij dus ook acht maal stroomop gevaren zijn), Pons Poulussen zes maal stroomop en zeven maal stroomaf. Het schema van de vaarten van deze schippers kan worden gereconstrueerd. In de wintermaanden werd slechts weinig gevaren en soms was de rivier gesloten wegens ijsgang (de tollenaars tekenden dit veelal in hun rekening aan). Andere schippers, zoals Hendrik Rochussen, werden slechts een enkele maal aangetroffen; zij voeren blijkbaar alleen in het seizoen van de uien, de kool en de kersen op de rivieren, de overige tijd voeren zij waarschijnlijk op andere routes. Wil men *Les délices de la Hollande* van de Fransman 1. de Parival geloven, dan werden de groenten uit het Leidse tuinbouwgebied tot naar Zeeland en Drenthe toe verkocht, en als dat juist is, is aannemelijk, dat het ook de schippers uit De Kaag waren, die deze daarheen - en naar andere streken van het land - brachten, evenals zij dit naar Amsterdam en de Rijn- en Maassteden deden. In het varen in ruw water hadden zij voldoende ervaring kunnen opdoen op de Haarlemmermeer om ook over de Zuiderzee te kunnen varen. Enig bewijs hiervan is mij echter niet bekend.¹⁰

Verscheidene schippers, die de Waal opvoeren, voeren de Rijn af. Zo vindt men in het toljaar 1658/1659 57 of 58 schippers, die de Rijn langs Arnhem afvoeren en 41 die de Rijn opvoeren. Reden om de Rijn te mijden

zal soms de lage waterstand op de rivier zijn geweest; eind juli en in augustus 1658 voeren maar enkele schepen de Rijn op en af, pas eind september nam de vaart op de Rijn weer toe. Daardoor is wellicht ook te verklaren dat juist in die periode enige schippers met lege schepen voeren. Hoe lang de vaart van de omgeving van Leiden naar de Rijnsteden duurde, is moeilijk te zeggen. De afstand van Zaltbommel naar Tiel, nauwelijks 25 km, nam soms nog geen gehele dag in beslag, soms ook twee dagen; duurde de vaart langer, dan zullen daarvoor bijzondere redenen zijn geweest.

De handel in uien en kool langs de rivieren was nu vrijwel geheel in handen van de schippers uit De Kaag; schippers uit andere plaatsen met dezelfde waren treft men zelden aan. Kool werd een enkele keer door een schipper uit een der riviersteden vervoerd, zoals door Willemetje, de weduwe van Tonis Dilla uit Culemborg, die 5 oktober 1658 met haar kaag, geladen met buiskool, stroomopvarend Tiel passeerde en 9 november 1658 met haar kaag, geladen met bier en buiskool, Zaltbommel. Onder de stroomop vervoerde waren treft men, naast de reeds eerder voorkomende, ook aarden potten aan, soms beschreven als “potkens” en blijkens de betaalde tolgelden van zeer geringe waarde; de tollenaar te Zaltbommel vond het niet eens de moeite waard deze te vermelden. Waarvoor deze potten dienden en waar zij werden vervaardigd, blijkt niet uit de *tolrekeningen*, maar men mag wel aannemen, dat zij uit dezelfde streek kwamen als de uien en de kool. Reeds in de 16de eeuw waren in Leiderdorp en omgeving pottenbakkers gevestigd.”

Het aantal schippers uit De Kaag was nu veel groter dan uit andere plaatsen in Holland, behalve misschien Amsterdam. De vaart over de Rijn naar Amsterdam, Dordrecht en Rotterdam was overigens grotendeels in handen van schippers, die hun domicilie in steden aan de rivier hadden (Ruhrort, Emmerik, Nijmegen, Arnhem, Culemborg, Wijk bij Duurstede, etc.); het ging daar om handel en scheepvaart op een geheel ander niveau en met veel grotere schepen.¹² Wel voeren in 1658/1659 nog talrijke *turf*-schippers uit Zevenhuizen op de Waal. Uit Leiden vindt men slechts twee schippers, die gedurende vele jaren geregeld op de rivieren voeren met dezelfde goederen als de schippers uit De Kaag: Peter Otten op de Waal, o.a. stroomafvarend langs Zaltbommel 23 juli, 11 augustus en 5 september (op laatstgenoemde datum met twee kaagjes met 40 tonnen appelen), stroomopvarend 17 oktober (18 oktober langs Tiel) en 20 november 1658 (24 november langs Tiel), en Thomas de Haen op de Rijn geregeld langs Arnhem varend.¹³ Comelis Bote uit Warmond voer een keer (13 april 1665) met een leeg jacht langs Nijmegen.

Anders dan in het begin van de eeuw, namen de schippers op de terugweg geregeld lading in, die zij in Holland konden verkopen, evenals op de

heenweg voornamelijk levensmiddelen: schippers, die op Arnhem en Nijmegen voeren, namen in juni kersen, in augustus peren en in september en later appels en noten uit de Betuwe mee. Kersen kwamen van oudsher veel uit Huissen en omgeving en werden door schippers uit dat stadje de Rijn af vervoerd; Gijsbert Lubbertse uit Huissen bijvoorbeeld kwam 21 juni 1604 langs de tol te Arnhem met 50 bennen kersen bestemd voor Utrecht. De meeste kersen waren bestemd voor de grote steden in het Westen des lands. Al de gehele 16de eeuw kwamen fruitverkopers uit Amsterdam in Huissen kersen kopen.¹⁴ Blijkens de Arnhemse tolrekening van 1604 was Willem van Raen toen een grote fruithandelaar te Amsterdam; deze betaalde 21 juni 1604 voor een snik met 70 bennen kersen, 22 juni voor een aak met 100 bennen kersen, 26 juni voor een aak met 7.5 bennen kersen, 2 juli voor een aakje met 40 bennen kersen te Arnhem tol, terwijl 29 juni Jan Meynerts uit Enkhuizen met een schuitje met 25 bennen kersen voor hem langskwam (uit de data blijkt, dat hij schippers in dienst moet hebben gehad). In het najaar kocht hij appels en peren in: Peter Schuerkens (uit Roerood) vervoerde 4 oktober 1603 in een "lourdenneken" 100 tonnen appels en peren voor hem. In 1658 was dit fruitvervoer voor een belangrijk gedeelte in handen van de schippers uit De Kaag en aangenomen mag worden dat ook zij hun lading naar Amsterdam, en ook naar Leiden, brachten. Fruithandelaren uit Amsterdam treft men niet meer op de rivier aan. De schippers uit De Kaag leverden nu hun kersen en appels aan die fruitverkopers, die in een gilde georganiseerd waren, en deze verkochten het fruit aan de consumenten, naar men mag aannemen, o.a., evenals de Leidse pinksternakels, in de straten ventend. Wilden de schippers hun kersen nog in eetbare staat in Amsterdam afleveren, dan moesten zij wel snel, waarschijnlijk dag en nacht, varen; wellicht staken zij van de Vecht langs de Angstel of een ander water door naar de Amstel.

Buiten het fruitseizoen bestond de retourlading dikwijls uit boekweit, een gewas van de zandgronden, en graan. Bezems kwamen uit heidestreken.¹⁵ Daarnaast treft men, als vanouds, hout (timmerhout en brandhout) aan en soms jeneverbessen, artikelen, die uit Duitsland kwamen, hout vooral uit Wezel, waaruit kan worden afgeleid, dat de schippers, die met deze waren terugkwamen, tot Wezel waren gevaren. Dat kool naar Emmerik en Wezel werd vervoerd, blijkt ook hieruit, dat Jan Haentjens uit Wezel 20 oktober met een kaag en Toon Hendricksen uit Emmerik 25 oktober 1658 met een beier, geladen met 800 buiskolen, stroomop voeren (langs Tiel). Als bijzondere vracht vindt men stroomaf af en toe passagiers en Comelis Alberts had 16 oktober 1639 stroomaf langs Arnhem varend wat studentengoed aan boord van zijn kaag.

Eén schipper (Jan Gerritse Croon), die alleen in de tolrekening van

Zaltbommel voorkomt, had op de terugweg smeeholen aan boord, een artikel dat van oudsher van de Maas kwam, met name uit het Luikse land. Hieruit kan worden afgeleid, dat enkele schippers nog steeds op de Maas voeren. Uit het feit, dat Croon (wellicht dezelfde als Jan Gerritse, hierboven vermeld, die in 1639 op de Maas voer) een keer heenvoer op 9 maart en terugkwam op 3 april, kan worden afgeleid, dat hij zeker tot Venlo zal zijn gevaren.

Veel schippers, vooral de grote Rijnschippers, namen dikwijls hun familie mee aan boord. Indien het burgers waren van steden, die tolvrijdom op de Grote Gelderse Tollen genoten, konden zij in dat geval krachtens provinciale reglementen meestal niet van dat recht gebruik maken. Allerlei moeilijkheden sproten daaruit voort.¹⁶ Nimmer blijkt ervan, dat de schippers uit De Kaag hun familie aan boord hadden; hun schepen waren daarvoor stellig te klein. Kinderen van hen werden niet in plaatsens langs de grote rivieren gedoopt; hun dochters en zonen trouwden niet in plaatsens langs de rivieren. Vrouw en kinderen bleven thuis aan De Kaag; alleen zoons, die het vak moesten leren, zullen meegevaren zijn. Nimmer kwam het voor, dat een weduwe de koopvaart van haar man voortzette, zoals dat in de grote Rijnvaart veelvuldig gebeurde.

Meestal zal naast de "schipper" wel een tweede man aan boord zijn geweest, de "varensgezel" uit het trouwboek van De Kaag, bijvoorbeeld Comelis Dirxsse, varensgezel uit Aalsmeer, wonend in De Kaag, die 25 januari 1643 in De Kaag trouwde met Aagje Dircksdr., geboren in De Kaag, Mattheus Dircksse, varensgezel uit De Kaag, die, 24 jaar oud, 25 april 1645 te Amsterdam, waar hij toen in de Rozenstraat woonde, trouwde (ondertrouw De Kaag 9 april 1645) met Lijsbet Bredan, jongedochter van Amsterdam, Jan Laurissen, varensgezel, wonend op de Zijl onder de heerlijkheid Warmond, die 16 december aan De Kaag trouwde met Neeltje Jansen, en Claes Ottersen, varensgezel, geboren op 't Sweiland onder de heerlijkheid Warmond, die 13 oktober 1647 aan De Kaag trouwde met Neeltje Comelissen, geboortig van De Kaag.

Doordat de schippers bijna allen met patronymen worden genoemd, is het dikwijls moeilijk hen in hun dorpsgemeenschap en in hun familieverband terug te vinden, te meer omdat uit de 17de eeuw slechts één doop- en trouwboek, over 1621 - 1653, bewaard is gebleven. In 1643 trouwden aan De Kaag vier jongelieden met de naam Cornelis Dirckse! 14 april 1630, 6 augustus 1634 en 20 januari 1636 trouwde een Crijn Cornelisse, 14 december 1642, 10 april 1651 en 30 mei 1651 een Claes Cornelissen, allen als jongeman. Sommige schippers werden ter onderscheiding met een bijnaam aangeduid, zoals "grote" of "tureluur". Ook in de lijsten van de lidmaten van de Hervormde kerk, die in het doop- en trouwboek zijn opgenomen,

zijn de lidmaten bijna allen alleen met patronym vermeld; achternamen kwamen toen aan De Kaag nog slechts zelden voor.

In 1619 waren er alleen op het Kaageiland 61 lidmaten van de Hervormde kerk (29 mannen en 32 vrouwen). Bij een telling in 1622 waren het er 99 (43 mannen en 56 vrouwen), in 1633 96 (36 mannen en 60 vrouwen), in 1638 95 (33 mannen en 62 vrouwen). Echter worden lang niet alle schippers in de lijsten van de lidmaten aangetroffen, hoewel mag worden aangenomen, dat zij allen Protestant waren. Ook worden in deze lijsten lang niet alle ouders aangetroffen, die in dezelfde jaren kinderen lieten dopen, bijvoorbeeld niet de hierna te vermelden Pouwel Ponsen en Jeroen Claessen. Daar in het midden van de 17de eeuw ongeveer 50 schippers uit De Kaag op de grote rivieren voeren, kan uit deze getallen niettemin worden afgeleid, dat een groot gedeelte van de inwoners zijn bestaan vond in de koopvaart op de grote rivieren en wellicht ook andere wateren. In de plaatselijke economie moeten deze schippers een dominante factor hebben gevormd.

Onder de lidmaten in 1633 komen o.a. voor Engel Engelsz. met zijn huisvrouw Anna Gerrits (lidmaten geworden 10 april 1632), Cornelis Willemsen met zijn huisvrouw Cornelisgen Damis (lidmaten geworden 8 april 1629) en Cornelis Willemse met zijn vrouw Maricken Janse de jonge (lidmaten geworden 24/30 maart 1630, wellicht dezelfde als de in bijlage 2 genoemde schippers; Cornelis Comelisse Macker, die 17 december 1628 op belijdenis lidmaat was geworden en die in de lijst van 1633 is vermeld met zijn huisvrouw Anneken Dirix, was stellig nog wel dezelfde als de in 1658/1659 voorkomende schipper. Hij voer 15 augustus en 17 oktober 1655 de Rijn op langs Arnhem, de eerste keer met o.a. haring. Anderzijds zijn er families, o.a. die waarin de naam Willeboort voorkomt, waarvan geen leden op de rivier worden aangetroffen.¹⁷ Uiteraard bracht de scheepvaart andere nering mede, zoals scheepsbouw, zeilmakerij etc., terwijl ook in de normale levensbehoeften moest worden voorzien (er waren bijv. een predikant, een schoolmeester, een kuiper, een schoenmaker etc.). En waarschijnlijk behoorden tot de gemeenschap ook wel enkele veehouders en vissers.

In overeenstemming met het aantal schippers is ook, dat op de uiterst minutieus getekende kaart van de heerlijkheid Warmond naar de toestand van 1663/1664 langs de dijk van De Kaag tegen de honderd huizen zijn getekend, in enkele groepen aan weerszijden van de dijk naast en tegen elkaar aan gebouwd, bijna alle met een hoog voorgedeelte en laag achterhuis, terwijl er voorts nog ongeveer 25 verspreid gelegen lagere gebouwtjes (huizen?) voorkomen. Gezien het aantal schippers en het aantal bij een dergelijke bevolking behorende neringdoenden en arbeiders, is dit aantal huizen geenszins onwaarschijnlijk en volgens het kohier van de personele quotisatie telde het dorp in 1680 in totaal bijna 700 inwoners (inclusief de

afb. 4. Gezicht op De Kaag door A. van (der) Croos, ca. 1640. Fondation Custodia (coll. F. Lugt), Institut Néerlandais, Parijs.

Boerenbuurt).¹² Van de 89 arbeiders zullen velen werk gevonden hebben op de scheepswerf, waar de kagen gebouwd werden en die gevestigd was op het tegenover De Kaag gelegen eilandje Fayershil (Faljeril), behorend tot de heerlijkheid Warmond. Het hierbij afgebeelde schilderij van A. van (der) Croos uit de 17de eeuw, voorstellend een gezicht op De Kaag, kennelijk van Faljeril af, geeft een goed beeld van de dichte bebouwing van het dorp met stenen huizen.

Gehele gezinnen vonden hun bestaan in de riviervaart. Een voorbeeld hiervan is dat van Pouwel Ponsen, die in december 1638 stroomaf voer langs Arnhem en met een leeg scheepje wederom 25 juli 1639, daar toen "roertol", de tol voor een leeg schip, betalend. Uit zijn huwelijk met Fokke Willems werden geboren:

a. Pons Paulussen (Pouwelsen), gedoopt De Kaag 9 april 1623, hierboven genoemd. Hij trouwde aan De Kaag 13 februari 1650 met Annetje Dirckse, jongedochter van De Kaag.

b. Aelbert Paulussen (Pouwelsen), gedoopt De Kaag 22 februari 1626, genoemd in bijlage 2 onder no. 32. Hij voer ook stroomaf langs Nijmegen met een ventjager met hout 23 juni 1665.

c. Wilmke, gedoopt De Kaag 17 september 1628, jong overleden.

d. Willem Paulussen (Pouwelsen), gedoopt De Kaag 9 juni 1630, genoemd onder no. 37.

e. Dammis Paulussen (Pouwelsen), gedoopt De Kaag 27 februari 1633, genoemd onder no. 33. Ook hij voer, gelijktijdig met zijn broer Aelbert (en met Jan Fransen), de Waal af langs Nijmegen 23 juni 1665.

f. Dirck Paulussen, gedoopt De Kaag 23 september 1635.

g. Willemke, gedoopt De Kaag 12 september 1638.

Wellicht waren ook Frans en Frederik Pouwelsen (no's 34 en 35) zoons van hetzelfde echtpaar, geboren voor 1622.

Als het in andere gezinnen evenzo ging als in dit gezin – het voorbeeld is alleen gekozen omdat de naam Pouwel betrekkelijk weinig voorkomt – is verklaarbaar, dat de bevolking van De Kaag in deze periode – een tijd van welvaart – sterk toenam.

Een ander voorbeeld van een ter plaatse met zekerheid te traceren schipper is Kors (Cors) Jeroense (no. 28), die tegelijk met twee andere schippers uit De Kaag 24 juni 1655 met een lading kersen de Rijn langs Arnhem afvoer, ongetwijfeld de zoon van Jeroen Claessen en **Susanna** Comelisse, die 5 mei 1624 aan De Kaag gedoopt werd; Comelis Jeroense (no. 27), die o.a. 16 april 1665 de Waal afkwam langs Nijmegen, werd als zoon van hetzelfde ouderpaar 9 april 1632 aan De Kaag gedoopt. Kors Jeroense trouwde te De Kaag 29 december 1647 met **Maritje** Dirxs, jongedochter van De Kaag.¹⁶

Fuyt Fransen, die in 1658 geregeld op de Rijn en de Waal voer, trouwde te Haarlem 7 februari 1644 (eerste gebod De Kaag 17 januari 1644) met **Maritge** Gerrits, jongedochter van Zandvoort, wonend te Haarlem. Zijn broer was wellicht Dirck Fransen, die 23 en 26 november 1639 met een leeg scheepje stroomaf langs Arnhem voer en die, oud 2,5 jaar, (na ondertrouw te Amsterdam 12 maart) 6 april 1636 te De Kaag trouwde met **Annetien Ponssen**, jongedochter van De Kaag, oud 24 jaar, wonend te Amsterdam, dochter van Pons Gerrits (wellicht dezelfde, die in 1607 op de Waal voer); geen van beiden kon schrijven.

Andere veel voorkomende namen onder de schippers zijn Engel en Krijn (**Crijn**). Ook in het doop- en trouwboek en in het lidmatenregister komen vele personen met deze namen voor. Een overzicht van hen wordt in bijlage 3 geboden.

In verschillende gevallen kon worden vastgesteld, dat een jongeman kort voor of kort na zijn huwelijk reeds op de rivier voer. Daaruit kan

geconcludeerd worden, dat de schippers zo bemiddeld waren, dat zij hun zoons op betrekkelijk jonge leeftijd in het zadel konden helpen. Verschillende van de vrouwen kwamen uit andere plaatsen, o.a. uit Amsterdam (ontmoet bij de verkoop van kersen en appels?). Sommige meisjes werkten daar wellicht als dienstbode. Uit de omstandigheid, dat een schipper met een dochter van de predikant trouwde, blijkt ook een zekere welstand van de schippers. Sommige schippers voeren omstreeks 1660 met twee schepen, evenals de grote Rijnschippers dat dikwijls deden. Toch behoorden deze schippers niet tot de vermogende lieden. In het kohier van de personele quotisatie van Alkemade van 1680 komen zij allen in de middenklasse van de "kleine getauxeerdens" voor, drie met de aanduiding van "ventjager" en 35 met de aanduiding van "schipper" (thans velen met een familienaam, o.a. Macker, Ebbelingh, Croon, etc.), terwijl twee schuitvoerders onder de weinige "halve kapitalisten" zijn vermeld.

Ingevolge besluit van de Gelderse Landdag van 8 maart 1676 zouden de Grote Gelderse Tollen met ingang van 1677 verpacht worden. Dit geschiedde echter pas in 1679. De verpachting bracht mede, dat van dat ogenblik af de tollenaars geen rekeningen meer bij de Gelderse Rekenkamer behoeften in te dienen, waardoor weinig gegevens over de Rijnvaart sindsdien bekend zijn. Uit de laatste rekening van de Tielse tollenaar George Frederik Wuesten over 1 maart 1678 tot 1 maart 1679 blijkt, dat ook toen schippers uit De Kaag op de Waal voeren, o.a. de reeds in 1658 vermelde Symon Engelen en Cornelis Willemsen, voorts Dames Crijnen, Teunis Crijnen, Geurt Claessen en Fuyt Cornelissen, die alle vier 9 september stroomopvarend Tiel passeerden, Cornelis Crijnen, Jan Aelberts en Floris Jansz., die alle drie 11 september Tiel passeerden; Dames Crijnen, Theunis Crijnen en Floris Janssen wederom 3 oktober, Jan Aelberts, Cornelis Engelen, Cornelis Lulufsen, Floris Janssen en Engel Engels en allen op 15 november. De goederen waren meestal dezelfde als omstreeks 1660; "caroten" (wortelen) komen wat meer voor. Gerrit Claesz. en Fuyt Cornelissen voeren 12 oktober 1678 de Rijn af langs Arnhem met "damscheepjes" met een "quackjen" (= nogal wat/vrij veel/een hoeveelheid) appelen, Symon Engelen bracht 30 november 1678 o.a. bezems mee.

Pas van 12 maart 1739 af zijn er weer meer gegevens over de Rijnvaart bekend. Met ingang van die datum werden ingevolge besluit van de Gelderse Landdag de tolleren weer in eigen beheer genomen en moesten de tollenaars weer rekeningen bij de Rekenkamer indienen. Over de jaren 1739/1740 en 1740/1741 zijn die rekeningen van alle tolleren bewaard gebleven. In die rekeningen komt echter geen enkele schipper uit De Kaag meer voor. Tussen 1680 en 1739 is aan de handel en de vaart van de inwoners van De Kaag op de grote rivieren een eind gekomen. Alleen over de periode van 1

november 1688 tot 28 februari 1690 bestaan vrij slordig uitziende rekeningen van de pachter van de tollën te Nijmegen en Arnhem (IJsseloord), Derk Marcus. In die rekeningen wordt de herkomst van de schippers niet vermeld. Er komen slechts enkele schippers in voor, waarvan vermoed kan worden, dat zij uit De Kaag kwamen, zoals Jan Cornelissen, die 16 april 1689 langs Nijmegen stroomop voer met een damloper geladen met zand en schollen, en Gerrit Engels, die 24 april 1689 de rivier opvoer met een damloper met zand (een damloper was een echt Hollands scheepstype, enigszins gelijkend op de kaagschuit). Vermoedelijk zijn die rekeningen bij de Rekenkamer ingediend om aan te tonen hoe slecht de ontvangsten waren met het oog op een nieuwe verpachting. Het is dan ook goed mogelijk, dat allerlei ontvangsten daarin niet zijn opgegeven. Niettemin is het aantal schippers, die wellicht van De Kaag kwamen, zeer gering. Kool en uien komen onder de opgegeven lading in het geheel niet meer voor. Dit alles zou er op kunnen wijzen, dat de vaart van de schippers uit De Kaag reeds in 1689 vrijwel geheel van de grote rivieren was verdwenen. Anders moet dit kort daarna, in het begin van de 18de eeuw, zijn geschied. Was die koopvaart inderdaad toen reeds vrijwel opgehouden, dan moet daaraan betrekkelijk plotseling een einde zijn gekomen, daar zij in 1678 nog floreerde. Blijkens het reeds vermelde belastingkohier van 1680 woonden toen nog 38 schippers aan De Kaag; in vergelijking met omstreeks 1660 was hun aantal dus toen reeds wat verminderd.

Het verdwijnen van de riviervaart van deze schippers valt samen met de achteruitgang van de groenteteelt in het gebied bij Leiden. In de loop van de 17de eeuw was in verschillende andere streken – rondom Amsterdam, bij Ter Aar, in het Westland en elders – de groenteteelt opgekomen, terwijl de koolteelt in het Noorden van Noord-Holland tot bloei kwam. Blijkbaar kwam men daar in een gunstiger positie voor de groentevoorziening van de grote steden te verkeren dan in de buurt van Leiden. In de 18de eeuw begon ook de teelt van cabuiskolen en andere gewassen in de omgeving van Venlo. In 1718 klaagden de warmoeziërs in Leiden en omgeving, dat hun bedrijf zozeer in verval was, dat de stad door de aanvoer uit andere streken en door de manier van verkoop zo volgepropt was met groenten, dat zij, die vroeger vele andere plaatsen “plagten te spysigen”, hun warmoesvruchten zelfs in Leiden niet meer kwijt konden en op hun land moesten zien bederven.²⁰ Men kon dus tegen de concurrentie van de nieuwe tuinbouwgebieden niet op en met het verval van de uien- en koolteelt in de omgeving van Leiden verviel ook het bedrijf van de schippers aan De Kaag op de grote rivieren.

Reeds in de 18de eeuw is De Kaag het armetierige dorpje geworden, zoals dat in een brief van de gemeente-secretaris van Alkemade, Pieter van

afb. 5. Het dorp De Kaag. Tekening in O.I. inkt door J. van Delden, 7811. Leiden, Gemeentelijke Archiefdienst.

der Veen, aan de Minister van Financiën in 1809 wordt beschreven.²¹ Ten tijde van Van der Aa werd het bewoond door 32 huisgezinnen, uitmakende een bevolking van 167 zielen, gehuisvest in 28 huizen. Voor een klein gedeelte leefden zij van de visserij op de Haarlemmermeer. De Hervormde kerk telde toen nog maar 45 lidmaten en had geen eigen predikant meer. Hoe het verloop was blijkt uit een lidmatenlijst van 1805: toen waren er 41 lidmaten, waaronder 18 mannen, waarvan er 7 in de volgende jaren vertrokken. Ongeveer de helft van de bevolking zou ten tijde van Van der Aa Rooms-katholiek geweest zijn. In de 17de en 18de eeuw hadden de Katholieken echter geen kapel of kerk in het dorp en in het trouwboek van de schepenen van Alkemade komen slechts zelden personen uit De Kaag voor; het is dan ook onwaarschijnlijk, dat zij er in de 17de eeuw in enigszins noemenswaardigen getale woonden. De Kaag is spoedig na 1568 tot de Hervorming overgegaan.

In het algemeen is onbekend wat er van de schippers is geworden. Er zijn

geen aanwijzingen, dat de schippers “groter” wordend, echte Rijschippers zijn geworden, gedomicilieerd langs de rivier. Zij trouwden ook nimmer met dochters van die Rijschippers, voor wie hun schip hun ware tehuis was, of zij nu burgers waren van Culemborg, Arnhem, Tiel, Nijmegen, een der Roerhavens of welke andere plaats aan de Rijn ook. Zij bleven de gehele 17de eeuw kleine schippers, die hun “tehuis” hadden aan De Kaag.

Een lijst van de lidmaten van de Hervormde kerk uit 1710 (de eerste na 1638) en de aantekeningen daarbij bevatten een aanwijzing omtrent het verloop. Het aantal lidmaten was toen nog ongeveer gelijk gebleven. Achternamen kwamen meer in gebruik en reeds bestaande achternamen werden gewijzigd; zo vindt men bijvoorbeeld Cornelis Dirckse of anders Makker met zijn vrouw Willemetje Claessen in een doopacte van 15 maart 1711 als Cornelis Dirckse van Egmond alias Makker met zijn vrouw Willemetje Claessen van Groeneveld. Verschillende inwoners trokken toen echter weg, zoals Krijn Cornelisse naar Alkmaar, Dirk Paulusse en zijn vrouw Maartje Cornelisse en hun kinderen Paulus en Maartje Dirckse naar Delft, Cornelis Dirckse en Trijntje Jansen eveneens naar Delft, Pieter Jacobse en Maartje Cornelisse naar Amsterdam, Krijn Teunisz. eveneens naar Amsterdam. Daaruit zou kunnen worden afgeleid, dat de sterke achteruitgang van het schippersbedrijf toen doorwerkte en dat een aantal schippers werk heeft gevonden in de Hollandse steden. De bouw van binnenschepen is echter aan De Kaag, waarschijnlijk met een onderbreking, zij het in wat andere vorm, tot op de huidige tijd blijven voortleven.²²

Dit verhaal van de opkomst, de bloei en de ondergang van het schippersbedrijf aan De Kaag moge een kleine bijdrage leveren aan de - zozeer verwaarloosde - geschiedenis van de binnenlandse scheepvaart en handel over water tijdens de Republiek.²³ De kleine, schijnbaar afgelegen, dorpsgemeenschap van De Kaag had in de 17de eeuw het handelsverkeer in voornamelijk agrarische produkten en produkten van de Noordzee tussen Holland en de grote rivieren, tot aan Wezel en Venlo toe, voor een belangrijk gedeelte in handen. De herinnering aan die koopvaart wordt bewaard in het wapen, dat door Van Ollefen en Bakker in de “Nederlandse Stad- en Dorpsbeschrijver” (1793-1801) aan De Kaag wordt toegeschreven en onder de gravure van ‘t Dorp De Kaag is afgebeeld: in een veld van zilver een, naar heraldisch links varende, kaagschip met rode zeilen en achterop een vlaggetje.²⁴

BIJLAGE 1

Schippers uit De Kaag, die in 1607 de tol te Tiel passeerden:

Cornelis Willemsen met zijn kaag 20 oktober 1607 met 600 rysten look, 5 november 1607 wederom met 600 rysten look.

Pons Gerritsen met zijn kaag met 300 rysten look 21 oktober 1607.

Hanrick Jansen met zijn kaag met 400 rysten look 5 november 1607.

Jacob Willemsen met zijn kaag met 800 rysten look 7 november 1607.

Schippers uit De Kaag, die in het **toljaar** 1614/1615 de tol te Zaltbommel passeerden:

Dirck Willemsen en Cornelis **Jansz.** ieder met een schip 5 oktober 1614, Dirck Willemsen wederom 10 november 1614.

Frans Lenardts 29 oktober en 16 december 1614.

Jacob Janssen en Aelbert Janssen 2 november 1614, Aelbert Janssen ook op 23 november.

Pancras Cornelissen, tegelijk met Dirck Willemsen, 10 november 1614.

Thonnis Claessen 24 november 1614.

Willem Cornelissen 29 november 1614.

Cornelis Willemsen 1 december 1614.

Schippers uit De Kaag, die in 1618 tol te Arnhem betaalden:

14 maart 1618 Thonis Claessen, hierboven reeds genoemd, stroomaf met zijn schuitje geladen met 100 ribben (hout), wederom 17 juni met zijn schuitje geladen met 75 ribben.

10 april Jacob Jansen stroomaf met zijn schuitje geladen met 50 ribben; 13 augustus voer hij **stroomop** en 14 augustus stroomaf met een lege schuit, waarvoor hij **roertol** betaalde.

29 juli Thonis Jansen **stroomop** met een leeg schuitje.

15 augustus Hendrik Jansen **stroomop** met een lege schuit.

25 augustus Cornelis Engels **stroomop** met een lading look.

4 september Engel **Engel(s)en** **stroomop** met een lading look en 20 september stroomaf met een lege schuit.

4 september Frans Jansen **stroomop** met wat look.

16 september Peter **Francken** met een lege schuit; hij voer de Rijn op en de IJssel af.

19 september Cornelis Wolffaert **stroomop** met look in zijn schuit.

28 september Gerrit Cornelissen, eveneens **stroomop** met look.

BIJLAGE 2

Schippers uit De Kaag, die in het **toljaar** 1658/1659 de tollén te Arnhem, Tiel en Zaltbommel passeerden:

1. Jan Broer (Jan Janssen Broeder), **stroomop** varend met een lading droge scholén en uien Zaltbommel 15 maart en dezelfde dag Tiel, maar als vracht is daar vermeld traan, zand, stokvis en look (uién); stroomaf met boekweit en planken

Arnhem 30 april; **stroomop** met 8 tonnen vis, wat droge schollen en schuurzand Arnhem 27 mei; **stroomaf** met tarwe, boekweit en hout Tiel 17 (lees 14?) juli, Zaltbommel 16 juli; **stroomop** met uien Zaltbommel 3 september; **stroomaf** met rogge, boekweit en 84 tonnen appels Tiel 26 oktober, Zaltbommel 28 oktober; **stroomop** met zout, bokking, haring, raapkoeken en **buiskolen** Tiel 12 november (tol 1 £ 13 st., een voor schippers uit De Kaag hoog bedrag); **stroomop** met haring, oranjeappels en uien Zaltbommel 17 februari 1659 en dezelfde dag Tiel, volgens de vermelding aldaar met 4 last vis, 1 last haring, ½ last zeep en wat zeezand.²⁵

2. "Grote Cees", **stroomop** met uien en kool Zaltbommel 17 oktober.

3. Claes Cornelissen, **stroomaf** met 25 tonnen peren Tiel 13 augustus, met 50 tonnen appels Tiel 12 september; **stroomop** met twee kagen met uien en buiskool Zaltbommel 8 oktober, met één kaag met 300 rysten look en 500 buiskolen Tiel 16 oktober (van 9-15 oktober is in de rekening van de tol te Zaltbommel geen enkele post geboekt, hoewel toen stellig wel schepen zijn gepasseerd; misschien zijn de data vergeten).

4. Cornelis Cornelisse, **stroomop** met knollen en schuurzand Zaltbommel 9 maart; **stroomaf** met wat timmerhout Arnhem 27 mei; **stroomop** met uien (en kool) Zaltbommel 3 september, Tiel 11 september, wederom Tiel 20 oktober. 18 november voer een Cornelis Cornelisse **stroomop** te Tiel en een **stroomaf** langs Arnhem; er waren dus twee naamgenoten. Een van beiden voer **stroomaf** met wat planken Arnhem 16 januari 1659; **stroomop** met kool en schuurzand Arnhem 2 februari 1659.

5. Dirck Cornelisse, **stroomop** met buiskolen en look Tiel 17 september.

6. Frans Comelissen; zie voor hem hierboven in de tekst.

7. Hans Comelissen, **stroomop** met schuurzand Arnhem 27 mei.

8. Jan Cornelisse, **stroomop** met look en buiskolen Tiel 17 september.

9. Jan Gerritse Croon, **stroomop** met uien Zaltbommel 9 maart; **stroomaf** met smekolen Zaltbommel 3 april; wederom **stroomaf** met smekolen Zaltbommel 19 oktober.

10. Cornelis Crijnen, **stroomaf** met 20 tonnen peren Tiel 11 augustus en dezelfde dag met 32 tonnen peren Zaltbommel; **stroomop** met buiskolen en uien Tiel 11 september; **stroomaf** met een **damloper** geladen met 50 tonnen appels Tiel 2 oktober.

11. Hendrik Crijnen, **stroomaf** met 25 tonnen appels Tiel 2.5 augustus.

12. Claes Derxe, **stroomaf** met 48 tonnen appels Zaltbommel 13 september.

13. Cornelis Dircksen, **stroomaf** met wat repen Arnhem 7 april; **stroomop** met 5 tonnen vis, schuurzand en aarden potten Arnhem 9 mei; **stroomaf** met "crommers" en bezems Arnhem 26 juni; **stroomaf** met lege ventjager Arnhem 3 juli.

14. Engel Dercksen, **stroomop** met lege ventjager Arnhem 7 juni.

15. Peter Dercksen, **stroomop** met lege ventjager Arnhem 18 juli.

16. Simon (Symen) Engelen, **stroomaf** met 24 of 25 tonnen peren Tiel 15 augustus, Zaltbommel 1 september (?), wederom **stroomaf** met 20 tonnen appels Tiel 5 september en 48 tonnen appels Zaltbommel 6 september; **stroomop** met haring, olie, buiskolen en uien, waarschijnlijk geladen in twee kaagschuiten, Zaltbommel 23 september (daar alleen uien vermeld) en dezelfde dag Tiel; **stroomaf** met brandhout Arnhem 11 oktober; **stroomop** Tiel met look, buiskolen en haring 2 november.

17. Fuyt Fransen, **stroomaf** met wat kromhout Arnhem 13 april; **stroomop** met aarden potten, gedroogde schollen en zeezand Tiel 19 mei; **stroomaf** met hout Tiel 5

juli, Zaltbommel 7 juli; wederom stroomop Tiel 11 juli met 200 tonnen haring (de tijd lijkt te kort voor een vaart naar De Kaag; wellicht een naamgenoot); stroomaf met 50 manden kersen Arnhem 21 juli; stroomop met uien en kool Zaltbommel 24 augustus, Tiel 26 augustus; stroomaf met 75 ton "aeft" (ooft?) Arnhem 1 oktober; stroomop met look en buiskool Tiel 2 november; stroomaf met rogge en planken Arnhem 27 januari 1659; stroomop met aarden potten, look en wat zeezand Tiel 28 februari.

18. Huygh Fransen, stroomop met droge schollen en schuurzand Zaltbommel 15 mei 1658.

19. Jan Fransen, stroomop met look en schuurzand Arnhem 22 maart; stroomop met droge schollen en schuurzand Arnhem 19 mei; stroomaf met brandhout Arnhem 28 juni; stroomop met uien en kool Zaltbommel 6, Tiel 4(sic) november (vgl. ook Lenert Tuenissen en Cornelis Tuenissen); stroomaf met boekweit Arnhem 12 januari 1659.

20. Cornelis Gerritse, stroomaf met boekweit en kromhout Arnhem 8 april; stroomop met vis, wat schollen en aarden potten Arnhem 6 mei; stroomop met vis Zaltbommel 28 juli, Tiel 30 juli (te Tiel zijn tevens aarden potten vermeld; de Bommelse tollenaar had daarvoor kennelijk geen belangstelling); stroomop met traan, haring, look en buiskolen Tiel 18 oktober; stroomaf volgens de vertolling te Tiel met rogge en boekweit 27 november, volgens de vertolling te Zaltbommel met boekweit, 40 tonnen appels en brandhout 2 december 1658 (of betrof het hier een naamgenoot?); stroomop met 2 last bier volgens de vermelding te Zaltbommel 20 januari 1659 en 1 ½ last bier, 1000 raapkoeken, ½ last vis en 200 buiskolen volgens de vermelding te Tiel 23 januari 1659.

21. Crijn Gerritse, stroomop met aarden potten en schuurzand Arnhem 14 maart; stroomaf met boekweit en wat kromhout Arnhem 6 april; wederom stroomop met potten en schuurzand Arnhem 27 april; stroomaf met brandhout 14 mei; stroomop met droge schollen, aarden potten en schuurzand Arnhem 30 mei; stroomaf met ribben, brandhout en lege tonnen Arnhem 22 juni; stroomop met haring Zaltbommel 8 juli, Tiel 10 juli (als lading zijn daar tevens aarden potten vermeld); wederom stroomop met haring, vis, azijn, stokvis en aarden potten Tiel 7 augustus; stroomop met uien en kool Zaltbommel 9 september, dezelfde dag Tiel (daar tevens haring vermeld); stroomaf met boekweit en "aeft" Arnhem 2 oktober; stroomop met 700 rysten look, 500 buiskolen en een ½ last haring Tiel 20 oktober, met wat uien Zaltbommel 27 oktober (een ander of vergissing?); stroomaf met boekweit Arnhem 23 november; stroomop met haring, bieren buiskool Arnhem 21 januari 1659; stroomaf met rogge en boekweit Arnhem 15 februari.

22. Gerrit Gerritsen, stroomop met look en buiskool Arnhem 15 oktober.

23. Cornelis Jansen, stroomaf met 4 last boekweit en 56 tonnen appels Zaltbommel 16 september.

24. Floris Janssen, stroomaf met passanten (passagiers) Arnhem 13 juli.

25. Huygh Jansen, stroomaf met 20 tonnen peren Tiel 13 augustus; noch hij, noch Claes Cornelissen, die dezelfde dag passeerde, is op een der volgende dagen in de rekening van de tol te Zaltbommel vermeld.

26. Jan Janssen, stroomaf met rogge en boekweit Arnhem 7 januari 1659.

27. Cornelis Jeroen(t)sen, stroomop met aarden potten en schuurzand Arnhem

30 april; **stroomop** met schollen en schuurzand Arnhem 12 juni; stroomaf met 50 manden kersen 21 juli; **stroomop** met look en kool Arnhem 15 oktober; **stroomop** met 4 vaten vis en aarden potten Arnhem 1 maart 1659.

28. Cors Jeroen(t)s **stroomop** met haring en vis Arnhem 4 maart 1659.

29. Cornelis Macker, **stroomop** met haring Tiel 6 augustus; stroomaf met "scheepsvellen" Tiel 13 augustus; weer **stroomop** met haring, traan, buiskolen en look Tiel 2 september; stroomaf met boekweit en 2.5 tonnen appels Arnhem 4 oktober; **stroomop** met uien en buiskool Zaltbommel 21 oktober, Tiel 25 oktober; stroomaf met boekweit en raamstijlen Arnhem 2.5 november; stroomaf met 6 last boekweit Arnhem 29 januari 1659.

30. Willem Macker, **stroomop** met lege ventjager Arnhem 14 juli; stroomaf met 50 bennen kersen 18 juli.

31. Gerrit P(i)etersen, stroomaf met lege ventjager Arnhem 19 september.

32. Aelbert Poulussen, stroomaf met ventjager en lichter met 125 ton "aeft" Arnhem 12 september; **stroomop** met 800 buiskolen en vis Tiel 18 januari 1659.

33. Daem (Damis) Paulusse, **stroomop** met look Arnhem 10 maart 1658; **stroomop** met aarden potten en schuurzand Arnhem 30 april (tegelijk met Willem en Pons Paulussen); stroomaf met lege ventjager Arnhem 14 mei; **stroomop** met schollen en schuurzand Arnhem 25 mei; stroomaf met brandhout Arnhem 26 juni; stroomaf met boekweit en raamstijlen Tiel 11 september, Zaltbommel 10 (waarschijnlijk 12, evenals twee andere schippers) september; wederom met kromhout en planken Tiel 30 oktober, Zaltbommel dezelfde dag; **stroomop** met 2 tonnen labberdaan (zoute vis) en wat kool Arnhem 24 november; stroomaf met wat planken Arnhem 16 januari 1659; **stroomop** met 3 vaten haring Arnhem 21 februari.

34. Frans Pauwelsen, **stroomop** Zaltbommel 18 augustus.

35. Frederik Pauwelsen, **stroomop** met uien Zaltbommel 18 augustus.

36. Pons Poulussen; zie voor hem hierboven in de tekst.

37. Willem Paulussen, **stroomop** met aarden potten en schuurzand Arnhem 30 april; stroomaf met brandhout Arnhem 26 juni; **stroomop** met 400 rysten look en 400 buiskolen Tiel 16 oktober.

38. Albert Ponsen, **stroomop** met look en schuurzand Arnhem 16 maart; stroomaf met wat planken Arnhem 1 april; **stroomop** met 2 vaten haring en wat knollen Arnhem 14 juli; stroomaf met 50 tonnen peren 6 augustus; stroomaf met een lichtertje met 50 ton "aeft" Arnhem 24 augustus.

39. Daem Pon(t)sen, **stroomop** met uien Zaltbommel 18 augustus, Tiel 19 augustus; **stroomop** met uien en kool Zaltbommel 17 oktober, Tiel 18 oktober.

40. Engel Pon(t)sen, **stroomop** met schuurzand Zaltbommel 30 mei; stroomaf met planken en ander hout Tiel 2 juli, Zaltbommel 3 juli; **stroomop** met look en buiskolen Tiel 19 augustus; stroomaf met noten, appels en wat jeneverbessen Tiel 16 september; **stroomop** met buiskolen en look Tiel 17 oktober.

41. Paul Ponsen (vlg. no. 33), **stroomop** met vis, buiskool en look Arnhem 2 februari 1659.

42. Willem Ponsen, stroomaf met 3 last boekweit Arnhem 25 november.

43. Hendrik Rochussen (Roocken); zie voor hem hierboven in de tekst.

44. Comelis Tuenissen (Thonisz.), stroomaf met 25 tonnen peren Tiel 8 augustus en met 30 tonnen appels Tiel 5 september; **stroomop** met uien en buiskool Zaltbom-

mel 6 november, Tiel 4 (sic) november.

45. Lenert Tuenissen, **stroomop** met uien en kool Zaltbommel 6 november, Tiel 4 november (datum in één geval onjuist vermeld).

46. Engel Tureluer, stroomaf met aakje met passanten en wat jeneverbessen Arnhem 23 december.

47. Aernt Willemsen, **stroomop** met lege ventjager Arnhem 17 juli; stroomaf met lege ventjager Arnhem 28 juli; stroomaf met 2.5 tonnen appels Tiel 3 september, en wederom nu met jeneverbessen en wat hout Tiel 30 oktober, Zaltbommel dezelfde dag; **stroomop** met buiskool en look Arnhem 24 november; stroomaf met boekweit en wat kromhout Arnhem 17 januari 1659.

48. Cornelis Willemsen, **stroomop** met 800 buiskolen en 400 rysten uien Zaltbommel 18 augustus, Tiel 19 augustus; stroomaf met 50 tonnen "aeft" Arnhem 28 september; **stroomop** met uien en kool Zaltbommel 17 oktober; stroomaf met boekweit Arnhem 26 november; **stroomop** met 6 zakken kastanjes volgens de vertolling te Zaltbommel 7 januari 1659, met haring, kastanjes, vis en wat "caroten" volgens de vertolling te Tiel 8 januari; stroomaf met boekweit Arnhem 9 februari (wellicht gaat het hier om twee verschillende schippers: zowel 16 november als 18 november 1639 voer een Cornelis Willemsen met een lege schuit stroomaf langs Arnhem).

49. Goris Willemsen, **stroomop** met wat losse schollen, potten en schuurzand Arnhem 7 juni; stroomaf met lege ventjager Arnhem 3 juli; **stroomop** met lege ventjager Arnhem 6 september; stroomaf met 75 tonnen "aeft" Arnhem 8 september.

50. Leendert Willemsen, **stroomop** met look en kool Arnhem 1 oktober.

Enkele schippers, die in de jaren kort voor en kort na 1658/1659 de tol te Arnhem passeerden:

Lenerd Jansen (51) en Crijn Dercksen (52) 13 maart 1656.

Toenis Engelen (53) met een leeg scheepje 26 juni 1662.

Cornelis Quast (54) met twee scheepjes met 400 manden kersen 27 juni 1662.

Gerrit Cornelissen (55) met twee ventjagers met 300 manden kersen 27 juni 1662.

BIJLAGE 3

Schippers met de voornamen Engel en Crijn en het patronym Engelse of Engelen.

Engel Engelse, in 1633 al lidmaat te De Kaag, was misschien dezelfde die 20 oktober 1618 met een lege schuit langs Arnhem de Rijn afvoer; hij trouwde 9 augustus 1626 aan De Kaag met Anna Gerrits, jongedochter van De Kaag. Uit dit huwelijk werden geboren (o.a.):

a. **Anneken**, gedoopt De Kaag 21 mei 1634.

b. Engel Engelse (of Engelen), gedoopt De Kaag 7 september 1636.

Deze kan weer dezelfde geweest zijn, die 24 april 1670 met zijn kaagschuit de Rijn afkwam langs Arnhem en 15 november 1678 (met vier anderen) de Waal opvoer langs Tiel. Er waren echter ook:

Cornelis Engelen, gehuwd met **Anneken** Jacobse, die 13 juli 1623 een kind Kuniertgen lieten dopen, en Cornelis Engelen, die als jongeman van De Kaag 10 november 1630 aan De Kaag met Lysbet Jansen, jongedochter van Amsterdam,

trouwde. Waarschijnlijk was de eerste de schipper, die 19 oktober 1627 stroomop langs Tiel kwam. Een Engel Cornelisse trouwde aan De Kaag 19 januari 1653 met Krijntie Theunisse uit De Kaag en een andere Engel Cornelisse ondertrouwde aan De Kaag 1 februari 1653 met Maertie Hendericks uit Warmond;

Jacob Engelse, op de Rijn varende, die gehuwd was met Janneken Cornelisse, uit welk huwelijk o.a. geboren werden Cornelis, gedoopt De Kaag 25 december 1623, en Kuniertge, gedoopt De Kaag 29 mei 1642;

Jan Engelen, de rivier afvarende langs Arnhem 6 november 1639 en 16 april 1648, die 14 september 1636 aan De Kaag trouwde met Janneken Engelse, jongedochter uit De Kaag;

Cornelis Engelse, die 4 februari 1646 trouwde met Maria Bogaerts, gedoopt aan De Kaag 19 november 1623, dochter van de predikant ter plaatse Ds Johannes Bogaert en diens vrouw Janneken Braems. Een Cornelis Engelen voer in 1678 op de Waal;

Symon Engelen of Engelse, die o.a. in 1658 en 1678 op de Waal en de Rijn voer (no. 16), was waarschijnlijk degene die gehuwd was met Janneken Cornelisse, uit welk huwelijk een kind Cornelis werd geboren, gedoopt aan De Kaag 12 augustus 1641. Wellicht was hij een zoon van Engel Symonsz., die als weduwnaar van Aegje Jacobs 25 april 1627 aan De Kaag trouwde met Leentje Willeboorts, geboortig van De Kaag, en die in 1639 en 1645 op de Maas voer.

Crijn Gerritse (21), die ook reeds 28 juli 1639 voorkomt, stroomafvarende langs Arnhem met een ventjager geladen met boekweit, was waarschijnlijk dezelfde die 8 januari 1634 aan De Kaag trouwde met Maritgen Cornelisse, jongedochter van De Kaag (uit dit huwelijk Maria, ged. aan De Kaag 1 januari 1641). Enigen stammen wellicht af van Crijn Crijnsz., geboortig van De Kaag, die, geassisteerd met Crijn Jansz., zijn vader, 9 april 1599 te Leiden ondertrouwde met Kniertgen Pietersdr., eveneens geboortig van De Kaag, geassisteerd door haar zuster Huybertgen Pietersdr.

AANTEKENINGEN

1. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, VI, Gorinchem 1845, p. 196. I. Tirion, *Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, VI, Amsterdam, 1746, p. 401. Van Ollefen en Bakker, *Nederlandse stad- en dorpsbeschrijver*, VII, Amsterdam, 1799. Elsa Jagerman, *De Kaag en Kagerplassen door de eeuwen heen*, 1973, p. 45-49. I. de Parival, *Les délices de la Hollande*, Leiden, 1651, p. 57.
2. Zie W.F. Leemans, *De Grote Gelderse Tollen en de Tollenaars in de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw* (Gelderse Historische reeks XIV), Zutphen, 1981. In het vervolg zijn de nummers van de tolrekeningen niet vermeld, daar deze gemakkelijk aan de hand van de Inventaris van het Archief der Gelderse Rekenkamer, 1543-1813 (Rijksarchief Gelderland) te vinden zijn.
3. Zie W.F. Leemans, *Bijdragen en Mededelingen van Gelre* 70 (1978/1979), p. 79-95.
4. Zie W.F. Leemans, *De Grote Gelderse Tollen*, p. 48 e.v.
5. Zie W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse Tuinbouw (tot het jaar 1930)*, 1952, p. 77, 116-123 en 131, aangevuld met een mededeling, vriendelijk gedaan door de heer S.C.H. Leenheer te Rijnsburg.
6. Aangehaald door J.G. van Dillen, *Aromen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam* (R.G.P. 78), II, p. 497, geciteerd door W.J. Sangers, *Gegevens betreffende de ontwikkeling van de Nederlandse Tuinbouw tot het jaar 1800*, 1953, p. 92. In het werk van Van Dillen is

- abusievelijk Haegh in plaats van Kaegh gelezen. Dr. I.H. van Eeghen was zo vriendelijk de tekst te collationeren. "vuytte" voor "uit de" komt ook in de tolrekeningen voor. Zie ook *Tegenwoordige Staat*, VI, p. 247.
7. Niet zeker is, dat dit scheepstype zijn naam aan De Kaag heeft ontleend. Ook in Zweden, bijvoorbeeld, bestond een binnenscheepje met spritzel **Kåg**.
8. Veel scheepvaart naar Zaltbommel ging over Gouda, dat vreesde, dat het door de aanleg van een vaart van Culemborg naar Zaltbommel veel van deze vaart zou verliezen (zie W.F. Leemans, *Bijdragen en Mededelingen van Gelre* 70, p. 90).
9. In de rekening van de tollenaar te Zaltbommel staat op 9 november 1658 Peter Crijnsman uit de Caegh met twee turfponten met turf vermeld, maar dit berust kennelijk op een vergissing; eerder (26 augustus) is Jan Crijnsman uit Zevenhuizen vermeld, waar de turfschippers vandaan kwamen.
10. Al omstreeks 1540 voer een gardenier, die zijn bedrijf buiten de Hogewoerdse poort te Leiden had, met zijn boomkwekerijprodukten naar Groningen en Friesland (N.W. Posthumus, *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap* 39, 1912, p. 37).
11. Zie N.W. Posthumus, a.w., p. 13 e.v.
12. Zie W.F. Leemans, *De Grote Gelderse Tollen*, p. 89 e.v. et passim.
13. Waarschijnlijk dezelfde als Tomas Tomasz. de Haen, die aan de Oude Vest woonde en te Leiden 1.5 november 1656 als weduwnaar van Cathalijntgen Pieters ondertrouwde met Geertgen Crijnen uit Bergsland (Land van Berg), wonende aan de Hooglandse kerk (de naam Crijn klinkt veel eer Hollands dan Bergs). Omstreeks 1620 woonde aan De Kaag Pieter Jacobsz. de Haen met zijn huisvrouw Aaltgen Willeboorts.
14. Vgl. hiervoor en voor het volgende I.H. van Eeghen, *Bijdragen en Mededelingen Gelre*, 48 (1946), p. 90-100; W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse Tuinbouw*, p. 162.
15. Nog heden voorziet een bezemmakerij in Hoenderlo de grote steden van straatbezems.
16. Zie W.F. Leemans, *De Grote Gelderse Tollen*, p. 22-32.
17. Tenzij de één maal voorkomende naam Wolfaert, een naam die aan De Kaag niet voorkomt, moet worden gelezen als Willeboort.
18. Oud-archief der gemeente Alkemade, no. 117. De heer A.G. van der Steur was zo welwillend mij deze en de hierna uit dit kohier te vermelden gegevens ter beschikking te stellen.
19. De naam Jeroen kwam overigens aan De Kaag niet voor. Te Leiden ondertrouwde 10 april 1640 Cors Crijnen, schipper te Sassenheim, met Trijntjen Jeroens, geboortig van Katwijk aan de Rijn en wonend bij de Visbrug te Leiden.
20. Zie W.J. Sangers, *De ontwikkeling van de Nederlandse Tuinbouw*, p. 123 e.v. en 164 e.v.
21. Zie C.B. Roos, *Het Kerkdorp De Kaag* (omstr. 1967), p. 76.
22. Zie A.G. van der Steur in *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Koninklijke Zeil-, Roei- en Motorsportvereniging DE KAAG*, 1960, p. 102-107. De scheepsbouw, die in het begin van de 18de eeuw in volle bloei in de bronnen wordt aangetroffen, moet ook in de 17de eeuw bestaan hebben.
23. In het bekende handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek van J.G. van Dillen *Rijkdom en Regenten*, 1970, bijvoorbeeld, vindt men niets over de Rijnhandel. Cf. W.F. Leemans, *De Grote Gelderse Tollen*, p. 89-110.
24. De Kaag is nimmer een bestuurseenheid geweest; het behoorde onder het Gerecht van Alkemade, later tot de gemeente Alkemade. Er was en is dus geen reden voor De Kaag om een wapen te hebben.
25. Er waren ook een Jan Janssen Broeder uit Amsterdam, die o.a. 5 juli 1659 met een beyer (boeier) stroomaf langs Arnhem voer met verschillende waren, en een Jan Broer van de Roer (Ruhr).

DE OUDE PASTORIE TE WASSENAAR GERESTAUREERD

door

Paul de Kievit en Robert van Lit

Zaterdag 21 augustus 1982 was voor de liefhebbers van Wassenaaarse monumenten een belangrijke dag. Op deze dag vond namelijk de overdracht plaats van de gerestaureerde Oude Pastorie, één van Wassenaaars oudste huizen, aan de Schoolstraat. Ten overstaan van meer dan 200 genodigden nam de nieuwe bewoner, ds. R. Steenstra, de sleutel van de pastorie in ontvangst. Onder die genodigden bevond zich de weduwe van predikant dr. H.J. Honders die tot 1959 met zijn gezin in de Oude Pastorie heeft gewoond. Met het vertrek van de familie Honders kwam een eind aan een periode van bijna 350 jaar gedurende welke de Oude Pastorie doorlopend door predikanten is bewoond. Na een langdurige periode van verval, gelukkig gevolgd door een ingrijpende restauratie, wordt met de komst van de familie Steenstra in de Oude Pastorie de traditie weer voortgezet.

Alvorens een beschrijving van de restauratie te geven, schetsen wij hierna de geschiedenis van het gebouw en zijn bewoners.¹

Adellijk huis

De Oude Pastorie is gebouwd aan het eind van de 16de eeuw maar dankt zijn huidige vorm aan ingrijpende verbouwingen in de 18de en 19de eeuw. Het was aanvankelijk niet een vrijstaand huis, maar vormde een onderdeel van een groot huizencomplex dat in 1609 werd gesplitst in meerdere bouwdelen. Dit complex was ontstaan uit de herbouw van een in 1573 verwoest adellijk huis. De oudst bekende eigenaar van deze adellijke woning is jonker Gijsbrecht van Raephorst, ambachtsheer van Aarlanderveen en Oudshoorn en de 19de heer van Woude en Warmond, van wie bekend is dat hij in 1503 in Wassenaar is overleden.

De volgende eigenaar, Floris van Cralingen, was eveneens een telg van een aanzienlijk adellijk geslacht dat zowel aan de Van Raephorsten als aan de Van Wassenaaers verwant was. Van Cralingen was ambachtsheer van het dorp Wassenaar.

De laatste adellijke eigenaresse was de familie Van Assendelft. Kort

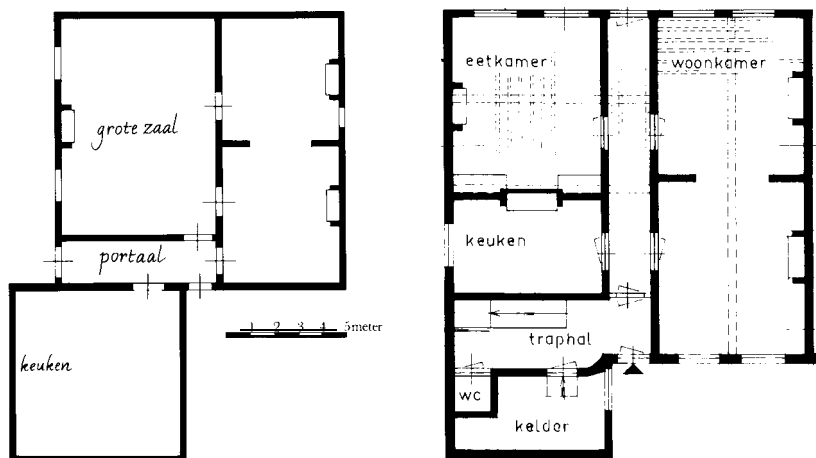
voor het beleg van Leiden, om precies te zijn op zondag 26 juli 1573, werd het huis gelijktijdig met een groot deel van de overige bebouwing van het dorp door een groepje Leidenaars verwoest. De Leidse poorters handelden niet uit baldadigheid, maar uit angst dat de naderende vijand zich in het dorp zou verschansen. Pas ruim tien jaar na de verwoesting verrees uit de puinhopen van het adellijk huis een nieuwe woning. Bouwheer was de Haagse advocaat mr. Hendrick Meyster², een gunsteling van de prins van Oranje. Het huis van Meyster mocht er wezen; in het kohier van het haardstedengeld van het jaar 1600 wordt het aangeslagen voor achttien rookkanalen. Ter vergelijking: de Wassenaarse kastelen Zuidwijk, Raephorst en Persijn tellen dan respectievelijk vijf, acht en vijftien rookkanalen! Meysters huis bezat bovendien een grote traptoren. De aanblik van dit indrukwekkende huis gaf de topograaf Lieve van Ollefen aan het eind van de 18de eeuw de overtuiging dat het gebouw „..zeer geschikt en geaprobieerd geweest is tot een grootsche Huis of Hofhouding, waaruit men dan ook als zeer waarschynlyk opmaakt, dat dit door de oude Heeren van Wassenaar is bewoond geweest”. Het pand is aan het begin van de 19de eeuw onder de slopershamer gevallen.³ Kort voor 1600 werd Meysters huis aan de zuidzijde vergroot met een gebouw dat zes rookkanalen ging tellen. Nadat de oude heer Meyster kort na 1600 was overleden, troffen zijn nabestaanden in 1609 een regeling die onder andere behelsde dat het zuidelijke bouwdeel van het grote huis werd afgesplitst. Dit deel viel toe aan Hendricks zoon Gijsbrecht Meyster. Deze verkocht zijn huis in juni 1612 aan de kerkmeesters van de Hervormde Gemeente, die het een bestemming als pastorie gaven.

Drieëneenhalve eeuw pastorie

Gedurende de bijna drieëneenhalve eeuw die het als pastorie diende, werd er veel aan het pand veranderd. Oorspronkelijk telde het geen verdieping en bestond het uit de twee nog bestaande – rechterkamers, met links daarvan een grote zaal die ongeveer negen bij zes meter mat. Daarnaast waren er nog het portaal en de uitbouw aan de voorzijde die flink wat groter was dan de huidige.

In 1780 en 1796/1797 maakten de oude kruisvensters plaats voor schuiframen, terwijl in de beide laatstgenoemde jaren een deel van de grote zaal plaats moest maken voor de nog bestaande hal en keuken.

In 18.56 wist men het gebouw aanzienlijk te vergroten door het met een verdieping te verhogen. De hiervoor verantwoordelijke architect was de Wassenaarse kerkmeester S.J. Rotteveel, die in hetzelfde jaar de (ver)bouw van een nieuw raadhuis aan het Plein leidde, een raadhuis dat de tand des tijds niet heeft doorstaan.⁴ Werd aldus de Oude Pastorie vergroot, elders

afb. 1. Reconstructie parterre van de pastorie in de 17de eeuw. Tekening Robert van Lit.

afb. 2. Beganegrondpastorie, situatie voor de restauratie, 9 november 1799. Tekening Architectenbureau Van der Sterre, Peetoom.

verdwenen er weer delen. Zo besloot men in 1878/1879 een deel van de bouwvallig geworden uitbouw aan de voorzijde eenvoudigweg af te breken.

Het vertrek van dr. H.J. Honders uit de pastorie, in 1959, luidde tenslotte een lange periode van verval in die bijna de ondergang van het gebouw betekende. Nadat de Oude Pastorie zes jaar had leeggestaan, maakte het College van Kerkvoogden in december 1977 bekend, het gebouw af te willen breken, met de bedoeling op dezelfde plaats een nieuwe, kleinere pastorie te kunnen bouwen. Gelukkig is het, mede dankzij acties vanuit de burgerij, zover niet gekomen en werd uiteindelijk toch voor restauratie gekozen.

De restauratie

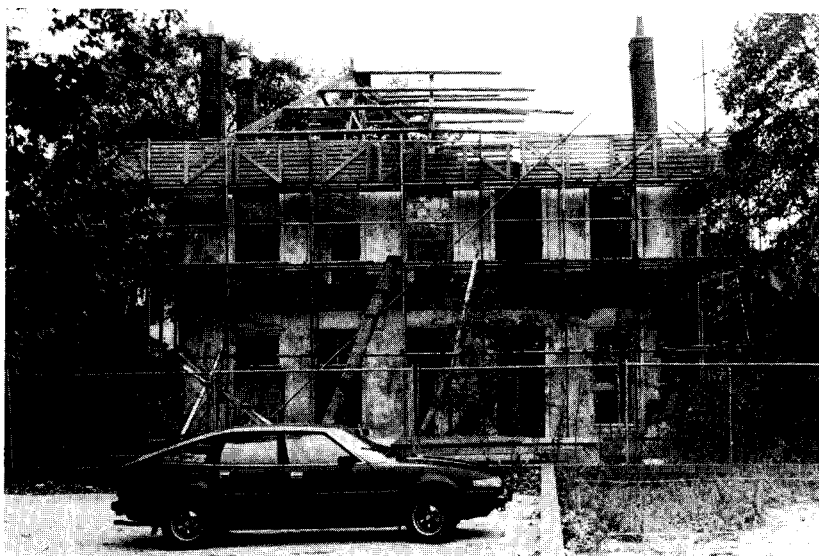
Nadat het definitieve besluit tot restauratie was genomen, werd door het architectenbureau Van der Sterre, Peetoom te Leiderdorp een restauratieplan opgesteld. Besloten werd de bestaande verschijningsvorm van het pand te handhaven. Er werd dus niet teruggedestoreerd naar een oudere situatie, voor zover dat al mogelijk geweest zou zijn. Medio september 1981 kon met de restauratiewerkzaamheden begonnen worden. Al spoedig bleek, dat de Oude Pastorie in een heel wat slechtere conditie verkeerde

dan aanvankelijk werd verondersteld. De grote zakgoot in het midden van het dak vertoonde een groot gat waardoor de laatste jaren een aanzienlijke hoeveelheid regenwater zijn weg naar het inwendige van het gebouw had weten te vinden. Dat het houtwerk er daardoor niet beter op was geworden behoeft geen betoog. Slechte ventilatie had er bovendien toe geleid dat zich binnen korte tijd een ware zwammenplaag had ontwikkeld, die een groot deel van het houtwerk ernstig had aangetast. Het resultaat van dit alles was dat vrijwel al het houtwerk vervangen moest worden. De eerste fase van de restauratie kenmerkte zich dan ook door grootscheepse sloopwerkzaamheden. Na enkele dagen stonden slechts de muren overeind, die later geheel kaal werden gehakt. Het dak was verdwenen, evenals de zoldervloer, de vloeren van de eerste etage en die van de begane grond, terwijl in een veel later stadium ook de raamkozijnen werden uitgebrouwen en vervolgens door nieuwe vervangen. De marmeren vloertegels in de hal werden tijdelijk verwijderd.

De nog in het huis aanwezige schouwen werden niet gehandhaafd. Wel werd in de rechter-voorkamer een nieuwe open haard aangebracht, die werd aangesloten op een aluminium pijp. De oude rookkanalen en de drie hoge, karakteristieke schoorstenen die de Oude Pastorie tot voor kort sierden, werden in verband met de hoge herstellkosten gesloopt, om niet meer terug te keren. Eveneens met het oog op het kostenaspect werd de dakconstructie gewijzigd. De oude zakgoot maakte plaats voor een plat dak, een ingreep die overigens geen consequenties heeft voor de vorm van het dak zoals die vanaf straatniveau zichtbaar is. In november 1981 kwam het nieuwe dak gereed.

Inwendig vonden de volgende herstellingen en modernisaties plaats. De oude zoldertrap, een houten steektrap die, tussen de rechter voor- en achterslaapkamer, loodrecht op de hal stond, werd geheel weggebroken. Een nieuw trapgat werd aangebracht aan het eind van de hal, waarin nu een losse trap steekt die evenwijdig met de gang loopt. De vroegere linker-voorslaapkamer werd verbouwd tot een riante badkamer. De oude trap naar de begane grond werd in de oude glorie hersteld, waarbij nieuwe gietijzeren spijlen van ouderwets model werden aangebracht; alle oorspronkelijke spijlen waren tijdens de lange periode van verwaarlozing verdwenen.⁵ Op de begane grond werd de toeg tussen hal en portaal dichtgemetseld, waarna hieronder een tochtdeur werd aangebracht. In het deel van de uitbouw, direct grenzend aan het portaal, dat wel als "kelder" werd aangeduid, werd nu een toilet aangebracht. De oude keuken werd geheel gemoderniseerd en kreeg een nieuwe doorgang naar de bijkeuken.

In de linker-achterkamer keerde het venster terug dat vermoedelijk in de 19de eeuw - plaats had moeten maken voor openslaande tuindeuren.

a@. 3. Achterzijde pastorie tijdens restauratie, 70 oktober 7987. Foto Robert van Lit.

Door deze ingreep kreeg de achtergevel zijn oude symmetrie terug.

De zware donker-eiken plafonds in drie van de vertrekken op de parterre, die in 1957 op verzoek van dr. Honders door het verwijderen van de stucplafonds weer in het zicht waren gebracht, werden op voortreffelijke wijze gerestaureerd en geconserveerd. Slechte stukken werden vervangen, terwijl in de linker-achterkamer onder de daar aanwezige moerbalk een zware eiken console werd aangebracht.

Tijdens de restauratie werd ook het stucplafond in de hal verwijderd, waardoor ook hier de zware moer- en kinderbinten zichtbaar werden.

Naar het origineel materiaal werden een nieuwe voordeur met bijbehorende omlijsting vervaardigd. De meest gaaf gebleven kamerdeur (die van de rechter-achterkamer) diende als voorbeeld voor een aantal nieuw vervaardigde paneeldeuren.

Ook het voormalige koetshuisje naast de pastorie werd geheel hersteld en ingericht als tuinkamer.

Bouwsporen

Tijdens de restauratie werden verschillende bouwsporen aangetroffen, die

afb. 4. Eén van de schoorstenen die tijdens de restauratie werden afgebroken, 30 augustus 1981. Foto Jan van der Plas.

interessante informatie verschaffen over de oorspronkelijke vorm en gedaante van de Oude Pastorie. Uit archiefonderzoek was al gebleken, dat de Oude Pastorie oorspronkelijk alleen bestond uit de begane grond, met daarboven een zolder. Dit bleek te kloppen met de gegevens die tijdens de restauratie werden verkregen. Zo bleek bijvoorbeeld de steensoort van parterre en verdieping te verschillen. Bovendien kon geconstateerd worden dat enkele muren van de eerste etage geplaatst zijn op de oude zolderbalken, die op hun beurt rusten op het muurwerk van de parterre. Daarbij viel op dat het muurwerk van de eerste etage aan de zuidzijde van de rechterkamers iets naar buiten toe geplaatst is ten opzichte van de muur eronder.

afb. 5. Sporen van de oorspronkelijke schouw in de rechter-achterkamer met direct rechts ervan een dichtgezet half kruisvenster, december 1987. Foto Jan van der Plas.

De tegenover liggende muur, aan de zijde van de hal, verspringt op dezelfde wijze met als resultaat dat in de hal de basis van de muur van de eerste etage iets over de balk waarop hij rust, uitsteekt, hetgeen een merkwaardig gezicht opleverde. In de zware moerbalk die van voor- naar achtergevel in het midden van de beide rechterkamers loopt, werden op bepaalde plaatsen pengaten van spantbenen aangetroffen, waardoor mag worden aangenomen dat dit deel van de Oude Pastorie een dubbele kap met topgevels heeft gehad.⁶ De beide rechterkamers hebben ieder in de zuidwand een grote schouw gehad. Zowel in de voor- als achterkamer is

afb. 6. Bouwsporen in de noordgevel van de Oude Pastorie, thans weer verdwenen onder een pleisterlaag, 1982. Tekening Robert van Lit.

de raveling van de schouw in het eikenhouten plafond bewaard gebleven.

Na het weghalen van een schoorsteen uit ca. 1965 werden de sporen van de oorspronkelijke schouw in het muurwerk van de rechter-achterkamer duidelijk zichtbaar (afb. 5). Rechts van deze schouw bleek zich bovendien een dichtgezet half kruisvenster te bevinden.

Toen men, na de houten vloer verwijderd te hebben, in de rechter-voorkamer de zandbodem ging egaliseren ten behoeve van een nieuwe betonvloer, werd een kleine haardplaats gevonden. Deze haardplaats correspondeerde niet met de raveling van de oorspronkelijke schouw. Tijdens de egalisatie in de voorkamer stuitte men tevens op de overblijfselen van een L-vormig keldertje. Deze kelder werd in december 1981 door leden van de archeologische werkgroep van de Stichting Historisch Centrum Wassenaar onderzocht. Boven het deel van de kelder dat evenwijdig aan, en direct naast de voorgevel lag, bleek het tongewelf vrijwel geheel weggebroken te zijn. Het kortste deel van de kelder, grenzend aan de zuidgevel, bezat het gewelf nog wel. De basis van de kelder bleek te bestaan uit twee tot drie lagen secundair gebruikte kloostermoppen. Op de bodem van de kelder werd een hoeveelheid glas- en aardewerk aangetroffen, onder meer

afb. 7. Voorzijde Oude Pastorie, 1 juli 1983. Foto Jan van der Plas.

bestaande uit zalfpotjes, een olielampje, enkele kookpotjes en merendeels daterend uit de eerste helft van de 17de eeuw. Na te zijn opgemeten en opgetekend, werd de kelder weer vol zand gestort, om vervolgens onder een nieuwe betonvloer te verdwijnen. In de voorkamer stuitte men tevens op een dichtgemetselde doorgang naar het portaal. Ook bij het tijdelijk verwijderen van de witmarmeren tegels in de hal, werd een aardige ontdekking gedaan. Even onder deze vloer werd namelijk een oudere vloer aangetroffen, bestaande uit tegels van donkergrijze natuursteen. Deze tegels zijn verwijderd en elders toegepast.

In de linker-achterkamer, de vroegere grote zaal, werden verschillende interessante sporen aangetroffen. In de noordgevel vond men in het midden van de vroegere zaal de inkassing van een grote schouw. Aan weerszijden van deze schouw hadden zich twee thans dichtgezette kruisvensters bevonden. Ongeveer op de plaats van het linker venster is later het huidige keukenraam aangebracht, dat ten opzichte van zijn voorganger iets naar

afb. 8. Achterzijde Oude Pastorie, 1 juli 1983. Foto Jan van der Plas.

het noorden is verschoven (zie afb. 6). Naast dit keukenraam werd bovendien de plaats van een vroegere buitendeur teruggevonden. Terzijde van deze dichtgemetselde doorgang viel nog een **bouwnaad** aan te wijzen, die de plaats van de vroegere hoek tussen noordgevel en uitbouw aangaf. Bij de verkleining van de uitbouw in 1878/1879 werd de noordwand van de uitbouw in het verlengde van de noordgevel gebracht.

Een aardige vondst tenslotte was die van het fundament van de oorspronkelijke muur tussen het portaal en de uitbouw. Deze muur bleek in het verlengde van de voorgevel te hebben gelopen. Waarschijnlijk is deze muur in westelijke richting verplaatst om meer ruimte in het portaal te scheppen; ruimte die nodig werd toen een trap moest worden gebouwd ten behoeve van de in 1856 nieuw aangebrachte verdieping. Ook bij de bouw van deze muur heeft men mede gebruik gemaakt van oude kloostermoppen.

De overdracht

Op 21 augustus 1982 werd de Oude Pastorie op feestelijke wijze aan de nieuwe bewoners overgedragen. De overdracht geschiedde op het voorplein van de Oude Pastorie, dat veel te klein bleek om alle belangstellenden plaats te bieden. Na een inleidend woord werd een uiteenzetting gegeven over de restauratie. Vervolgens schetste de voorzitter van het College van Kerkvoogden de inspanningen die van de zijde van de Hervormde Gemeente zijn gedaan. Tot veler verrassing haalde een zoon van dr. Honders herinneringen aan de Oude Pastorie op, waarna hij de nieuwe bewoner, ds. Steenstra, namens de familie Honders een gekleurde ets aanbood. Aan deze schenking is de voorwaarde verbonden dat de ets altijd in de pastorie zal blijven hangen. Het betreft hier het bekende vaak gereproduceerde gezicht op de Wassenaarse dorpskerk van de hand van de kunstschilder en graficus H.E. Roodenburg. Deze ets had reeds ten tijde van de familie Honders in de pastorie gehangen. Ook wethouder J.K. van Dingstee behandelde enkele aspecten van de restauratie, waarbij hij in het bijzonder wees op het grote aandeel dat de gemeente Wassenaar hierin heeft gehad. Nu was dan het moment aangebroken waarop ds. Steenstra de sleutel van de Oude Pastorie in ontvangst kon nemen en de aanwezigen het prachtig gerestaureerde pand volledig konden bewonderen.

AANTEKENINGEN

1. Een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van de Oude Pastorie geeft: Paul de Kievit en Robert van Lit, *De Oude Pastorie aan de Schoolstraat. Vijf eeuwen historie van een Wassenaars woonhuis*. Wassenaar, 1982 (Een uitgave van het Wassenaars Nieuwsblad). Reeds eerder werd in het Leids Jaarboekje aandacht aan de Oude Pastorie besteed; zie E.M.Ch.M. Janson, "De voormalige pastorie te Wassenaar. Eens woning van vicarissen en predikanten". *Leids Jaarboekje* 77 (1979), blz. 184-196. Tijdens de restauratie deed L. Verhaar verslag van de vorderingen van het werk in *Gemeentenuws*, het tweewekelijks orgaan van de Hervormde Gemeente te Wassenaar.
2. Hendrick Meyster kocht de overblijfselen van het adellijk huis in 1582 van Christiaan de Wese die "de verbrande huysinge ende erva in den dorpe van Wassenaar" liet veilen als curator van de boedel van Otto van Assendelft, heer van Goudriaan. Zie: Algemeen Rijksarchief, Rechtelijk archief Wassenaar en Zuidwijk, inv. nr. 56, fol. 172v. en 173. Schoutsdingboek, civiele procedure d.d. 12 mei 1583.
3. Zie voor de geschiedenis van dit huis gedurende de 17de en 18de eeuw: Robert van Lit, "Een verdwenen landhuis nabij de Wassenaarse dorpskerk". *Leids Jaarboekje* 72 (1980) blz. 171-180.
4. Dit raadhuis stond op de hoek Plein/Berkheistraat. Het werd naderhand waarschijnlijk in 1872 toen in de Langstraat een nieuw raadhuis verrees als woonhuis in gebruik genomen en is tenslotte in de jaren dertig vervangen door een winkelpand.
5. Een fragment van één der spijlen was door de heer A.A.G. van der Kleij te Wassenaar in veiligheid gebracht en kon zo een rol spelen bij de keuze van nieuwe spijlen.
6. Mededeling J.H. Fagel en A. Peetoom, 1983.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS 1982

door

H. Suurmond-van Leeuwen

In 1982 verscheen de vierde jaargang van "Archeologisch Bodemonderzoek". Dit 130 pagina's tellende jaarverslag van de Archeologische Begeleidingscommissie bevat behalve een algemeen overzicht een tiental andere bijdragen waarbij het onderzoek in de Breestraat een belangrijke plaats inneemt. Voor het eerst werd ook aandacht besteed aan de historische aspecten van civiel-technische werken. De eerste bijdragen in dit kader handelden over de fundering van de kraan op het Waaghoofd en de restauratie van de Doelenbrug.

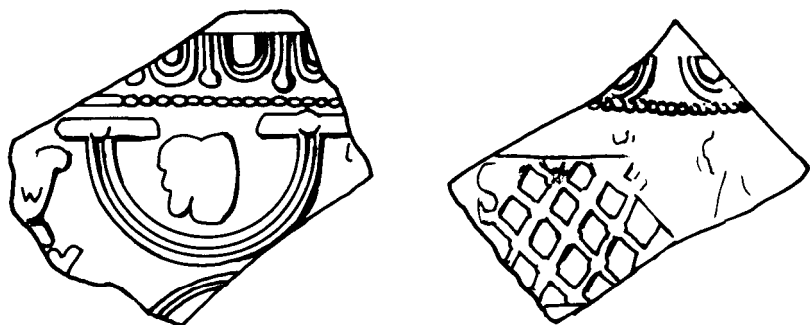
In november werd ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de Archeologische Begeleidingscommissie gedurende tien dagen in de Waag de tentoonstelling "5 jaar bodemonderzoek" gehouden. Deze expositie was een groot succes en trok 3000-3500 bezoekers.

Cronesteyn

Bij de uitvoering van grondwerken ten behoeve van de aanleg van het **polderpark** Cronesteyn in de Kleine Cronesteinse- of Knotterpolder werden scherven van inheems-romeins aardewerk ($\pm$ 200 v. Chr. - 100 na Chr.) en Romeinse importscherven aangetroffen (afb. 1).

Veldverkenningen leverden zeer veel Romeins materiaal over een groot gebied op, terwijl het inheemse aardewerk slechts tot een klein gebied beperkt bleef. De vindplaatsen lijken zich als een brede strook door de polder te slingeren vanaf de achterzijde van boerderij Cronestein nr. 3 tot aan Rijksweg 4 bij het tunneltje, de vroegere Mallesloot, onder deze weg. Met opzet wordt hier het woord lijken gebruikt omdat alleen daar waar sloten werden gegraven of het maaiveld werd verlaagd, materiaal kon worden verzameld. In die delen waar de grasmat intact bleef en het bodemarchief dus niet bedreigd werd, bleef het bodemonderzoek uiteraard achterwege.

De scherven werden gedetermineerd door Drs. Marijke Brouwer en blijken een groot deel van de Romeinse periode te bestrijken nl. vanaf het einde van de eerste of begin tweede eeuw tot in de derde eeuw. Het ligt in de bedoeling dat dit materiaal t.z.t. in een ruimer kader bestudeerd wordt tezamen met gegevens afkomstig van opgravingen in Katwijk, Valkenburg

afb. 7. Romeins importaardewerk. Tekening A. Meyknecht.

afb. 2. Fundering Dullentoren. Foto L. Barendregt.

afb. 3. Dullentoren. Foto L. Barendregt.

en Matilo.

Dullentoren

Bij het vernieuwen van de walmuren en het aanleggen van riolering in de Oude Vest was men bedacht op het vinden van resten van de fundering van de 15de-eeuwse stadsmuur of waltorens. Bij voorafgaande rioleringswerkzaamheden op de Turfmarkt was de stadsmuur reeds op enige plaatsen aangetroffen.

Aan de Oude Vest ter hoogte van pand nr. 39 kwam een deel van de fundering van de waltoren genaamd Dullentoren aan het licht. Wat er na het in onbruik raken van de toren als verdedigingswerk precies mee is gebeurd is niet duidelijk. Aangetroffen werd een langwerpige houten bak van 560 x 220 cm met een diepte van 120 cm. Deze bleek gevuld met dakpanpuin en was geplaatst in een in de fundering excentrisch t.o.v. het midden van de toren uitgehakte ruimte. In de bak mondde een houten gootje uit (afb. 2).

Een deel van de voorzijde van de toren is inmiddels in het stadsbeeld teruggebracht en tot één meter boven het straatniveau opgebouwd (afb. 3). Het is geen restauratie geworden, het fragment van de toren is van beton

afb. 4. Fundering Haarlemmerpoort. Foto L. Barendregt.

gegoten en bekleed met oude baksteen. Wel werd een waterlijst aangebracht, waarvoor de in 1965 gevonden Groenendaelstoren in de Groenesteeg als voorbeeld diende. Overigens is de omtrek van de toren, voor zover mogelijk, in het wegdek aangegeven terwijl een plaquette op de toren of op een gevel van een nabij gelegen huis zal worden aangebracht.

Haarlemmerpoort

In de Steenstraat onder het westelijke trottoir en een deel van de rijweg, tussen de 1ste Binnenvestgracht en de Morssingel, werd dicht onder de oppervlakte van de straat de fundering van de Haarlemmer- of Rijnsburgse Poort aangetroffen (afb. 4).

Deze poort werd in 1632 gebouwd naar een ontwerp van Jan Jacobsz. van Banchem. Er is een opmeting van de fundering van deze poort verricht bij de afbraak in 1857.² De thans gevonden fundering kon in de rijweg helaas niet behouden blijven en werd na te zijn ingemeten goeddeels gesloopt. De onder het metselwerk aanwezige funderingspalen werden plaatselijk 150 cm afgefreest.

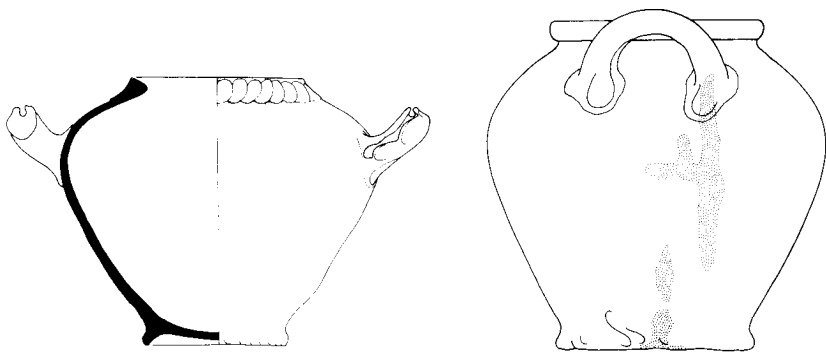
Het was te verwachten dat onder het trottoir en het deel van de rijweg

aan de oostzijde van Steenstraat eveneens een deel van de fundering van de poort aanwezig zou zijn. Dit bleek inderdaad het geval. De fundering is hier vrijwel behouden: vanwege de wegconstructie moest deze echter tot ca 50 cm onder het wegdek worden verwijderd. De plaats van de fundering zal in de bestrating worden aangegeven.

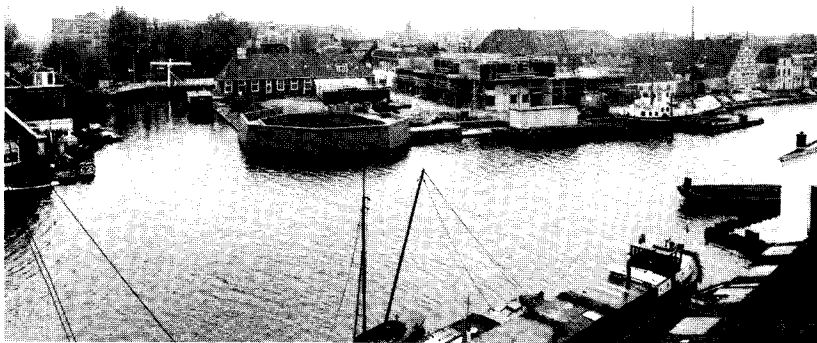
Noordeinde 18-26

Tijdens de restauratiewerkzaamheden van de panden Noordeinde 18, 18a, 20, 22, 24 en 26 kwamen acht *aspotten* te voorschijn. Dergelijke potten werden in de 14de en 15de eeuw naast de haardplaats ingegraven. Ter voorkoming van brandgevaar werden hierin 's avonds de gloeiende kolen en asresten verzameld en met water geblust.³ Waarschijnlijk zullen ze wel in ieder huis aanwezig zijn geweest. Tot nu toe is uit Leiden echter slechts een gering aantal exemplaren bekend. *Aspotten* worden veelal niet als zodanig herkend. Ze zijn vervaardigd van rood, meestal ongeglazuurd aardewerk en worden bij grondwerkzaamheden ten behoeve van restauratie of sloop meestal niet onderscheiden van scherven van bloempotten of ander puin.

Bij de restauratie van bovengenoemde panden waren de werknemers van de firma De Bolster na het vinden van het eerste exemplaar zeer alert op verdere bodemvondsten en gingen bij de graafwerkzaamheden zeer voorzichtig te werk. Het resultaat was opmerkelijk. Uit het scherf materiaal van acht vindplaatsen konden zes *aspotten* worden samengesteld terwijl van twee exemplaren alleen een deel werd gevonden. Het betreft hier zeer grote potten, soms met een gat in de bodem. Inwendig toonden zij in het onderste deel een grijs-witte aanslag terwijl het bovenste deel veelal zwart

afb. 5. Aspotten. Tekening A. Meyknecht.

afb. 6. Gezicht op het bolwerk de Put. Foto afd. Monumentenzorg, Leiden.

beroet was. Geen enkele pot was identiek, er waren exemplaren met en zonder oren, op standing, met aangeknepen voeten en met een holle bodem.

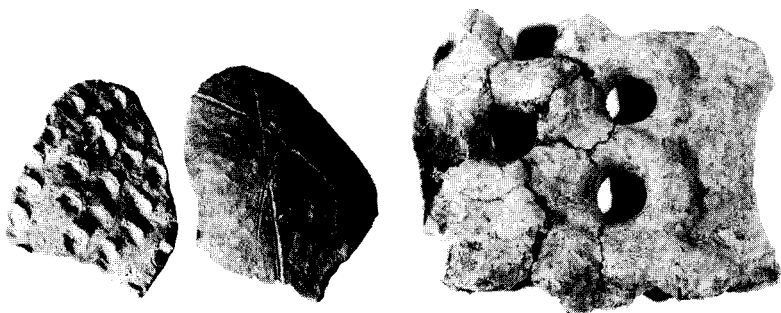
Het lijkt er op dat er geen speciale aspotten werden vervaardigd en dat allerlei soorten potten mits van groot formaat hiervoor gebruikt werden. De hoogte van de potten varieerde van 28-35 cm, de omtrek van 30 tot 35 cm (afb. 5).

Bolwerk molen De Put (De Korenbloem)

Na de afbraak van de Morspoortkazeme werd het terrein bouwrijp gemaakt in het kader van de in het bestemmingsplan vastgelegde woningbouw. Het was nodig om de walmuur langs het Galgewater “in te zetten”, dat wil zeggen de oeververdediging in de richting van het water te verplaatsen.

Bij de voorbereidende werkzaamheden aan de kade stuitte men op houtconstructies. De gevonden constructies vormden een deel van de fundering van het voormalige bastion op het punt Galgewater-Morssingel.

Bij de stadsuitleg van 1611 werd op de nieuwe bolwerken een aantal molens gebouwd. Op het bolwerk aan het Galgewater ten zuiden van de Morspoort verrees de korenmolen De Put, in de 18de eeuw werd deze molen de Korenbloem genoemd. Deze werd in 1815 afgebroken. Door het vinden van de fundering was het mogelijk de vorm en plaats van het voormalige bolwerk grotendeels vast te stellen. Afb. 6 toont de nieuwe situatie

afb. 7 Scherven Stevenshofjespolder. Foto H. Suurmond-van Leeuwen.

afb. 8. Fragment van oven? Foto. H. Suurmond van Leeuwen.

waarbij het bolwerk weer is opgebouwd zij het niet precies op de oude plaats en ook niet van dezelfde vorm als het 17de-eeuwse origineel. Aan de oostzijde hiervan komt wederom een dubbele houten ophaalbrug te liggen die de verbinding zal gaan vormen tussen de nieuwbouw en de Weddesteeg. De brug zal Rembrandtbrug gaan heten. Het is jammer dat deze brug niet de naam van zijn in 1817 afgebroken voorganger “Lange -houten- of Pelikaansbrug” heeft gekregen. Plannen zijn in voorbereiding om op het bolwerk wederom een molen te bouwen. Gedacht wordt aan een houten standaardmolen die, vroeger als voorloper van de stellingmolen, korte tijd het bastion heeft gesierd.

Stenevelt

In het kader van de voorbereiding van het bestemmingsplan Zijloever werd op het voormalige terrein van de firma Fontein, tussen de Sumatrastraat en de Zijl, een onderzoek ingesteld naar de mogelijke resten van het voormalige kasteel Stenevelt. Het onderzoek dat tot de eerste dagen van 1983 duurde was teleurstellend. Van het kasteel zelf werd op enkele puinsleuven na geen spoor gevonden. Slechts de kasteelgracht kon op enkele plaatsen worden gelokaliseerd.

Stevenshofjespolder

Bij het bouwrijpmaken van de Stevenshofjespolder werden aan de westelijke rand van de Veenwatering op een diepte van ca 120 cm onder het maaiveld scherven uit de midden- en late ijzertijd (500 v. Chr. – 0) aangetroffen. Het materiaal bestond uit scherven gesmoord aardewerk, versierd

afb. 9. Kookpotten begin 15de eeuw. Foto H. Suurmond-van Leeuwen.

met nagelindrukken en ingekraste lijnen, glad gepolijst en het ruwe zgn. besmeten aardewerk (afb. 7). Bovendien werd een aantal netverzwaringen of weefgewichten en een spinsteeentje aangetroffen. Een stuk aardewerk voorzien van gaatjes (afb. 8) kan mogelijk een deel van een oven zijn.⁴ Voorts kwam nog een hoeveelheid botten te voorschijn. De botten zullen door middel van C14 bepaling worden gedateerd. De Rijksgeologische Dienst in de persoon van ing. A.P. Pruissers verrichtte een aantal boringen en maakte een profielbeschrijving.

Oegstgeest

In 1981 werden bij de aanleg van sloten ten behoeve van het bouwrijp maken van grond in het kader van het uitbreidingsplan Haaswijk, scherven uit de Karolingische tijd (800-1000 na Chr.) gevonden. Naar aanleiding hiervan werd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig bodemonderzoek te Amersfoort onder leiding van de provinciaal archeoloog Drs. D.P. Hallewas een beperkt onderzoek uitgevoerd. De resultaten waren teleurstellend, slechts op enkele plaatsen werden enige grondsporen en aardewerkfragmenten aangetroffen.

Tot slot nog een enkele opmerking over aardewerkvondsten die uit beerputten op diverse plaatsen in de stad kwamen. Bij sloopwerkzaamheden aan de Vestestraat (Sjardincomplex), het Levendaal (Sanderscomplex), de Noorderundersteeg (woonhuizen) werd een aantal beerputten gevonden die

afb. 10. Ringeloor tuitpot, 17de eeuw. Foto H. Suurmond-van Leeuwen.

materiaal van de 15de tot de 18de eeuw bevatten. Afb. 9 toont enig 15de-eeuws aardewerk, afb. 10 een tuitpot te dateren in de 17de eeuw.

Het aardewerk wordt zoveel mogelijk gerestaureerd en na documentatie (beschrijven, fotograferen en/of tekenen) ondergebracht in de collectie van het Stedelijk Museum De Lakenhal.

AANTEKENINGEN

1. H.A. van Oerle, Leiden binnen *en* buiten de *stadsvesten*, Leiden 1975, p. 256.
2. H.A. van Oerle, a.w. p. 387.
3. *Leids Jaarboekje* 73 (1981), p. 223.
4. J. van den Berg en W. Hendrikse, "IJzertijdbewoning te Arnemuiden", *Westerheem* XXVII-3-1978, p. 134.

DE LEIDSE MONUMENTEN EN HET LEIDSE STADSGEZICHT

Veranderingen van het stadsbeeld in 1982

door

E.J. Veldhuijzen

Ook in 1982 werd er in Leiden nog volop gerestaureerd en gerenoveerd, terwijl ook in de opengevallen gaten tengevolge van sloop van leegstaande fabriekspanden nieuwbouw verrees welke voornamelijk nu een woonbestemming kreeg. Zowel de particulier als de gemeente werken er hard aan om de binnenstad weer gaaf te krijgen.

Te beginnen bij het oudste stadsgedeelte gaan we in chronologische volgorde de verschillende binnenstadswijken langs.

In de "Pieterswijk" werd aan de *Aalmarkt* het Waaghoofd gerestaureerd. Zoals alle walmuren in de binnenstad die gerestaureerd werden en worden, werd ook het Waaghoofd nu onderheid. Daarbij werd onder het straatniveau de fundering van de "Kraan" (indertijd gebruikt voor het laden en lossen van schepen) in de bodem gevonden.

Van *Botermarkt* 24 en 25 werd een gedeelte van de gemeenschappelijke bouwmuur gesloopt t.b.v. een nieuwe grotere winkelruimte. Aan de voorgevel verrees een moderne winkelpui die beide panden op de begane grond tot één geheel combineert.

Bij de asfaltering van een gedeelte van de *Breestraat* kreeg de "Blauwe Steen" (het middelpunt op de kruising van *Breestraat*-*Maarsmansteeg*-*Pieterskerkkoorsteeg* van het oudste stadsgedeelte van Leiden) een krans van natuursteenkeitjes en baksteen, waardoor de Blauwe Steen beter uitkomt in het zebrapad waarin het is gelegen.

De winkelpui uit het tweede kwart van deze eeuw van *Breestraat* 83 moest plaats maken voor een witte Jugendstil-achtige winkelpui.

Binnen de fraaie antieke omlijsting van blauw-paarse reliëftegels, die gelukkig gespaard bleef, van het winkelpand *Breestraat* 759 werd de oude winkelpui vervangen door een moderne winkelentree.

De *Doelenbrug* werd tot en met de fundering geheel afgebroken en opnieuw opgetrokken in dezelfde oude vorm met het oude materiaal van

natuursteen en baksteen, echter inwendig versterkt met een betonnen karkas.

Koornbrugsteeg 5 is een zeer ondiep hoog winkelpand met oude raamkozijnen. Het kreeg een nieuwe winkelbestemming, waarbij ook dit beschermde monument hersteld werd. Daarbij kwam de prachtige winkelpui met de grote op de hoeken gebogen winkelruiten en daarboven de mooie glas-in-lood ramen in de bovenlichten schitterend uit.

Lokhorststraat 76, de “Latijnse School” is weer een hoogtepunt in de Leidse restauratiegeschiedenis. Dit zwaar vervallen gebouw met zijn schitterende trapgevel en ingangspartij ter rechterzijde, de stoere moer- en kinderbintenplafonds en de prachtige kapconstructie, dat jarenlang leeg stond en op herstel wachtte, kreeg bij zijn nieuwe bestemming, die gelukkig ook nog weer met het onderwijs heeft te maken, een complete en toch niet luxueuze restauratiebeurt.

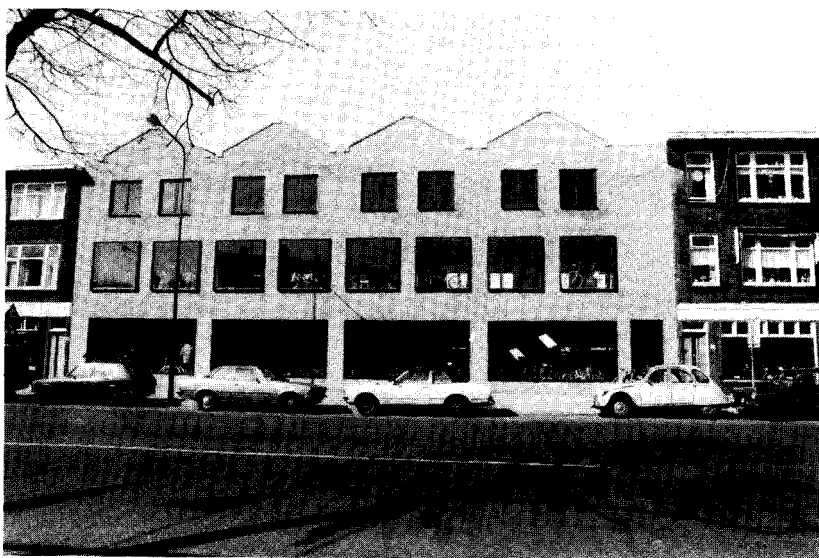
Nieuwsteeg 76 werd geheel gerenoveerd. De grote raamkozijnen op de begane grond kregen een herindeling en werden van een roedenverdeling voorzien. Ook de T-ramen op de verdieping werden vervangen door zes-ruitsschuifvensters.

Nieuwsteeg 25, het huis “De Muijsenvreugt”, werd geheel gerestaureerd, waarbij de ongedeelde schuif- en stolpramen van de voorgevel vervangen werden door de statige empire-ramen, evenals dat bij de achtergevel het geval was. Daarbij werd een grote pui naar de binnenplaats vervangen door opslaande deuren met links en rechts vensters.

Van *Papengracht 3* werd de trapgevel gerestaureerd, waarbij het aardige winkelpuitje werd opgeknapt. Ook het kruiskozijntje in de top werd weer gecompleteerd. Het geheel maakt een aardig gezicht.

Van *Papengracht 20/20A* werd het achterhuis, dat nog monumentale interieurs kent gerenoveerd; de rest van het wooncomplex is nog in renovatie.

In mei 1982 werd de restauratie van de *Pieterskerk* (behoudens de bijgebouwen) beëindigd met een groot concert in aanwezigheid van prinses Margriet. Het is een sobere restauratie geworden, waarbij het 19de-eeuwse bankenblok met neogotische motieven uit het schip wat gereduceerd in het koor is teruggebracht. De monumentale preekstoel is daardoor wel wat eenzaam achtergebleven, maar wanneer de stoelen er omheen gegroepeerd zijn, valt dat wel weer mee. Het kerkgebouw is hierdoor wel voor meerdere doeleinden te gebruiken. Bij de restauratie bleven de baksteenwanden kaal en werd de bepleistering, die de kerk tot in het begin van deze eeuw kende, niet teruggebracht; daardoor had het ook geen zin de balken- en gewelfbeschildering aan te brengen, waardoor de glans en schittering, die de Hooglandse Kerk kent, uitbleef.

afb. 1. Levendaal 66-76

Rapenburg 77 werd inwendig verbouwd, waarbij de kozijnen van de begane grond aan de voorgevel werden voorzien van T-ramen, zoals die al op de verdiepingen aanwezig waren, terwijl boven de voordeur een aardig snijraam werd aangebracht.

De restauratie van *Rapenburg 76* valt op door de iets te felle gele kleur van de voorgevel.

Van *Rapenburg 64* werd het achterhuis verbouwd.

In het gebied van de voormalige voorstad “Hogewoerd”, (waarvan de karakteristiek van een zeer dichte bebouwing met nauwe straten en smalle steegjes wreed verstoord is door de grootse doorbraak *Watersteeg/Sint Jorissteeg*) werd bij *Hogewoerd 23-25* de ondergevel met de vier oude raamkozijnen met geprofileerde omlijsting weggebroken en vervangen door een moderne winkelpui.

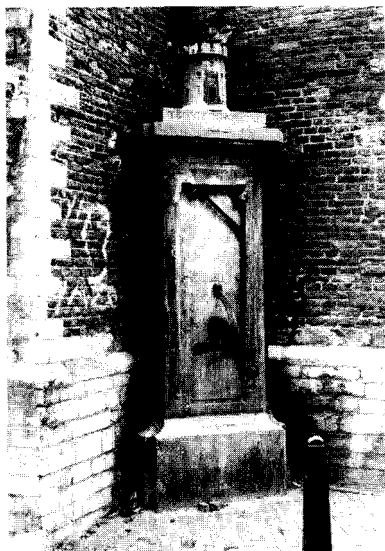
Van *Hogewoerd 33* werd de topgevel vernieuwd.

Op *Levendaal 66-76* verrees complete nieuwbouw met aluminium raamkozijnen en horizontaal gerekte puntgevels.

Aan de rand van het “Hoogland”, de beide Pancraswijken Oost en West, werd het voormalige pakhuis *Herengracht 76* geheel heringericht en tot

afb. 2. Herengracht 16.

afb. 3. Pomp aan de Hooglandse Kerkgracht.

woning omgetoverd. Daarbij verdween aan de voorgevel de **pakhuisonderpui** en verschenen er een deurkozijn en twee raamkozijnen voor in de plaats. De ramen in de donkerbruin geschilderde voorgevel werden voorzien van dubbelglas en kregen een imitatie-roedenverdeling.

Ook *Herengracht 78* werd gerestaureerd, waarbij de voorgevel in een steenrode kleur werd opgeschilderd.

De pomp in het nauwe gedeelte van de *Hooglandse Kerkgracht* tegen de kerk werd voorzien van een slinger, een uitlaat en een hengel, zodat hij er weer compleet uitziet, al kan er geen water uitkomen.

Hooglandse Kerkgracht 12 werd inwendig gerenoveerd, waarbij op de binnenplaats een moderne pui verrees, terwijl de voorgevel werd opgeknapt.

Van *Hooigracht 35* kregen bij de restauratie de ongedeelde boven- en onderramen aan de voorgevel een roedenverdeling, terwijl ook de kozijnen aan de achtergevel heringedeeld werden en weer een roedenverdeling kregen.

Hooigracht 43, een van de smalste en kleinste huizen aan de Hooigracht, werd gerestaureerd, waarbij de empire- en de verminkte empire-ramen werden vervangen door ramen met een roedenverdeling.

Hooigracht 61 werd gerestaureerd, waarbij de ongedeelde ramen en de

afb. 4. Hooigracht 43.

afb. 5. Hooigracht 94.

19de-eeuwse roedenramen aan de voorgevel vervangen werden door empire-ramen. Boven de voordeur werd een eenvoudig snijraam aangebracht.

De raamkozijnen op de verdiepingen van *Hooigracht 94* kregen weer een roedenverdeling, terwijl de winkelpui vervangen werd door twee moderne deur-raamkozijnen die geïnspireerd zijn op de raamindeling van de verdieping.

Middelste Gracht 57 kreeg een geheel opnieuw opgemetselde klokgevel, waarbij het raamkozijn met negenruitsschuifvenster en het dubbele deurkozijn op de begane grond vervangen werd door een garagedeur in aangepaste stijl en een nieuw deurkozijn met een paneel deur en een eenvoudig snijraam, terwijl de T-ramen van de verdieping vervangen werden door ramen met roedenverdeling. De ronde regenpijp met eenvoudige vergaarbak werd vervangen door een vierkante hemelwaterafvoer met een sierlijke zeshoekige vergaarbak.

In de raamkozijnen van *Nieuwe Rijn 76* werden luifeltjes boven de onderversters aangebracht, zodat deze raamkozijnen van het voormalige woonhuis toch als etalageramen naar buiten komen.

Nieuwe Rijn 64 werd geheel gerenoveerd en voor studentenbewoning

afb. 6. Nieuwe Rijn 64-644.

geschikt gemaakt, tezamen met *Nieuwe Rijn 64A*, een voormalig koopmanshuis met een mooi interieur op de eerste verdieping. In de zijgevel van de Nieuwe Rijn 64 werd een blindnis aangebracht, suggererend dat hier een raam gezeten zou kunnen hebben, hetgeen nooit het geval is geweest, daar de zijgevel een vroegere gemeenschappelijke bouwmuur met het voormalige pand *nr 63* was.

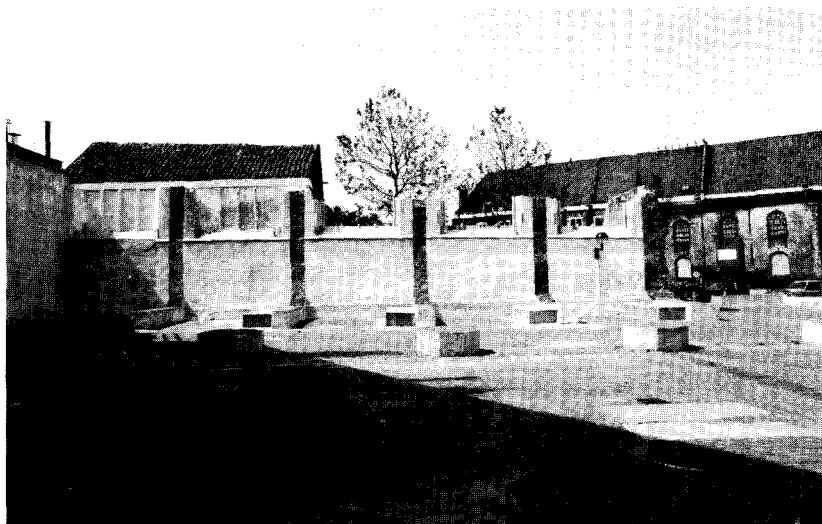
De kozijnen van de benedenpartij van Nieuwe Rijn 64A laten mooi gesneden deuren en bovenlichten zien.

De *Nieuwstraat* kreeg een nieuwe bestrating, in waaivormpatroon; dit is jammer omdat deze bestratingswijze voor Leiden niet authentiek is en bovendien erg hobbelig fietst. (In Leiden is halfsteensverband voor keienbestrating gebruikelijk geweest). Aan weerskanten van de rijstrook flankeren de onafscheidelijke plaatstalen paaltjes het middengedeelte. Bij de grondwerkzaamheden kwamen in de straat de funderingen van het niet naar het westen verlengde schip van de Hooglandse Kerk te voorschijn. In de bestrating zijn deze funderingsresten zichtbaar gemaakt.

Het hoekpand *Nieuwstraat 76* kwam als laatste in de rij van gerestoreerde panden aan het begin van deze straat klaar als gerenoveerd pand.

Tussen de *Vestestraat* en de *Uiterste Gracht* ten zuiden van de Groenesteeg kwamen op het vroeger fabrieksterrein nieuwe woningen tot stand.

In het "Marendorp" werd van *Haarlemmerstraat 153* de ondergevel vervangen door een winkelpui die als een groot gat detonerend werkt in de gevel van rond de laatste eeuwwisseling.

afb. 7. De muurresten van de voormalige Vrouwekerk.

Ook van *Haarlemmerstraat 774* met de prachtige halsgevel, waar men vanuit de *Hooglandse Kerksteeg* een prachtig gezicht op heeft, werd de onderpui gewijzigd. De ingang kwam daarbij uit het midden te liggen, waardoor de symmetrie van de prachtige bovengevel verloren ging op de begane grond.

Bij *Oude Vest 233* kwam de renovatie klaar. Uitwendig bleef het pand ongewijzigd.

Op de grens van de “de Camp” en “Marendorp” kwam voor de *Hartebrugkerk* het kruispunt van *Haarlemmerstraat-Stille Mare-Lange Mare* in de belangstelling door de enorme verandering van het straatbeeld hier ter plaatse. Dit ontmoetingspunt van straten werd omgetoverd tot een gezellig pleintje met straatniveauverschillen, terrassen, gemetselde keermuurtjes en stoeppalen.

Van Haarlemmerstraat 64 werd het schilddak vervangen door een mansardedak met kruispannen. De dakkapel kreeg ramen met een slechte roedenverdeling.

Achter de *Haarlemmerstraat* aan de *Vrouwekerkkoorstraat* kwam de restauratie van de muurresten van de voormalige Vrouwekerk gereed. De binnenzijde van de muren zijn hierbij wit gepleisterd en witgekalkt om daarmee het voormalige kerkinterieur aan te geven. In het plaveisel liggen

nog enkele grafstenen die weer op hun oorspronkelijke plaats zijn teruggebracht. Juist niet de ouderwetse vierkante Leidse straatlantaarns zijn hier opgehangen, maar nieuwe moderne armaturen, om daarmee aan te geven dat men zich binnen de kerkmuren bevindt, en niet op straat. De funderingen van de achthoekige kolommen en het ontbrekende muurgedeelte zijn opgetrokken tot zithoogte, zodat een aantrekkelijk terras is ontstaan. Aan de buitenzijde van de **koormuur** is een gevelsteen met het opschrift “En saligt Leyden” (afkomstig van de gevel van het afgebrande stadhuis) aangebracht. Naast de Vrouwekerk staat nog een ronde ijzeren transformatorzuil die ongebruikt, als herinnering van de vele die in Leiden gestaan hebben, gehandhaafd zal blijven.

In de “Academiewijk” werd de bestrating van de *Doelensteeg* vernieuwd en van een nieuw bestratingspatroon voorzien. Het is jammer dat de noodzakelijk geachte rijen plaatstalen paaltjes het gezicht van de straat niet bepaald verfraaien.

De kademuren van de *Doelengracht* werden onderheid en opnieuw opgetrokken. Daarbij werd de bestrating in een passend motief herlegd. Ook hier storen de rijen plaatstalen paaltjes.

Bij het vernieuwen van de **walmuren** van de *Doelengracht* werd de “Hoo-geveense brug” met de eenvoudige, doch toch wel monumentale **poortdoorgang** vernieuwd en in de oude vorm opgetrokken, waarbij de oude ijzeren hekken weer werden toegepast.

Ook de “Kleine Paterbrug” werd vernieuwd en kreeg daarbij een betere vormgeving.

Doelengracht 4 werd geheel gerenoveerd en voor bewoning in vele appartementen geschikt gemaakt.

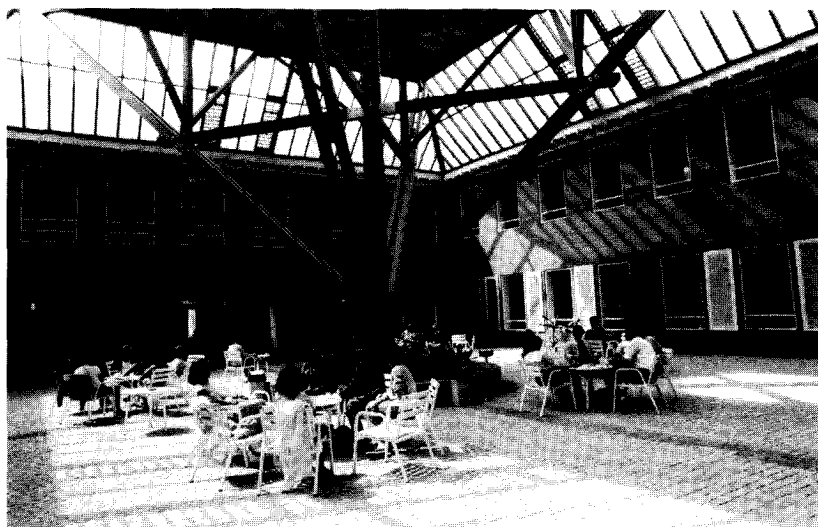
Ook kwam de restauratie, verbouwing en gedeeltelijke herbouw van het “Arsenaal” op het voormalige *Doelenterrein* tot stand, waarbij de grote binnenplaats werd overdekt. De forse houten ondersteuning van deze **afdekking** suggereert een geweldige boom op de binnenplaats. Het geheel maakt er toch een gezellige en geriefelijke binnenplaats van.

Groenhazengracht 3 werd inwendig gerenoveerd, terwijl de trapgevel in een mooie rode kleur werd geschilderd.

Groenhazengracht 6 werd geheel gerenoveerd en geschikt gemaakt voor vele woonappartementen. Uitwendig bleef het ongewijzigd.

In de reeks oude bebouwing verrees op het *Noordeinde 8-12* nieuwbouw als uitloper van de complexen nieuwbouw in de *Weddesteeg* en aan het *Galgewater*.

Noordeinde 46 werd geheel gerenoveerd, waarbij de ongedeelde schuiframen van de begane grond vervangen werden door zesruitsschuifvensters,

afb. 8. De binnenplaats van het voormalige Arsenaal op het Doelenterrein.

terwijl de ongedeelde schuiframen van de eerste verdieping door empire-vensters werden vervangen. Het hoofdgestel boven de ingangspartij werd weer geheel hersteld.

Ook *Noordeinde 48* onderging een renovatie: inwendig geheel verbouwd, uitwendig onveranderd, wel weer goed in de verf gezet.

Het monumentale pand *Noordeinde 50* met zijn natuurstenen pilasters en festoenen in de voorgevel en empire-ramen met halfronde bovenvensters werd geheel gerenoveerd en voor meerdere woonappartementen ingedeeld. Het heeft een prachtig trappenhuis. Tezamen met de twee naastliggende gerenoveerde panden vormt het een sieraad aan het Noordeinde.

Tussen het Galgewater en het Noordeinde kwam rondom een nieuw gevormd binnenplein, het “Neeltje van Zuytbrouckhof”, nieuwe woonbebouwing aan de *Valkensteeg* tot stand.

Vliet 31 werd inwendig verbouwd. Ook de achtergevel werd opgeknapt, waarbij de uit de toon vallende ramen van een roedenverdeling werden voorzien.

In “Levendaal-West” werd *Vliet 74* geheel gerenoveerd. Daarbij moesten de T-ramen van de 1ste en 2de verdieping plaats maken voor ramen met een roedenverdeling, terwijl de lelijke voordeur vervangen werd door een paneeldeur; daarboven werd een eenvoudig snijraam aangebracht. Het

afb. 9. Vliet 74.

aardige trapgeveltje is daarmee weer een sieraad aan de Vliet geworden.

Vliet 16 werd inwendig verbouwd, waarbij de pakhuisdeuren op de begane grond vervangen werden door een groot deurkozijn met deuren in een meer aangepaste stijl. Ook werd de ondergevel van de bepleistering ontdaan. De empire-ramen op de 1 ste verdieping werden vervangen door ramen met roedenverdeling.

In “Noordvest” werd op de hoek van de Brandewijnsgracht het kleine oude huisje *Langegracht 175* gesloopt.

Oude Singel 738 kreeg in plaats van een groot, breed deurkozijn ten behoeve van een werkplaats nu een winkelpui wegens bestemmingswijziging.

Door de sloop van het fabriekspand *Oude Singel 88 t/m 92* ontstond hier een groot gat in de singelwand. De bedoeling is, dat hier woningen komen.

Ook werd een aantal panden aan de Langegracht gesloopt, waar “tijdelijk” parkeerterrein werd ingericht. De achterkanten van de *Oude Singel 94 t/m 778* moesten hierdoor wat worden opgeknapt met pleisterwerk, schilderwerk en nieuw gemetselde muren om een iets aantrekkelijker gezicht te geven op de openbare straat, vanwaaraf zij nu zichtbaar zijn geworden.

Tijdens rioleringswerkzaamheden kwamen in de *Steenstraat* de funderingsresten van de voormalige Rijsburgerpoort bloot. Een gedeelte van deze fragmenten ging door deze activiteiten verloren.

afb. 70. Havenkade, hoek Minnebroedersgracht.

In het gebied tussen Haven en Zuid-Singel, de voormalige “Voorstad buiten de Zijlpoort”, onderging *Zuid-Singel 4*, een eenvoudig pandje met bakstenen klokgevel, een restauratie, waarbij de T-ramen vervangen werden door ramen met roedenverdeling en de vlakke voordeur vervangen werd door een paneeldeur. Aan dit aardige grachtje is dit het begin van herstel van dit stukje stadsgezicht.

Aan de *Havenkade* en de *Minnebroedersgracht* verrees een complex kleinschalige nieuwbouwwoningen.

In het gebied omsloten door Zuid-Singel/Zijlsingel/Nieuwe-Rijn/Herengracht, vroeger “Noord-Rynevest” geheten, onderging *Herengracht 75* een inwendige verbouwing. Het achterhuis werd hersteld en de binnenplaats weer opengemaakt. Aan de voorgevel werd het topvenster weer voorzien van een passend empire-indeling, terwijl het pand ook een nieuwe hardstenen stoep met stoeppalen kreeg.

In het gebied tussen Nieuwe Rijn, Zoeterwoudse Singel, Geregracht en Bolwerkstraat, wat vroeger “Zuid-Rijnevest” werd genoemd, als laatste uitbreiding van de binnenstad, werd aan de achterzijde van de huisjes van de *Vierde Binnenvestgracht nr 9 t/m 20* een decoratieve afscheiding van baksteen, beton en blauw tegelwerk tegen de aanbouwsels aangebracht. Deze min of meer moderne vormgeving contrasteert niet geheel bevredigend

afb. 11. Achterzijde van de huisjes aan de Vierde Binnenvestgracht 9 t/m 20.

tegen de traditionele achtergevels van deze panden.

Vierde Binnenvestgracht 11 werd geheel gerenoveerd. De gevel behield daarbij zijn oude vorm met ramen met roedenverdeling en tweedelige opgeklampte voordeur.

Hogewoerd 708, een studentensociëteit, werd inwendig hersteld, waarbij de voorgevel met zijn decoratieve ingangspartij werd gerestaureerd.

Levendaal 94 werd gerenoveerd. De ongedeelde schuiframen van de begane grond kregen daarbij weer een T-indeling. Bij de restauratie van de kozijnen op de 2de verdieping bleek naar de gevonden bouwsporen, dat hier nog fragmenten van vroegere kruiskozijnen aanwezig waren.

Van *Levendaal 737* werd de zolderverdieping verbouwd, waarbij lange dakkapellen ter weerszijden van de nok op het dak werden toegevoegd. De raamkozijnen werden voorzien van grote voorzetruiten, waarachter de T-ramen bij bepaalde lichtspiegelingen schuil gaan, zodat de raamopeningen als grote rechthoekige gaten in de gevelwand niet bepaald fraai uitkomen.

Zo is er in Leiden in 1982 op verschillende wijze gerestaureerd, gerenoveerd en nieuwbouw gepleegd, zich min of meer aanpassend aan de stijl van het betreffende gebouw, of aan de bestaande bebouwing in de directe omgeving.

Wel wordt het restaureren, renoveren en het zetten van nieuwe woningen steeds moeilijker vanwege de teruglopende subsidies en geldmiddelen van de opdrachtgevers. Maar voorlopig zijn er in Leiden in ieder geval nog volop plannen voor het herstel van de binnenstad aanwezig.

ADVERTENTIES

leidse spaarbank

(deel uitmakende van de
stichting nutsspaarbank
te 's-Gravenhage)

voor al uw geldzaken
buitenlands geld
kluisloketten

DISTRICTSKANTOOR: Doezastraat 35

overige kantoren in Leiden:	Oude Rijn/hoek Hooglandse kerkgracht Bevrijdingsplein 52 De Sitterlaan 87 Kooilaan 43a Hoge Rijndijk 53 Pelmolen 1 (Merenwijk) Opaalstraat 1 Schuttersveld
in Oegstgeest:	Geversstraat 46 Lange Voortplein 21
in Leiderdorp:	Winkelhof 17 Hoofdstraat 51
in Voorschoten:	Schoolstraat 176
in Warmond:	Dorpstraat 42

CREDIT LYONNAIS BANK **NEDERLAND**

Hoofdkantoor: Coolingsingel 63, Rotterdam.
66 Kantoren in Nederland.

Leiden, Kort Rapenburg 20, 071-126244.

Affiliaties/vestigingen in het buitenland:

London - Manchester

New York - Los Angeles

Curaçao

Antwerpen - Brussel

Düsseldorf - Frankfurt - Hamburg

Genève - Zürich

drukwerk..

voor organisaties

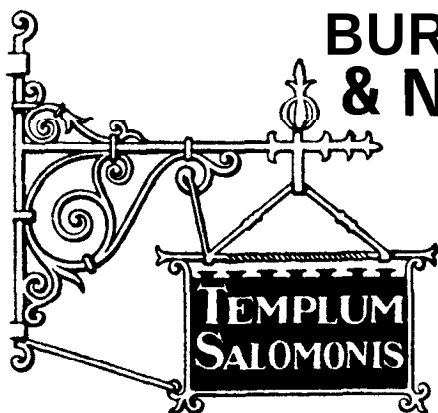

**DRUKKERIJ
DELTABACH**

**Oranjelaan 37, Zoeterwoude-
Rijndijk • Tel. 071 - 89 92 41**

handel en reklame

..vakwerk!

**BURGERSDIJK
& NIERMANS**

BOEKHANDEL - ANTIQUARIAAT -
BOEKVEILINGEN
NIEUWSTEEG 1 - LEIDEN
TELEFOON 121067

LEIDSE VOLKSUNIVERSITEIT K&O

CONCERTEN

TONEEL		TAALCURSUSSEN
OPERA		KREATIVITEITSCURSUSSEN
BALLET		EXCURSIES
FILMS		LEZINGEN

EN NOG VEEL MEER IN LEIDEN EN REGIO!

Voor f 25,-- per gezin of f 12,50 p.p. ontvangt u een seizoen lang het K&O-maandblad plus reducties op de toegangsprijzen. (giro 514933)

K&O, Oude Vest 45, Leiden, tel. 071-141141

- RESTAURATIE
- NIEUWBOUW • RENOVATIE
- VERBOUW
- UTILITEITSBOUW

B.V. AANNEM INGSBEDRIJF

DU PRIE

ADMIRAAL BANCKERTWEG 23 • LEIDEN •
TELEF. 124746*

FOTO N. van der HORST B.V.

sinds 1940 een begrip in Leiden

FOTO-FILM-GELUID-VIDEO-ELECTRONICA

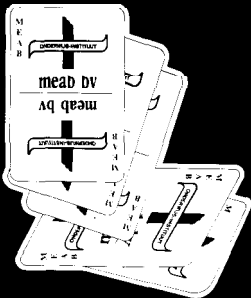
Alle topmerken uit voorraad leverbaar

REPORTAGE-PORTRET-RECLAME-BEDRIJFSFOTOGRAFIE
PROFESSIELE AUDIO-VISUALS en VIDEO-PRODUCTIES

FOTO Doezastraat 22-24,
tel. 071-124702/143657
FOTIEK Vijf Meiplein 9.
tel. 071-765935, Leiden
STUDIO Diamantplein 5.
tel. 071-764777, Leiden

meab troef !!

onderwijs instituut

meab bv

onder leiding van
M. van der Horst
herengracht 4 Leiden
telefoon 071-130660

Mondelinge cursussen

(heus, daar gaat echt nog niets boven!)

Middenstandsexamen
Praktijkdiploma boekhouden
Moderne bedrijfsadministratie
Staatspraktijkdiploma
Examen Accountant-Administratieconsulent
Steno - Marketing - Bedrijfseconomie
Algemeenontwikkeling Beroepsgoederenvervoer
Getuigschrift Bedrijfseconomische Basiskennis
Ondernemersdiploma Detailhandel IJzerwaren
Ondernemersdiploma Detailhandel Sportartikelen
Informatica-cursus 'U en de computer'
Nieuw: Computerboekhouden

Talencursussen 'op maat' voor bedrijven

Talencursussen (ook overdag)
Engels Frans - Duits - Spaans

Bedrijfs correspondentie
Nederlands - Engels - Frans - Duits

STUDIEPLANNEN?? MEAB's studiewijzer ligt
voor u klaar; Vraag 'm aan: maandag t/m vrijdag
van 9.30-17.30 uur, telefoon 071-130660.

CENTRAAL
RIJNLANDSCH
ASSURANTIE
BEDRIJF

Beëdigd Makelaars

ALLE VERZEKERINGEN

CRAB B.V.

**ONROERENDE GOEDEREN
HYPOTHEKEN
FINANCIERINGEN
PERSOONLIJKE LENINGEN**

RIJNSBURGERSINGEL 56 • LEIDEN
telef. 132980 • 122654

PASTEURREIZEN

Verhuur van 30 t/m 57 persoons luxe moderne touringcars.
Wij geven u deskundig advies bij het samenstellen van uw
programma van elk gewenst vervoer ten behoeve van uw
vereniging, familie of gezelschap van bejaarden.

Vraag gerust vrijblijvend offerte van uw vervoer tegen onze
zeer aantrekkelijke prijzen.

PASTEURREIZEN

Stationsweg 108
Den Haag
tel.: 070-88.25.25/88.22.22

Herenstraat 79
Rijswijk
tel.: 070-90.91.92

Laan v. Meerdervoort 558a
Den Haag
(ingang Lijsterbesplein)
tel.: 070-61.46.46

RUIM 50 JAAR

HARTWIJK

**UITGEBREIDE
SORTERING**

**GASHAARDEN
GASFORNUIZEN
GASGEISERS**

*

**WASAUTOMATEN
CENTRIFUGES
VAATWASMACHINES**

*

**GEREEDSCHAPPEN
Huishoudelijke-,
LANDBOUW- EN
TUINARTIKELEN**

**GROTE KEUZE VOOR DE
DOE-HET-ZELVERS**

*

**ALLE AANSLUIT-
MATERIALEN VOOR
GAS, WATER, ELEKTR.
EN SANITAIR**

*

**VAKKUNDIGE
VOORLICHTING**

*

**GARANTIE VOOR
PRIMA SERVICE**

*

**LANDELIJK ERKEND
INSTALLATEUR**

*

**DE ZAAK MET
GROTE KORTINGEN**

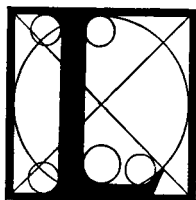
Het bekende speciale Leidse adres voor vakman en amateur

HARTWIJK

RUIME PARKEERGELEGENHEID

LEIDEN • NIEUWE BEESTENMARKT 7-11

TELEF. 126627

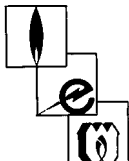

loridan b.v.

leiden
pieterskerkhof 38
telefoon 071-146541

studio voor vormgeving en
audio-visuele produkties

Energiebedrijf Rijnland

Leiden • Langegracht 70

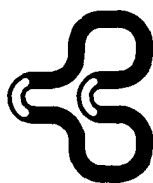

Gas

Elektriciteit

Warmte

 Beugelsdijk bv
drukker zonder poespas

Hooigracht 69-77 | 2312 KP Leiden
Tel.: 071-134419/134420

INHOUD

Voorwoord	5
Vereniging Oud-Leiden	7
Correspondenten in Rijnland	9
Verslag van de Vereniging Oud-Leiden over het jaar 1982	10
Jaarrekening 1982	14
Korte Kroniek van Leiden en omstreken 1982	17
Simon Jan van Ooststroom 1906-1982	25
Henricus Joannes Witkam 1914-1982	27
 Het Leidse Jaarboekje, een terugblik op vijfenzeventig jaargangen, door drs. R.E.O. Ekkart	 31
De Leidse kerkhuizen, door drs. J.C. Brons	46
Homosexualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811, door drs. DJ. Noordam	72
Johan van den Bergh, burgemeester van Leiden, door prof. dr. M.J. Druyvesteyn	106
Leydenaars en hun heerlijke titels, door Lambertus van Poelgeest en Detlev H.H. van Heest	119
Duitse stemmen over Leiden uit de 18de en 19de eeuw, door prof. dr. C. Soeteman	139
Leidse bibliotheken rond de eeuwwisseling, door drs. J.P.M. Roozen	149
De memoires van Hendrik Neuteboom, door Th.P.F. Wortel Thzn.	167
Het uitbreidingsplan 1933 van Leiden, door mr. C.J.D. Waal	201
Het Romeinse kampdorp van de Brittenburg, door prof. dr. J.H.F. Bloemers en drs. M.D. de Weerd	245
Schippers uit de Kaag op Rijn, Waal en Maas, Een bijdrage tot de geschiedenis van de rivierhandel tijdens de Republiek, door mr. W.F. Leemans	252
De Oude Pastorie te Wassenaar gerestaureerd, door Paul de Kievit en Robert van Lit	279
Archeologisch nieuws 1982, door H. Suurmond-van Leeuwen	290
De Leidse monumenten en het Leidse stadsgezicht. Veranderingen van het stadsbeeld in 1982, door E.J. Veldhuyzen	299